

«ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР – 2024»

халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
21-22 мамыр 2024

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
«ACTUAL PROBLEMS OF MODERN SCIENCE – 2024»
21-22 may 2024

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ
НАУКИ – 2024»**
21-22 мая 2024

Алматы, 2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ22

Редакция алқасы:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

А.А. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ22 Қазіргі ғылымдағы өзекті мәселелер – 2024: халықаралық ғылыми конф. мат. = Актуальные проблемы современной науки – 2024: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Actual problems of modern science – 2024. – Алматы: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2024. – 404 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-4062-1

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

SRSTI 16.31.51

ARTIFICIAL INTELLIGENCE CAPABILITIES: LANGUAGE TEACHING WITH AI

E.K. Utemissova

*Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk*

T.A. Azhgereyeva

Bachelor Student, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk

This paper explores the application of artificial intelligence (AI) in language teaching. It investigates various AI capabilities such as natural language processing (NLP), machine learning, and deep learning, and their potential to enhance language learning experiences. The authors discuss the challenges and opportunities associated with integrating AI into language education, highlighting its role in personalized learning, language assessment, and feedback provision. The paper also examines specific AI-powered tools and platforms designed for language instruction, offering insights into their effectiveness and pedagogical implications. Overall, this work contributes to the growing body of research on the intersection of AI and education, providing valuable insights for educators, researchers, and practitioners interested in leveraging technology to support language learning.

Key words: Artificial Intelligence, language teaching, natural language processing, machine learning, deep learning, personalized learning, language assessment, pedagogy.

AI, or Artificial Intelligence, refers to the development of computer systems that can perform tasks that typically require human intelligence. These tasks include learning, reasoning, understanding natural language, and perceiving their environment. AI can be categorized into two types: narrow or weak AI, which is designed for a specific task, and general or strong AI, which would have the ability to perform any intellectual task that a human being can do [1, 23 p.].

Various techniques, such as machine learning, natural language processing, and computer vision, are used to create AI systems.

Artificial Intelligence (AI) in education refers to the integration of advanced technologies to enhance and transform the learning and teaching experience. AI applications in education aim to improve efficiency, personalization, and accessibility in educational processes.

AI in education involves using advanced technologies to:

1. Personalize learning for individual students.
2. Provide adaptive learning experiences.
3. Offer intelligent tutoring systems.
4. Automate grading and assessments.
5. Analyze data for insights and predictions.
6. Utilize virtual and augmented reality for immersive learning.
7. Implement language processing and chatbots
8. Streamline administrative tasks with education management systems.
9. Enhance accessibility for diverse learners.
10. Support continuous learning and professional development for educators.

As of my last knowledge update in January 2022, the use of AI for language learning was becoming increasingly common. Many language learning platforms and applications have integrated AI technologies to provide personalized and adaptive learning experiences.

The background of artificial intelligence (AI) in education stems from the increasing need for personalized and adaptive learning experiences that cater to the individual needs of students. Traditional educational systems often struggle to provide tailored learning experiences due to limitations in resources, time, and human capacity. This is where AI has emerged as a promising solution to address these challenges [1,27 p.].

The integration of AI in education is also driven by the need to embrace innovative teaching methods and enable students to develop skills that are essential in the 21st century, such as critical thinking, problem-solving, and digital literacy.

Here's an overview of the background of AI in education:

1. *Personalized Learning:*

– AI allows for personalized learning experiences by adapting to individual student needs. It can analyze a student's strengths and weaknesses, learning style, and pace to provide customized content and activities.

2. *Adaptive Learning Systems:*

– Adaptive learning platforms use AI to adjust the difficulty level of content based on a student's performance. This ensures that students are appropriately challenged and can progress at their own pace.

3. *Intelligent Tutoring Systems:*

– AI-driven tutoring systems provide real-time feedback and guidance to students. These systems can simulate one-on-one tutoring, offering assistance in various subjects and adapting to the student's learning speed.

4. *Automated Grading and Assessment:*

– AI can automate the grading process for objective assessments, saving teachers time and providing quicker feedback to students. It can also assist in assessing subjective tasks by analyzing patterns in responses.

Many countries, including Kazakhstan, typically offer AI education through university programs. This can include undergraduate and graduate degrees in fields such as computer science, artificial intelligence, machine learning, and data science.

Academic institutions often engage in research and development activities related to AI. This involves conducting studies, publishing research papers, and contributing to advancements in AI technologies [1, 48 p.].

Governments may play a role in promoting AI education by supporting initiatives, funding research projects, and encouraging partnerships between academic institutions and industries. Collaboration between educational institutions and industries is crucial for aligning AI education with industry needs. This can involve internships, collaborative research projects, and industry-sponsored programs.

Many educational institutions and organizations worldwide offer online courses and platforms dedicated to AI education. These resources provide flexibility for learners to acquire AI skills independently.

Hosting AI competitions and hackathons is a common approach to encourage students to apply their knowledge in practical scenarios. These events foster creativity and problem-solving skills.

Countries often implement skill development programs, workshops, and training sessions to enhance the practical skills of students and professionals in AI-related fields.

Apart from traditional academic programs, there might be professional training programs and certifications tailored to individuals already in the workforce who wish to upskill in AI [1, 49 p.].

Nowadays, for the most accurate and current information on AI education in Kazakhstan, you may want to explore official government websites related to education and technology, contact universities directly, or refer to recent reports and publications on the country's initiatives in AI education. Additionally, reaching out to educational institutions, industry associations, or government departments involved in education and technology would provide insights into the specific programs and opportunities available.

Understanding Artificial Intelligence (AI) in Language Teaching involves grasping how AI technologies can be applied to enhance the process of language learning and instruction. Here are some key aspects of this understanding:

1. *Personalized Learning Paths:*

– AI can analyze individual learners' strengths, weaknesses, and learning styles to tailor language learning materials and activities. This personalization helps students progress at their own pace, focusing on areas that need improvement.

2. *Adaptive Learning Platforms:*

– AI-driven adaptive learning systems adjust the difficulty and content of language lessons based on learners' performance. This ensures that the material is appropriately challenging, keeping students engaged and motivated.

3. *Language Assessment and Feedback:*

– AI technologies can automate the assessment of language skills, including reading, writing, speaking, and listening. Immediate feedback provided by AI systems allows learners to identify and correct errors, reinforcing their understanding.

4. Speech Recognition and Pronunciation Improvement:

– AI-powered speech recognition tools can evaluate learners' pronunciation and fluency. These systems provide targeted feedback on pronunciation, helping learners refine their language skills.

5. Natural Language Processing (NLP):

– NLP technologies enable computers to understand and generate human-like language. In language teaching, NLP can be used for language translation, automated essay grading, and creating interactive language exercises. NLP plays a crucial role in machine translation, allowing computers to automatically translate text from one language to another. Popular online translation services often rely on NLP techniques.

– Text Generation:

NLP can be used to generate human-like text. This is employed in various applications, including chatbots, content creation, and even in assisting with creative writing.

– Coreference Resolution:

NLP systems can identify and resolve coreferences in a text, understanding when different words or phrases refer to the same entity. This is important for maintaining coherence and clarity in language processing.

6. Language Chatbots:

– AI-driven chatbots can engage learners in conversations, offering a simulated language immersion experience. These chatbots can provide instant responses, correct grammar, and help learners practice conversational skills.

Table 1. AI-Powered Language Learning Platforms.

Duolingo	Babbel	Busuu	Lingvist
Duolingo utilizes AI and machine learning to personalize language learning experiences for users.	Babbel employs AI technology to provide personalized language instruction and adaptive learning paths.	Busuu leverages AI to provide tailored language feedback, personalized study plans, and interactive exercises.	The platform focuses on vocabulary acquisition and offers adaptive learning experiences.

Here are some key points to consider in the context of AI in language education as well as broader educational applications:

1. Advancements in Natural Language Processing (NLP):

– Future developments in NLP can lead to more sophisticated AI language tutors capable of understanding and responding to learners in natural language, enhancing the conversational aspect of language learning.

– NLP advancements could enable AI systems to interpret and analyze learner-generated content such as essays, speeches, and presentations, providing more comprehensive feedback and assessment.

2. Inclusion of Emotional Intelligence in AI:

– The integration of emotional intelligence into AI systems could enable more empathetic and supportive interactions between AI tutors and learners, making the learning experience more personalized and engaging.

– AI systems with emotional intelligence capabilities can recognize and respond to learners' emotional states, providing tailored encouragement and support in language learning.

3. Global Impact of AI in Language Teaching:

– AI technologies can facilitate language learning for individuals across the globe, regardless of geographical or socioeconomic barriers, fostering greater accessibility and inclusivity in education.

– As AI-based language teaching becomes more prevalent, it has the potential to support multilingualism and cross-cultural communication on a global scale, contributing to a more interconnected society.

4. Adaptive and Personalized Learning Paths:

– AI has the potential to offer truly personalized and adaptive language learning experiences, catering to individual learning styles, preferences, and pace, leading to more effective and efficient language acquisition [1, 59 p.].

In conclusion, AI has the potential to revolutionize language teaching by providing personalized, adaptive, and immersive learning experiences for learners. The capabilities of AI in language teaching, such as personalized learning, immersive environments, access to resources, support for teachers, and assessment tools, can greatly enhance language learning outcomes. However, it is important to address the challenges and limitations of AI in language teaching, such as the need for human interaction and ethical considerations. By leveraging AI technologies responsibly, language teaching can be transformed to provide more effective and engaging learning experiences for learners around the world.

Language Learning Analytics:

AI processes data on learners' interactions with language learning platforms, offering insights into learning patterns and trends. Educators can use this information to make data-driven decisions and refine teaching strategies.

Language Translation and Cross-Cultural Communication:

AI facilitates language learning by providing instant translations and promoting cross-cultural communication. Learners can engage with diverse linguistic and cultural contexts, broadening their language skills.

Accessibility and Inclusivity:

AI contributes to making language learning more accessible and inclusive by providing tailored support for learners with different needs and abilities. This includes features for language learners with disabilities.

These AI capabilities collectively aim to make language learning more engaging, effective, and adaptable to the diverse needs of learners. While leveraging these technologies, it's crucial to address ethical considerations, minimize biases, and ensure that AI tools align with the goals of language education [2, 64 p.].

As AI systems make increasingly complex decisions, ethical considerations become crucial. Future AI education will emphasize the ethical implications of AI, teaching students to assess the societal impact of these technologies. Understanding issues related to bias, privacy, and accountability will be essential for fostering responsible AI development and deployment.

The interdisciplinary nature of AI calls for an integrated educational approach. Future curricula will blend AI concepts with other disciplines such as biology, economics, and sociology. This approach will produce well-rounded individuals capable of leveraging AI to address challenges across various domains, from healthcare to environmental sustainability.

AI education should not be confined to theoretical knowledge. Hands-on experience in coding, programming, and problem-solving with AI tools will be integral. Students will engage in real-world projects, applying AI to find solutions to pressing issues. This practical aspect ensures that learners can translate their knowledge into meaningful contributions.

The rapid pace of AI development requires a commitment to lifelong learning. Future education systems will support continuous learning opportunities, enabling individuals to stay abreast of the latest AI advancements. Platforms for online courses, workshops, and collaborative projects will become integral components of an AI-centric education system [3, 106 p.].

The future of AI education is not merely a response to technological trends but a proactive preparation for a world where AI is ubiquitous. By fostering AI literacy, ethical considerations, interdisciplinary approaches, practical application, and a commitment to continuous learning, education systems can empower individuals to harness the potential of AI for the betterment of society. The journey towards an AI-informed future begins in the classrooms of today, where students are equipped with the knowledge and skills to navigate the evolving landscape of technology.

References

1 Bostrom N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*, Oxford University Press, 2014.

2 Mitchell M. *Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans* https://www.amazon.com/Artificial-Intelligence-audiobook/dp/B07YBHRX4B?crd=3L6LESQ2DM4EI&keywords=A+Guide+for+Thinking+Humans%22+by+Melanie+Mitchell&qid=1706633386&srefix=a+guide+for+thinking+humans+by+melanie+mitchell,aps,721&sr=8-1&linkCode=sl1&tag=lifenhancer4-20&linkId=acd4fdca623e23cbf7ece81a60f27f7c&language=en_US&ref_=as_li_ss_tl

3 Hannele N., Pea Roy, D.L.Yu, *AI in Learning: Designing the Future*, https://www.academia.edu/95028760/AI_in_Learning_Designing_the_Future

4 Golubeva N.B. The development of critical thinking as an important element in the formation of professionally oriented foreign language competence.

ҒТАМР 16.01.45

МЕДИЦИНАЛЫҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫ

К.Б. Бекова, Г.А. Токсанова

Каспий қоғамдық университеті, Алматы қ.

Стилистика, стиль – бұл ең алдымен адамды тіл мәдениетін түсініп, дұрыс сөйлеуге үйрететін құрал. Түрлі деңгейдегі тілдік құралдарды мәнер мүмкіндіктерін, оның стилистикалық реңктерін, қарым-қатынас түрлерін, сөздерді қолдану заңдылықтарын, әр салаға байланысты тілдік қолданым және негізінен тілдік қолданымның коммуникативтік заңдылықтарын тілдегі стилистика саласы қарастырады. Біздің қарастыратын мәселеміз бұл медицина тілінің стилі және медицинадағы ағылшын тілі. Мақалада біз медицина саласындағы ағылшын тілі стилін жан-жақты қарастыруға тырыстық. Студенттерге медициналық ағылшын тілін оқыту барысында болашақ дәрігер ретінде тілдік стилді орынды қолдану мәселесін онда тілдің айқын болуын, ықшамды, нақты, жүйелі болуын үйретуге күш салдық.

Түйін сөздер: стилистика, тіл, медицина, терминология, коммуникация.

Қазіргі стилистика ғылымы тілдік бірліктерді пайдаланудың тәсілдеріне үйретеді әрі коммуникативтік мақсатқа сай іріктеу ұстанымын негіз ете отырып, контекстің тікелей ықпалы арқылы дискурс пен мәтіндегі стилистикалық мүмкіндіктердің жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Стилистика тіл ғылымының барлық саласын қамтиды: прагматик. факторды толық есепке алып отырады; тілдік емес ғылымдардың тиімді жақтарын саралайды; Стилистикада тілдік емес факторлардың қызметі стиль түзуге толық мүмкіндік алады; стилистикалық норманы қалыптастырады. Стилистика тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық принциптерін ретке келтіріп қана қоймай, тілдік бірліктер қызметін жүзеге асырушы экстралингвистикалық және стилистикалық мүмкіндіктерді қарастырады. Қазіргі тіл білімінде стилистиканың бірнеше даму бағыттары орын алған, олардың қатарына ортостилистика, функционалдық стилистика, көркемдік тәсілдердің стилистикасы, прагмастилистика жатады [1, 78 б.].

Медициналық ағылшын тілі – медициналық коммуникация барысында қолданылатын тіл мен жазу стилін қамтиды, оған ғылыми мақалалар, арудың тарихы, медициналық есеп берулер және денсаулық сақтау туралы ақпараттар кіреді. Медицинадағы ағылшын тілі стилінің кейбір негізгі аспектілеріне мыналар жатады:

Дәлдік және айқындық: күрделі ақпаратты тура жеткізу үшін медициналық жазба анық және дәл болуы керек. Бұл күрделі ақпаратты қатесіз жеткізуді қамтамасыз етеді. Егер ақпарат дәл, анық берілмесе бұл түсінбеушілікке әкеп соғады, ал ол өз кезегінде диагноз қою мен емдеуде үлкен қателікке алып келеді.

Формальдылық: медициналық жазбаларда әдетте ресми стиль сақталады. Бұл жалпақ, ауызекі тілден аулақ болу мақсатында және сәйкес, тиісті атауларды қолдануы дәрігердің кәсіби маман екенін көрсетеді.

Техникалық лексика: медициналық әдебиеттер айтарлықтай бір дәрежеде арнайы терминологияға сүйенеді, бұл ауру диагнозын және симптомдарды, емдеудің әдісі мен процедураларды нақты сипаттауға көмектеседі. Жазбаны жазатын дәрігер мұндай лексиканы дұрыс және ретімен қолдануы тиіс [2, 35 б.].

Объективтілік: Медициналық әдебиеттер қандай да бір жеке ой-пікірлерді ескерместен, фактілер мен дәлелдемелерді ұсына отырып, объективті және бейтарап болуы шарт. Бұл ғылыми зерттеулер мен клиникалық құжаттамалар үшін маңызды.

Ықшамдылық пен нақтылық: Медициналық жазбаның айқын, анық болуы маңызды, бірақ ақпаратты тиімді жеткізу үшін жинақы, ықшам болуы да маңызды. Ұсақ детальдарды ұзақ саралап жазу немесе тым күрделі тілмен жазу түсінушіге қиындық тудырады.

Аудиторияны сезіну: Медициналық құжатты жазу, жасау барысында жазбаны жазатын дәрігер өз аудиториясының да күйін ескергені жөн. Мысалы, кейбір материалдар пациенттің жай-күйін зерттеп, білу үшін зерттеушілерге не дәрігер әріптестерге арналған ғылыми мақалаларға қарағанда, қарапайым тілмен түсіндіруді қажет ететін жағдайлар болады.

Эмпатия мен сезімталдық: пациенттермен қарым-қатынас жасағанда, мысалы ауруханадан шығару туралы нұсқаулықта не ақпараттандырылған келісім формасын жазу барсында, медициналық құжатты толтыратын дәрігер пациенттің пікірі мен эмоциялық жағдайын ескере отырып, сезімталдық танытқаны жөн.

Дәлдік пен қатаңдық: медициналық жазба – дереккөздерге сілтеме жасағанда, мәліметтерді ұсынғанда, және қорытындыны тұжырымдама жасағанда дәлдік пен қатаңдықты қажет етеді.

Жүйелілік: терминология, пішімдеу және стильдің сәйкестігі оқуға ыңғайлы түсінуге жеңіл келеді. Бұған қысқарған сөздер, символдар мен өлшем бірліктері жатады.

Тілдің түсініктілігі: Медициналық қағаздар, хаттар әсіресе пациенттерге арналып жазылатын материалдар қарапайым тілмен жазылуы шарт. Бұл жалпы жұртшылыққа түсінікті болуы үшін және материалдың немесе жазбаның толықтығын, нақтылығын сақтай отырып күнделікті ауызекі тілді қолдану дегенді білдіреді.

Осы принциптерді ұстана отырып, медициналық жазбаларды жазатын дәрігер, күрделі ақпараттарды әр түрлі ортаға, түрлі аудиторияға тиімді, нақты және анық кәсіби түрде жеткізе алатын болады [3, 106 б.].

Студенттерге медициналық ағылшын тілінің тілдік нормаларын үйретуге оқытудың құрылымдық үйлесімділігі мен тәжірибе және медициналық мәтіндермен танысу жатады. Қадамдық нұсқаулық:

Түбегейлі түсінуі. Студенттер ағылшын тілінің грамматикасын, синтаксисін және лексикологиясын жақсы түсіне ме алдымен соған көз жеткізіп алыңыз. Онсыз олардың медициналық терминология мен оның құрылымдарды түсінуі қиынға соғады.

Медициналық терминология: Студенттерді медициналық терминологиямен, оның ішінде префикстер, жұрнақтар және түбір сөздермен таныстырыңыз. Оларды жалпы медициналық терминнің мағынасын білуге және оның күрделі терминмен қалай байланысатынын білуге ынталандырыңыз. Ол үшін оларға флэш-карталар, викториналар және интерактивті әрекеттер қолданғаныңыз пайдалы болады.

Оқу жаттығуы: Студенттерге газет-журналдағы мақалалар, аурудың тарихы мен медициналық есептер сияқты өмірден алынған, қолданыстағы медициналық тақырыптарды беріңіз. Оларды медициналық контексте қалай қолданылатын білуі үшін осындай материалдарды үздіксіз оқып отыруға шақырыңыз.

Жазбаша жаттығулар: Студенттерге медициналық ағылшын тілін әртүрлі контексте қолдана алатындай жазбаша тапсырмаларды беріңіз. Бұл ауру тарихын жазу, медициналық есептер, зерттеу жұмыстары немесе медициналық әдебиеттерге қысқаша шолулар болуы мүмкін. Студенттің материалдың түсінген түсінбегенін анықтау мақсатында жазбаша жұмыстарына кері байланыс арқылы жауап беріп отырған дұрыс.

Рөлдік ойындар: студенттер өзін (денсаулық сақтау маманы) дәрігер ретінде сезінуі үшін, рөлдік ойындарға тарту. Бұған имитацияланған медициналық кездесу дәрігер, медбике, пациент және отбасы мүшелерінің рөлін бөліп берген жөн.

Оларды тиісті медициналық терминология мен коммуникация стратегияларын қолдануға ынталандырыңыз.

Мамандандырылған лексика: Студенттерге денсаулық сақтау саласында олардың мүддесі мен болашақ қызметіне қатысты арнайы лексиканы үйрету. Мысалы, егер олар кардиология саласына қызығушылық танытса, оларға кардиологияға қатысты терминдер мен сөздер және жаттығулар беріңіз.

Тілдік тәжірибе: Студенттерге пікірталас, презентация немесе материалды тыңдай отырып сөйлей алатындай жағдай жасаңыз. Денсаулық сақтау мекемелерінде жиі қолданылатын айтылым, интонация және коммуникация стратегияларына назар аудартыңыз.

Интерактивті ресурстар: Оқытуды қызықты және серпінді ету үшін онлайн викториналық сұрақтар, медициналық терминологиялық ойындар және

мультимедиялық материалдар сияқты интерактивті ресурстарды қосыңыз [4, 87 б.].

Үздіксіз бағалау және кері байланыс: студенттердің медициналық ағылшын тілін түсіну және қолданудағы жетістіктерін үздіксіз бағалау. Білімді арттыру және тілдік дағдыны жетілдіруі үшін сындарлы кері байланыс беріңіз.

Өзіндік жұмысты ынталандыру: Медициналық сөздіктер, онлайн курстар және ғылыми журналдар сияқты қосымша ресурстарды зерттеу арқылы студенттер өздерінің біліміне жауапкершілікпен қарау үшін ынталандырып отырыңыз.

Осындай мәселелерді қарастыруы үшін және қолдау көрсету арқылы сіз студенттерге медициналық ағылшын тілінің тілдік нормаларын сақтауға ықпал ете аласыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007.

2 Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. – М., 1997. – 335 с.

3 Нижнева Н.Н., Билан В.Н., Иванова Г.А. Сборник тестов по теоретическим курсам английского языка: для студентов IV-V курсов. – Мн: БГУ, 2009. – 200 с.

4 Arnaudet M.L., Barrett M.E. Paragraph development a guide for students of English. – Englewood Cliffs, NY: Regents/Prentice Hall, 2014. – 182 p.

ҒТАМР 17.82.31

«ШАҚАН ШЕРІ» РОМАНЫНДАҒЫ АДАМ МЕН ТАБИҒАТ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

А.С. Серікбол

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Б. Әбдіғазизұлы

Ғылыми жетекші, ф.ғ.д, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада көсемсөз шебері Мұхтар Мағауиннің «Шақан Шері» романындағы адамзат пен табиғаттың арасындағы байланыс жайлы сөз болады. Негізгі мақсаты Шақан мен жолбарыс образдарының байланысын анықтап, адам мен табиғат әркез байланыста болатынын, арадағы тепе-теңдікті бұзбау жайында оқырманға жеткізу. Мақала романдағы пейзаж көріністерін, образдар жүйесін әрі әдеби құралдардың қолданысын тереңірек ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Шақан Шері, адамзат, табиғат, жолбарыс, қазақ жері, байланыс.

«Бағзыдан бағзы, атамнан атам заманда Іле өзені Көкше теңізіне қазіргідей күн-батыс тұмсықтан емес, бел ортадан құяды екен. Төбесі көк тіреген Ерен – қабырғаның қарлы шыңдары мен мұзарт шатқалдарынан өзек жарып, меңіреу Борқора мен жасыл кетпенді қақ айыра арна салған, ылдиға озған сайын қоры молайып, табаны кеңейе түскен, Алатауды етектей өтерде күнге қапталдан жамырай құлаған ағыны қатты, суы тұнық мың сан бұлақ пен ондаған өзеннен күш алып, шалқи керіліп, байсал тапқан, жанат Жетісудің күре тамырындай зәм-зәм дария жалаңаш шағыл, бұйрат барқан, ен-байтақ Сарықұмды белінен басып, жазираға бойлай келе, әлденеше салаға тарамданады да, кең алап атырапты нуға толтырып, мәуеге бөлеп, мөлдірей төгілген бері, көкжиектен астасар ұшан су – Сары-Арқаға жонын төсеп, алып шортандай иірілген Балқаштың бауырында әрең тыныстаса керек». Бай, таза табиғатты жазушы осылай суреттейді. Расында, Қазақ даласының табиғаты кең пішілген, бай табиғат. Табиғатымыз сұлу, даламыз байтақ, жер қойнауы толған байлық. Талай ғасырлар бойы адам игілігіне қызмет етіп келеді. Қанша жүдеп-жадап тозса да қанағатсыз Адамға өзінің соңғы қорына дейін беруде. Қазақстанның жер қойнауынан шығып жатқан мұнай, көмір, мыс т.б. әлауқатымызды көтеруге өз үлесін қосуда. Бірақ судың да сұрауы бар емес? Иә, адам табиғатсыз өмір сүре алмайды. Материалдық игіліктердің өзін санамағанда, сұлулыққа сүйіспеншілік, адамгершіліктің өзі табиғаттың сыйы.

Суреткер сөзімен жалғастыратын болсақ: «...Ол заманда Жетісу үздіксіз керуен, тиімді саудамен, самсаған кентімен, құнарлы топырақтан нәр тартқан, қызулы күн мен мол судан күш алған мәуелі бақ, өнімді егінімен, құйқалы қоныста қоралап өрген қой, ең далада қостап жайылған жылқысымен – дәулет, байлығымен ғана емес, інісі іждағатты, ағасы салуатты, ақсақалы абыройлы болған келісті тірлікпен, әйелі бала бағып, еркегі еңбек бағып, әркім өз шаруасын берік білген, аламан атқа мініп жер ұстаған, азамат билік құрып ел ұстаған іргелі ұжымымен, тек өз ішінде ғана емес, кең даланың төрт тарабына қоныстанған аталас ағайындардың бәрімен ынтымақта болған ордалы елдігімен сәулетті екен дейді. Түптеп келгенде елдің байлығы да, жұрттың құты да Жер-Ананың, Су-Ананың мейір-шапағатының арқасы екен» Жазушы табиғатты шексіз мейірімді етіп суреттейді. Ол Шақанға да мейірімді. Романда Шақан қысылған кезде, өлім аузында жатқан кезде, аш кезінде де үнемі табиғат көмекке келіп отырады: «Алғашқы жол аса қиынға түскен, жемнен тарықпаса да, Балқаштың Шығыс бөлігіне қарай ауысқанда, бір жақ қапталы жағасы қалың қопа, сыңсыған қамысты ащы теңіз, екінші қапталы – ақ селеу, боз жусанды сүр жазық болып келетін бірнеше күндік жолда шөлден ұша жаздаған. Ойламаған жерден қалың жаңбыр жауып қана тірі қалып еді».

«Шақан кісе түбінде жатқан, қол басындай арқар етін отқа қалап, жылытып жеді, шөлдеп, тал түбіне тұнған апақ қардан уыстай шайнады...». Шақан түбектен ұзап шығып, өзі кеше, түнемеге аялдағанда көзі шалған, теңізге мінбелей біткен тар сайлы белеңге ден қойды... Етегі қалың қарақат екен... Шақан бірнеше уысын теріп жеп, таңдайын жібітті. Содан соң күркеге орын таңдады...».

Еңкейіп әрең кірер кішкене есігі бар, кісі созылмалы еркін жатар жып-жылы қос пайда болған. Тіпті, аяз қақап кетсе, қамысты ысырып қойып, от жағуға да болады. Шақан беліне байлаған бақырын алып, босағаға қойды. Кісесін шешіп, төрге ілді. Мылтығын қабырғаға сүйеді. Баспана. Адам мекені».

Шақан сандала қалтақтап жүріп, мылтығын әрең тапты. Тапқан бетте бүктетіліп отыра кеткен. Сол сәтінде бетіне салқын тамшы тиіп еді. Шақан тер деп ойлаған. Өлім алдындағы ең соңғы ащы тамшы. Ажал тері жағын сипай бергенде қол сыртына тағы бір тамшы тамды.

О тәңірі! О қасиетті қараңғы! Қара қожыр қабықты жуан діннің кісі бойы жердегі томпақтана біткен безінен-ақ мөлдір сөл тамшылап тұр екен. Тораңғыны құшақтай екпеттеген Шақан дымдана жарылған қабық арасынан сынаптай жылтырып шығып, көз жасындай домалана үзілген өмір нәріне ауыз тосты...

Бұл үзінділерден байқайтынымыз – жазушы үнемі адам мен табиғат арасындағы байланысты үзбейтіндігі. Шақанды қиын сәттерден, өлім аузынан құтқаратын үнемі табиғат. Тіпті романды оқып отырып табиғатқа іштей алғыс айтасың. М.Мағауин Шақан мен табиғатты тығыз бірлікте суреттей отырып, табиғат пен адам арасындағы байланыстың үзілмеуі маңызды екенін ескертеді. Шақан жолбарысты өлтіру барысында Балқаш пен Алатауға дейінгі аралықтың барлығын шарлап шығады. Шақанның жортуынан біз тек оның аңшылық іс-

әрекеттерін ғана көріп қоймай, табиғаттың да көрінісімен, хал-ахуалымен танысамыз. Жоғарыдағы аңыз суреттелген пейзажға мүлдем ұқсамайтын басқа азып-тозған, шөлге айналған, жан-жануары азайған жаралы табиғатты көреміз.

Романда табиғат адаммен үнемі байланысып отырады. Тіпті көлдің екі жаққа бөлінуін суреттеу арқылы жазушы Шақанның келешегі мен өткенін символды түрде меңзейтіндей. «Балқаштың қылша белі. Осы тұста теңіз екіге бөлінеді: батыс жақ сұрғұлт, көгілжім, шығыс жақ – тұнық көк жасыл. Тұщы көл мен ащы көл тар бұғаз арқылы ғана жалғасып жатыр.

Шақан келген жағына қарады. Дарқан ел. Меңсұлу ауылы. Бет алған бағытына қарады. Ащы сулы өлі теңіз. Аңызак дала. Оң қапталға – қарсы бетке көз тікті медиен құм. Аптап шөл». Шақанның өткені – тұщы көл. Әйелі мен баласы асыр салып жанында жүрген бақытты күндері. Одан кейінірек құдайдың оған берген екінші мүмкіншілігі. Әкелігін ұсынған Атабек ақсақал ауылы, сүйіп, қосылмаққа ниет білдірген Меңсұлу ауылы. Ол бұл ауылда қалуға болар еді. Жаңа, әлі совет саясатына төселе қоймаған табиғи қоғамда басқаша өмір сүрер еді. Бірақ оның таңдаған бағыты – шөл дала. Көздеген кек. Шақанның әйелі мен баласын жарып өлтірген жолбарысқа кек.

Тіршілікте кек тұту тек адамға ғана тән. Шақанның жолбарысы кек тұтпайды. Әйел мен баланы өлтіруге ол мәжбүр болған. Себебі ол адамның оғынан жаралы болып, жылдамдықты, күштілікті қажет ететін аң аулау икемінен айрылды. Қолында қару-жарағы жоқ дәрменсіз, әлсіз адамға шабуыл жасайды. Адамның кесірінен аңы азайған табиғатта азық табу ол үшін оңайға түспейді. Сайып келгенде, жазушы Шақанның кегі аңда емес, адамда деген ой айтады.

Шақанның трагедиясы арқылы жазушы қоғам мен табиғаттың арасындағы байланыстың үзілгенін көрсетеді. Шақан мүмкін сол үзілген байланысты жалғай алар ма еді? Шақан жолбарыстарды құртумен күллі заңсыз аңшысымақтарға тосқауыл қойды. Қазіргі таңда жолбарыс Қазақстанның Қызыл кітабына еніп, жолбарыс жортқан, Шақан-Шері шерін тарқатқан сар дала адам бармас шөлге айналды. Ал кезінде, кезінде тамаша еді. Аңыздағындай әдемі еді. Бірақ «Байлыққа бөккен, дәулетке масайған жұрт құдайын ұмытады... әке мен бала дауласады, аға мен іні жанжалдасады... Аңдысқан, арбасқан заман туады... қайран Іле – ұлыс өзегі Іле дария сол жақ биік қабақты қақ жара қазылған, ені кең, табаны төмен жаңа арнаға ауыл түсіп, маң далаға – құмды, тақырлы өлі алапқа бет қойыпты... Онсыз да шаңы шыққан дала иен қалады, онсыз да қақыраған қала қирап тозады...». Жазушы табиғатты осындай халге жеткізген өткен қоғамды, келер қоғамды кінәлайды, сынайды. Адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділіктің жоғалғанын шынайы көрсете білген. «Кезінде Табиғат, адамға басыңды и деп еді, енді Адамның табиғат алдында басын иетін кез келді» деген ащы үн білдіреді.

Шақанның қоғамнан пана таппай, табиғатқа кетуі қоғам мен адамның да арасындағы байланыстың үзілуін көрсетеді. Бірақ адам – қоғамдық құбылыс, сондықтан жалғыздық адамның табиғатына жат. Жұмыр басты пенде, тіршілік иесі қашанда әлеуметтік және рухани талаптары сәйкес адамдармен бірлікте

болуды аңсайды. Олай жасамаса да адам адам болудан қалады. «Шақан-Шерідегі» Шақан да осы себептен адамдық сипатынан айрылады.

Бірақ адамдық пішінін жойса да, оның адамгершілігі, сана-сезімі сол қалпында қалды. Туған жерін аңсап, ескі қонысына бет түзегенде, Шақанның өзгергені емес, заманның өзгергені байқалады.

«Өз елі. Өз ағайындары. Мүмкін, онда да тұрақтамас. Бірақ амандығын, барлығын білдіреді. Бес жылда келмесем, жаназамды шығар деген. Бұл – тірі. Тірі адамға жаназа дарымайды. Мүмкін, біржола тұрақтап қалар. Құрметтеп күткен, қимай қоштасқан қаншама жұрт бар еді. Өз жұрты. Тек ата-баба моласы... Дәл іргесіне қала орнаған.

Шақан өзінің ескі қонысына бет түзеді. Төбесі ойылған, босағасы құлаған ескі күмбез басында темір кісен күтіп тұр деп ойламаған». Қолға түскен кезінде өзіне қандай кінә тағылғанын түсінбей аң-таң болады. Шақан көптен сағынып келген адам ортасынан мұндай күрт өзгеріс пен қатыгездікті күтпеген еді. Өмір бойы алысатыны хайуан емес, адам екенін кеш те болса ұғынады. Шақан өмір сүріп отырған қоғам – қатігез қоғам. Қазақ даласында отарлау саясаты жүріп тұрған кездегі ұлттық нышанынан құлдырап тұрған қоғам. Шақанды опасыздыққа итермелеген де, табиғатты аздырғант да осы қоғам».

Шақанның апаты – ел апаты. Шақан-Шері – дала шері. Романдағы айтылмақ ой – осы. «Күші асқан, мейманасы тасқан Адам Жер Ананың бетіне таңба түсіреді, тәнін жаралап, тынысын тарылтады, қанын сорып, сөлін сығып, қалқан, қорғаныштан айырып, кеселді дертке жол ашады. Өткенін бағаламаған, ертеңін ойламаған, тек бүгінін бағып қана қызықтаған жұрт Атыраудың аңын қырғаны да, ағашын тауысқаны да күмәнсіз. Өлшеусіз еккен егіннен жер тозған, есепсіз шашқан судан дария таязыған. Ағысы қайтқан, арыны басылған өзен табанына құмды лай тұнбағанда қайтсін?!

Тынымсыз тырмаланған жерден қыртыс кетіп, құнар қашпағанда қайтсін. Ақыр түбі егін топырақтан жериді, дария арнадан жериді, Өз ісің. Жау келсе де жазық сенде. Жеріңнің азған түрін аңдаған шығар. Еліңнің тозған сиқын таныған шығар. Берекең азаймаса, берекең сөгілмесе, дәл іргеннен көр қазуға қарымы қалай жетпек, батылы қалай бармақ. Шыққалы тұрған көз, үзілгелі тұрған омыртқа. Бұдан жүз жыл бұрын келмепті. Екі жүз жыл бұрын алмапты. Баспаған. Батпаған. Ендеше, жазық Іледе емес. Елде де емес. Ерде. Енді бізде».

«Шақан-Шеріде»: Ей, ағайын, өзіміз тіршілік етіп отырған мынау жер үстінде табиғатты тұмса қалпында сақтайық, жер-су, тау-тас, өзен-көлдерге, аң-құс, жан-жануар атаулыға қамқор көзбен қарайық та деген азаматтық шырқау үн бар. Жаппай жыртып, жандыра өртеп, шабыла құртуды қояйық та, халайық деген азан салған ащы айқай, асқақ мұрат бар. Адамдардың, әсіресе еңбек адамдарының, көңілдеріне қаяу салмайық, ұлттық сипатымызды жоймайық деген қуатты үн жатыр. М.Мағауиннің романының әлеуметтік астары да, философиялық түйіні де осында.

Жазушы адам мен табиғатты терең байланыста қарастырады. Сол байланыстың үзілмеуін тілейді. Табиғатқа қастандық жасап, ақыр аяғы өзі де сол табиғатпен тұтасып кеткен Шақан – қазақ әдебиетіне ұлттық сипатта келген

өзгеше образ. Алаштан туған асыл азамат Шақан секілді жігері қатты жандардың елінен, жерінен айырылуының себебін қаламгер жеке адамның ғана басынан іздемей, оны осындай халге душар еткен қоғамды да терең таныта алған. Тоталитарлық жүйенің адам санасын, болмысын улап жатқанын сезген жазушы сол қоғамға деген ішкі наразылығын астарлы оймен, көркем суреттеулермен, символикалық бейнелермен жеткізе айтқан.

Билікке, байлыққа құныққан, соның жолында бір-бірімен арандасып соғысқан, өткен қоғамның қандай халге жеткенін (адам басынан, бабалар басынан үйілген төбе табиғатты қандай қалге жеткізгенін) баяндау арқылы, жазушы жаңа ұрпақты ойландыруға ұмтылады. Табиғаттың болашақ тағдырын қоғамға жүктейді. ХХІ ғасырдың ұрпағына жүктейді.

М. Мағауин табиғат пен адамның қарым-қатынасында гармониялық үйлесім болуын тілейді. Бұл үйлесімнің бұзылуы табиғатты да, адамды да үлкен кесепатқа ұшарататынын ескертеді. Табиғатқа бүгінгі жасаған қиянат – адамзаттың ертеңгі болашағына жасалған қастандық екенін адамдардың көздеріне елестетіп ұғындыру – міне, жазушының көздеген негізгі мақсаты осы.

Қолданылған әдебиеттер

1 Мағауин М. Шақан шері және әдепкі әңгімелер. – Алматы, Атамұра баспасы, 2005. – 280 б.

2 Тұрышев А. Шақан шерінің жан айқайын кім естиді? // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2000, №1, – 78-83 б.

3 Шақан Шері романындағы қоғам болмысы // El.kz ақпараттық-танымдық порталы.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 06.71.47

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИЦИНА САЛАСЫНДАҒЫ БАҒА МӘСЕЛЕЛЕРІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ ТАЛАПТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

А.Б. Бигарина

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы ҚазАТЗУ, Астана қ.

Бодаухан Қайрат

Э.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы ҚазАТЗУ, Астана қ.

Бұл мақалада денсаулық сақтау жүйесін дамытудың заманауи сын-көзқарастары мен міндеттерін ескере отырып, медициналық саладағы баға белгілеудің маңызды аспектілері қарастырылады. Медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігін арттыру, сондай-ақ қаржыландыру тетіктерін дамыту үшін медициналық қызметтерге баға белгілеу әдістерін жаңарту қажеттілігі талқыланады. Жұмыста автор медициналық қызметтерге бағаны қалыптастыру кезінде маркетингтік параметрлерді ескеру қажеттілігіне, сондай-ақ халықтың қажеттіліктері мен денсаулық сақтау мекемелерінің қаржылық мүмкіндіктерін ескеретін икемді баға белгілеу жүйесінің маңыздылығына баса назар аударады. Баға белгілеу саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық база медициналық қызметтер нарығын дамытудың және бәсекелестік ортаны қалыптастырудың қазіргі заманғы міндеттеріне әрдайым сәйкес келе бермейді. Зерттеу медициналық қызмет көрсету нарығының барлық қатысушыларының мүдделерін ескере отырып, медициналық мекемелерді дамытудың және баға жүйесін ұйымдастырудың маңыздылығын анықтауға бағытталған.

Түйін сөздер: медициналық саладағы баға белгілеу, медициналық қызметтерге бағаны реттеу, денсаулық сақтауды қаржыландыру, дамудың нарықтық тетіктері, денсаулық сақтау жүйесіндегі реформалар.

Медициналық көмекке баға белгілеуді қалыптастыру мәселелері қазіргі уақытта денсаулық сақтау жүйесінің сапасын жақсартудың кілті болып табылады. Медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігін арттыру, медициналық қызметтерге баға белгілеу тетіктерін жетілдіру негізінде денсаулық сақтау мекемелерін дамытуды қамтамасыз ету қажеттілігі айқындалады.

Медициналық қызметті баппен қаржыландырудан бас тарту, мемлекеттік тапсырыс жүйесіне көшу, мемлекеттік (муниципалдық) мекемелерде ақылы қызметтерді заңдастыру, мемлекеттік емес мекемелерді міндетті медициналық сақтандыру жүйесіне қосу, негізінен бір арналы қаржыландыруға көшу, дәрігерді еркін таңдау қағидатын енгізу-мұның бәрі мемлекеттің медициналық қызметтер нарығын нығайтуға және нарықтық тетіктерді дамытуға бағытталған саясатын айқындайды.

Денсаулық сақтау экономикасы-белгілі бір ресурстар деңгейінде халықтың денсаулығын сақтау және нығайту қажеттіліктерін қанағаттандыруға әсер ететін экономикалық қатынастарды, заңдарды зерттейтін салалық экономикалық ғылым.

Денсаулық сақтау экономикасының мақсаты – халықтың медициналық көмекке деген қажеттілігін қанағаттандыру, ең аз шығындармен медициналық көмек көрсетуде максималды нәтижеге қол жеткізу [1].

Баға белгілеу маркетингтің ең қиын салаларының бірі болып табылады. Бұл кез келген бизнестің бизнес-моделінің негізгі элементі. Дәріхананың коммерциялық жетістігі көбінесе баға стратегиясы мен тактикасын таңдаумен анықталады. Негізгі мәселе белгілі бір уақыттағы баға көптеген факторлар мен ерекшеліктерге байланысты болуымен байланысты.

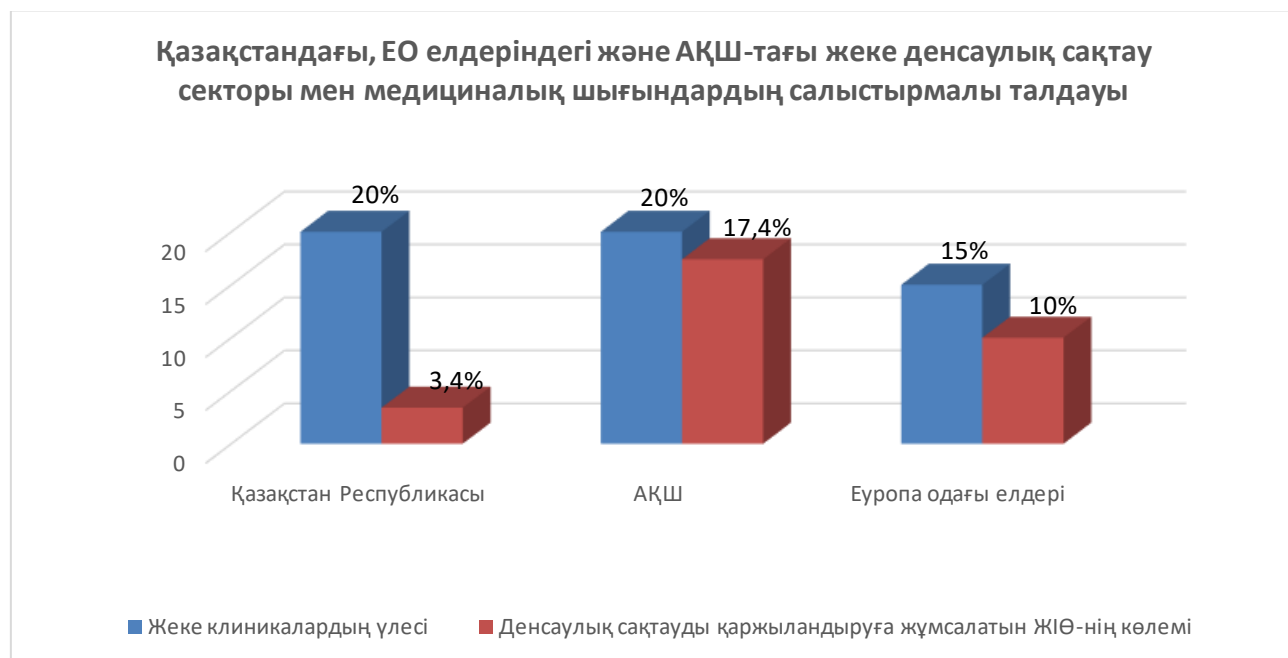
Мемлекеттік денсаулық сақтау жүйесінің нарықтық қатынастарға енуі нарыққа қатысушылар, медициналық қызметтер үшін қаржыландыру шарттарын теңестіру мақсатында тарифтік саясатты қайта қарауды талап етеді. Денсаулық сақтаудың әлеуметтік салаға, ал медициналық қызметтің қоғамдық игілікке қатыстылығы баға белгілеуге, әсіресе ақылы медициналық қызметтер саласында ерекше көзқарасты шарттайды.

Денсаулық сақтау мекемелерінің қосымша қаржыландыру көзіне жоғары қызығушылығы, олардың мемлекет кепілдік берген тегін медициналық көмек түрлерін ақылы қызметтермен алмастыру бойынша жіберген бұзушылықтары, қызметтің осы түрін басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерінің пысықталмауы халықтың ақылы медициналық қызметтерге деген екіұшты көзқарасына ықпал етті, бұл көбінесе оның төлем қабілеттілігінің төмендігімен қолдау тапты. Сонымен қатар, денсаулық сақтау қызметінің шындығы ақылы медициналық қызметтер көлемінің үнемі ұлғаюынан тұрады.

Азаматтарға тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін беру бойынша мемлекет өзіне алған міндеттемелердің барабар қаржылық қамтамасыз етілмеуі мәселе болып қала береді. Кепілдік берілген көлем мен ақылы негізде көрсетілетін медициналық қызметтер арасында нақты айырмашылық болмағандықтан, медицина қызметкерлерінің пайдасына халық тарапынан бейресми төлемдердің жоғары деңгейі сақталуда. Көлеңкелі экономиканың өсуіне ықпал ететін тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі шеңберінде көрсетілетін медициналық көмекті тұтынуды есепке алу тиісті түрде жолға қойылмаған.

Мәселен, Қазақстандағы жеке клиникалардың үлесі олардың жалпы санының 20%-ын құрайды (салыстыру үшін: Еуропа Одағы елдерінде – 15, ал АҚШ-та – 20%).

Сарапшылардың айтуынша, коммерциялық емдеу мекемелерінің сегменті жылына 12% жылдамдықпен дамиды. Қазақстанда медицинаға жұмсалатын шығыстар жалпы ішкі өнімнің – 3,4% құрайды, ал Еуропа елдерінде денсаулық сақтауды қаржыландыруға жалпы ішкі өнімнің кемінде 10%-ы, ал АҚШ-та 17,4%-ы жұмсалады (1-сурет) [2].

Сурет 1. Әлемдік кейбір мемлекеттер бойынша жеке денсаулық сақтау секторы мен медициналық шығындардың салыстырмалы талдауы.

Қазақстанда жеке клиникалар мен медициналық орталықтар танымал. Олардың санының тұрақты өсуімен мемлекеттік және жеке емдеу мекемелерінің пайыздық арақатынасы өзгеріссіз қалады. Қазақстанда мемлекеттік ауруханалар, емханалар, мамандандырылған орталықтар үнемі ашылып тұрады.

Үлкен қалаларда, әдетте, шағын медициналық кеңселерде үлкен медициналық орталықтар ашылады. Нарық қатысушылары қала неғұрлым үлкен болса, онда медициналық мекемелер соғұрлым көп болады дейді. Жеке емханалар саны бойынша Алматы, Астана және Шымкент көш бастап тұр (Кесте 1) [3].

Кесте 1. Қазақстан Республикасындағы 2018-2022 жж. медициналық мекемелердің саны.

Медициналық мекемелердің (ауруханалардың) саны					
	2018	2019	2020	2021	2022
Қазақстан Республикасы	788	747	773	773	818
Батыс-Қазақстан	29	29	29	30	30
Оңтүстік-Қазақстан	-	-	-	-	-
Солтүстік-Қазақстан	24	22	24	24	24
Шығыс-Қазақстан	80	62	61	63	31
Астана қ.	34	36	37	38	32
Алматы қ.	87	92	91	87	77
Шымкент қ.	26	36	40	44	88

Денсаулық сақтаудағы ақылы қызметтерге баға белгілеу саласындағы қолданыстағы нормативтік-құқықтық база медициналық қызметтер нарығын дамытудың және бәсекелестік ортаны қалыптастырудың мемлекеттік саясатының бүгінгі міндеттеріне сәйкес келмейді, халықтың нақты қажеттіліктерін ескермейді. Қатаң баға регламенттері ақылы қызметтер саласының дамуын шектейді, саланы дамытудың нарықтық реттеушісі ретінде баға мүмкіндіктерін пайдалануға бағытталмайды.

Медициналық қызметтер нарығының қалыптасуы мен дамуы жағдайында баға белгілеу жүйесі өзіндік құн мен шығындарды есептеудің дәстүрлі әдістерінен басқа, халықтың нақты қажеттілігін және оның төлем қабілеттілігін, мекеменің қаржылық мүмкіндіктерін сипаттайтын маркетингтік параметрлерді қамтуы керек, қызмет түрлеріне және мекемелерді қаржыландыру тәсілдеріне сәйкес оларды модельдеу негізінде икемді баға жүйесін қамтамасыз етуі керек [4].

Дәрілік заттардың тапшылығы мен қол жетімділігін қолайлы бағамен қамтамасыз ету үшін елде дәрі-дәрмек бағасын кезең-кезеңімен реттеу бағдарламасы іске қосылды. «Kesarev консалтинг» ЖШС бағдарламасын әзірлеуші, ірі фармацевтика компаниялардың мүдделерін білдіру үшін Қазақстандағы Уәкілетті консультант реттеуге жоспарланатын препараттарды таңдаудың басты критерийлері аурулардың әлеуметтік маңыздылығы және дәрілік заттардың бірнеше өндірушілері мен аналогтарының болуы деп сендірді. Тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемі және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру, әлеуметтік маңызы бар аурулар, онкологиялық науқастар, орфандық аурулар, коронавирустық инфекция шеңберінде емдеу үшін сатып алынатын препараттар мемлекеттік реттеуге қалдырылды. Қалған дәрілік препараттар 2022 жылдан 2026 жылға дейін үш кезеңде мемлекеттік реттеуден шығарылады.

Қазақстанда дәрі-дәрмек бағасын реттеу үдерісі қарқын алуда. Бұл ретте Қазақстан Еуразиялық экономикалық одағындағы барлық препараттардың бағасын реттейтін жалғыз ел болып табылады.

ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2023 жылғы 3 шілдедегі № 124 бұйрығымен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі шеңберінде және (немесе) міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесінде дәрі-дәрмектерге, сондай-ақ медициналық бұйымдарға шекті бағалар мен үстеме бағаларды реттеу, қалыптастыру қағидаларына өзгерістер енгізілді [5].

ҚР заңнамасының контекстінде бағаны реттеу тауарлар мен қызметтерге бағаны белгілеу процесіне мемлекеттік араласуды жоюды немесе төмендетуді білдіреді, бұл нарықтық тетіктерге сұраныс пен ұсынысқа сәйкес бағаны еркін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда дәрі-дәрмек бағасын реттеу процесі Денсаулық сақтау мен фармацевтика индустриясының кең реформалары аясында басталды. Бұл реформалар халық үшін дәрі-дәрмектің қолжетімділігін жақсартуға, медициналық көмектің сапасын арттыруға және фармацевтикалық нарықтағы бәсекелестікті ынталандыруға арналған.

Дәрі-дәрмектің бағасын тіркеу өндірушінің өтініші негізінде жүзеге асырылады. Дәрі-дәрмек бағасын тіркеу кезінде келесі критерийлер ескеріледі:

1) өндірушінің берілген шекті бағасы франко-зауыт бағасының орташа мәнінен аспайды;

2) әкелінетін дәрі-дәрмектерге өндірушінің берілген шекті бағасы ұсынылған құжаттарда көрсетілген бағалардың ең жоғары мәнінен жоғары емес (инвойстың (жүкқұжаттың) немесе шот-фактураның көшірмесі);

3) әкелінетін дәрі-дәрмектерге көтерме және бөлшек саудада өткізу үшін өндірушінің берілген шекті бағасы дәрі-дәрмектерді сатып алу туралы келісімшартта немесе шартта көрсетілген бағалардың ең жоғары мәнінен аспайды;

4) өндірушінің шекті бағасының мәнінен 30%-дан аспайтын маркетингтік шығыстар;

5) өндірушіден ҚР шекарасына дейінгі, өндіруші бағасының мәнінен 15%-дан аспайтын көлік шығыстары.

Тіркелген баға жоғарыда көрсетілген критерийлерге сәйкес келмеген жағдайда мемлекеттік сараптама ұйымы дәрілік заттың бағасын тіркеуден дәлелді бас тартуды жібереді. Тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі шеңберінде және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесінде дәрі-дәрмектерге, сондай-ақ медициналық бұйымдарға шекті бағаларды және үстеме бағаны реттеу, қалыптастыру қағидаларындағы негізгі өзгерістердің бірі көтерме және бөлшек саудада сатуға арналған рецептсіз сатылатын дәрі-дәрмектер тізімінен алып тастау болып табылады.

Көтерме және бөлшек саудада сатуға арналған бағаны реттеуге жататын дәрі-дәрмектер, рецептсіз сатылатын дәрі-дәрмектер тізімінен шығару өндірушілер мен сатушыларға бағаны мемлекеттік бақылауға қарамастан осындай дәрі-дәрмектердің бағасын белгілеуге мүмкіндік береді. Бұл осы дәрі-дәрмектер үшін нарықтық баға саясатына еркіндік береді және бағаны нарықтағы сұраныс пен бәсекелестікке бейімдеуге мүмкіндік береді.

Өндірушілер үшін бұл бағаны белгілеуде үлкен икемділікті және сұраныс пен ұсыныстың өзгеруіне жауап беру мүмкіндігін білдіреді. Тұтынушылар үшін бұл дәрі-дәрмектерді икемді бағамен көбірек таңдау мен қол жетімділікті білдіруі мүмкін, сонымен қатар өндірушілер арасындағы бәсекелестікті ынталандыруы мүмкін, бұл бағаның төмендеуіне және тауарлардың сапасының жоғарылауына ықпал етуі мүмкін.

Дәрі-дәрмек бағасының реттелмеуі оң және теріс динамиканы тудыруы мүмкін. Негізгі кемшіліктердің бірі дәрі-дәрмек бағасының өсуі болуы мүмкін. Мұндай нәтиже нарықтағы бәсекелестіктің жеткіліксіздігінен немесе өндірушілердің максималды пайда табуға деген ұмтылысынан болуы мүмкін.

Сатып алу бағасының ауытқуы кезеңінде екі стратегияны талқылау күшейеді: соңғы сатып алынған партия бойынша тауарларды теңестіру (қайта бағалау) стратегиясы және көтерме жеткізушілердің прайс-парақтары негізінде баға белгілеу стратегиясы. Бұл стратегиялар фармацевтикалық бөлшек саудада қаншалықты қолданылады және тиімді?

Іс жүзінде бұл тауар тобы үшін баға ең жоғары рұқсат етілген бөлшек үстеме баға қағидаты бойынша жұмыс істейді. Жаңа сатып алу бағалары бойынша қайта бағалау стратегиясы тауарлардың кезекті партиясын сатып алу сәтінде бұрын сатып алынған партиялардың бөлшек бағалары соңғысының бағасына дейін бағаланады. Бұл жағдайда бәсекелестердің бағасы мүлдем ескерілмейді. Бұл шын мәнінде осы тауар бойынша сатылған үстеме пайызды арттыруға мүмкіндік береді.

Өкінішке орай, санатты басқару технологиялары әлі күнге дейін шағын және орта дәріхана желілерінде кең таралған жоқ. Дұрыс санаттарға бөлудің орнына әртүрлі топтар қолданылады, олар категориялық менеджмент тәсілі аясында тауарлар тобымен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік бермейді, рөлді өзгерту және ассортимент пен баға саясатын өзгерту бойынша жұмысты автоматтандыруға мүмкіндік бермейді.

2019 жылдан бастап елде дәрілік препараттардың бағасын қалыптастырумен және реттеумен дәрілік заттар мен медициналық бұйымдарды сараптау ұлттық орталығының арнайы басқармасы айналысқаны белгілі. 2022 жылдың өзінде бағаны мемлекеттік реттеу күтілетін нәтиже бермегені мойындалды.

Қазақстанда елорданың денсаулық сақтау жүйесін дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған кешенді жоспарының жобасы әзірленді. Жоспар халыққа медициналық көмек көрсету сапасын арттыру, сондай-ақ Астана қаласының денсаулық сақтау жүйесінің амбулаториялық және стационарлық буындарын нығайту мақсатында әзірленді. Кешенді жоспар жаңа медициналық объектілерді салуды және жұмыс істеп тұрғандарын реконструкциялауды, медициналық ұйымдардың материалдық-техникалық базасын нығайтуды және кадр ресурстарын дамытуды көздейді.

Ол жалпы сомасы 611 млрд теңгеге 30 ұйымдастыру және іске асыру іс-шараларынан тұрады [6].

Қорытынды.

Дәрі-дәрмек бағасын реттеу процесін енгізу дәрі-дәрмектерге баға белгілеу жүйесін реформалаудағы маңызды кезең. Бұл жүйе аясында дәріхана ұйымдарында сатылуы мүмкін дәрі-дәрмектердің максималды бағасы белгіленбейді. Бұл өндірушілер мен жеткізушілер өз өнімдерінің бағасын белгілей алатынын білдіреді.

Жүйеге көшу халық үшін дәрі-дәрмектердің қолжетімділігін қамтамасыз ету, дәрі-дәрмек бағасын бақылау және фармацевтикалық нарықта бәсекелестікті ынталандыру мақсатында жүзеге асырылады. Бұл өндіріс құны, нарықтағы бәсекелестік және есірткіге деген сұраныс сияқты факторларды ескере отырып, дәрі-дәрмек бағасын тиімдірек реттеуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған жоспарды іске асыру нәтижесінде 2027 жылға қарай халықтың өлім-жітімі 1000 адамға шаққанда 4,03-тен 2,2 жағдайға дейін, нәресте өлімі 1000 тірі туылғандарға шаққанда 6,89-дан 5,8 жағдайға дейін, ана өлімі 100 000 тірі туылғандарға шаққанда 15,0-ден 10,0 жағдайға дейін төмендейді деп болжануда.

Медициналық техникамен жарақтандыру 90%-ға дейін ұлғайтылады, кадрлар тапшылығы 84,5%-ға төмендейді, ал халықтың медициналық қызметтер сапасына қанағаттану деңгейі 82%-ға дейін артады деп күтілуде.

Жалпы, соңғы жылдары Астанада медициналық сектордың қарқынды дамуы байқалады, баға белгілеудегі өзгерістер медициналық қызметтердің сапасын жақсартуға және оларға халық үшін неғұрлым кең қолжетімділікті қамтамасыз етуге ұмтылысты көрсетеді. Медицина саласының тұрақты дамуын және қала тұрғындарына медициналық көмектің жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін тұтынушылардың жиі өзгеріске ұшырап отыратын қажеттіліктерін ескере отырып, денсаулық сақтау қызметтерінің бағаларын үнемі қадағалап, бейімдеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ильясова А.Р. Основы экономики здравоохранения, 2019. – 7 б.
- 2 <http://www.parlam.kz/mazhilis/download/21054>.
- 3 <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-medicine/>.
- 4 Вокина С. Экономика медицины. Медицинские услуги, инновации, ценообразование, управление, 2021. – 26 б.
- 5 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032238>.
- 6 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000874>.

ГРНТИ 06.81.55

ОЦЕНКА ЛОЯЛЬНОСТИ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ К АКТИВНОМУ ВЕДЕНИЮ ВРАЧАМИ СТРАНИЦ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ ДЛЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПАЦИЕНТОВ

А.Л. Досжанова

*Магистрант, КазНМУ имени С. Асфендиярова и Университет имени С.Демиреля,
г. Алматы*

Б.Л. Татибеков

*Д.э.н., профессор, КазНМУ имени С. Асфендиярова и Университет имени С.Демиреля,
г. Алматы*

Л.Б. Сейдуанова

PhD, КазНМУ имени С. Асфендиярова и Университет имени С.Демиреля, г. Алматы

Данная научная статья раскрывает особенности использования социальных сетей врачами в контексте медицинской сферы с целью продвижения личного бренда врачей и повышения лояльности пациентов. Исследование фокусируется на значимости персонального брендинга для медицинских специалистов, особенно в частной практике, и его влиянии на доверие пациентов. Освещены этические, юридические аспекты использования социальных сетей в медицине и потребность в их регулировании.

Методология исследования включает социологический опрос преимуществ и недостатков формирования личного бренда в медицинской сфере, оценку влияния данного процесса на доверие пациентов и взаимодействие в социальных сетях. Проведенный анонимный опрос на социальной платформе выявил предпочтения и мнения респондентов относительно важности медицинской информации, форматов контента, предпочитаемых специализаций врачей и их активности в социальных сетях.

Результаты исследования подчеркивают важность социальных сетей в формировании личного бренда врачей и оказываются ценным источником для разработки стратегий улучшения коммуникации медицинских специалистов с пациентами в онлайн-среде. Полученные данные могут служить основой по эффективному использованию социальных сетей в медицинской сфере с учетом интересов пациентов.

Ключевые слова: медицина, личный бренд, социальные сети, социальная платформа, медицинский работник, врач, представители медицинского сообщества, брендинг, состояние здоровья, пациенты, масс-медиа.

Сегодня социальные сети стали неотъемлемой частью медицинской практики, способствуя улучшению коммуникации между медицинскими работниками, профессионалами и пациентами. Однако их эффективное использование сопровождается этическими, юридическими вопросами и проблемами конфиденциальности информации [1].

Персональный брендинг становится ключевым элементом для врачей, стремящихся к повышению узнаваемости и репутации, особенно в частной медицинской практике [2]. Несмотря на его значимость, область персонального брендинга в медицинской сфере все еще требует стандартизированных определений и глубокого понимания его влияния на развитие медицинского бизнеса [3].

Социальные сети играют также важную роль в привлечении пациентов к медицинской помощи и расширении их прав и возможностей [4, 5]. Использование различных платформ для обмена знаниями, социальной поддержки и коммуникации стало повседневной практикой среди пациентов и профессионалов [6, 7].

Несмотря на проблемы, социальные сети представляют ценный инструмент для обучения и вовлечения пациентов, особенно в области лечения хронических заболеваний [7]. Их использование требует более строгого контроля за безопасностью данных и разработки специализированных платформ для удовлетворения потребностей пациентов и профессионалов в области здравоохранения.

Влияние социальных сетей на личный брендинг врачей становится все более значимым в онлайн-пространстве [8]. В этой связи, использование социальных сетей врачами требует поддержания профессионального имиджа и соблюдения нормативных актов [11].

Исследования подчеркивают, что сильное и последовательное присутствие в Интернете, совмещенное с эффективными коммуникативными стратегиями, способно усилить личный бренд врачей в социальных сетях [9, 10].

Цель данной статьи заключается в оценке уровня лояльности пользователей социальных сетей к активности медицинских работников в онлайн-пространстве. Исследование направлено на анализ отношения пользователей социальных платформ к участию медицинских специалистов в онлайн-коммуникации, оценку влияния этой активности на восприятие и доверие к медицинским работникам, а также выявление факторов, влияющих на уровень лояльности пользователей к данному типу взаимодействия в интернете.

Методы.

Для сбора данных было проведено анонимное онлайн-опросное исследование, охватывающее различные аспекты, включая демографические параметры, активность в социальных сетях, оценку достоверности информации, интерес к медицинским профилям, предпочтения в контенте и влияние социальных сетей на выбор медицинских специалистов для консультации.

Собранные данные послужили основой для сравнения количественных и качественных параметров пользователей социальных сетей. Анализ с использованием метода простого описательного сравнения количественных параметров пользователей социальных сетей. Такой метод позволил выявить влияние активности медицинских работников в социальных сетях на уровень лояльности пользователей и их предпочтения относительно форматов контента. Данный методологический подход способствовал лучшему пониманию воздействия социальных сетей на восприятие медицинской информации и выбор медицинских специалистов, исключая при этом прямое воздействие и манипуляции условиями участников исследования.

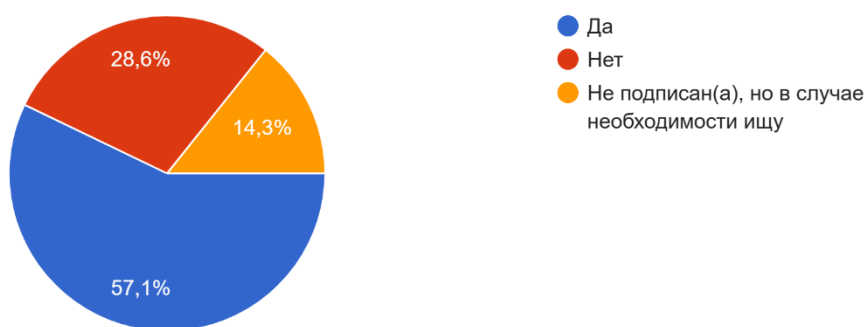
Результаты.

В проведенном анонимном опросе на социальной платформе приняло участие 7 человек, включая представителей обеих полов.

На основе анонимного опроса, размещенного на социальной платформе, исследование выявило следующие ключевые моменты. Возраст респондентов, принявших участие в опросе, варьировался от 26 до 40 лет, а все они являются жителями Республики Казахстан. Важно отметить, что 85% из 7 человек них активно пользуются социальной сетью «Instagram», в то время как 14,8% предпочитают мессенджер «WhatsApp».

Более половины опрошенных подписаны на страницы медицинских специалистов в социальных сетях, в то время как 28,6% не имеют таких подписок, и оставшаяся часть не подписана, но проявляет интерес и ищет профили специалистов по мере необходимости (см. Рисунок 1).

Рисунок 1.

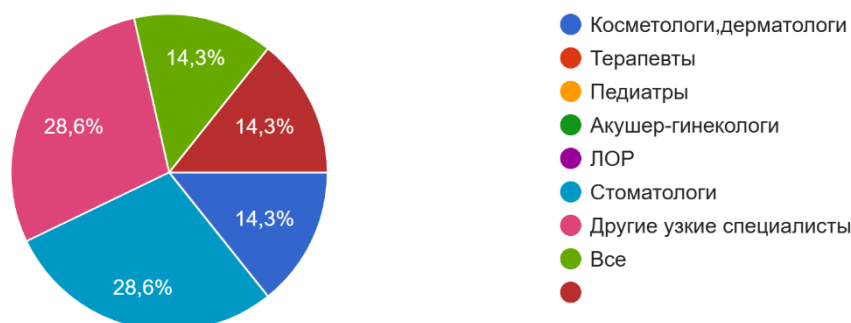
Мнения участников опроса о достоверности медицинской информации, предоставляемой врачами через социальные сети, разделились. Более четверти считают, что врачи в сети более отзывчивы, чем при общении в медицинских учреждениях. Другая часть использует контент для образования, а треть респондентов тщательно изучает документы, подтверждающие компетенцию врача перед потреблением контента (см. Рисунок 2).

Рисунок 2.

Участники опроса проявляют больший интерес к узким специалистам и стоматологам в социальных сетях, в то время как терапевты и косметологи вызывают меньший интерес (см. Рисунок 3).

Рисунок 3.

Видеоролики оказались наиболее популярным форматом контента, за которым следуют статьи и визуальная инфографика. Однако аудио-материалы не вызывают интереса у респондентов (см. Рисунок 4). Также выяснилось, что пользователи больше заинтересованы в медицинских темах, чем в поиске информации после обнаружения у себя симптомов болезни (см. Рисунок 5).

Рисунок 4.

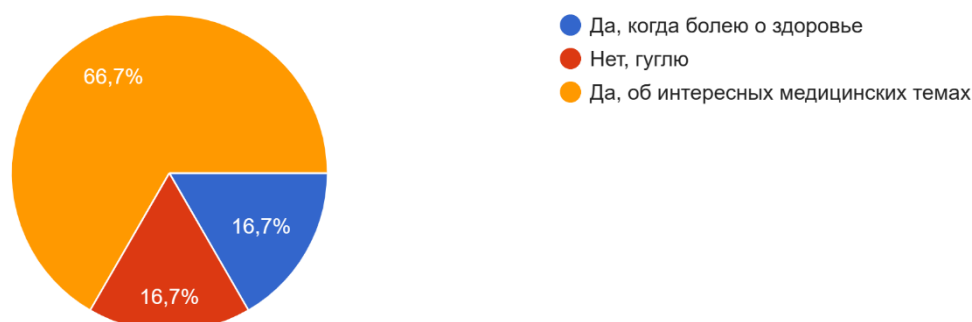
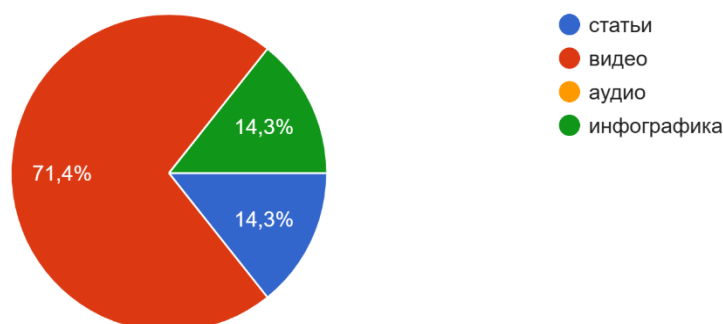
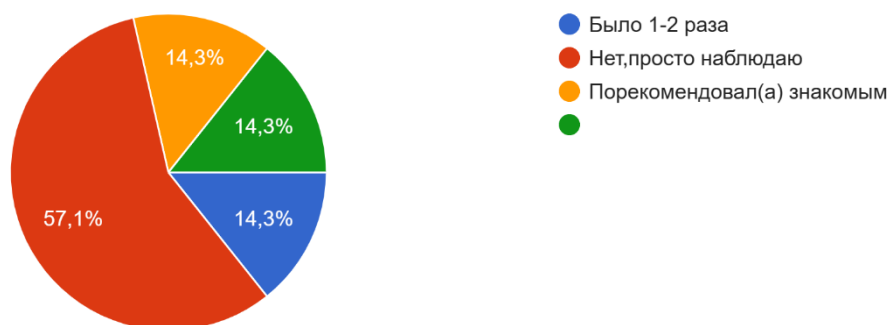

Рисунок 5.

Мнения участников опроса разделились пополам относительно важности обмена информацией с врачами в социальных сетях. Половина считает это просто маркетинговым ходом, в то время как более 50% признали, что так находят нужных им специалистов через социальные сети. Кроме того, большинство просто наблюдают за поведением врачей в сети, небольшая часть записывается на прием, и аналогичное количество рекомендует врача (см. Рисунок 6).

Рисунок 6.

Заключение.

Исследование, проведенное на основе анонимного опроса на социальной платформе, является ценным первым шагом в понимании отношения пользователей к использованию социальных сетей в медицинском контексте. Однако, несмотря на интересные выводы, полученные из этой выборки, важно отметить её ограниченный размер, что не позволяет считать результаты репрезентативными для общей аудитории.

Исследование подчеркивает значимость социальных сетей для формирования личного бренда врачей и их влияния на взаимодействие с пациентами. Однако, оно также выявляет этические, юридические вопросы и проблемы конфиденциальности данных, требующие серьезного внимания и регулирования.

Полученные данные позволяют обратить внимание на предпочтения пациентов относительно контента, форматов и специализаций врачей в социальных сетях, что может послужить отправной точкой для разработки стратегий улучшения присутствия врачей в онлайн-среде и лучшего взаимодействия с аудиторией.

Такие выводы не только могут оказаться полезными для разработки стратегий врачей, но и представляют собой ценный ресурс для дальнейших исследований в данной области. Они могут быть использованы для формулирования рекомендаций по эффективному использованию социальных сетей в медицинской сфере с учетом потребностей и предпочтений пациентов.

Литература

1 Ibarra-Yruegas B.E., Cámara-Lemarroy C.R., Loredó-Díaz L.E., & Kawas-Valle, O. (2015). Social networks in medical practice. *Medicina Universitaria*, 17, 108-113.

2 Luca F., Ioan C.A., & Sasu, C. (2015). The Importance of the Professional Personal Brand. *The Doctors' Personal Brand. Procedia. Economics and finance*, 20, 350-357.

3 Szántó P. (2023). Systematic literature and modeling review of Personal Branding. *Marketing & Menedzsment*.

4 Chirumamilla, S., & Gulati, M. (2019). Patient Education and Engagement through social media. *Current Cardiology Reviews*, 17, 137-143.

5 Househ, M.S., Borycki, E., & Kushniruk, A.W. (2014). Empowering patients through social media: The benefits and challenges. *Health Informatics Journal*, 20, 50-58.

6 Antheunis, M.L., Tates, K., & Nieboer, T.E. (2013). Patients' and health professionals' use of social media in health care: motives, barriers and expectations. *Patient education and counseling*, 92 3, 426-31.

7 Merolli, M., Gray, K.M., & Martín-Sánchez, F. (2016). Patient Participation in Chronic Pain Management Through social media: A Clinical Study. *Studies in health technology and informatics*, 225, 577-81.

8 Ioan, C.A., Luca, F., & Sasu, C. (2014). PERSONAL MARKETING OF DOCTORS IN THE CONTEXT OF SOCIAL NETWORKS.

9 Тубалова И.В., Эмер Ю.А., Ершова В.Е. (2019). Коммуникативные стратегии продвижения профессионального имиджа врача в социальных сетях (на основе Facebook). *Вестник Томского государственного университета*.

10 Zhang, T., Yan, X., Wang, W.Y., & Chen, Q. (2021). Unveiling physicians' personal branding strategies in online healthcare service platforms. *Technological Forecasting and Social Change*, 171, 120964.

11 McCartney, M. (2012). How much of a social media profile can doctors have? *BMJ: British Medical Journal*, 344.

ГРНТИ 72.75.39

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ

М.Г. Төрөбек

Магистрант, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы

В данной статье рассматриваются новые цифровые технологии, такие как: блокчейн, интернет вещей (IoT) и система NX. На ходе исследование, было рассмотрено как компании используют эти цифровые технологии. А также выявили преимущества этих цифровых технологий с помощью сравнительного анализа.

Ключевые слова: цифровые технологии, блокчейн, интернет вещей, NX система.

Внедрение новых диджитал технологии как: блокчейн, интернет вещей (IoT) и система NX, позволяет компаниям оптимизировать свои текущие проблемы, и также создавать новые бизнес-модели, повышая свою конкурентоспособность на рынке.

Становление новой диджитал эпохи, основанной на возможностях цифровых технологии, оказывает значительные внимания на управления качеством на предприятиях [1, с. 101]. Эффективное управление качеством товара или продукции, необходимо способствовать следующим пунктам:

1. Увеличение безопасности на производстве. Для мониторинга состояние оборудования и для определение аварийных ситуации компании начали внедрять диджитал технологию интернета вещей (IoT).

2. Повышение качества изготавливаемых изделий. За счет точного инженерного анализа станков, NX система помогает улучшить качество продукции.

3. Сокращение издержек в бизнес-процессах. Введение блокчейн технологии на производстве сокращает издержки до 10-20% в бизнес-процессах, отвечающих за качество продукции.

Интернет вещей (IoT).

Для автоматизации процессов и сбора данных в производстве используется технология интернет вещей (IoT). Все оборудования, подключенные к Интернету, передают информацию на центральный сервер, после этого данные обрабатываются и анализируются. На основе полученных информации принимаются основные управленческие решения, для улучшения

качества продукции. На рисунке 1 можно увидеть примеры использования интернет вещей (IoT) в производстве.

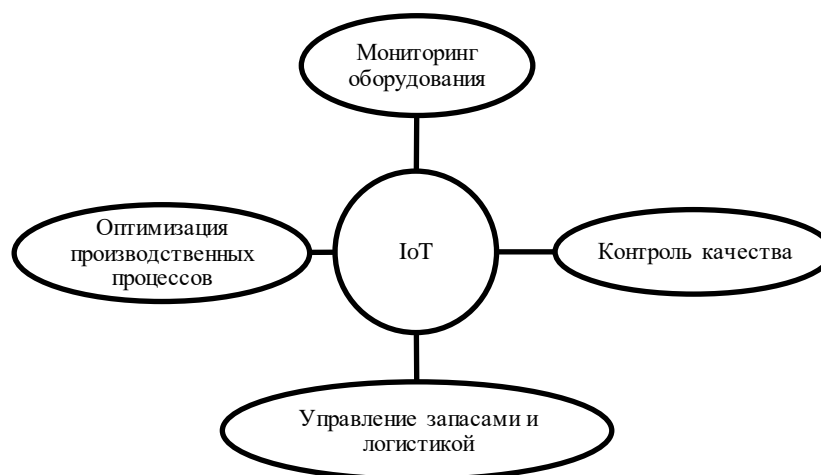

Рис.1. Использование интернет вещей в производстве.

Исследование, проведенное J. Son & Partners Consulting, подтверждает значительные преимущества внедрения интернет вещей (IoT) [2]. Такие как, повышение эффективности, снижение затрат и улучшение качество изделия. По итогам 2023 года устройств которые используют IoT превысило 1 млрд. Основной сферой применения этой технологии является системы дистанционных мониторингов.

Система NX.

Система NX от компании «Сименс» представляет собой комплексное решение для автоматизации проектов, промышленного дизайна, моделирования разных деталей [3, с. 96]. Интеграция системы NX ускоряет разработку продукта и экономит время вывода продукции на рынок, заменяя процессы которые требуют значительных трудозатрат. На рисунке 2 показаны основные преимущества системы NX.

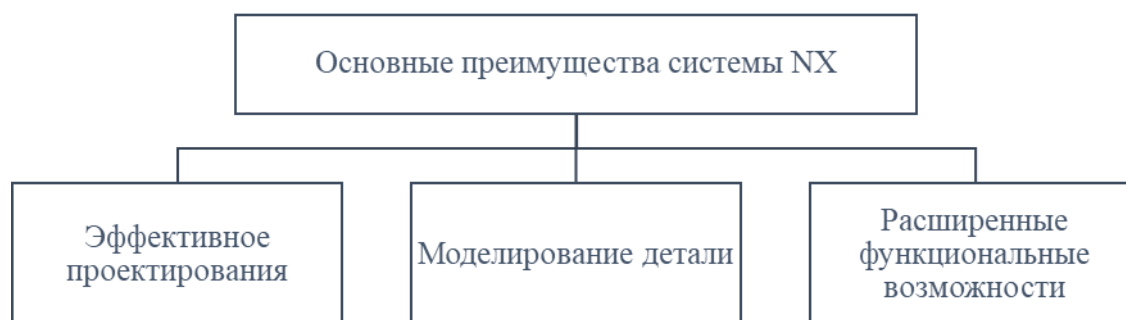

Рис.2. Основные преимущества системы NX.

Также система NX позволяет решить следующие задачи:

- конструирование (CAD);
- инженерный анализ (CAE);
- управление инженерными данными (PDM);
- проектирование оснастки;
- подготовка производства;
- промышленный дизайн [3, с. 96].

Технологии блокчейн.

Блокчейн – новейшая технология защищенного хранения и передачи данных в виде цепочки блоков, связанных друг с другом специальными ключами. В каждой цепочке содержатся сведения по предыдущим цепочкам. Чтобы изменить данные, записанную в одном из цепочек, необходимо корректировать все иначе цепочка разрушится. Сделать это скрытно невозможно, поэтому блокчейн считается самой надежной технологией. Пример блокчейна в реальной жизни на рисунке 3:

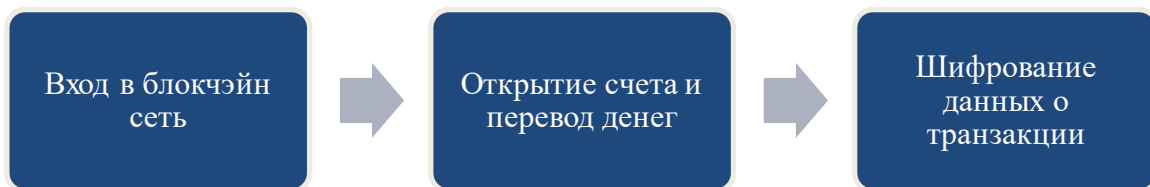

Рис.3. Пример переводов денег через блокчейн сетей.

Блокчейн также улучшает сотрудничества с клиентской базой, что показывает надежность и прозрачность этой технологии. Также с помощью блокчейна компании в реальном времени могут отслеживать и управлять с разными поставками, что минимизирует риски и ускоряет процессы.

Сравнительный анализ IoT, блокчейна и системы NX.

Таблице 1 показано результаты сравнительного анализа.

Таблица 1. Результаты сравнительного анализа.

Характеристика	IoT	Блокчейн	Система NX
Основное применение	Управление устройствами, сбор и анализ данных, автоматизация.	Безопасные транзакции, децентрализованные базы данных.	Инженерное моделирование, CAD, CAE, продуктовый дизайн.
Области использования	Умные дома, умные города, промышленность, здравоохранение.	Финансы, логистика, право, интеллектуальная собственность.	Автомобилестроение, космическая промышленность.
Технология	Сенсоры, облачные	Криптография,	3D-моделирование

	вычисления, взаимосвязь устройств.	технология распределенного реестра.	компьютерное проектирования(CAD) и анализ(CAE).
Безопасность	Вызывает опасения из за возможных уязвимостей в сети устройств.	Высокая благодаря криптографии и децентрализации.	Защита данных на уровне программного обеспечения.
Инновационный потенциал	Возможности для создания автономных систем.	Потенциал для радикального изменения подходов и методов к финансам.	Возможности для сложного проектирования и оптимизации продуктов.

В заключении, выбирая между этими технологиями, стоит обратить внимание на то какие конкретные цели и задачи имеет проект. Каждая из них предлагает уникальные возможности для производства чтобы улучшить качество изделий, а также сократить издержки и увеличить прибыль. Оптимальное использования интернет вещей, блокчейна и системы NX может привести к хорошему повышению эффективности и качество работы в различных отраслях рынка.

Литература

- 1 Попова Л.Ф. Возможности и вызовы четвертой индустриальной революции для развития менеджмента и качества // Вестник СГСЭУ. – 2018. – №2 (71). – С. 100-102.
- 2 Промышленный интернет вещей // Tadviser: государство, бизнес, ИТ. –2018. URL: <https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:ИоТ>.
- 3 Сбродов Н.Б., Клявлин Ф.Н. Анализ интегрированной системы Siemens NX и её адаптация к учебному процессу по направлениям подготовки 220400 и 220700 // Вестник Курганского государственного университета. 2012. №2 (24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-integrirrovannoy-sistemy-siemens-nx-i-eyo-adaptatsiya-k-uchebnomu-protsessu-po-napravleniyam-podgotovki-220400-i-220700>.

ГРНТИ 76.01.29

СВЯЗЬ МЕЖДУ ВОЗРАСТОМ ВРАЧЕЙ И ИХ ПРЕДПОЧТЕНИЯМИ ВАРИАНТОВ ДАННЫХ ПАЦИЕНТОВ: ПЕРЕКРЕСТНЫЙ АНАЛИЗ

Б.М. Дайрабаев

*Магистрант, КазНМУ имени С. Асфендиярова и Университет имени С.Демиреля,
г. Алматы*

Учитывая большой объем данных, созданных в медицинских организациях, цифровизация всей медицинской документации для их эффективного управления – одно из основных решений повышения эффективности работы медицинских работников. Цель этого исследования – изучить взаимосвязь между выбором типа медицинской документации медицинским персоналом в зависимости от возраста. Вывод метода онлайн кросс-анкетирования состоит в том, что связь между возрастом врачей и их предпочтениями типов данных пациентов не является статистически значимым.

Ключевые слова: возраст врачей, цифровизация, бумажная документация, электронная документация, актуальные вопросы здравоохранения.

В современной цифровой эпохе возрастающие требования и задачи для здравоохранения стимулируют разработку новых методов и технологий для укрепления здоровья. Этот процесс, в свою очередь, порождает потребность в новых профессиях и навыках.

Согласно литературным данным (Rechel, Richardson & McKee, 2014 as cited Semenova et al., 2024; Davletov et al., 2015 as cited Semenova et al., 2024), основные черты изменений в системе здравоохранения Казахстана с 1991 по 2023 год включают в себя периоды в 3 этапа как: 1990-2000 годы (годах была введена первая система медицинского страхования, но ее устойчивость оказалась под угрозой из-за коррупционных проблем; произошла приватизация аптек, реабилитационных центров и стоматологических служб); 2000-2010 годы (произошло расширение компетенций медицинских работников в таких областях, как охрана материнства и детства, а также профилактика и лечение ВИЧ-инфекции и туберкулеза; национальный и столичный уровни получили доступ к высокотехнологичным формам медицинского обслуживания); 2010 - по настоящее время (была предпринята еще одна попытка внедрить систему медицинского страхования; также были предприняты меры по продвижению

научно обоснованной клинической практики и начаты реформы в области высшего медицинского образования; высокотехнологичная медицинская помощь стала доступна на уровне региональных столиц.

Последний период совпадает с цифровизацией системы здравоохранения и в 2013 году, в соответствии с положениями государственной программы «Информационный Казахстан-2020», была разработана и утверждена Концепция развития электронного здравоохранения Республики Казахстан на период с 2013 по 2020 год. (<https://primeminister.kz>). Однако в области здравоохранения до сих пор существуют существенные сегменты, которые остаются вне зоны цифровизации и не используют современные технологии для повышения эффективности (adilet.zan.kz). В дополнение, недостаток медицинских кадров увеличился более чем вдвое: с 10 000 в 2017 году до 23 000 в 2021 году. Одной из основных причин этого является утечка медицинских специалистов из Казахстана (Kazinform, 2022) и, по-видимому, уезжают молодые специалисты. Дополнительно, на 74-й сессии Всемирной ассамблеи здравоохранения (2021) было объявлено, что минимальное число умерших медицинских работников в мире составляет 115 тысяч, а в Казахстане – 227 (Zhunusova, 2021), что ухудшает ситуацию по РК. В целом это может негативно отразиться на повышении эффективности предоставляемой отечественной медицинской услуги, учитывая данную ситуацию с преобладанием медицинских профессионалов преклонного возраста – старших ординаторов, кто, возможно, предпочитает бумажный тип данных пациентов.

Следовательно, цель данного исследования заключается в изучении связи между выбором типа медицинской документации практикующих врачей и их возрастом.

Материал и методы.

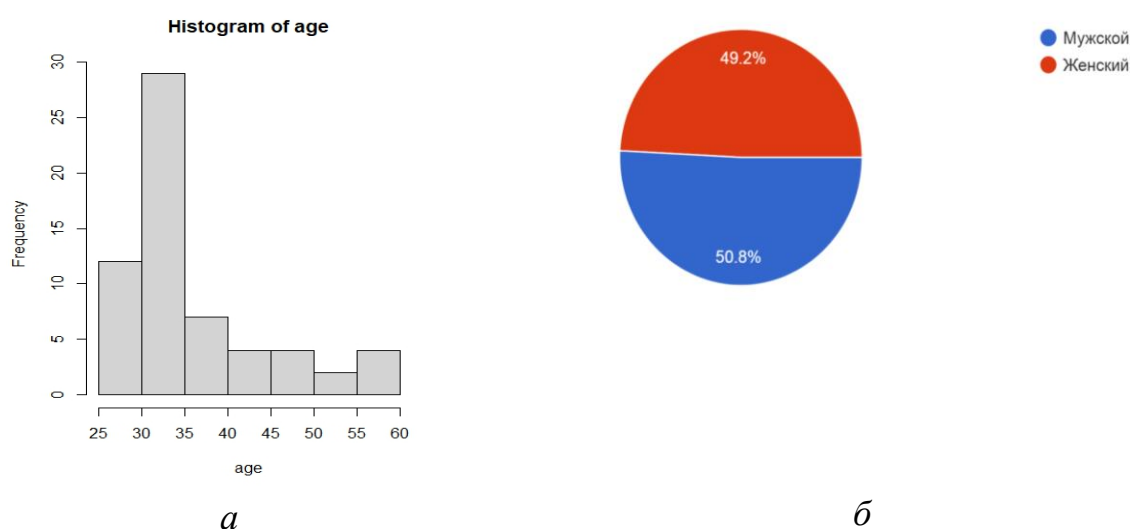
Это исследование использовало количественный, неэкспериментальный, перекрестный дизайн. Для выборки был применен невероятностный метод «снежного кома». Опросник, созданный на платформе Google Forms, состоял из демографических вопросов и нескольких дополнительных, касающихся предпочтений врачей относительно типа данных пациентов. Данные были собраны через социальные сети (Facebook, WhatsApp) среди медицинских профессионалов, включая врачей, руководителей отделов, заместителей председателя, старших менеджеров и главных исполнительных директоров, работающих в организациях здравоохранения Казахстана. Опрос был распространен дважды: в ноябре 2023 и марте 2024 годах. Для проверки выдвинутой гипотезы о наличии связи между возрастом практикующих врачей и их предпочтениями вариантов данных пациентов был использован параметрический статистический тест Хи-квадрат. Этот тест используется при изучении связи между двумя номинальными переменными. Для этой цели, числительная переменная «возраст» была категоризована в две группы: молодые ординаторы – « $\leq 39=0$ » и старшие ординаторы – « $\geq 40=1$ ». Однако, в ходе анализа на статистической платформе R-Studio, версии 4.2.2, был выбран

непараметрический тест Фишера, так как на таблице контингентности ожидаемые числа в 2х ячейках получились ниже числа 5.

Результаты и обсуждение.

Основная цель этого исследования состояла в том, чтобы изучить предпочтения старших ординаторов в работе с данными пациентами. Следовательно, в данном исследовании участвовали 61 врач и процент ответивших на опрос составил 98.9%. Средний возраст респондентов 36.8 ± 8.2 лет, где мужчины слегка преобладали женщин на 1% (Рисунки №1 а,б).

Рисунок №1. а,б. Средний возраст участников и гендерное соотношение данного исследования.

Анализируя вопрос о связи между возрастом практикующих врачей и их предпочтениями вариантов данных пациентов, проведенный с использованием непараметрического статистического теста Фишера, было установлено, что статистически значимой связи между этими переменными нет (p -значение равно 1), что превышает уровень значимости 0.05. Следовательно, гипотеза H_0 о том, что старшие ординаторы не предпочитают какой-либо вариант данных пациентов, иными словами, возраст практикующих старших ординаторов не является барьером для работы с данными пациентами том или ином варианте. Сравнительно, был использован непараметрический статистический Wilcoxon-Rank-Sum тест, который вычисляет связь между числительными и номинальными переменными. Аналогично, результаты были одинаковы (p -значение равно 1) с результатом теста Фишера (Таблица №1).

Таблица №1. Двумерный анализ взаимосвязи между типом данных и возрастом участников данного исследования.

Переменные	Тип данных	р-значение	Использованный статистический тест
Возраст, n, (%) Молодые ординаторы Старшие ординаторы	1	0.05	Фишер тест (Fisher's exact test)
Старшие ординаторы, среднее± СО	1	0.05	Уилкоксона-Ман-Уитни тест (Wilcoxon-Rank-Sum)

Результаты данного исследования предполагают о том, что участники данной выборки уже адаптированы работать как с бумажным, так и электронным вариантом данных. Это, по-видимому, из-за относительного небольшого возраста врачей – старших ординаторов (средний их возраст 51,5 лет), которые к этому времени успели отточить навыки работы с электронными данными пациентов. Согласно Schuurman et al. (2022), были выявлены различия в навыках набора текста между различными возрастными группами, профессиями и медицинскими специальностями. Авторы отмечают, что некоторые группы оказываются в невыгодном положении в связи с растущей цифровизацией системы здравоохранения. Также, авторы предполагают, что эти данные могут использоваться для создания обучающих модулей и альтернативных методов ввода данных с целью устранения неравенства условий. Тем не менее, Senbekov et al. (2020) утверждают, что недостаток ИТ-инфраструктуры в медицинских учреждениях существенно затрудняет внедрение эффективных медицинских информационных технологии, которые могли бы улучшить качество медицинского обслуживания и повысить доступность здравоохранения. В странах с низким уровнем развития этот недостаток может быть особенно ощутимым из-за недостатка финансирования и инфраструктурных ограничений. Решение этой проблемы может потребовать комплексного подхода, включающего в себя как технические меры (например, предоставление компьютеров и серверного оборудования), так и меры по обучению медицинского персонала использованию ИТ-систем. Кроме того, авторы предлагают фокусировать усилия на развитии инфраструктуры связи и доступа к интернету, что также является необходимым условием для успешного внедрения медицинских информационных технологии. Согласно авторам ясно то, что в центральных медицинских организациях профессионалы привыкли работать с электронными данными пациентов, где условия для работы лучше, чем в регионах. Следовательно, данное исследование не поддается обобщению из-за относительно малого количества участников и возможности участия врачей центральных медицинских организации, достаточно оснащенных технологиями.

Заключение.

Информационные системы и технологии являются неотделимой частью цифрового века. Основная цель этого исследования заключается в анализе взаимосвязи между выбором видов медицинской документации среди практикующих врачей и их возрастом. В итоге данного исследования, возраст практикующих врачей, в частности, старших ординаторов, не оказывает влияния на выбор варианта данных пациентов в данной когорте, что, возможно, позитивно скажется на повышение эффективности оказания медицинской услуги в период пост-ковидной нехватки рабочей силы в сфере здравоохранения РК.

Литература

1 Kazinform. International News Agency (2022). Physician workforce shortage increasing in Kazakhstan: 13 June 2022, 16:39.

2 Schuurman A.R., Baarsma, M.E., Wiersinga, W.J., & Hovius, J.W. (2022). Digital disparities among healthcare workers in typing speed between generations, genders, and medical specialties: cross sectional study. *bmj*, 379.<http://dx.doi.org/10.1136/bmj-2022-072784>

3 Senbekov, M., Saliev, T., Bukeyeva, Z., Almabayeva, A., Zhanaliyeva, M., Aitenova, N., & Fakhradiyev, I. (2020). The recent progress and applications of digital technologies in healthcare: a review. *International journal of telemedicine and applications*, 2020.

4 Zhunusova A. (2021). 227 doctors died from coronavirus and pneumonia in a year in Kazakhstan. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/227-medikov-skonchalis-koronavirusa-pnevmonii-god-kazahstane-433710/.

5 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269#z8>. Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 – 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 269.

6 <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/innovacionnye-tehnologii-elektronnaya-dokumentaciya-i-sokrashchenie-rashodov-kak-razvivaetsya-cifrovizaciya-v-sfere-zdravooxraneniya-20103932> (2020).

ГРНТИ 06.81.12

ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ КАЧЕСТВА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ

Б.С. Мухажанова, Р.А. Тулегенова, Л.Б. Сейдуанова

КазНМУ имени С. Асфендиярова и Университет имени С.Демиреля, г. Алматы

В условиях постоянного изменения медицинских технологий, динамичного развития научных исследований и изменения потребностей пациентов, необходимо постоянно совершенствовать работу медицинских учреждений. Особенно это актуально для перинатальных центров, где каждая деталь играет решающую роль в заботе о здоровье будущих и новых мам и их младенцев. Повышение качества предоставляемых услуг в Областном перинатальном центре города Талдыкорган является не только актуальной, но и жизненно важной задачей, направленной на улучшение здоровья населения региона. В ходе исследования нами были проанализированы работы таких авторов, как: и др. могут представлять интерес для дальнейшего изучения вопроса. Целью данной статьи является анализ инновационных подходов, направленных на повышение качества медицинского обслуживания в Областном перинатальном центре города Талдыкорган. Результаты исследования могут оказаться ценными для разработки конкретных стратегий и рекомендаций по улучшению качества медицинского обслуживания в Областном перинатальном центре города Талдыкорган.

Ключевые слова: инновации, предоставление услуг, пациенты, медицина, персонал, качество, учреждение, здравоохранение.

Современная медицина стремится к постоянному улучшению качества предоставляемых услуг, особенно в ключевых областях, таких как перинатальная медицина. Областной перинатальный центр города Талдыкорган является важным звеном в системе здравоохранения, обеспечивая квалифицированную помощь беременным женщинам, новорожденным и младенцам. В данном контексте особенно важно внедрение инновационных подходов для повышения эффективности и качества медицинского обслуживания.

Медицинское обслуживание в перинатальных центрах играет ключевую роль в сохранении здоровья как будущих матерей, так и новорожденных. Город Талдыкорган не исключение, и областной перинатальный центр здесь является

основным медицинским учреждением, обеспечивающим качественную помощь беременным и родильницам.

Недостаточное количество квалифицированных специалистов, нехватка современного оборудования, неэффективные методы лечения – все это влияет на уровень заботы о будущих матерях и детях. Поэтому актуальной задачей является разработка инновационных подходов в улучшении качества медицинского обслуживания в областном перинатальном центре г. Талдыкорган.

В современной глобальной практике здравоохранения повышение эффективности управления медицинскими организациями выделяется как один из преимущественных направлений развития. В связи с существующими политическими и экономическими условиями требуется более глубокое совершенствование стратегического планирования в контексте медицинских учреждений, акцентируя внимание на ясном определении взаимосвязей между стратегическими целями и операционными задачами различных подразделений и персонала [1].

Преимущества государственных медицинских учреждений проявляются в экономических различиях, связанных с затратами на предоставление медицинской помощи. Бюджетные организации обычно освобождены от оплаты аренды за здания и инфраструктуру, что ведет к снижению общих расходов. В отличие от этого, частные учреждения вынуждены включать затраты на амортизацию в стоимость услуг, что приводит к повышению цен. В результате, тарифы на медицинские услуги в государственных учреждениях оказываются ниже по сравнению с частными медицинскими центрами. Частные учреждения, в свою очередь, не проявляют особого интереса к участию в системе обязательного медицинского страхования, поскольку их представленность в данной системе ограничена, а эффективное управление затратами играет важную роль в стратегическом планировании их дальнейшего развития [2].

Тем не менее, достижение эффективного управления ограничивается рядом факторов (Рисунок 1).

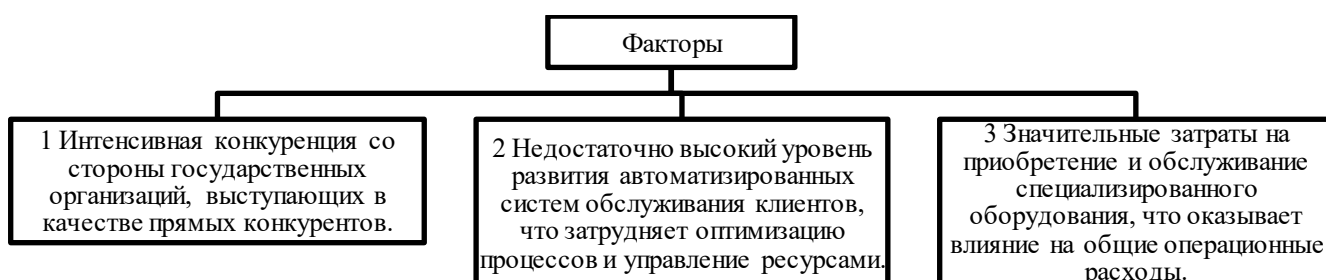

Рисунок 1. Факторы ограничения достижения эффективного управления.

В своей книге «Конкурентное преимущество», Майкл Портер предлагает модель для анализа конкурентных преимуществ компаний путем рассмотрения

их различных видов деятельности. Согласно этой модели, ценность каждой услуги, предоставляемой компанией, частично определяется ее видами деятельности. Основная цель стратегий компании заключается в создании общей стоимости, превышающей общие издержки. Этот избыток создается через различные виды деятельности, которые включают как материальные, так и нематериальные компоненты, такие как человеческие ресурсы и технологии, необходимые для реализации их функций [3].

Важным параметром для оценки потребителей ценности, получаемой от услуг сервисных компаний, является степень соответствия предоставленных услуг их ожиданиям. При превышении воспринимаемой ценности ожиданиями клиента, вероятность положительной оценки услуг высока. В случае, когда реальные результаты не соответствуют ожиданиям клиента, он ощутит неудовлетворенность от предоставленных услуг и, вероятно, обратится к другому поставщику услуг. Этот процесс имеет прямое влияние на результативность деятельности компании, особенно на уровень удержания постоянных клиентов (Рисунок 2) [4].

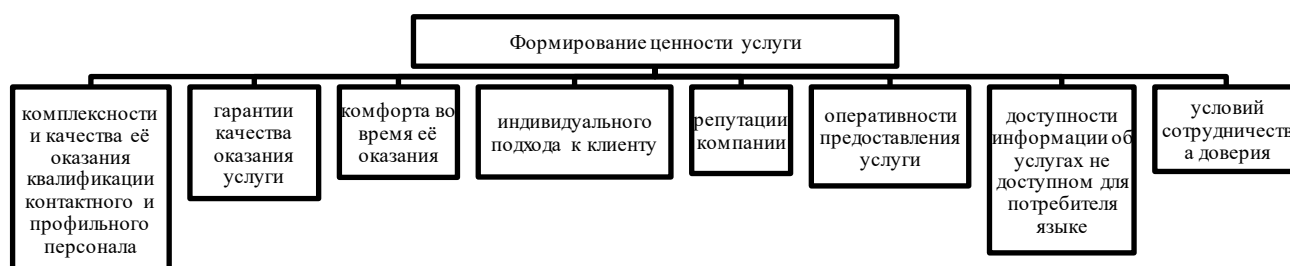

Рисунок 2. Формирование ценности услуг.

С каждым годом ожидания пациентов к медицинским услугам усиливаются, что подчеркивает необходимость для руководителей в здравоохранении прогрессивно внедрять и использовать цифровые технологии. Эти технологии направлены на улучшение взаимодействия пациента с медицинским учреждением на каждом этапе его обращения. Основная цель состоит в том, чтобы пациент выходил из клиники с полным удовлетворением, обладая глубоким пониманием своего состояния здоровья и умениями эффективного управления им [5].

До сегодняшнего момента существует тенденция к смешиванию понятий «качество медицинской помощи» и «качество медицинских услуг», несмотря на их различие в характеристиках.

Качество медицинской помощи обычно оценивается с точки зрения результатов лечения пациентов, эффективности и безопасности проводимого лечения, доступности и удовлетворенности пациентов. Качество медицинских услуг включает в себя такие аспекты, как дружелюбность и профессионализм персонала, комфортность условий оказания помощи, скорость предоставления услуг, общий сервис и т.д.

Понимание различий между этими понятиями поможет улучшить качество медицинской помощи и услуг, так как это позволит более точно определить ожидания и потребности пациентов и разработать эффективные стратегии повышения качества заботы о здоровье [6].

Качество медицинских услуг, в отличие от качества медицинской помощи, включает в себя ряд аспектов:

1. Предоставление пациентам доступной информации о результатах обследований, вариантах и результатов лечения, а также о возможных рисках.

2. Соблюдение высоких стандартов профессиональной компетенции врача, включая его знания, навыки и умения.

3. Проявление профессионализма врача в выборе соответствующих методологий и методик лечения.

4. Обеспечение качественного оказания медицинских услуг, включая обоснованное и адекватное определение объема лечения, соблюдение технологий диагностики и лечения, а также достижение положительных результатов в отношении состояния здоровья пациента.

5. Оценка качественных показателей процесса предоставления услуг.

6. Удовлетворенность пациента результатами лечения [7, с. 62].

Для успешной реформы здравоохранения необходимо, чтобы руководители в этой сфере были готовы к изменениям, обладали знаниями и опытом, а также умели эффективно использовать новые возможности. Они должны быть способны координировать работу персонала, оптимизировать процессы и ресурсы, а также разрабатывать и внедрять инновационные подходы.

Кроме того, руководители здравоохранения должны уметь эффективно представлять интересы своей организации перед различными стейкхолдерами, в том числе перед руководством, пациентами, медицинским персоналом и государственными органами. Они должны быть готовы к диалогу и сотрудничеству, а также уметь принимать решения на основе обоснованных данных и анализа [8].

Одной из задач, стоящих перед руководителями медицинских организаций является «оптимизация» лечебного процесса с целью создания конкурентоспособности по качеству и цене услуг [9].

Для эффективной оптимизации лечебного процесса необходимо:

1. Анализировать и оптимизировать каждый этап лечения пациента, начиная от приема врача и диагностики, до лечения и реабилитации.

2. Внедрять современные технологии и методики лечения, чтобы улучшить качество медицинской помощи и сократить время на лечение.

3. Оптимизировать рабочие процессы в медицинской организации, чтобы сократить время на бюрократическую работу и повысить эффективность персонала.

4. Внедрять системы управления качеством, чтобы обеспечить постоянное контролирование качества медицинских услуг и их постоянное улучшение.

5. Стремиться к сокращению затрат на лечение без ущерба для качества медицинской помощи, например, за счет оптимизации закупок медикаментов и медицинского оборудования.

Руководителям медицинских организаций необходимо постоянно следить за изменениями в сфере здравоохранения и быстро адаптироваться к новым требованиям и технологиям, чтобы оставаться конкурентоспособными на рынке медицинских услуг.

Непременным условием достижения указанных результатов является обеспечение граждан качественной медицинской помощью. Прогресс в улучшении материально-технической базы и обеспечении ресурсами медицинских организаций, вместе с постоянно возрастающими требованиями граждан к повышению стандартов оказания медицинской помощи, стимулировал развитие данной области. В настоящее время особое внимание уделяется оптимизации использования ресурсов и повышению эффективности процессов предоставления медицинской помощи [10].

Система управления качеством в медицине представляет собой интерфейс между пациентами (как потребителями медицинских услуг) и медицинскими учреждениями (которые выступают в качестве поставщиков медицинских услуг). Основные элементы системы управления качеством в медицине отображены на рисунке 3.

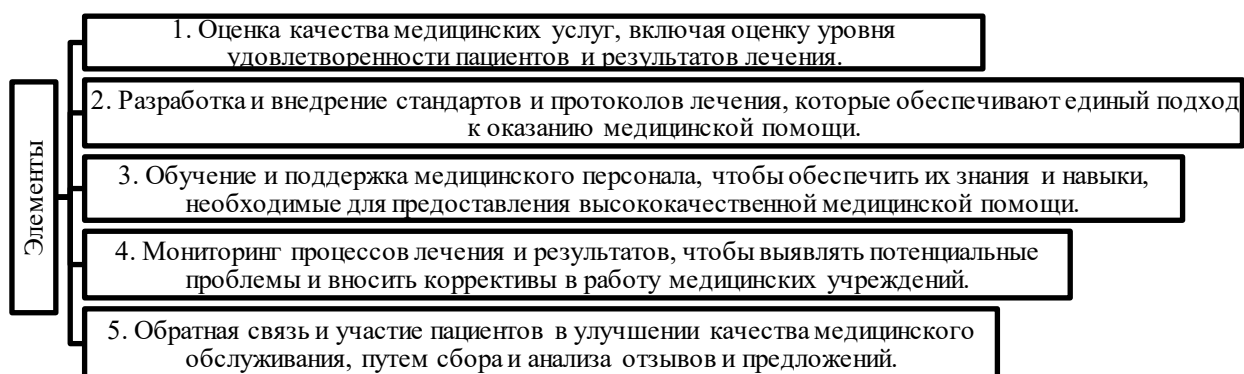

Рисунок 3. Элементы системы управления качеством в медицине.

Медицинская услуга представляет собой медико-профилактическое или терапевтическое воздействие либо комплекс таких воздействий, ориентированных на профилактику, диагностику, лечение и реабилитацию заболеваний, обладающих автономным и завершенным характером [11].

Медицинская услуга характеризуется определенными особенностями:

1. Недостаточная информированность потребителя о доступных услугах.
2. Ограниченная возможность самостоятельного выбора услуг, так как это решение в значительной мере зависит от медицинского персонала, предоставляющего услуги.
3. Невозможность сохранения услуги для будущего использования.

4. Ограниченные возможности демонстрации услуги, особенно в сравнении с товарами.

Удовлетворенность потребителей медицинских услуг является одним из критериев качества предоставляемой медицинской помощи [12].

Таким образом, система управления качеством в медицине играет важную роль в повышении эффективности и безопасности медицинских услуг, а также в улучшении уровня удовлетворенности пациентов. Она способствует развитию лучших практик и инноваций в медицинской сфере, обеспечивая более качественное и доступное здравоохранение для всех.

Объектом исследования являются пациенты и врачи Областного перинатального центра г. Талдыкорган.

Предмет исследования заключается в анализе и оценке эффективности и качества предоставляемых медицинских услуг в рамках выбранного медицинского учреждения.

Целью данного исследования является анализ инновационных подходов, направленных на повышение качества медицинского обслуживания в Областном перинатальном центре города Талдыкорган.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- изучить степень удовлетворенности пациентов предоставляемыми услугами, включая оценку качества обслуживания, ожиданий и восприятия результатов лечения.

- проанализировать качество предоставления услуг, посредством опроса медицинских работников,

- проанализировать полученные результаты исследования,

- разработать рекомендации по полученным данным и совершить обобщенный вывод.

Структура статьи. Статья состоит из введения, методов исследования, результатов исследования, заключения и списка использованных источников.

Методы и материалы.

В ходе написания статьи был осуществлен комплекс исследований, включающий экспертные оценки, анкетирование пациентов и наблюдения за процессом работы врачей.

На первом этапе исследования были проведены экспертные оценки, в рамках которых специалисты в области медицины дали свое мнение о текущем состоянии методов диагностики и лечения. Это позволило выявить основные проблемы и недостатки, с которыми сталкиваются врачи при работе с пациентами. Далее было проведено анкетирование пациентов, чтобы узнать их мнение о качестве медицинской помощи, которую им предоставляют врачи. Вопросы касались удовлетворенности результатами лечения, доступности услуг, а также общего уровня сервиса в медицинских учреждениях.

В результате всех проведенных исследований были получены данные, которые позволили выявить ключевые проблемы в медицинской сфере и предложить рекомендации по их улучшению. Это позволит повысить качество

предоставляемой медицинской помощи и улучшить уровень удовлетворенности пациентов.

Результаты и их обсуждение.

В Казахстане улучшение доступности и качества медицинской помощи для населения остается ключевым приоритетом в государственной политике в сфере охраны здоровья. Доступность медицинских услуг рассматривается как обеспечение свободного доступа к службам здравоохранения без препятствий, возникающих из-за географических, экономических, социальных, культурных, организационных или языковых факторов.

Исследование финансово-экономических аспектов, таких как эффективность использования ресурсов, стоимость медицинских услуг для пациентов и т.д.

Повышение качества медицинского обслуживания в Казахстане подвержено ряду системных проблем. Недостаточное финансирование здравоохранения ограничивает доступ к современному оборудованию и уровню оплаты медицинских кадров, что в свою очередь сказывается на стандартах лечения и качестве медицинской помощи. Дефицит квалифицированных специалистов усугубляет ситуацию, снижая доступность высококачественного медицинского обслуживания и уровень профессионализма в здравоохранении.

Неравномерное распределение ресурсов между городскими и сельскими районами порождает неравенство в доступе к медицинским услугам и стандартам обслуживания, что может усиливать социальные и здравоохранительные неравенства. Недостаточное внимание к медицинской профилактике и образу жизни приводит к увеличению заболеваемости и нагрузке на систему здравоохранения, а также снижает эффективность мер по предотвращению заболеваний. Неэффективное управление и бюрократия затрудняют внедрение инновационных методов лечения, разработку программ повышения качества и контроль за стандартами медицинского обслуживания.

Решение этих проблем требует комплексного подхода, включая увеличение финансирования здравоохранения, усовершенствование медицинского образования и подготовки кадров, разработку эффективных программ профилактики и улучшение системы управления в здравоохранении.

В ходе исследования было проанализировано качество предоставления медицинских услуг в областном перинатальном центре города Талдыкорган. В опросе приняло участие 100 медицинских работников и 100 пациентов. Социологический опрос проводился на онлайн платформе Google-форма в октябре – ноябре месяце 2023 года. Проанализируем полученные данные в ходе исследования. Первоначально рассмотрим ответы медицинских работников на проведенное анкетирование. В исследовании приняло участие 45% мужчин и 55% женщин. Был задан вопрос «Как вы оцениваете общее качество медицинского обслуживания в данном перинатальном центре?» (Рисунок 4).

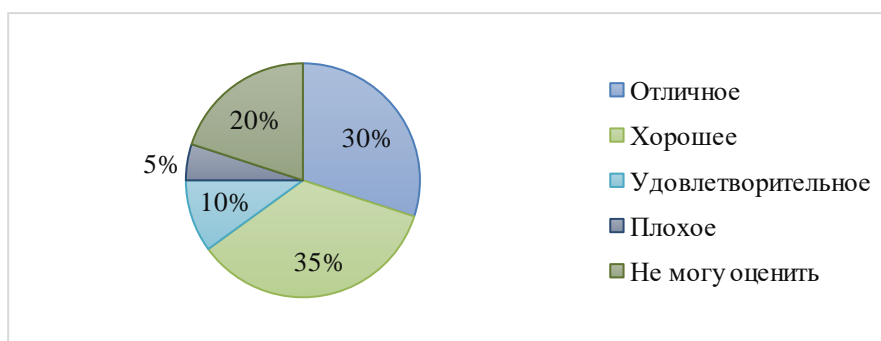

Рисунок 4. Ответы медицинского персонала.

Согласно представленным данным, 30% медицинских работников оценили общее качество медицинского обслуживания в данном перинатальном центре как «отличное», 35% оценили его как «хорошее», 10% оценили как «удовлетворительное», 5% считают, что качество обслуживания низкое, и 20% не предоставили оценку.

Рассмотрим оценки респондентов по профессионализму своих коллег в перинатальном центре (Рисунок 5).

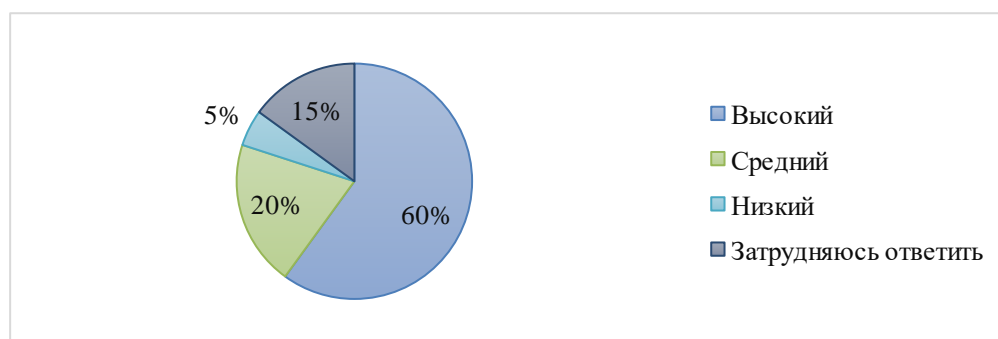

Рисунок 5. Ответы медицинского персонала.

Из представленного рисунка следует, что 60% респондентов оценили профессионализм своих коллег как высокий, 20% считают, что уровень профессионализма коллег средний, 5% указали на низкий уровень профессионализма, и 15% медицинского персонала не предоставили ответа.

Далее проанализируем оценки качества оборудования и медицинских инструментов в перинатальном центре (Рисунок 6).

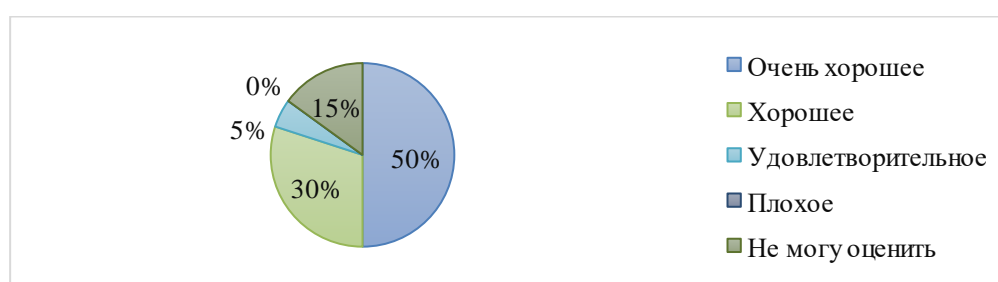

Рисунок 6. Ответы медицинского персонала.

Таким образом, согласно мнению 50% респондентов, качество оборудования и медицинских инструментов в перинатальном центре оценивается как «очень хорошее», 30% считают его «хорошим», 5% определили его как «удовлетворительное», и 15% медицинского персонала не предоставили своего мнения.

Далее рассмотрим ответы респондентов на вопрос «Как часто вы участвуете в программах повышения квалификации и обучении в перинатальном центре?» (Рисунок 7).

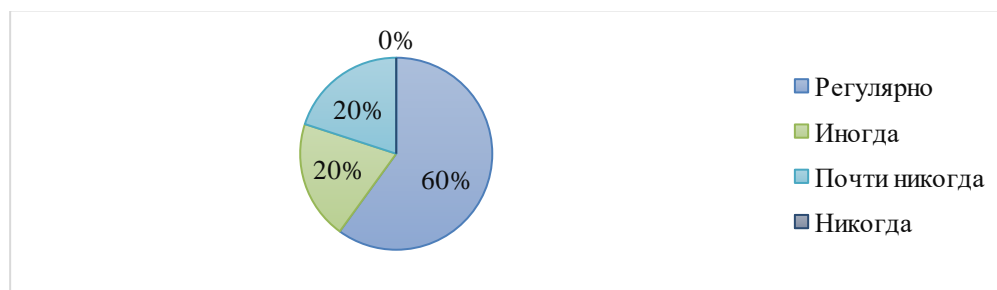

Рисунок 7. Ответы медицинского персонала.

Исходя из данных представленного рисунка, можно заключить, что 60% медицинского персонала перинатального центра регулярно участвуют в программах повышения квалификации и обучении, 20% участвуют иногда, а еще 20% почти никогда не принимают участие в таких программах.

Проанализируем ответы на вопрос «Какие аспекты медицинского обслуживания в перинатальном центре, по вашему мнению, требуют наибольшего улучшения?» (Рисунок 8).

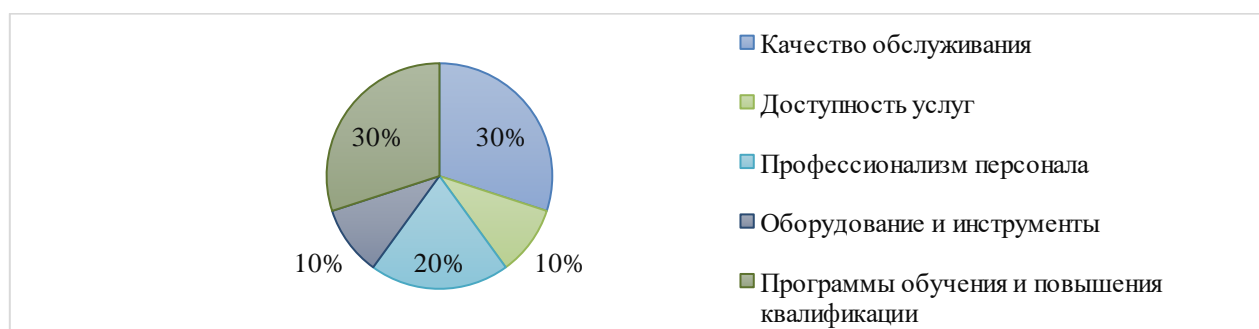

Рисунок 8. Ответы медицинского персонала.

По рисунку 8 можно сказать, что по мнению 30% опрошенных качество обслуживания в перинатальном центре, требует наибольшего улучшения, 10% считают, что требует улучшения – доступность услуг, 20% выбрали вариант – профессионализм персонала, 10% считают, что необходимо улучшение оборудования и инструментов, 30% предполагают, что улучшение необходимо в программах обучения и повышения квалификации персонала.

Также был задан вопрос «Какие дополнительные комментарии или предложения по улучшению качества медицинского обслуживания в нашем перинатальном центре у вас есть?». На него 20% опрошенных ответили, что необходимо увеличение числа квалифицированных медицинских специалистов для сокращения ожидания и повышения доступности услуг, 30% считают, что необходимо внедрение дополнительных программ обучения и тренингов для персонала по повышению качества обслуживания и использования новых методов лечения, 10% выбрали вариант – расширение ассортимента медицинского оборудования для обеспечения более широкого спектра медицинских процедур и операций, 5% считают, что необходимо улучшение системы мониторинга и контроля за качеством услуг с использованием современных технологий, 20% выбрали вариант – повышение внимания к комфорту и удобству пациентов во время пребывания в центре, включая улучшение условий проживания и питания и 15% считают, что необходимо создание механизмов обратной связи для пациентов, чтобы они могли делиться своим опытом и предложениями по улучшению качества обслуживания.

На основании представленных данных можно сформулировать следующие рекомендации для улучшения качества медицинского обслуживания в перинатальном центре:

- Рекомендуется провести анализ потребностей и ресурсов для привлечения дополнительных медицинских специалистов с целью оптимизации ожидания и обеспечения более широкого доступа к услугам.

- Целесообразно разработать и внедрить обучающие программы, направленные на повышение профессионализма персонала и внедрение современных методов лечения.

- Рекомендуется провести тщательное исследование текущего оборудования и рассмотреть возможности для его расширения, чтобы обеспечить выполнение широкого спектра медицинских процедур и операций.

- Рекомендуется внедрить современные технологии для систематического мониторинга и контроля за качеством медицинского обслуживания с целью выявления и решения проблемных ситуаций.

- Рекомендуется сосредоточить усилия на создании комфортной и удобной среды для пациентов, включая улучшение условий проживания, питания и общественных зон.

- Рекомендуется разработать и внедрить механизмы для активного сбора обратной связи от пациентов с целью учета их потребностей и предложений по улучшению качества медицинского обслуживания.

Внедрение данных рекомендаций предполагает совершенствование процессов и структурных элементов работы перинатального центра с целью обеспечения более эффективного и качественного обслуживания пациентов.

Далее проанализируем ответы пациентов на проведенное анкетирование. Рассмотрим ответы респондентов на вопрос «Каково Ваше общее впечатление от качества медицинского обслуживания в нашем перинатальном центре?» (Рисунок 9).

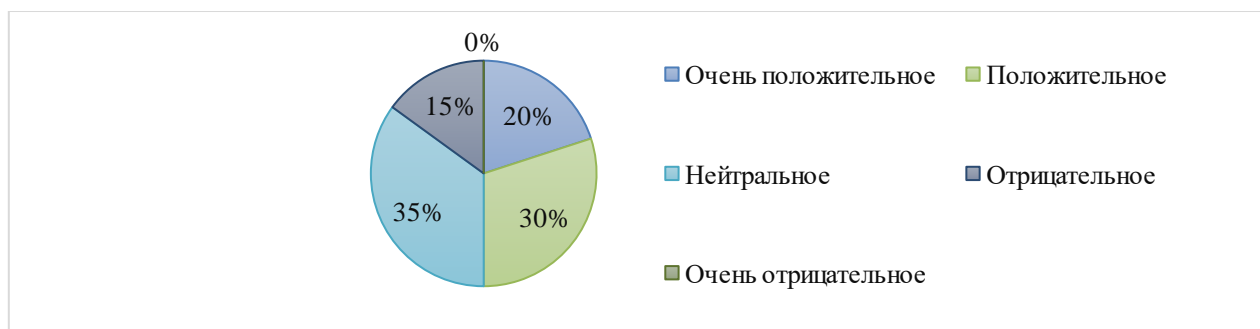

Рисунок 9. Ответы пациентов перинатального центра.

Из рисунка 9 можно сказать, что у 20% пациентов после посещения перинатального центра сформировалось очень положительное впечатление, у 30% преобладает положительное впечатление от качества предоставленных услуг, у 35% нейтральное впечатление и у 15% сформировалось отрицательное впечатление.

Рассмотрим ответы на вопрос «Насколько вы удовлетворены доступностью медицинских услуг в перинатальном центре?» (Рисунок 10).

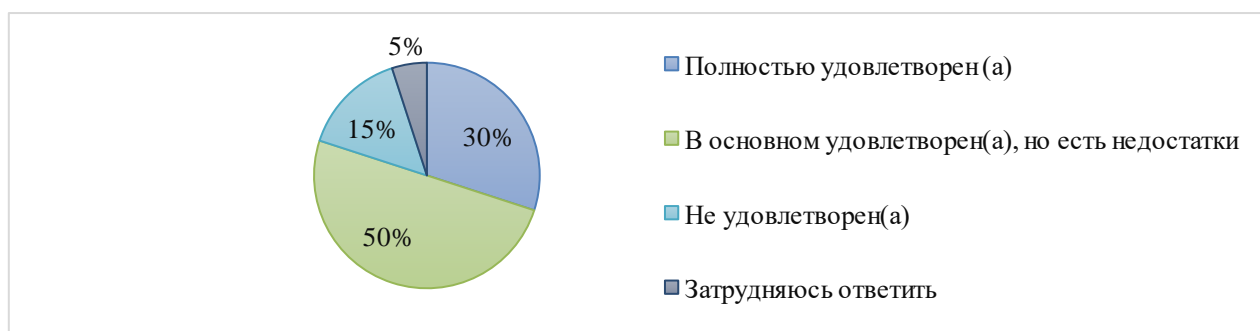

Рисунок 10. Ответы пациентов перинатального центра.

Таким образом, 30% респондентов полностью удовлетворены доступностью медицинских услуг в перинатальном центре, 50% в основном удовлетворены, но считают, что имеются недостатки, 15% не удовлетворены и 5% затруднились с ответом.

В ходе исследования также был задан вопрос по поводу дружелюбности и внимательности медицинского персонала в перинатальном центре (Рисунок 11).

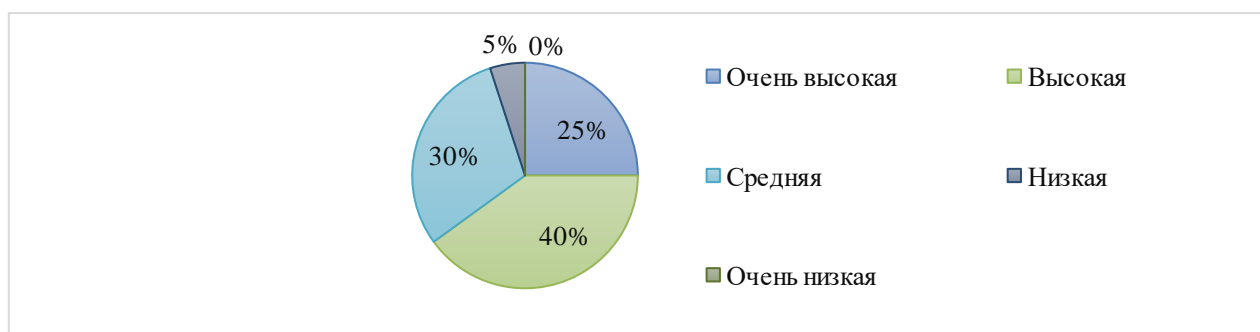

Рисунок 11. Ответы пациентов перинатального центра.

Согласно анализу данных, произведенному на основе Рисунка 11, можно заключить, что по мнению 25% пациенток персонал в перинатальном центре характеризуется высоким уровнем дружелюбности и внимательности. 40% участниц исследования выразили сходное мнение, оценив вышеперечисленные качества персонала как высокие. Для 30% респонденток дружелюбность и внимательность персонала оцениваются на уровне средней оценки, в то время как 5% участниц исследования выразили низкую оценку этих аспектов работы персонала.

На рисунке 12 отображены ответы респондентов на вопрос «Как вы оцениваете качество обслуживания в период родов?».

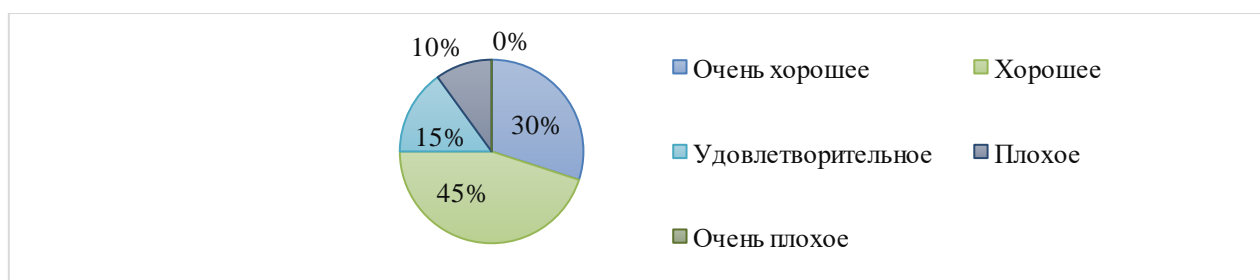

Рисунок 12. Ответы пациентов перинатального центра.

Согласно анализу представленных данных, можно заключить, что 30% респонденток высоко оценили качество предоставляемых медицинских услуг в перинатальном центре во время родов. Дополнительно, 45% участниц опроса оценили качество обслуживания как хорошее, в то время как 15% выразили удовлетворительное мнение. Наименьшая доля, 10%, указала на низкое качество обслуживания во время родов.

Рассмотрим ответы респондентов на утверждение «Оцените состояние комфорта и чистоты помещений и оборудования в центре» (Рисунок 13).

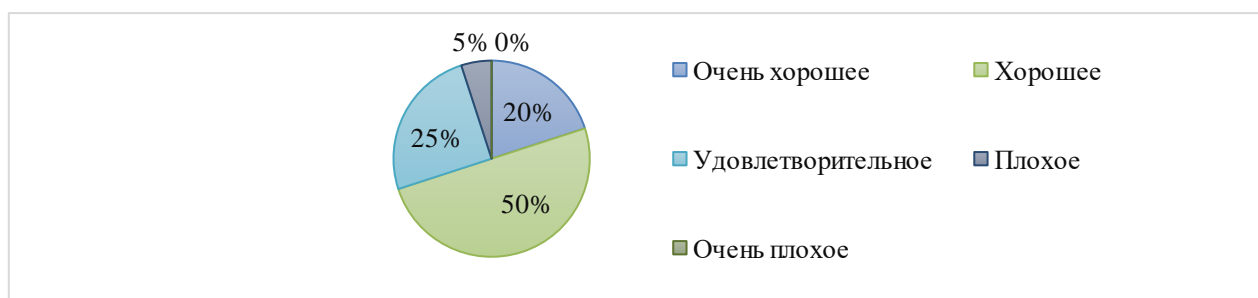

Рисунок 13. Ответы пациентов перинатального центра.

Из анализа данных, представленных на Рисунке 13, можно сделать вывод о том, что 20% респондентов высоко оценили состояние комфорта и чистоты помещений и оборудования в перинатальном центре как очень хорошее. Кроме того, 50% участников опроса оценили данное состояние как хорошее, в то время как 25% отметили его как удовлетворительное. Наименьшая доля, 5%, отметила состояние комфорта и чистоты как плохое.

Рассмотрим ответы на вопрос «Какие аспекты медицинского обслуживания в перинатальном центре, по вашему мнению, требуют улучшения?» (Рисунок 14).

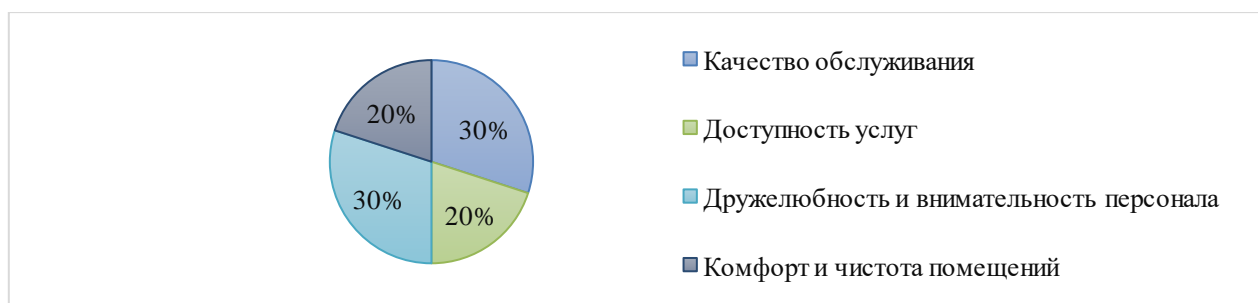

Рисунок 14. Ответы пациентов перинатального центра.

Проанализировав рисунок 14, можно заключить, что согласно мнению 30% респондентов, качество обслуживания в перинатальном центре требует дополнительных улучшений. Кроме того, 20% участников опроса высказали мнение о необходимости совершенствования доступности услуг, в то время как 30% отметили необходимость улучшения дружелюбности и внимательности со стороны персонала. Наконец, 20% респондентов выразили мнение о необходимости улучшения состояния комфорта и чистоты помещений.

На рисунке 15 показаны ответы респондентов на вопрос «Каково ваше мнение о доступности лекарств и медицинских расходных материалов в центре?» (Рисунок 15).

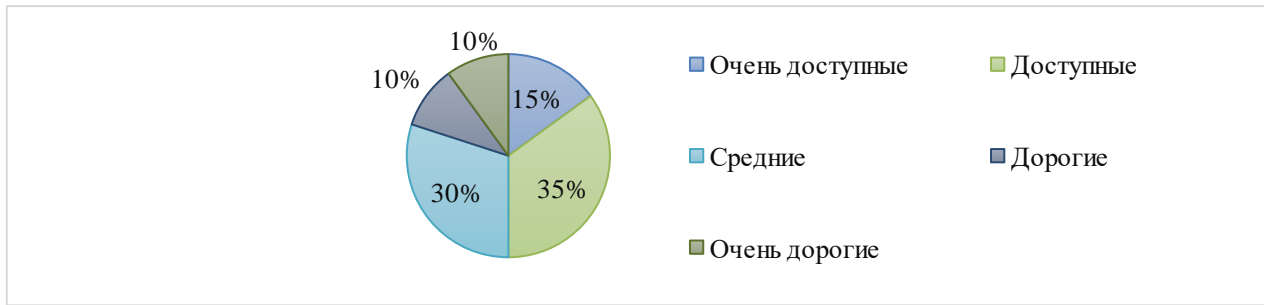

Рисунок 15. Ответы пациентов перинатального центра.

Анализируя рисунок 15, можно утверждать, что согласно мнению 15% опрошенных лица в перинатальном центре считают лекарства и медицинские расходные материалы очень доступными, в то время как 35% респондентов оценивают их как доступные. 30% участников опроса оценили доступность на уровне средней, 10% считают, что они дорогие, и еще 10% указали на очень высокую цену этих товаров.

Исходя из анализа представленных данных, можно предложить следующие рекомендации для перинатального центра:

1. Рекомендуется провести анализ стоимости предоставляемых медицинских товаров и их доступности для пациентов. Можно рассмотреть варианты снижения цен или разработки программ субсидирования для улучшения доступности лекарственных препаратов и медицинских расходных материалов.

2. Центр может организовать регулярные тренинги и обучающие программы для персонала с целью повышения уровня дружелюбности, внимательности и профессионализма в обслуживании пациентов.

3. Рекомендуется обратить особое внимание на поддержание высокого уровня чистоты и комфорта в помещениях центра. Это может включать в себя регулярную уборку, ремонт и модернизацию оборудования, а также создание приятной атмосферы для пациентов.

4. Важно установить систему сбора обратной связи от пациентов о качестве обслуживания и их потребностях. Это позволит центру оперативно реагировать на проблемы и улучшать свою работу с учетом потребностей пациентов.

5. Внедрение системы контроля качества услуг, которая будет регулярно оценивать удовлетворенность пациентов, а также эффективность и профессионализм работы персонала.

Развитие и совершенствование медицинской сферы, особенно в контексте повышения доступности и качества медицинской помощи, остается неотъемлемой составляющей государственной политики в Казахстане. Государственные усилия направлены на устранение различных барьеров, мешающих свободному доступу к медицинским услугам, включая географические, экономические, социальные и культурные факторы. Постоянное стремление к улучшению системы здравоохранения подчеркивает

важность эффективного управления и инновационного подхода к предоставлению медицинских услуг.

Выводы.

Таким образом, в современном Казахстане доступность и качество медицинской помощи остаются приоритетными направлениями государственной политики в сфере здравоохранения. Реализация этих целей требует не только усилий со стороны государства, но и активного внедрения инновационных подходов и эффективного управления медицинскими организациями. Разработка и реализация стратегий, направленных на устранение барьеров доступности и повышение качества услуг, имеют решающее значение для обеспечения здоровья и благополучия населения.

По опросу медицинского персонала можно сказать, что оценка качества медицинского обслуживания в перинатальном центре включает оценку различных аспектов, таких как качество оборудования, профессионализм персонала, доступность услуг и программы обучения. Большинство респондентов высоко оценили профессионализм коллег и качество оборудования. Однако, существует определенная неудовлетворенность в некоторых областях, таких как ожидание и доступность услуг, а также необходимость улучшения программ обучения и повышения квалификации персонала. Предложения по улучшению включают увеличение числа квалифицированных специалистов, внедрение дополнительных обучающих программ, расширение ассортимента оборудования, улучшение системы мониторинга качества, повышение внимания к комфорту пациентов и создание механизмов обратной связи для улучшения качества обслуживания.

В целом, результаты анализа предоставленных данных пациентов свидетельствуют о разнообразии мнений и восприятий опрошенных о качестве и доступности медицинских услуг в перинатальном центре. Хотя значительная часть респондентов высоко оценивает некоторые аспекты центра, такие как дружелюбность персонала и состояние комфорта помещений, всё же существует необходимость в улучшении других аспектов, таких как доступность медицинских расходных материалов и стоимость лекарств. Предоставленные данные позволяют выделить области, требующие дополнительного внимания и улучшений, что может быть важным для повышения удовлетворенности пациентов и общего качества медицинского обслуживания в перинатальном центре.

По завершению исследования можно сказать, что в современном мире повышение качества медицинского обслуживания является одним из ключевых приоритетов для обеспечения здоровья населения. Различные подходы, такие как внедрение новых технологий, повышение квалификации медицинского персонала, улучшение системы управления и контроля качества, способствуют улучшению условий оказания медицинской помощи и повышению удовлетворенности пациентов. Важно продолжать исследования и разработки в данной области, а также совершенствовать сотрудничество между врачами,

пациентами и организациями здравоохранения, чтобы обеспечить эффективное и качественное медицинское обслуживание для всех.

Литература

1 Бакальская Е.В., Брыляева Е.В. (2022). Направления повышения эффективности медицинской организации. Россия: тенденции и перспективы развития, 17-3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/napravleniya-povysheniya-effektivnosti-meditsinskoj-organizatsii>.

2 Рыбальченко И.Е., Чуянов Ю.В. (2020). Критерии оценки качества оказания медицинских услуг. Журнал правовых и экономических исследований, 1, 74-82.

3 Неустроева С.В. (2018). Конкурентные стратегии компании по Майклу Портеру. Форум молодых ученых, 11-2 (27). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentnye-strategii-kompanii-po-mayklu-porteru>.

4 Ермакова К.Л., Штоколова К.В., Гаврилова А.В. (2018). Анализ эффективности использования ресурсов медицинской организации. Молодежный научный вестник, 2 (27), 244-248.

5 Швыдка М.С., Логвинов К.В. (2020). Повышение качества обслуживания в медицинской организации на основе анализа карты пути клиента. Экономика и эффективность организации производства, 32, 96-100.

6 Шарабчиев Ю.Т., Дудина Т.В. (2013). Доступность и качество медицинской помощи: слагаемые успеха. Международные обзоры: клиническая практика и здоровье, 4 (4). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dostupnost-i-kachestvo-meditsinskoj-pomoschi-slagaemye-uspeha>.

7 Зубец А.Н., Новиков А.В. (2018). О качестве медицинского обслуживания населения в контексте повышения качества жизни в России. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета, 8 (6), 58-67.

8 Куделина О.В. (2016). Модель компетенций руководителя организации здравоохранения: международный опыт внедрения компетенций распределенного лидерства. Российский журнал менеджмента, 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/model-kompetentsiy-rukovoditelya-organizatsii-zdravoohraneniya-mezhdunarodnyy-opyt-vnedreniya-kompetentsiy-raspredelennogo>.

9 Сагдеев Р.Р. (2011). Проблемы системы управления в российском здравоохранении. Проблемы современной экономики (Новосибирск), 4-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-sistemy-upravleniya-v-rossiyskom-zdravoohranenii>.

10 Patel V.K., Singh A. (2020). Artificial Intelligence in Healthcare Management. New Delhi: Tech Publications.

11 Smith J. (2019). Economics and Quality in Healthcare. Oxford, UK: Oxford University Press.

12 Шестариц И.Н., Лекомцева Е.Н. (2022). Анализ качества медицинской услуги в медицинской организации. Инновации. Наука. Образование, 49, 521-529.

ҒТАМР 19.41.91

«ДҰРЫСТЫҚ ЖОЛЫ» ГАЗЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК РӨЛІ

Ш. Еркінұлы

Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

XX ғасырдың басында қазақ баспасөзі едәуір дамыды. Сол кезде жазылған газеттердің бірі «Дұрыстық жолы» газеті. Авторлардың мақсаты халықтың сауатын ашып, кеңес үкіметі саясатын түсіндіру, оқу-білімге шақыру еді. Газет басқа елдердің жаңалықтарын жариялап тіпті қазақ әдебиетінің таралуыменде айнасылқан. Мақалада газетке шолу жасалып тың деректер айтылады.

Түйін сөздер: Баспасөз, «Дұрыстық жолы» газеті, Бөкей облысы, Алаш.

Баспасөз – қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени-әдеби дүниетанымын қалыптастыруға, кеңейтуге едәуір әсер етті.

Қазақ халқы XIX соңы мен XX ғасырдың басында жаңа тарихи кезеңдерге қадам басты. Алғашқы қазақ кітаптары, ұлттық баспасөз құралдары, жаңаша мектептер пайда болып, ұлттық қозғалыс қалыптасты. Сол кездегі қазақ баспасөз қызметтерінің басты мақсаты халықтың сана сезімі мен ұлттық мәдениетін көтере отырып теңдік пен еркіндікке жеткізу. Бұл жолда, бұл бағытта қазақтың тұңғыш баспасөздерінің атқарған міндеті өте пайдалы болды. Сондай баспасөздердің қатарына «Дұрыстық жолы» газетін қоса аламыз.

Оның бастауында Алаштың біртуар қайраткер-ағартушылары Ғұмар Қараш, Ғабдолғазиз Мұсағалиев, Мұстафа Көкебаев, Халел Есенбаев, Тәмимдар Сафиевтей ірі тұлғалар тұрған. Бұлардың алдыңғы үшеуі 1911-1913 жылдары Орда мен Оралда жарық көрген, қазақтың алғашқы төл басылымы деуге болатын «Қазақстанды» шығаруға атсалысса, Х.Есенбаев «Ұшқын» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің тұңғыш редакторы еді. Бұл басылымдар бір-бірімен тығыз байланысты болып, қазақ халқының көзін ашу үшін еңбек еткен.

«Дұрыстық жолын» 1919 жылы 20 ақпаннан 10 шілдеге дейін Ұлттар істері халық комиссариатының қазақ бөлімінің Бөкей бөлімшесі Орда қаласында шығарып тұрған. Айына екі рет шығып, барлығы 11 нөмірі жарық көрген. Газеттің тек Батыс Қазақстанда ғана емес, Жетісу және Семей облыстарында да жаздырып алушылары болған. Шығарушысы – «Жазушылар құрамасы» делінген редакциялық алқа.

«Дұрыстық жолы» газетінің ең бірінші мақаласы «Баспасөз». Бұл мақалада баспасөздің халыққа қызметі туралы айтылған. «Халықты бір саяси бағытқа салушы, оқу-білім жолына сүйреуші, тіл-әдебиеттің жайылуына себепші болуы, тұрмыс пен шаруашылықты ретке салушы – баспасөз», – деп айтып көрсетіп кеткен.

Халықты құл ету, пропаганданың ең күшті құралы ретінде баспасөзді атап көрсетіп, Николайдың баспасөзінің цензурасын, Лениннің революциға дейін 20-30 жыл бұрын жазылып, жұмысшылар арасында таратылғаны туралы хабарлаған. Бұл баспасөз күшінің дәлелі ретінде қарауымызға болады.

«Дұрыстық жолы» газетінің авторлары мақсаттары халық ішінде өнер мен білімнің таралуы, шаруашылықтың жаңа негізде құрылуына көмектесуіне жетекші болуы, совет үкіметінің декрет-бұйрықтары мен заңдары туралы ақпарат беру болатын.

Мақаланың соңында газет көлемі орташа болып, әзірге аптасына екі рет шығатынын айтып мақаланы «Жасасын совет хүкіметі», – деп аяқтайды [1, 248 б.].

Газетті бастап жазудағы тарихқа келетін болсақ, ол туралы сол кездердегі қазақ басылымдарының тарихын еске алып отырып Тәмишар Сағиев былай деп жазған: «Әлі есімде, 1919 жылы февраль айының бастапқы күндерінің бірінде Ордада азамат соғысына белсенді қатысып жүрген және сауатты қазақ жастарының жиналысы болды. Оған Шафқат Бекмұхамедов, Бисен Жәнекешов, Мұстафа Көкебаев, Халел Есенбаев, Ғали Бегалиев, Ғабит Сарбаев, Әмірғали Меңешов, Хайырлы Бекқалиев, Хамит Чурин, белгілі ақын Ғұмар Қарашев және басқалары қатысты. Жиналыста сол кезге дейін екі тілде шығып келген «Хабар» және «Қазақ дұрыстығы» газеттерінің орнына бір ғана қазақ тілінде газет шығару мәселесі талқыланды. Алдымен газеттің аты туралы әңгіме болды. «Ел еркі», «Ерікті ел болсын» деген ұсыныстар айтылды. Ақырында жиналысқа қатысушылардың бәріне «Дұрыстық жолы» деген ат қатты ұнап, болашақ газеттің атын осылай атауға ұйғарылды.

Осы жиналыста редакциялы коллегия мүшелері бекітілді. Оның құрамына М.Көкебаев, Ғ.Қарашев, Ғ.Мұсағалиев, Х.Есенбаев, Т.Сағиев кірді. Сөйтіп, 1919 жылғы 20 февральдан бастап Ордада «Дұрыстық жолы» газеті шығарыла бастады.

Сонымен 1919 жылдың бас кезінде өлкеде тұңғыш рет Қазақ Совет газеті «Дұрыстық жолы» және орыс тілінде «Киргизская правда» газеттері шыға бастады. Газет материалдарын С.П. Милютин, Ғ.Мұсағалиев, Ғ.Қарашев редакциялап отырды [2, 187 б.].

Бұл басылым қазақ ішінде өнер-білімнің таралуына көмектесіп, шаруашылықтың өркендеуі жөнінде кеңес беріп отырды. Ол «Қызыл фронт» деген айдар ашып, Қызыл Армияның жеңісті қимылын жазып отырды, интервенттер мен ақ гвардияшылардың сойқандық қылықтарын әшкереледі. Азамат соғысының барысы жайында мағлұмат берді.

Газет оқу-ағарту ісіне елеулі көңіл бөліп отырды. Бөкей облысында Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылда 90 қазақ мектебі ашылғанын айта келіп, жаңа

бағытта жүргізу ісін жақсарту, мұғалімдер даярлайтын курстар ашу, ауыл мұғалімдерінің айлығын кезінде беріп, олардың тұрмыс жағдайына үнемі көңіл бөліп отыру туралы, қазақша оқу құралдарын және басқа да әдеби және ғылыми кітаптар бастырып шығару жайында проблемалық мәселелер көтерілді.

Бөкей облысы 1919 жылдың орта шеніне дейін тікелей РСФСР-ға қарап келді, ал сол жылы шілдеде қазақ елін басқаратын Кирревком құрылғаннан кейін Қазақстанның құрамына Бөкей губерниясы болып енді. Осыған байланысты «Дұрыстық жолы» 1919 жылы 10 шілдеде өзінің он бірінші нөмірінен кейін шығуын тоқтатты. Бұдан кейін оның орнына «Қызыл дала» газеті біраз шығып тұрды [3, 135 б.].

Газетте Совет өкіметінің артықшылығы, оның әділ саясаты насихатталды; «Октябрь революциясында ескі, шірік дүние құлатылды. Совет өкіметі арқасында жаңа тұрмыс жасалды... Бүкіл «бұртаңалардың», соның ішінде қазақ халқының қолы жетпей жүрген шын бостандық, теңдік, достық туды. Еңбекшілер өкіметі, оның ұлы басшылары арқасында жұртпен бірдей тең болса, еңбекші қазақ халқының не арманы бар?! Жұртпен қатар мектептеріміз көбейіп, өнер-біліміміз артса, жер-суды тең бөліп жұртымыз көгерсе, елімізді қорғайтын өзімізден әскери полк құрылса, енді одан артық не тілек, не мақсатымыз бар?!».

Б. Жәнекешев осы газетте жарияланған «Жолаушының хабары» деген корреспонденциясында ақ бандылар тарапынан қауіп төніп тұрған жағдайда Орал мен бөкейлік қазақтардың өзара байланысын нығайту үшін Орал облысында тағы да барғанын айта келіп, Жайық пен Еділ өзендерінің екі аралығындағы қазақ жиындарында: «Жалғыз тамшы қанымыз қалғанша берілген бостандығымыздан айрылмаймыз!», – деп ант еткенін, жиындарда шығыи сөйлеушілер: «Совет өкіметі жасасын!» «Жауынгер Қызыл Армия жасасыні» деп ұран көтергенін хабарлайды. Корреспонденцияның аяғына «Сотрудник Бейсенгали Жәнекешев» деп қол қойған. Бұл оның «Дұрыстық жолы» газетінің белсенді тілшісі, авторы болғандығын аңғартады.

«Дұрыстық жолы» газетінде пролетарлық интернационализм идеясын насихаттайтын материалдар басылды. Газетте Совет өкіметі басқа елдердегі жұмысшы қозғалысына жақсы ниетпен қарайды деп жазылған. Польша, Финляндия, Прибалтика елдерінің жұмысшыларынан «Қазір еліміз бөлек болса да, біз Россия советінің жолындамыз, ниетіміз, тілегіміз, істеп жатқан жұмысымыз бір», – деп хабар келіп отырғаның жария етті газет.

Жалпы, газет «Шетел хабарлары» бөлімінде халықаралық жағдай туралы үнемі жазып отырды. «Түркиядағы өзгеріс», «Гермаиядағы оқиғалар», «Америка әм Русия мәселесі» және осы сияқты шетел хабарлары берілген. «Правда», «Известия» және «Жизнь национальностей» газеттерінен материал аударылып басылған.

«Дұрыстық жолы» халықтар достығы идеясын құлшына насихаттады. Қазақ халқының әдебиеті мен өнері орыс халқының озық мәдениетімен өте тығыз байланысты болу арқылы өркендейтінін газет атап көрсетті.

«Қызыл Фронт» айдарында 1919 жылдың көктемінде Оралда көбі қазақтардан тұратын 1-ші Ерекше атты әскер полкі, артынша Ордада 2-ші үлгілі совет атты әскер полкі құрылғаны айтылады. Жауынгер-тілші Закария Ерғалиев «Дұрыстық жолы» газетінің 1919 жылғы 22 наурыздағы 3 нөмірінде басылған «Совет өкіметінің атқа мінгізген азаматтарымыз» деген хатында қазақтың атты әскер полкі құрылды, қазақ жігіттері өздері тіленіп келді деп жазған. Бұл полкті ұйымдастыруға белсене қатысқандар қазақ коммунисттері-полктің комиссары Бейсен Жәнекешев, Хамит Чуриң және басқалары болған.

1919 жылы 28 наурызда «Дұрыстық жолы» газетінде Б.Жәнекешевтің «Нарынға барған жауынгерлерден» деген кореспонденциясы басылды. Онда «ақ казактардың найза, қылышынан қорқып, үрейі ұшқан қазақ бауырларын құтқару үшін» 1919 жылы 13 наурызда жүз жігітті бастап Нарынға барғанын айтады. Бұдан кейін ол: «Біздің келуімізді Орал қаласының тұрғындары зор қуанышпен қарсы алды. Көп заманнан бергі езгі мен тепкінің асытнда болған қазақ халқының өкілдері, сондай-ақ украин поселкелерінің еңбекшілері де енді Қызыл Армия қатарына кіріп жатыр», – деп жазған.

Батыс Қазақстанда ерлікпен ұрыс жүргізген үлгілі тұңғыш қазақ совет атты әскер полкі 1919 жылы 3 маусымда Советтердің Бүкіл Россиялық Орталық Атқару Комитетінің Қызыл туымен марапатталғанын хабарлаған [4, 74 б.].

«Дұрыстық жолы» 1919 жылы 10 сәуірдегі 11 нөмірінде «Тарихи күннің тарихи тойы» деген суреттеме-кореспонденция жариялады. Онда Ішкі Ордада құрылған бірінші Қазақ атты әскер полкіне Қазал Ту тапсырылғаны салтанатты жағдайда өткені айтылған [5, 121 б.].

Жалпы қорытындылай айтсақ, «Дұрыстық жолы» газеті сол кезде болып жатқан саясатты түсіндіруге тырысып, халықтың көзін ашуға тырысты. Әр түрлі айдарлар ашып жаңа, маңызды деген хабарлармен бөлісті, оқу-ағарту ісін дамытуға біраз үлес қосты.

XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихында бүкіл қоғамдық ой-пікірдің өрлеуіне мүмкіндік туып, Ресей патшалығы әдейі тұмшалаған ұлттық сананың ояну дәуіріне жол ашқан кезең. Ендеше, осы тұста ұлттық сананың ең өнімді саласы – әдебиеттің, қоғамдық сананың көрсеткіші – баспасөздің күрт алға басуы заңды нәрсе.

Газет қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени-әдеби дүниетанымын қалыптастыруға, кеңейтуге едәуір әсер етті. Саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жай-күйі, өнер-білімнің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиетінің хал-қадірі, қазақ зиялылары мен ғалымдарының өмірі жайында бірқыдыру тарихи мақалалар, хабарлар жарияланды.

Қолданылған әдебиеттер

1 «Ғұмар Қараш шығармалары», II том ойтолғамдары, мақалалары / Ж.Набиоллаұлы, Қазыбек Құттымұратұлы. Орал, 2018.

- 2 Ғұмар Қараш. Қоғамдық саяси қызметі. Монография / Боранбаева Б. Алматы, 2014.
- 3 Қазақ журналистикасының тарихы / Ж.Нұсқабайұлы, Қ.Аллаберген, Ф.Оразаев. Алматы, 1996.
- 4 Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860-1958) / Х.Бекхожин. – Алматы, 1981.
- 5 История Казахстана / С.Асфендияров. – Алматы, 1991.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК САЛАЛАРЫ**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

ГРНТИ 78.19.01

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ ПОГРАНИЧНОГО КОНТРОЛЯ

В.С. Цай

Магистрант, Пограничная академия КНБ Республики Казахстан, г. Алматы

В статье рассматриваются вопросы трансграничной составляющей торговли людьми, некоторые аспекты проблем противодействия данному преступному явлению в пунктах пропуска. Анализируются нормативно-правовые основы участия подразделений пограничного контроля в борьбе с торговлей людьми.

Ключевые слова: Государственная граница, пограничный контроль, подразделения пограничного контроля, торговля людьми, жертва торговли людьми, идентификация жертв торговли людьми, противодействие торговле людьми.

На сегодняшний день в глобализованном мире, в котором существует разрыв в уровне благосостояния, как внутри одной страны, так и между странами, одной из самых быстроразвивающихся и очень прибыльных видов деятельности для транснациональной преступности стала торговля людьми. В конце XX и начале XXI столетий торговля людьми стала предметом международной обеспокоенности и в настоящее время приобрела небывалые масштабы.

Торговля людьми – глобальная проблема, охватывающая почти все страны мира, и рассматриваемая как уголовное преступление, для борьбы с которым все страны должны объединиться, тесно и эффективно сотрудничать в целях повышения бдительности всего общества и потенциальных жертв, а также усиления деятельности организаций, улучшения работы по контролю границ и реабилитации жертв. Ежегодно сотни тысяч мужчин, женщин и детей становятся жертвами торговли людьми.

Точное и своевременное выявление жертв является необходимым условием их защиты, без чего они будут подвергаться дальнейшей эксплуатации или рассматриваться не как жертвы, а как преступники, подвергаясь уголовному преследованию, депортации или лишению свободы за правонарушения, совершенные ими вследствие их пребывания в ситуации

принудительного труда. Их идентификация осложняется многими факторами. Например, работодатели чаще всего скрывают нелегальных работников, не обладающих законным статусом; жертвы часто опасаются обнаружения и депортации; они могут работать в отдаленных и скрытых местах.

Международные данные свидетельствуют, что большинство жертв принудительного труда остаются не выявленными. Так, согласно данным о торговле людьми, которыми располагает ЮНОДК, в период с 2007 по 2012 годы во всем мире было выявлено лишь 43000 жертв торговли людьми, и только около трети из них были жертвами торговли людьми в целях трудовой эксплуатации. Очевидно, что это лишь малая доля в сравнении с 20,9 млн жертв принудительного труда во всем мире, согласно оценкам МОТ [1].

К сожалению, проблема торговли людьми коснулась и казахстанского общества. Многочисленное количество мужчин, женщин и детей ежегодно попадают в условия рабства. Информационная доступность и социально-экономические условия определяют увеличение числа трудовых мигрантов.

Очевидным является тот факт, что торговля людьми – это сложная и многоаспектная проблема, которая требует совместных действий специалистов разного профиля. Проблемные вопросы, препятствующие эффективной профилактике, противодействию и предотвращению торговли людьми, имеют достаточно широкий характер и выходят за рамки полномочий только лишь органов внутренних дел, касаясь компетенции большинства уполномоченных государственных органов. Так эксперты отмечают, что из-за отсутствия эффективного взаимодействия правоохранительных и государственных органов наблюдается низкая результативность выявления преступлений, связанных с торговлей людьми.

Быстрого и легкого способа покончить с торговлей людьми не существует. Мы все должны работать сообща, чтобы показать ее недопустимость. Мы должны создать для ее жертв систему помощи, безопасности и поддержки. На это потребуется время, но это единственно возможный путь [2].

Одним из направлений повышения эффективности борьбы с торговлей людьми, по мнению Нургалиева Б.А., является создание всесторонней транснациональной стратегии, включающей систему противодействия (которую следует выстраивать на основании результатов мониторинга проблемы с учетом ее латентной составляющей) [3].

Торговля людьми в современных условиях представляет собой трансграничное преступление, которое связано с перемещением жертв, в том числе контрабандной перевозкой. Отсюда вытекает и обоснованность выделения признака транспортировки (перевозки). Данное положение уже давно превратилось в аксиому.

Международно-правовой опыт свидетельствует, что данный признак играет, чуть ли не ключевую роль. Ведь зачастую вместо термина торговля людьми оперируют термином трафик, подразумевая все же, в конечном счете, торговлю людьми [4].

Так, в подтверждение этому в своей работе ученый Хайдарзода З.П. указывает, что в условиях глобализации одним из наиболее прибыльных и, как следствие, распространенных видов организованной преступности становится торговля людьми. Несмотря на кажущийся, на первый взгляд, архаизм данных общественно-опасных противоправных деяний, более характерных для ранних этапов развития человеческой цивилизации, именно они получили в наши дни широкое распространение и приобрели ярко выраженный транснациональный характер [5].

Действительно сегодня все чаще ведется речь о том, что организованная преступность подверглась интернационализации, и приобрела трансграничный характер. Поэтому не случайно в Концепции правовой политики записано, что «должен быть отработан четкий механизм реализации межгосударственной программы совместных мер борьбы с преступностью» [6].

Существуют различные подходы к противодействию этой преступной деятельности. Одним из таких подходов является предупреждение, т.е. принятие мер, способствующих повышению осведомленности населения об опасностях и рисках, которым оно может быть подвергнуто вследствие деятельности торговцев людьми, обеспечение населения знаниями по предосторожности от попадания в сети работоторговцев.

Современные меры противодействия торговле людьми в Республике Казахстан направлены, в большей степени, на предупреждение преступлений и оказание поддержки жертвам торговли людьми, и осуществимы лишь на территориях населенных пунктов Казахстана и исключают функцию выявления жертв на этапе их транспортировки через национальные границы.

В условиях, когда социально-экономическое положение отдельных граждан вынуждает отправляться на заработки с риском для собственного здоровья, а действия организованных преступных групп продолжаются, используя новые формы и методы обхода законодательных норм и уголовного преследования, меры повышения осведомленности граждан являются ключевыми, но не единственными в борьбе с этим противоправным явлением.

Несмотря на то, что эти меры являются превентивными, следует усилить внимание на выявление и идентификацию жертв торговли людьми. Указанное видится возможным посредством использования ресурсов всех государственных структур, которые непосредственно сталкиваются с потенциальными жертвами торговли людьми, в том числе в пунктах пропуска через Государственную границу Республики Казахстан.

Говоря о противодействии торговле людьми в пунктах пропуска, важно разграничивать две категории людей, пересекающих государственную границу: тех, кого насильно, с помощью шантажа или путем обмана сделали жертвами торговли людьми, и тех, кто решил пересекать границу по собственному желанию. Лица, которые по собственному желанию решили пересечь границу, но в последующем подверглись эксплуатации, также относятся к жертвам торговли людьми, и нарушение прав человека в этом случае должно рассматриваться не менее серьезно.

Однако, если в случае, когда лица пересекают границу по собственному желанию, возможности военнослужащих пунктов пропуска по идентификации потенциальной жертвы торговли людьми минимизированы, а в некоторых случаях и сведены к нулю, то лиц из первой категории, при определенных факторах и при наличии конкретных знаний у военнослужащих пунктов пропуска, можно идентифицировать.

Отсутствие возможности выявления жертв торговли людьми, в случае пересечения границы по собственному желанию – естественно и не требует объяснения, так как указанные лица, до того, как придут в конечный пункт назначения и столкнутся с принудительной эксплуатацией, сами не подозревают, что являются или станут жертвами торговли людьми.

Торговцы людьми постоянно контролируют жертв различными методами: они могут отобрать документы жертв под предлогом, что их надо хранить в безопасном месте либо, что они нужны для оформления визы и т.д. Торговцы людьми не разрешают жертвам свободно перемещаться при помощи угроз (жертвам или их родственникам) или путем применения насилия. Часто торговцы применяют метод «долговой кабалы», чтобы обманом управлять жертвами. При этом методе торговец уверяет жертву, что он/она смогут отработать ему долг за транспортные расходы и оформление документов, работая в стране назначения. Однако по прибытии, жертвы становятся в такие условия, что возвращение их долга становится невозможным.

Таким образом, деятельность по выявлению потенциальных и реальных жертв торговли людьми в пунктах пропуска должна быть акцентирована на категории людей, которые были подвержены воздействию со стороны третьих лиц.

Именно здесь некоторые пробелы в противодействии торговле людьми могут быть восполнены усилиями подразделений пограничного контроля в пунктах пропуска.

Методики, способы и средства обнаружения укрывшихся от пограничного контроля лиц в пунктах пропуска, а также выявления поддельных, подложных и не принадлежащих предъявителю документов имеются и на практике повсеместно применяются и совершенствуются. В этом плане остается, в случаях выявления таких нарушителей, дополнительно провести мероприятия по проверке их на предмет принадлежности их к жертвам торговли людьми.

Пограничная служба Комитета национальной безопасности Республики Казахстан является уполномоченным органом, осуществляющим защиту и охрану Государственной границы в целях обеспечения ее целостности и неприкосновенности, а также поддержания законности и установленного порядка в пограничном пространстве.

При этом, задачами Пограничной службы Комитета национальной безопасности Республики Казахстан являются [7]:

- 1) обеспечение режима Государственной границы и режима в пунктах пропуска;

2) выполнение обязательств, вытекающих из международных договоров Республики Казахстан о Государственной границе;

3) участие в решении задач обороны и национальной безопасности Республики Казахстан;

4) участие в защите экономических интересов Республики Казахстан на Государственной границе и континентальном шельфе;

5) осуществление контроля самостоятельно или совместно с уполномоченными органами за соблюдением установленных режимов в пограничной зоне, территориальных водах (море), внутренних водах и континентальном шельфе;

б) содействие правоохранительным, природоохранным органам Республики Казахстан в защите граждан, природных ресурсов и окружающей среды, соблюдении миграционного законодательства Республики Казахстан в пограничном пространстве.

В рамках национальной безопасности, в пунктах пропуска через Государственную границу имеются подразделения пограничного контроля, выполняющие конкретные действия по контролю за пересечением границы лиц, транспортных средств, грузов и товаров. Работа в подразделении пограничного контроля проводится в строгом соответствии с требованиями международного и государственного законодательства [8].

Таким образом, следует прийти к выводу, что деятельность по выявлению жертв торговли людьми, предварительная их идентификация и дальнейшее перенаправление, как способ оказания содействия уполномоченным органам по борьбе с этим явлением, входит в компетенцию Пограничной службы КНБ РК. Однако возникают новые проблемы, требующие решения. Эффективность выявления жертв торговли людьми и организаторов такой торговли будет зависеть от того, насколько хорошо специалист пограничного контроля, находящийся на линии проверки, будет знать признаки (индикаторы) и методы выявления жертв торговли людьми. Это обуславливает необходимость обеспечения военнослужащих подразделений пограничного контроля, знаниями о том, каким образом выявлять и идентифицировать таких жертв. Кроме того, отсутствие налаженного механизма координации и взаимодействия субъектов противодействия торговле людьми на границе и алгоритма действий при выявлении таких фактов, также осложняют задачу пограничникам.

Проведенный краткий анализ нормативно-правовых основ, регламентирующих организацию и осуществление деятельности подразделений пограничного контроля, свидетельствует, что прямых задач по противодействию торговле людьми перед ними не стоит. Вместе с тем, следует отметить, что исследование феномена торговли людьми и установление его транснациональной составляющей, позволило предположить о возможном совершенствовании процесса противодействия торговле людьми посредством использования подразделений пограничного контроля как субъекта противодействия на Государственной границе.

Литература

1 Всемирный доклад о торговле людьми. – Вена, 2012. – С. 25.

2 Мирзоева Г.М., Кадырова А.Г. Современные формы рабства. Руководство и программа обучения для НПО и правоохранительных органов. – Душанбе: НПО «Модар», 2005. – 100 с.

3 Нургалиев Б.А. Торговля людьми – преступление организованного характера // Хабаршы-Вестник, №2. – Караганда, 2008. – С. 45-48.

4 Омарханова Н. Как помочь жертвам трафика. Готовится закон о борьбе с современным рабством // Юридическая газета. – 2002, 19 июня. – С. 1.

5 Хайдарзода З.П. Правовые и организационные основы деятельности органов внутренних дел республики Таджикистан по противодействию торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. – М., 2019. – С. 276.

6 Концепция правовой политики Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года.

7 Закон РК от 16 января 2013 года «О государственной границе Республики Казахстан» // Источник информации.

8 Поливанов П.К., Христий В.Н., Василевич В.В. Основы пограничного контроля: Учебное пособие. – Бишкек: ОсОО «ИПЦ Илимпоз», 2005. – С. 484.

ГРНТИ 10.31.21

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРИ РАССМОТРЕНИИ ДЕЛ О РАСТОРЖЕНИИ БРАКА (СУПРУЖЕСТВА)

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Учитывая, что при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества) у судов возникают вопросы, связанные с применением норм Кодекса Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье», регулирующих прекращение брака (супружества), признание его недействительным и имущественные отношения супругов (бывших супругов), Пленум Верховного Суда принял Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 28 апреля 2000 года №5 «О применении судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)».

Ключевые слова: брак, супружество, заключение брака, расторжение брака, алименты.

Разъяснить, что в силу пункта 1 статьи 16 Кодекса рассмотрение в судах дел о расторжении брака (супружества) производится по иску одного или обоих супругов.

В случаях если этого требует защита интересов недееспособного супруга, иск о расторжении брака (супружества) может быть предъявлен его опекуном или прокурором. В соответствии со статьей 56 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан суд может привлечь к участию в таком процессе орган, осуществляющий функции по опеке или попечительству для дачи соответствующего заключения по делу.

Иск о расторжении брака (супружества) должен отвечать требованиям статьи 148 ГПК. В нем, в частности, указывается, когда и где зарегистрирован брак (супружество), имеются ли общие дети, их возраст, достигнуто ли супругами соглашение о том, с кем из них будут проживать несовершеннолетние дети, о порядке выплаты средств на содержание детей и (или) нетрудоспособного нуждающегося супруга, о размерах этих средств либо о разделе общего имущества супругов, мотивы расторжения брака (супружества) при отсутствии взаимного согласия на его расторжение,

предъявляются ли другие требования, которые могут быть рассмотрены одновременно с иском о расторжении брака (супружества). К иску прилагаются свидетельство о заключении брака (супружества), если оно было выдано на бумажном носителе, копии свидетельств о рождении детей, документы о заработке и иных источниках доходов супругов, другие необходимые документы.

В иске о расторжении брака (супружества) супругов, не имеющих общих несовершеннолетних детей и имущественных и иных претензий друг к другу, указывается об отсутствии согласия ответчика на расторжение брака (супружества) в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан в порядке пункта 2 статьи 238 Кодекса либо об уклонении от расторжения брака (супружества), несмотря на отсутствие у него возражений.

Обратить внимание судов на обязательность тщательной подготовки дел о расторжении брака (супружества) к судебному разбирательству. Судья, приняв иск, должен, как правило, вызвать второго супруга и выяснить его отношение к этому иску, не имеется ли у супругов других подлежащих разрешению судом спорных вопросов, разъяснить, какие из требований могут быть рассмотрены одновременно с иском о расторжении брака (супружества).

Согласно пункту 2 статьи 16 Кодекса удовлетворение иска мужа о расторжении брака (супружества) невозможно без согласия жены как во время ее беременности так и в течение первого года жизни ребенка. Однако указанное ограничение не относится к случаям, когда ребенок родился мертвым или не дожил до года. И в том, и в другом случае судья не вправе отказывать в приеме иска.

Одним из случаев расторжения брака (супружества) в судебном порядке Кодекс предусмотрел наличие имущественных претензий супругов друг к другу. Под имущественными претензиями понимаются споры относительно раздела общего имущества, выплаты средств на содержание нетрудоспособного супруга, а также несовершеннолетних детей.

Согласно пункту 1 статьи 17 Кодекса расторжение брака (супружества) по взаимному согласию супругов, не имеющих общих несовершеннолетних детей, производится в регистрирующем органе, загранучреждении Республики Казахстан при отсутствии имущественных и иных претензий друг к другу.

Расторжение брака (супружества) в судебном порядке производится в случаях:

- наличия у супругов общих несовершеннолетних детей, за исключением случаев, предусмотренных пунктом 2 статьи 17 Кодекса;
- отсутствия согласия одного из супругов на расторжение брака (супружества);
- если один из супругов, несмотря на отсутствие у него возражений, своими действиями либо бездействием уклоняется от расторжения брака (супружества);
- наличия имущественных и иных претензий супругов друг к другу (пункт 2 статьи 19 Кодекса).

Судам следует иметь в виду, что для обращения в суд с иском о расторжении брака (супружества) супругов, не имеющих имущественных и иных претензий друг к другу и общих несовершеннолетних детей, необходимо представить доказательства, подтверждающие отказ ответчика расторгнуть брак (супружество) в регистрирующем органе, загранучреждении Республики Казахстан, либо его уклонение от расторжения брака (супружества), несмотря на отсутствие возражений.

Об отсутствии согласия ответчика на расторжение брака (супружества) в регистрирующем органе, загранучреждении Республики Казахстан в порядке пункта 2 статьи 238 Кодекса представляются документы, подтверждающие обращение супруга с заявлением о расторжении брака (супружества) в регистрирующий орган, загранучреждение Республики Казахстан.

В случае, когда один из супругов, несмотря на отсутствие у него возражений, уклоняется от расторжения брака (супружества), например, отказывается подать совместное заявление о расторжении брака (супружества) либо отдельное заявление, когда он не имеет возможности лично явиться в регистрирующий орган, загранучреждение Республики Казахстан для подачи совместного заявления, а также когда он не является в регистрирующий орган, загранучреждение Республики Казахстан по истечении месяца после подачи заявления, брак (супружество) расторгается в судебном порядке.

В этом случае истец обязан приобщить к иску доказательства, свидетельствующие об уклонении ответчика от расторжения брака (супружества) в регистрирующем органе, загранучреждении Республики Казахстан. К таким доказательствам относятся сведения регистрирующего органа, загранучреждение Республики Казахстан об отсутствии заявления супругов о расторжении брака (супружества) либо о его неявке для расторжения брака (супружества) по истечении месяца после подачи заявления.

При отсутствии таких доказательств заявление подлежит возвращению со ссылкой на подпункт 1) части первой статьи 152 ГПК ввиду несоблюдения установленного законом для данной категории дел внесудебного порядка урегулирования спора.

В силу пункта 2 статьи 17 Кодекса расторжение брака (супружества) с лицами, признанными безвестно отсутствующими, производится по заявлению одного из супругов в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан независимо от наличия у супругов общих несовершеннолетних детей. Поэтому при обращении с иском о расторжении брака (супружества) к лицу, в отношении которого в течение года в месте его жительства нет сведений о нем, судья отказывает в принятии иска о расторжении брака (супружества), как не подлежащего рассмотрению и разрешению в порядке гражданского судопроизводства, и разъясняет истцу порядок признания гражданина безвестно отсутствующим.

Гражданские дела по спорам о расторжении брака (супружества) между супругами, имеющими общих несовершеннолетних детей, разделе имущества (при наличии несовершеннолетних детей) рассматриваются и разрешаются

специализированными межрайонными судами по делам несовершеннолетних по месту жительства ответчика.

Иски о расторжении брака (супружества) могут предъявляться по месту жительства истца при проживании с ним совместно несовершеннолетних детей (часть седьмая статьи 30 ГПК), за исключением исков по делам, подсудным районным (городским) судам, находящимся в пределах городов республиканского значения и столицы, областных центров.

Иск о расторжении брака (супружества) с лицом, не имеющим места жительства в Республике Казахстан, может быть предъявлен и рассмотрен по существу по месту нахождения его недвижимого имущества или по последнему известному месту его жительства (часть первая статьи 30 ГПК).

Иск о расторжении брака (супружества) с лицом, осужденным к лишению свободы, независимо от определенного ему срока наказания, рассматривается судом при наличии имущественных претензий, расторжение брака между супругами, имеющими общих несовершеннолетних детей, осуществляется судом в соответствии с требованиями части третьей статьи 27 ГПК. Если иск о расторжении брака (супружества) с лицом, осужденным к лишению свободы, принимается судом к производству в соответствии со статьей 29 ГПК, то надлежит исходить из последнего места жительства указанного лица до его осуждения.

По делам о расторжении брака (супружества) меры к примирению супругов суды согласно Кодексу применяют лишь в случаях, если отсутствует согласие одного из них на расторжение брака (супружества). В этих целях суд по просьбе сторон или одной из них, либо по собственной инициативе откладывает разбирательство дела и назначает им установленный Кодексом срок для примирения в пределах шести месяцев. Отложение разбирательства дела может быть неоднократным, однако общий срок для примирения супругов не должен превышать шести месяцев.

С учетом конкретных обстоятельств и наличия уважительных причин суд по заявлению супругов или одного из них вправе изменить предоставленный им для примирения срок и рассмотреть дело до его истечения.

Определение об отложении разбирательства дела для примирения супругов может быть вынесено без удаления суда из зала судебного заседания с указанием в протоколе судебного заседания (часть третья статьи 268 ГПК).

Дела о расторжении брака (супружества) суды должны рассматривать, как правило, с участием обоих супругов. Необходимо всесторонне выяснять взаимоотношения сторон, мотивы, по которым ставится вопрос о расторжении брака (супружества), подлинные причины разлада между супругами.

Однако при наличии взаимного согласия на расторжение брака (супружества) супругов, имеющих общих несовершеннолетних детей, при отсутствии имущественных и иных претензий супругов друг к другу, а также, если один из супругов подает заявление на расторжение брака (супружества), а второй, несмотря на отсутствие у него возражений, своими действиями либо бездействием уклоняется от расторжения брака (супружества), суд расторгает

брак (супружество), не выясняя мотивы расторжения брака (супружества). Расторжение брака (супружества) в указанных случаях производится в срок до двух месяцев (статья 183 ГПК).

Если после истечения назначенного судом срока примирение супругов не состоялось и хотя бы один из них настаивает на прекращении брака (супружества), суд расторгает брак (супружество).

В соответствии с пунктом 2 статьи 22 Кодекса судам необходимо принимать меры к защите прав и интересов несовершеннолетних детей супругов, расторгающих брак (супружество). Суд в ходе рассмотрения дела должен выяснять, достигли ли супруги соглашения о том, с кем из них будут проживать несовершеннолетние дети после расторжения брака (супружества), определен ли порядок общения родителя с ребенком и порядок выплаты и размер средств на содержание детей. При этом соглашение об уплате алиментов должно быть совершено с соблюдением требований главы 22 Кодекса.

В случае, если соглашение между супругами по вышеуказанным вопросам отсутствует, а также в случае, если представленное суду соглашение нарушает интересы детей, суд обязан определить, с кем из родителей будут проживать несовершеннолетние дети после расторжения брака (супружества), порядок общения родителя с ребенком, с кого из родителей и в каких размерах взыскиваются алименты на содержание детей.

Судам при рассмотрении дел о расторжении брака для разрешения вопросов об определении, с кем из родителей будут проживать несовершеннолетние дети после расторжения брака (супружества) и порядка общения родителя с ребенком, следует руководствоваться разъяснениями, изложенными в нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан от 29 ноября 2018 года № 15 «О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей».

При разрешении требования о взыскании алиментов судам следует иметь в виду, что согласно пункту 2 статьи 164 Кодекса алименты присуждаются с момента обращения в суд. Алименты за прошедший период могут быть взысканы в пределах трехлетнего срока с момента обращения в суд, если судом будет установлено, что истцом до подачи иска принимались меры к получению средств на содержание, но алименты не были получены вследствие уклонения лица, обязанного уплачивать алименты, от их уплаты.

О таких мерах могут свидетельствовать обращение к ответчику с требованием об уплате алиментов либо с предложением заключить соглашение об уплате алиментов, подача заявления о выдаче судебного приказа о взыскании алиментов на несовершеннолетнего ребенка (если впоследствии судебный приказ был отменен). Ответчик, в свою очередь, обязан представить доказательства, опровергающие доводы истца об уклонении от уплаты алиментов и подтверждающие уплату им алиментов в указанный период.

Суд также должен разъяснить, что проживающий отдельно от детей родитель обязан принимать участие в воспитании детей и имеет право

общаться с ними, а другой родитель не вправе ему в этом препятствовать, о чем производится запись в протоколе судебного заседания.

В случае отказа в иске о расторжении брака (супружества) требование о взыскании алиментов, если истец настаивает на его рассмотрении, суд выделяет в отдельное производство, о чем указывает в резолютивной части решения.

Литература

- 1 Конституция РК. – Алматы, 2024.
- 2 Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье». – Алматы, 2024.
- 3 Гражданский кодекс Республики Казахстан. – Алматы, 2024.
- 4 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы, 2024.
- 5 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 28 апреля 2000 года №5 «О применении судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)». – Алматы, 2024.
- 6 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 ноября 2018 года № 15 «О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей». – Алматы, 2024.

ГРНТИ 81.93.29

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ ИНСТИТУТА КИБЕРГИГИЕНЫ

А.М. Иманмадиева, Ж.Е. Раймбекова

Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Киберпространство, кибермир или виртуальный мир стали неизбежной реальностью жизни современного общества. Период пандемии COVID-19 еще более активизировал отношения граждан с киберпространством, что, в свою очередь, ведет к росту киберпреступлений в современном виртуальном мире. Поэтому для защиты своего информационного пространства каждому пользователю, в самом широком смысле этого термина, стало необходимо применять безопасные методы при использовании Интернета. Совокупность этих мер безопасности получила название «кибергигиена».

Данная статья посвящена проблемам правового обеспечения развивающегося института кибергигиены, который на современном этапе играет решающую роль в защите не только информационной инфраструктуры современного бизнеса, но и данных отдельных пользователей. Акцентируется внимание на том, что в данный период еще не сформировался понятийный аппарат правового обеспечения в практике информационных отношений в сфере кибергигиены. При этом подчеркиваются важность и необходимость становления и развития данного института на основе анализа растущих киберпреступлений, свидетельствующих о пока еще слабом уровне кибергигиены.

Ключевые слова: кибергигиена, кибербезопасность, информационная безопасность, киберугроза, кибератака.

Безопасность в сети – главное, на что пользователю Интернета нужно обратить внимание. Даже самые безобидные на первый взгляд порталы и сайты могут нанести серьезный ущерб устройству.

«Кибергигиена» – это комплекс процедур по формированию правильного отношения к кибербезопасности. Он позволяет защититься от вирусов и прочих интернет – угроз. Слово «гигиена» здесь тоже неслучайно. Эти два понятия объединяет комплексный подход и регулярность действий для поддержания состояния чистоты. Кибергигиена позволяет содержать устройства в чистоте от ненужной «грязи» в виде киберугроз.

Каждое крупное нарушение в сфере информационной безопасности, кибербезопасности заставляет экспертов по безопасности со всего мира говорить о необходимости улучшения и продвижения кибергигиены. Доказательством тому служат достаточно известные инциденты последнего времени с далеко идущими последствиями. В частности, 6 ноября 2022 г. пользователь известного форума хакеров опубликовал CSV-файл объемом 60 ГБ, содержащий неанонимную личную информацию, включая 257 829 454 записи о 228 миллионах пользователей Deezer (французский интернет-сервис потоковой передачи музыки). Согласно анализу выборки данных, раскрытая конфиденциальная информация, затронувшая миллионы людей из таких стран, как США, Великобритания, Франция, Германия, Бразилия, Мексика, Италия, Турция, Колумбия, Гватемала, включала адреса электронной почты, имена и фамилии пользователей, даты рождения, пол, данные о местоположении, включая город и страну, идентификатор пользователя и дату регистрации. Нужно сказать, что указанная утечка данных произошла еще в 2019 г. [1].

В январе 2022 г. благотворительная организация Красный Крест подверглась компьютерной атаке, в результате которой было скомпрометировано более 500 тысяч записей: преступники похитили информацию о «крайне уязвимых лицах» (как правило, это жертвы войны и возможные свидетели). Подобная информация в последующем может быть продана международным преступным группировкам, которые часто преследуют этих людей.

В 2017 г. произошла атака программ-вымогателей, которая началась с уничтожения данных из компьютерных сетей Национальной системы здравоохранения Великобритании (NHS), а затем распространилась на компьютерные сети более чем в 100 странах мира. 2016 год печально известен взломом серверов Национального комитета Демократической партии во время президентских выборов в США. В 2015 г. было похищено 21,5 миллиона высокой степени секретных записей о текущих и бывших чиновниках федерального правительства.

Кибергигиена – это лучшие методы обеспечения кибербезопасности, которые используют как компании, так и частные лица для поддержания безопасности и работоспособности своих учетных записей, сетей и устройств в Интернете. Правильная кибергигиена защищает людей от распространенных киберугроз, которые нацелены на них и их конфиденциальные данные.

О киберугрозах чаще всего принято говорить в контексте хакерских атак на критическую инфраструктуру или утечек данных клиентов крупных компаний. Однако не менее остро проблема информационной безопасности стоит сегодня, если так можно выразиться, на бытовом уровне.

Проблемы, для решения которых предназначена кибергигиена, включают:

– *Нарушения безопасности*, в том числе угрозы со стороны злоумышленников, фишинг, вредоносные программы и вирусы.

– *Потеря данных*: если для жестких дисков и облачных онлайн-хранилищ не созданы резервные копии, они могут подвергнуться взлому, быть повреждены, или с ними могут возникнуть прочие проблемы, ведущие к потере данных.

– *Устаревшее программное обеспечение*, использование которого может повысить уязвимость устройств для сетевых атак.

– *Устаревший антивирус*: не поддерживаемое в актуальном состоянии программное обеспечение безопасности менее эффективно защищает от новых киберугроз [2].

Кибергигиену важно соблюдать всем, потому что она поможет не стать жертвой распространенных кибератак. Если люди не соблюдают правила кибергигиены, опасности, таящиеся в сети, могут сделать их мишенью и подвергнуть их конфиденциальные данные риску быть скомпрометированными. Когда конфиденциальная информация оказывается скомпрометированной, злоумышленники могут использовать ее для кражи личности и денег.

Каждый, кто пользуется Интернетом, должен соблюдать правила кибергигиены, чтобы предотвратить кибератаки или хотя бы уменьшить ущерб, если они все же произойдут.

Применение лучших методов кибербезопасности, таких как включение многофакторной аутентификации (MFA) на всех учетных записях, где есть такая возможность, использование надежных паролей, регулярное резервное копирование данных в безопасном месте, регулярное обновление программного обеспечения и устройств – все это считается правильной кибергигиеной.

Как правило, информированием и регулированием вопросов кибербезопасности населения занимается специальный государственный орган. В Евросоюзе это Агентство по кибербезопасности (Enisa), которое реализует образовательные инициативы, очные и заочные тренинги, в том числе для детей. В Канаде ежегодно проводится месяц кибербезопасности – каждый октябрь проходят конференции, семинары и вебинары, а также распространяются информационные материалы [3].

Преступления, связанные с компрометацией корпоративной деловой электронной почты (BEC) и преступное использование криптовалюты по-прежнему отнимают больше всего денег: по 19 954 жалобам был заявлен общий убыток примерно в 2,4 миллиарда долларов, что на 33 % больше, чем в 2020 г. (1,8 миллиарда долларов).

Распространено также мошенничество с «выуживанием» информации (фишингом, вишингом, смишингом, фармингом): 323 972 жалобы, по которым был заявлен общий убыток в размере более 44 миллионов долларов. Количество инцидентов с программами-вымогателями также продолжает расти: в 2021 г. было зарегистрировано 3 729 247 таких инцидентов, по сравнению с 2020 г. этот показатель вырос на 51%17. Безусловно, это далеко не все преступления. Сомнений не вызывает тот факт, что слабая кибергигиена обходится обществу дорого.

Одной из главных целей нашей Республики является вхождение в число 30-ти развитых государств мира. Для выполнения поставленных задач, Правительство Республики Казахстан приняло решение от 30 июня 2017 года об утверждении Концепции Кибербезопасности («Киберщит Казахстана»), где были показаны ключевые проблемы, такие как:

– В Республике Казахстан за период с 2010 по 2016 год плотность пользователей Интернета увеличилась с 36,1% до 75%, а количество пользователей мобильного Интернета с 3 миллионов 694 тысяч практически утроилось и достигло 10 миллионов 567 тысяч. Такое экспоненциальное увеличение числа пользователей Интернета повышает критичность и делает более ощутимыми последствия в случае отказов или вредоносного воздействия на технические средства.

– Недостаточная осведомленность в методах защиты информации и низкая обеспеченность в системах информационной безопасности предприятий малого и среднего бизнеса, в том числе занятых в сфере оказания информационно-коммуникационных услуг, которые зачастую даже не могут оценить состояние принадлежащей информационно-коммуникационной инфраструктуры, приводят к большому количеству не анализируемых событий и инцидентов информационной безопасности, затрудняющих как профилактику технологических уязвимостей, так и борьбу с преступниками, использующими ИКТ как средство для совершения преступлений.

– Отечественный сектор ИТ-отрасли не вносит существенного практического вклада в программу диверсификации национальной экономики (менее 5 процентов продуктов из используемых в государственном секторе имеют казахстанское происхождение), а культура кибербезопасности, в том числе производственная культура в сфере разработки и использования продуктов, не всегда является определяющей.

– Транснациональный и трансграничный характер многих продуктов ИКТ и международная связанность сетей телекоммуникаций общего пользования используются преступностью в целях совершения противоправных действий в отношении пользователей и операторов ИКТ-услуг и владельцев Интернет-ресурсов, размещенных в национальном сегменте, а также информационных систем, взаимодействующих с Интернетом.

Таким образом несмотря на то, что термин «кибергигиена» используется достаточно широко, на сегодняшний день он не имеет официальной трактовки, поскольку не закреплен на законодательном уровне. Отмечается, что в национальном законодательстве «кибер» как часть сложных слов не используется. В Доктрине информационной безопасности 2016 г.¹⁸ закрепляется термин «информационная безопасность», что гораздо шире по своему значению, чем «кибербезопасность».

Тем не менее предполагается, что закрепление термина «кибергигиена» (который является неотъемлемой составляющей «кибербезопасности» или в широком смысле «информационной безопасности») в нормативных правовых документах будет способствовать применению и прививанию навыков личной

информационной безопасности и осознанной ответственности пользователей информационно-коммуникационной сети Интернет [4].

В качестве основной задачи кибергигиены выделяется соблюдение технических мер предупреждения возможных преступлений, совершаемых с использованием современных ИКТ, лично каждым пользователем. И в этой связи на первоначальном этапе встает вопрос о разработке стандартов кибергигиены в сфере информационной безопасности (кибербезопасности) и реализации их как юридически обязательных требований, а в дальнейшем – о развитии института кибергигиены.

Поскольку число кибератак продолжает расти, важно соблюдать кибергигиену, чтобы не стать жертвой атаки. Соблюдение правил кибергигиены поможет снизить ущерб от атаки, а также уменьшить объем данных, которые могут достаться злоумышленникам.

Лучше всего хранить все данные в зашифрованных облачных хранилищах, чтобы злоумышленники не смогли получить к ним доступ. Если злоумышленники не могут получить доступ к защищенным данным, они не могут использовать их в злонамеренных целях.

Правильная кибергигиена требует внедрения лучших методов использования паролей, будет лучше если все учетные записи в Интернете не будут скомпрометированы. Если один пароль будет скомпрометирован из-за утечки данных компании, то скомпрометирована будет лишь учетная запись, которая была частью утечки, а не все другие учетные записи, которые также использовали этот пароль.

Этого не произойдет, если не будет повторно использоваться один и тот же пароль для нескольких учетных записей или разные варианты одного того же пароля. Злоумышленник может использовать метод подстановки учетных данных, чтобы скомпрометировать все учетные записи в Интернете, которые используют один и тот же пароль. Атака с подстановкой украденных учётных данных – это когда злоумышленники используют набор учетных данных для получения доступа сразу к нескольким учетным записям одновременно [5].

Литература

- 1 <https://vestnik.msal.ru/jour/article/view/1976/1999>.
- 2 <https://rt-solar.ru/services/mss/blog/3459/>.
- 3 <https://www.rbc.ru/opinions/society/30/11/2023/65671add9a7947928c15c>.
- 4 <https://www.keepersecurity.com/blog/ru/2023/02/10/what-is-cyber-hygiene/>.
- 5 <https://grozny.tv/news/society/55127>.

ГРНТИ 10.31.21

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА: ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРИ РАССМОТРЕНИИ ДЕЛ О РАСТОРЖЕНИИ БРАКА (СУПРУЖЕСТВА)

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Расторгая брак (супружество), суд по требованию супруга, имеющего право на получение содержания от другого супруга, обязан определить размер этого содержания. По требованию супругов или одного из них суд также обязан произвести раздел имущества, находящегося в их общей совместной собственности (пунктом 2 статьи 22 Кодекса).

Ключевые слова: брак, супружество, заключение брака, расторжение брака, алименты.

В соответствии со статьей 223 Гражданского кодекса Республики Казахстан общей совместной собственностью супругов, подлежащей разделу (пункты 1 и 2 статьи 33 Кодекса) является любое нажитое во время брака (супружества) движимое и недвижимое имущество, которое в силу статей 115, 116, пункта 2 статьи 191 ГК может быть объектом права собственности граждан, независимо от того, на чье имя из супругов оно приобретено либо кем из супругов внесены деньги, если супругами в соответствии со статьей 39 Кодекса не был установлен иной режим, определяющий их имущественные права и обязанности в браке (супружестве) и (или) в случае его расторжения (брачный договор).

Поскольку в соответствии с действовавшим до издания Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. законодательством незарегистрированный брак (супружество) имел те же правовые последствия, что и зарегистрированный, на имущество, приобретенное совместно лицами, состоявшими в семейных отношениях без регистрации брака (супружества) до вступления в силу Указа, распространяется режим общей собственности супругов. При разрешении спора о разделе такого имущества судам необходимо руководствоваться правилами, установленными статьями 33, 34, 35, 36, 37 Кодекса.

В состав имущества, подлежащего разделу, включается общее имущество супругов, имеющееся у них в наличии на время рассмотрения дела либо

находящееся у третьих лиц. Если суд установит, что один из супругов произвел отчуждение общего имущества или израсходовал его по своему усмотрению вопреки воле другого супруга и не в интересах семьи, либо скрыл имущество, то при разделе учитывается это имущество или его стоимость. Учитываются также общие долги супругов (пункт 3 статьи 38 Кодекса) и право требования по обязательствам, возникшим в интересах семьи.

В то же время согласно статье 35 Кодекса не является общим совместным и не подлежит разделу имущество, приобретенное хотя и во время брака (супружества), но на личные средства одного из супругов, принадлежавшие ему до вступления в брак (супружество), полученное в дар, в порядке наследования или по иным безвозмездным сделкам, а также вещи индивидуального пользования, приобретенные за счет общих средств супругов, за исключением драгоценностей и других предметов роскоши.

Если после фактического прекращения семейных отношений и ведения общего хозяйства супруги совместно имущество не приобретали, суд в соответствии с пунктом 2 статьи 35 Кодекса может произвести раздел лишь того имущества, которое являлось их общей совместной собственностью ко времени прекращения ведения общего хозяйства.

Раздел общего имущества супругов при расторжении брака (супружества) производится по правилам, установленным статьями 37, 38 Кодекса и статьей 218 ГК, при этом стоимость имущества, подлежащего разделу, при отсутствии соглашения сторон определяется судом на основании заключения судебного эксперта.

Если брачным договором изменен установленный законом режим совместной собственности, то суду при разрешении спора о разделе имущества супругов необходимо руководствоваться условиями такого договора. При этом следует иметь в виду, что в силу пункта 2 статьи 43 Кодекса брачный договор в этом же производстве может быть признан недействительным полностью или частично по требованию одного из супругов, если условия договора ставят этого супруга в крайне неблагоприятное положение или нарушают имущественные права детей, рожденных или усыновленных в этом браке (супружестве).

При разделе общего имущества супругов необходимо иметь в виду, что в случаях, когда раздел затрагивает интересы третьих лиц (например, крестьянского (фермерского) хозяйства или бывшего колхозного двора с участием в них других членов, жилищно-строительного или другого кооператива, членом которого состоял один из супругов (или оба супруга), неполностью внесший свой паевой взнос и в связи с этим не приобретший права собственности, и т.п.) суд в соответствии с пунктом 3 статьи 22 Кодекса вправе выделить это требование в отдельное производство.

Если при рассмотрении дела о расторжении брака (супружества) и разделе имущества супругов (в случаях, когда они полностью не выплатили пай за предоставленные кооперативом в пользование квартиру, дачу, гараж, другое строение или помещение), одна из сторон просит определить, на какую долю

паенакопления она имеет право, не ставя при этом вопроса о разделе пая, суд вправе рассмотреть такое требование, не выделяя его в отдельное производство, при условии, что отсутствуют другие лица, имеющие право на паенакопления, поскольку этот спор не затрагивает прав кооператива.

Раздел банковского вклада на имя одного из супругов производится по правилам статьи 37 Кодекса.

Вклады, внесенные супругами за счет общего имущества на имя их несовершеннолетних детей, в силу пункта 4 статьи 37 Кодекса считаются принадлежащими детям и не должны учитываться при разделе имущества, являющегося общей совместной собственностью супругов.

Если же третьи лица предоставили супругам деньги и последние внесли их на свое имя в кредитные организации, третьи лица вправе предъявить иск о возврате соответствующих сумм по нормам ГК, который подлежит рассмотрению в отдельном производстве. В таком же порядке могут быть разрешены требования членов крестьянского (фермерского) хозяйства или членов бывшего колхозного двора и других лиц к супругам – членам этого крестьянского (фермерского) хозяйства или бывшего колхозного двора.

Течение трехлетнего срока исковой давности для требований о разделе имущества, являющегося общей совместной собственностью, брак (супружество) которых расторгнут (пункт 6 статьи 37 Кодекса), следует исчислять при расторжении брака (супружества) в суде – со дня вступления решения в законную силу, при расторжении брака (супружества) в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан – со дня регистрации расторжения брака (супружества) в книге регистрации актов гражданского состояния.

Суд при вынесении решения о расторжении брака (супружества) обязан разъяснить сторонам о применении к спорам о разделе совместно нажитого имущества трехлетнего срока исковой давности и порядке его исчисления.

Суд при отказе в удовлетворении иска о расторжении брака (супружества) не вправе рассматривать в том же производстве иные, заявленные совместно с этим иском требования супругов, а согласно статье 22 Кодекса выделяет их в отдельное производство.

Решение суда о расторжении брака (супружества) равно как и решение об отказе в расторжении брака (супружества) должно быть законным и основанным на доказательствах, всесторонне проверенных в судебном заседании.

В мотивировочной части решения в случае, когда один из супругов возражал против расторжения брака (супружества), указываются установленные судом причины разлада между супругами, доказательства о невозможности сохранения семьи либо выводы суда о возможности сохранения семьи, доводы, на основании которых суд отвергает те или иные доказательства, законы, которыми руководствовался суд.

Резолютивная часть решения об удовлетворении иска о расторжении брака (супружества) должна содержать вывод суда по всем требованиям

сторон, перечисленным в пункте 2 статьи 22 Кодекса, в том числе и соединенным для совместного рассмотрения. Фамилии супругов записываются в решении в соответствии со свидетельством о браке (супружестве), а в случае изменения фамилии при вступлении в брак (супружество) во вводной части решения необходимо указывать и добрачную фамилию.

В решении отражается момент прекращения брака (супружества) – со дня вступления решения в законную силу.

В случае примирения супругов после вынесения решения о расторжении брака (супружества), суд при наличии их письменного заявления об этом, вправе прекратить своим определением исполнение решения до истечения срока вступления решения в законную силу.

Если во время рассмотрения дела в кассационном порядке будет установлено, что решение о расторжении брака (супружества) представлено в регистрирующие органы, загранучреждения Республики Казахстан и совершена регистрация расторжения брака (супружества), то отмена такого решения с учетом указанного обстоятельства может последовать при выявлении существенных нарушений норм материального и процессуального права.

После отмены в кассационном порядке решения по делу о расторжении брака (супружества) суд при новом рассмотрении этого дела также обязан проверить, не произведена ли регистрация расторжения брака (супружества) в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан. При вынесении нового решения, суд при наличии в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан записи акта о расторжении брака (супружества) обязан разрешить вопрос об ее аннулировании.

Если к тому времени один из супругов вступил в новый брак (супружество), то вопрос о недействительности этого брака (супружества) должен разрешаться по иску заинтересованных лиц после вступления в законную силу решения суда об отказе в расторжении предыдущего брака (супружества).

Суд вправе рассмотреть в одном производстве как взаимосвязанные исковые требования о расторжении брака (супружества) и о признании его недействительным (встречный иск).

При принятии иска о признании брака (супружества) недействительным судьей необходимо выяснить, по какому основанию оспаривается действительность брака (супружества) (статья 25 Кодекса) и относится ли истец к категории лиц, которые в силу статьи 26 Кодекса вправе требовать признания брака (супружества) недействительным, именно по этому основанию. Если заявитель не относится к таким лицам, суд отказывает ему в иске.

Перечень оснований для признания брака (супружества) недействительным, содержащийся в пункте 1 статьи 25 Кодекса, является исчерпывающим и не подлежит расширительному толкованию. К таким основаниям относятся: нарушение установленных условий заключения брака (супружества), в т.ч. требований к брачному возрасту (статьи 9–10 Кодекса); вступление в брак (супружество) лиц, между которыми не допускается

заключение брака (супружества) (статья 11 Кодекса), а также заключение фиктивного брака (супружества), в котором стороны или одна из них не имели намерения создать семью.

Может быть признан недействительным брак (супружество), заключенный по принуждению, а также в случае, если одно из лиц, вступающих в брак (супружество), скрыло от другого наличие у него болезни, создающей реальную угрозу членам образованной семьи, личной и общественной безопасности.

Учитывая это, не может явиться основанием для признания брака (супружества) недействительным нарушение установленных статьей 13 Кодекса требований к порядку заключения брака (супружества).

В соответствии с пунктом 4 статьи 27 Кодекса супруги после расторжения брака (супружества) как в судебном порядке, так и через регистрирующие органы не вправе ставить вопросы о признании этого брака (супружества) недействительным.

В случае наличия между супругами запрещенной Законом степени родства либо состояния одного из них в момент регистрации брака (супружества) в другом нерасторгнутом браке (супружестве), если брак (супружество) расторгнут в судебном порядке, то иск о признании брака (супружества) недействительным может быть рассмотрен судом при условии отмены решения о расторжении брака (супружества), поскольку, принимая такое решение, суд исходил из факта действительности заключенного брака (супружества). Согласно части второй статьи 76 ГПК обстоятельства, установленные таким решением, не могут быть оспорены теми же сторонами в другом процессе.

Если же брак (супружество) расторгнут во внесудебном порядке, а впоследствии предъявлены требования об аннулировании записи о расторжении брака (супружества) (регистрации) и признании его недействительным, суд разрешает оба указанных требования в одном производстве.

В силу пункта 1 статьи 23 Кодекса брак (супружество), расторгнутый в судебном порядке, считается прекращенным со дня вступления решения суда в законную силу, т. е. по истечении одного месяца после вынесения судом решения в окончательной форме (статья 403 ГПК) или после вынесения апелляционного постановления. Указанное положение не распространяется на случаи, когда брак (супружество) был расторгнут в судебном порядке до 24 декабря 1998 года – дня официального опубликования Закона Республики Казахстан от 17 декабря 1998 года № 321-І «О браке и семье», поскольку в этих случаях брак (супружество) считается прекращенным с момента регистрации развода (статья 40 Кодекса о браке и семье КазССР).

Брак (супружество), расторгнутый в регистрирующих органах, загранучреждениях Республики Казахстан, считается прекращенным со дня государственной регистрации расторжения брака (супружества) независимо от того, когда он был расторгнут – до 24 декабря 1998 года либо после этой даты.

Содержание протокола судебного заседания по делам о расторжении брака (супружества) должно соответствовать статье 282 ГПК, в частности, в нем должны быть отражены все существенные моменты судебного разбирательства: сведения о истце и ответчике, о детях и их возрасте, подробные объяснения по существу иска, показания свидетелей, исследование судом иных доказательств, а также действия суда по примирению супругов.

В случае фиксирования разбирательства дела с использованием средств аудио-, видеозаписи составляется краткий протокол в соответствии с частью четвертой статьи 282 ГПК.

Литература

- 1 Конституция РК. – Алматы, 2024.
- 2 Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье». – Алматы, 2024.
- 3 Гражданский кодекс Республики Казахстан. – Алматы, 2024.
- 4 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы, 2024.
- 5 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 28 апреля 2000 года №5 «О применении судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)». – Алматы, 2024.
- 6 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 ноября 2018 года № 15 «О применении судами законодательства при разрешении споров, связанных с воспитанием детей». – Алматы, 2024.

SRSTI 10.21.63

TAXATION UNDER THE CUSTOMARY LAW OF KAZAKHS

Liu Mingyu

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Useinova K.R.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

The tax system stands as a cornerstone within any society, serving as a reflection of its economic structure and governance mechanisms. For the Kazakhs, a culturally rich and historically significant ethnic group nestled in the heart of Central Asia, taxation intertwines with their deep-rooted heritage and customary legal systems. These customs, shaped by centuries of nomadic life and communal traditions, have left an indelible mark on the way resources are mobilized and wealth is distributed within their society. While modern Kazakhstan predominantly operates under a statutory tax system, anchored in legislation enacted by the government, echoes of customary practices persist, particularly in rural and nomadic regions. The Tax Code of the Republic of Kazakhstan stands as the primary legal framework governing taxation, delineating the rights and responsibilities of both taxpayers and authorities. Yet, amidst the landscape of modern legality, customary law exerts its influence, albeit in nuanced ways. In rural areas and traditional communities, customary norms often inform tax practices, shaping the expectations and obligations of individuals and groups. These norms, passed down through generations, reflect not only economic considerations but also broader social values and community cohesion.

Key words: taxation; statutory law; customary law.

Kazakh customary law, known as «adat», derives its authority and legitimacy from centuries-old oral traditions and practices. The term «adat» originates from Arabic and translates to «custom», signifying the deeply ingrained cultural norms and social conventions that govern Kazakh society. As a fundamental component of the ideological superstructure, Kazakh customary law reflects and adapts to the economic base of the society, evolving in tandem with changes in the economic landscape [1].

Kazakh customary law is a testament to the enduring resilience and adaptability of the Kazakh people throughout their long history. Customary law provisions, whose roots date back centuries, exert a significant social influence and shape the fabric of Kazakhstani society. However, because the evolution of

customary law is gradual and continuous, challenges arise in distinguishing between the oldest customs and their later norms.

Determining the exact origins of certain legal customs, like the ancient practice of blood feuds, alongside the established tradition of ransom in Kazakh society, proves challenging. The gradual development of customary law is a common occurrence among various peoples at different stages of economic and legal progress. Although some experienced brief phases confined to the medieval era, Kazakh customary law has displayed remarkable endurance and strength. Despite encountering diverse legal systems such as Muslim law, Mongolian law, Russian law, and more, the ancient principles of Kazakh law continue to exhibit remarkable vigor. They resist outside influences and maintain their distinctive traits. These traditions have persisted through time, embodying the resilience of Kazakh society [2]. They endure despite the flux of external legal systems, preserving their unique identity. This resilience underscores the deep-rooted nature of Kazakh customary law, which has weathered numerous historical changes. Over the centuries, it has adapted and evolved, yet retained its core principles. This longevity reflects the enduring strength of Kazakh culture and traditions. Through the centuries, these legal customs have shaped the fabric of Kazakh society, providing stability and continuity in the face of change. Their endurance is a testament to the enduring spirit of the Kazakh people, who have upheld their heritage amidst a sea of transformation.

For a long time, Kazakh customary law has played a variety of functions, from supervision and management to unified protection. It has become a guiding force for regulating social interactions, resolving disputes, and maintaining social order. Furthermore, customary law plays a crucial role in preserving the cultural identity of the Kazakh people and fostering a sense of collective belonging.

Even as modernization and globalization brought new legal frameworks and practices, elements of traditional Kazakh customary law have continued into the modern era. Although the dominance of customary law may have waned in some areas, the enduring influence of customary law continues to shape legal practice and social norms in contemporary Kazakhstan. This continuity emphasizes the profound impact of customary law on the collective consciousness and identity of the Kazakh people.

The Kazakh people have historically made a living by being nomadic. At the beginning of the 15th century, Kazakh tribes' nomadic lands were widely distributed[3]. In the mid-15th century, Klei Khan and Janibek Khan led the Kazakh tribes to move westward to the Chu River and Talas River basins to establish the Kazakh Khanate, and the modern Kazakh nation began to take shape. During the period of Hasmukhan, the first written code of the Kazakh Khanate, the «Hasmukhan Code» was promulgated. Later, during the period of Eshmukhan, the «Eshimukhan Customary Law» was promulgated, and during the period of Touq Khan, the «Touqi Code» was promulgated. These three codes have both continuations and revisions and changes. Generally speaking, the code of the Kazakh Khanate is mainly based on the customary law formed by the nomadic people in the early days. With the widespread spread of Islam in Central Asia, the code of law was also influenced by

Islam. In modern times, with the disintegration of the Kazakh Khanate, the Kazakh judicial system has undergone major changes, but Kazakh traditional laws still have many reservations in Kazakh local regulations.

The first state on the territory of Kazakhstan was the Hunnic Empire, which had a tax system – all residents of the empire had to pay property taxes in the form of cowhide, horsehide, sheepskin, cattle and canvas.

During the reign of the great Genghis Khan, his territory was also on the territory of Kazakhstan. The form of tax payment was in kind, and the taxes were collected uniformly. This set of rules regulating economic relations was called «Genghis Khan Dayesa». This set of rules It is the Basic Law («Yesha» in Mongolian means «behavior» and «law»). As a set of basic laws of the Mongol Empire, it included various punitive rules and regulations. For those who violate these laws, the state will impose a fixed tax rate of 10% of income, the so-called tithes [4].

The form of taxation did not change during the reign of Ogedei Khan. The tax was also levied in kind, and the first laws on the treasury and taxation system were enacted in the code «Kara Korym» passed during this period. The empire's tax system was called «Kuguur», which translated from Mongolian means tax.

As Kazakh society became more centralized and integrated into larger political entities, such as the Mongol Empire and later the Russian Empire, taxation practices changed significantly. External rulers imposed new forms of taxation, such as tribute and land taxes, which often conflicted with traditional Kazakh customs and norms. Despite this, the Kazakh people managed to retain elements of their customary tax practices and incorporate them into the new administrative structure.

Kazakh customary law, rooted in the ancient traditions of Kazakh nomads, plays a crucial role in shaping Kazakhstan's social, economic and legal landscape. Its resilience, adaptability and enduring relevance reflect the rich cultural heritage of the Kazakh people.

References

1 Alimbay Nursan A. & Smagulov Bolat K..(2021).Contribution of Russian Researchers in the Collection and Study of Materials on the Customary Law of the Kazakhs (late 18th – early 20th centuries. doi:10.13187/BG.2021.1.85. 1-3.

2 昆波拉提. (2013). The Study on the Kazakhs Traditional Legal Cultures(Doctoral thesis, Lanzhou University).<https://kns.cnki.net/KCMS/detail/detail.aspx?dbname=CDFDLAST2017>.

3 Kembayev Z. (Ed.). (2012). Introduction to the Law of Kazakhstan. Kluwer Law International BV.45-60.

4 Зинуров Р.Н. (2012). «Жети жаргы» («Семь установлений») Таукехана как великий памятник права: правовой обычай, судопроизводство и наказание. Проблемы востоковедения, (4 (58)), 32-37.

SRSTI 10.91

CRIME AND PUNISHMENT IN KAZAKH CUSTOMARY LAW

He Dalin

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Useinova K.R.

Supervisor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

This article meticulously navigates the complex landscape of crime and punishment under the auspices of Kazakh customary law, meticulously tracing its historical evolution, fundamental principles, and contemporary implications. Employing a diverse array of sources including historical archives, ethnographic inquiries, and legal analyses, the article embarks on a thorough exploration of the distinctive cultural underpinnings of justice in Kazakhstan. Through its nuanced examination of the interface between customary law and contemporary legal frameworks, the article endeavors to illuminate the intricate dynamics shaping the Kazakh legal milieu, fostering a deeper appreciation of its multifaceted nature.

Key words: Kazakh customary law, Crime, Punishment, Legal traditions, Justice, Kazakhstan.

In the tapestry of Kazakhstan's legal framework, intricately woven with the threads of its rich history and cultural heritage, lies a cornerstone: Kazakh customary law. This nuanced system of norms, practices, and institutions has organically developed over centuries, deeply embedded within the fabric of Kazakh society. Through this article, we embark on a journey into the multifaceted domain of crime and punishment within the realm of Kazakh customary law. From unraveling its historical origins to elucidating its guiding principles and contemporary applications, our exploration endeavors to illuminate the intricate complexities inherent in Kazakh legal traditions [1]. Through an examination of specific crimes, punishment mechanisms, and legal principles, we seek to unravel the intricacies of Kazakh customary law and its enduring relevance in modern Kazakhstan.

The historical trajectory of Kazakh customary law intertwines deeply with the nomadic traditions and tribal customs that have long characterized Kazakh society. Across centuries, Kazakh society operated as a decentralized network of tribes and clans, each governed by its distinct set of customary norms and practices. Central to this legal landscape were tribal leaders, known as biys, and village elders, referred to as aksakals, who wielded authority as mediators and adjudicators in disputes. The

roots of Kazakh customary law stretch back to the pre-Islamic era, where tribal customs and traditions formed the foundation of legal norms and practices. Oral tradition played a pivotal role in transmitting legal knowledge, with tribal elders passing down ancestral wisdom and customary rules to succeeding generations. The embrace of Islam in the 15th century brought about a gradual integration of Islamic law, or Sharia, alongside traditional customs and norms, enriching Kazakhstan's legal tapestry. A hallmark of Kazakh customary law is its adaptability and resilience, enabling it to evolve in response to shifting social, economic, and political dynamics. The advent of the Russian Empire in the 18th century marked a pivotal moment as Kazakh customary law intersected with Russian legal institutions and practices. This era witnessed the introduction of new legal concepts and procedures, leading to a gradual transformation of traditional legal norms and practices. Despite external influences, Kazakh customary law retained its resilience, adjusting to the changing realities of Kazakh society while upholding its core principles and values. The Soviet era ushered in further changes, with the imposition of socialist legal norms and the suppression of traditional legal institutions. Yet, even amidst Soviet repression, elements of Kazakh customary law endured, manifesting in informal dispute resolution mechanisms and community-based justice systems. In the post-Soviet era, Kazakhstan embarked on a journey of legal reform and modernization, aiming to reconcile historical legacies with contemporary imperatives. While modern legal systems were established, Kazakh customary law continued to exert influence, especially in rural areas and among certain ethnic groups. Presently, Kazakh customary law remains a vibrant and dynamic facet of Kazakh culture, encapsulating the rich tapestry of tradition, history, and identity that defines the Kazakh people [2].

Criminal justice within Kazakh customary law encompasses a diverse spectrum of offenses, reflecting the intricate interplay of social, economic, and cultural dynamics inherent in Kazakh society. From transgressions against property to breaches of communal norms and offenses against individuals, the legal framework of Kazakh customary law addresses a broad range of conduct, guided by principles of justice, fairness, and community cohesion. Theft emerges as a particularly prevalent and severe crime in Kazakh customary law, historically perceived as a direct threat to the social and economic fabric of Kazakh society. In a community where possessions and livestock hold considerable value, theft constitutes a direct assault on individuals' and communities' livelihoods. Punishments for theft vary depending on the gravity of the offense, ranging from restitution and fines to corporal punishment, reflecting both the severity of the crime and the circumstances of the perpetrator. Similarly, assault and bodily harm are regarded as serious transgressions within Kazakh customary law, with perpetrators subject to both legal and societal repercussions. In a society as vast and complex as Kazakhstan, violent behavior is condemned for its detrimental impact on individuals, families, and broader social stability. Disputes involving physical altercations and personal injuries are typically resolved through mediation and reconciliation, prioritizing the preservation of community and societal harmony. Within the realm of domestic offenses, a multitude of crimes exists, including adultery and domestic violence, which are also encompassed within

Kazakhstan's customary legal framework. Reflecting the nation's emphasis on family cohesion and social stability, these offenses carry significant weight. Adultery, in particular, is deemed a grave transgression against the sanctity of the family unit, subjecting offenders to both legal penalties and social censure. Punishments for adultery may encompass fines, ostracism, and even exile, underscoring the gravity of the offense and its ramifications for social and familial structures in Kazakhstan. Similarly, domestic violence is vehemently condemned for its detrimental impact on family harmony, with perpetrators facing condemnation from both legal authorities and society at large [3]. In addition to crimes against individuals, Kazakhstan's customary law also involves crimes against communities and public order, indicating that Kazakhstan is a country with strong cohesion and values community and public order safety. If traditional norms and codes of conduct are violated, such as violating hospitality or disrespecting elders, it may be considered a punishable crime, aimed at strengthening social cohesion and maintaining community values. Overall, the nature of crimes in Kazakhstan's customary law reflects the complex interaction between individual rights and collective interests, individual autonomy, and social harmony. Kazakhstan's customary law seeks to maintain order and stability within the community while maintaining the dignity and integrity of individuals and families by addressing a wide range of criminal acts within the overall judicial framework.

Punishment within Kazakh customary law serves multiple functions, encompassing deterrence, retribution, and the restoration of social equilibrium. Rooted in cultural values and norms, the punishment mechanism embodies the essence of Kazakh society. Ranging from traditional punitive actions to corresponding judicial methods, the breadth of punishment reflects the intricate interplay between tradition and modernity, as well as the continuity and evolution of legal norms. At the heart of punishment principles in Kazakhstan's customary law lies the concept of proportionality, where the severity of punishment corresponds to the gravity of the crime. For minor transgressions like petty theft or verbal disputes, compensation and reconciliation mechanisms suffice to address harm and reinstate social cohesion. Conversely, for grave offenses such as murder or assault, more stringent punitive measures such as collective punishment or exile may be warranted to safeguard community interests and prevent recidivism. Compensation stands as a prevalent form of punishment, particularly in cases involving theft or property damage. Offenders are obligated to reimburse victims for their losses, whether monetary or otherwise, not only rectifying material harm but also reinstating social equity and fostering reconciliation between parties. Corporal punishment holds significance as another form of punishment in Kazakh customary law, often taking the form of whipping. Reserved for serious breaches of social order, corporal punishment inflicts physical pain and humiliation, serving as a deterrent and reaffirming the authority of traditional legal systems. Exile holds special significance as a punitive measure, especially for offenses warranting expulsion from the community. Offenders may be banished from their tribe or village, compelling them to seek refuge among neighboring groups or nomadic tribes. Exile functions as a form of social ostracism, severing offenders from vital support networks and social

ties crucial for survival in Kazakh society. In addition to punitive measures, Kazakh customary law incorporates restorative justice practices aimed at repairing harm and fostering reconciliation within the community. Mediation and reconciliation are commonplace for resolving disputes and healing rifts between parties. Elders and community leaders play pivotal roles in facilitating these processes, employing their wisdom and authority to foster understanding and forgiveness among parties involved. Overall, the punitive mechanisms within Kazakh customary law epitomize a nuanced conception of justice, prioritizing not only retribution and deterrence but also restoration and reconciliation. By addressing the needs of both victims and offenders, Kazakh customary law endeavors to promote healing and harmony within the community while upholding the collective interests of society at large.

Central to the administration of justice in Kazakh customary law are the traditional legal authorities who wield influence and authority within their communities. Biys and aksakals, as custodians of customary norms and guardians of community welfare, play a pivotal role in resolving disputes and adjudicating legal matters. Their decisions, grounded in a deep understanding of customary law and guided by principles of fairness and equity, carry weight and authority among the populace.[4] Indeed, the legitimacy of customary law derives from its embeddedness within the fabric of community life, where trust, reciprocity, and mutual respect form the bedrock of social order.

Despite its enduring significance, Kazakh customary law confronts a plethora of challenges in the contemporary era. The encroachment of modern legal systems, characterized by codified statutes and formal procedures, poses a formidable threat to the autonomy and vitality of customary law. Additionally, globalization, urbanization, and socio-economic transformations are reshaping the cultural fabric of Kazakhstan, prompting questions about the adaptability and relevance of customary legal norms.

In conclusion, the intricate dynamics of crime and punishment within Kazakh customary law are deeply interwoven into the historical, cultural, and traditional fabric of Kazakh society. The evolution of legal norms and practices in Kazakhstan exemplifies a dynamic interplay between tradition and modernity, continuity and change. Recognizing the distinctive attributes of Kazakh customary law and its enduring relevance in contemporary society provides an opportunity for policymakers and legal practitioners to cultivate a more inclusive and culturally sensitive legal framework that reveres Kazakhstan's rich cultural heritage.

This acknowledgment underscores the imperative of integrating traditional legal practices into Kazakhstan's broader legal system, with a focus on preserving and honoring Kazakh customary law. Such endeavors hold promise for enhancing access to justice, nurturing social cohesion, and upholding the rights and dignity of all citizens. Looking forward, there exists a pressing need for further research and exploration into the role of customary law in dispute resolution, its impact on minority rights and cultural preservation, and its alignment with international human rights standards [5].

By embracing the principles of inclusivity, diversity, and cultural sensitivity, Kazakhstan can pave the way in establishing a legal system that authentically mirrors the values and aspirations of its diverse populace while venerating the rich cultural legacy that defines the nation. Through the embrace and integration of Kazakh customary law into the legal landscape, Kazakhstan can chart a course toward a more equitable and just society for all its citizens.

References

- 1 Kassenova N. (2010). Legal Modernization and Customary Law in Central Asia: Between Myth and Reality. *Asian Journal of Comparative Law*, 5(2), 279-298.
- 2 Mukhtarov B. (2015). Crime and punishment in Kazakh customary law: A comparative analysis. *International Journal of Legal Studies*, 12(3), 45-62.
- 3 Nussipbekov S. (2014). Customary Law in Kazakhstan: Opportunities and Challenges. *Central Asian Survey*, 33(1), 57-72.
- 4 Suleimenov D. (2018). *History of Kazakh Law*. Astana: Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan.
- 5 UNESCO. (2014). *Intangible Cultural Heritage: Kazakh Traditional Art of Dombra Kuy*. UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists.

SRSTI 10.27.01

HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS AS A SUBJECT OF CIVIL LAW RELATIONS IN THE CONTEXT OF INTEGRATION OF THE EDUCATION SYSTEM

Dai Wei

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Myrzatayev N.D.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

This study explores the legal status of higher education institutions during the integration of education systems by examining the cases of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan. The research reveals the rights and obligations of these institutions under their respective legal frameworks by comparing their roles in civil law relations in both countries. Literature analysis and comparative law research methods were employed, utilizing legal documents and practical cases from China and Kazakhstan.

The findings indicate that, in the context of education system integration, higher education institutions in China and Kazakhstan share similarities in their legal status. These include their roles as subjects in civil law relations and the rights and obligations they possess. However, differences emerge in the specifics of higher education management systems and the extent of legal protection afforded in each country.

Ultimately, the study concludes that the legal status of higher education institutions during education system integration is influenced by national legal frameworks, as well as their management capabilities and social standing. Understanding and comparing the roles in civil law relations between China and Kazakhstan provide valuable insights for higher education institutions regarding legal protection and management autonomy. This comparative approach offers useful references for enhancing the legal and administrative aspects of higher education institutions.

Key words: education system integration, higher education institutions, legal status, rights and responsibilities, legal provisions.

The legal status and rights and responsibilities of higher education institutions as the subject of civil law relations directly affect the allocation of educational resources, the management and operation of higher education, and the protection of

the rights and interests of teachers and students. By comparing the experiences of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan, we can discover the legislative basis, management models and practical experience of different countries in this field, and then draw lessons from them to promote the healthy development and legal standardization of higher education systems in each country. In addition, it also plays a positive role in deepening educational cooperation and exchanges between China and Kazakhstan.

In summary, the higher education systems of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan have their respective characteristics, advantages, and legal frameworks [2]. By comparing and analyzing the experiences of the two countries, other nations can gain insights and inspirations for higher education laws and practices.

In Kazakhstan, the definition and legal provisions of higher education institutions are clearly stipulated in relevant legal documents such as the Education Law of the Republic of Kazakhstan [1]. According to these legal provisions, a higher education institution is defined as an established and functioning educational institution that has legal personality and must obtain appropriate licenses and sell educational programs of higher vocational education in accordance with the provisions of Kazakhstan's educational laws and regulations [2]. The legal definition of higher education has far-reaching implications, significantly impacting the roles and responsibilities of institutions within this field. By delineating the legal status and duties of higher education establishments, this definition underscores the critical position these institutions hold in society. Higher education institutions are not merely centers of advanced learning and research; they are also key players in shaping future generations and contributing to societal development. The legal framework governing these institutions establishes their responsibilities towards students, faculty, and the broader community, ensuring that they operate within certain standards and fulfill their educational missions.

The legal capacity of higher education institutions is a subject that defines their ability to enjoy civil rights and bear corresponding obligations. This "range of possibilities of legal ownership" is evident in civil legislation and consistently implemented in various laws. Special legislation specifically outlines the legal capacity of these institutions, focusing on their capabilities. Higher education institutions have several key capabilities. These include independently implementing the educational process, obtaining state registration, charters, licenses, and certificates. They must also ensure the material and technical support necessary for education and participate in prescribed activities. Securing financial resources, including bank loans, is also part of their capabilities. Institutions must provide information to founders and publicly report annual income and expenditures on financial and material resources. Additionally, they are responsible for selecting, hiring, and placing personnel, ensuring their qualifications meet required standards. The development and approval of work programs for training courses and disciplines, the establishment of university management structures, and the creation and adoption of charters for higher education institutions are also essential functions. The

interaction between legal capacity and the functional operations of higher education institutions highlights the importance of a well-defined legal framework. This framework ensures that institutions can manage their resources, comply with regulatory requirements, and achieve their educational objectives. The ability to balance administrative functions with civil legal capabilities allows universities to navigate the complexities of legal and operational environments.

Through a comparative analysis of the experiences of higher education institutions as subjects of civil law relations in the context of the integration of education systems in the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan, some conclusions can be drawn that help us better understand higher education institutions in the two countries. Differences and commonalities in legal practice and institutional construction.

References

1 Wang Y. (2020). Legal status and responsibilities of higher education institutions in China under civil law: A comparative study. *Journal of Legal Studies*, 10(2), 45-58.

2 Li H., Zhang L. (2019). Comparative analysis of higher education laws in China and Kazakhstan: Legal frameworks and institutional implications. *International Journal of Comparative Education*, 8(1), 73-88.

3 Fuller L.L. (1964). *The Morality of Law*. Yale University Press, 26(4), 579-601.

4 Liu M., Tazhibayeva G. (2016). Legal reforms and challenges in higher education governance: Case studies from China and Kazakhstan. *Comparative Education Review*, 60(4), 562-580.

5 Dworkin R. (1986). *Law's Empire*. Harvard University Press, 33(1), 310-325.

6 Zhang S., Toktarov B. (2015). Comparative study of higher education laws in China and Kazakhstan: Legal principles and policy implications. *Journal of Comparative Higher Education Law & Policy*, 4(2), 187-204.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

СФЕРЫ УСЛУГ

SERVICE SECTOR

ҒТАМР 71.37.01

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІШКІ ТУРИЗМ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Т.Е. Аширбекова

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы ҚазАТЗУ, Астана қ.

Қайрат Бодаухан

Ғылыми жетекші, э.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы ҚазАТЗУ, Астана қ.

Бұл мақалада ішкі туризмді Қазақстанда дамытудың маңыздылығы қарастырылады. Ішкі туризм қазіргі заманғы туризмнің маңызды бөлігі бола отырып, оның маңызды элементі болып табылады. Қазіргі әлем жағдайында туризмнің дамуы барған сайын маңызды бола түсуде және ішкі туризм туристік индустрияның маңызды элементі болып табылады. Ішкі туризм мемлекет үшін елдің экономикалық жағдайын жақсартудағы және ілеспе салаларды дамыту үшін жағдай жасауды дамытатын салалардың бірі. Мақалада Қазақстандағы ішкі туризмді ынталандыру үшін инфрақұрылымды жақсарту, маркетингтік стратегия және мемлекеттік қолдау бойынша ұсыныстар қарастырылады. Зерттеу елдегі туризмнің жүйелі дамуына және оның әлемдік туристік қызметтер нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған.

Түйін сөздер: ішкі туризм, туристік индустрия, инфрақұрылым, мемлекеттік қолдау, бәсекеге қабілеттілік, туристік қызметтер.

«Туризм» ұғымының ежелгі тамыры бар және туристік бизнестің өзі пайда болғанға дейін көп уақыт бұрын пайда болған. «Туризм» сөзі ағылшынның «tourism» сөзінен шыққан, оның шығу тегі латынның «tornare» (саяхаттау), сондай-ақ гректің «tornos» (бұрылу) сөзінен шыққан. «Турист» термині ХІХ ғасырда Франция мен Англияда демалу үшін немесе басқа елдердің аумағын, мәдениетін және әдет-ғұрпын зерттеуге баратын адамдарға қатысты қолданыла бастады.

Кең мағынада туризмнің өзіндік ұтымды мағыналары мен қолданулары бар анықтамаларының екі түрі бар екені танылады: тұжырымдамалық және техникалық. Концептуалды анықтамалар туризмнің негізгі сипаттамаларын анықтау үшін туризмнің теориялық негізін құрады, бұл туризм мен басқа байланысты туризмді ажыратуға мүмкіндік береді.

Мұндай концептуалды (ғылыми) анықтамаларға жатады американдық зерттеуші Джафар ұсынған анықтама: «Туризм – адамды сырттай зерттейді оның тұрақты тұратын жерінің аумағы, қанағаттандыратын сала оның

қажеттіліктері және адамдардың да, өндірістің де әлеуметтік-мәдени, экономикалық және физикалық ортаға тигізетін әсері».

Алистер Матесон мен Джеффри Уолл ұтқырлық, туристік қызмет және оларды өнеркәсіппен қамтамасыз ету идеяларын біріктіретін туризмге келесі концептуалды анықтама береді: «Туризм – адамдардың әдеттегі жұмыс және тұрғылықты жерінен тыс бағыттар бойынша уақытша қозғалысы; оларда болу кезінде айналысатын әрекеттер межелі орындар және қанағаттандыру үшін жасалған инфрақұрылым нысандары олардың қажеттіліктері» [1].

Туризмнің қазіргі түрі экономиканың бір саласы және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде XIX ғасырда темір жол көлігінің пайда болуымен және туризм инфрақұрылымының дамуымен байланысты. Адамзат тарихында адамдар әртүрлі себептермен саяхаттаған: жаңа аумақтарды зерттеу, діни мақсаттар, мәдени тәжірибе алмасу және қарапайым демалыс.

Қазіргі туризм XIX ғасырда Англияда пайда болды. Туризмнің негізі қаланған нақты күн тіпті белгілі – 1841 жылдың 6 шілдесі. Бұл күні ағылшын Том Кук (1808-1885) алғашқы туристік фирманы ашады. Ол нағыз жаңалық ашты: ол туризмді ойлап тапты – бұл бизнестің ең тиімді түрлерінің бірі, онда бүгінде тек жекелеген компаниялар ғана емес, сонымен бірге бүкіл мемлекеттер байып жатыр. Ағылшындық туризмнің ұлы реформаторы Т. Кук алғаш рет теміржол көлігін орта таптың қала сыртына шығуы, көрмелер мен митингілер үшін пайдалана бастады. Бұқаралық туризмнің коммерциялық келешегін айта отырып, ол қазіргі туризм индустриясының негізін қалады: туристік агенттіктер, көліктер мен қонақүй нөмірлеріндегі броньдар, қонақүйлердің классификациясы, жол чектері, уақыт кестелері және жан-жақты ақпараты бар сапалы нұсқаулықтар [2].

Ішкі туризм – бұл адамдар өз елінде демалыс, ойын-сауық немесе жергілікті көрікті жерлерді зерттеу мақсатында қозғалатын саяхат түрі. Ол елдің туристік индустриясы мен экономикасын дамытуда маңызды рөл атқарады, жұмыс орындарын құруға, инфрақұрылымды дамытуға және өңірдің әл-ауқатына ықпал етеді.

Ішкі туризм көбінесе көптеген адамдар үшін қол жетімді және ыңғайлы, өйткені ұзақ рейстер немесе виза қажет емес. Сондай-ақ, мәдени мұраны сақтауға, туристік ресурстарды дамытуға және жергілікті бизнес пен қолөнерді қолдауға ықпал етеді.

Көптеген елдер өздерінің туристік жерлерін өз азаматтары арасында танымал ету үшін науқандар жүргізіп, ішкі туризмді белсенді дамытуда. Бұл туризм саласының кірістерін арттыруға, жаңа жұмыс орындарын ашуға және ішкі туризм нарығын нығайтуға ықпал етеді.

XX ғасырдың 2-жартысында бұқаралық туризмнің пайда болуы көлік технологияларының өзгеруімен, туристік бизнестің дамуымен, халықтың табысының өсуімен және елдер арасындағы байланыстың дамуымен байланысты. Бүгінгі таңда туризм көптеген елдердің экономикасында мәдени алмасуға, тарихи мұраны сақтауға және халықтар мен мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды түсінуге ықпал ететін маңызды рөл атқарады.

Қазақстанда туризмнің даму тарихы ғасырлар бойы жалғасып келеді. Ел тарихқа, мәдениетке және бірегей табиғи көрікті жерлерге бай, бұл бүкіл әлем бойынша саяхатшылар мен зерттеушілерді қызықтыратыны сөзсіз.

Қазақстандағы ең танымал туристік орындарға келетін болсақ, оларға соңғы жылдары танымал бола бастаған Түркістан қаласы өңірдегі мәдениет пен діннің орталығы болған Оңтүстік Қазақстандағы тарихи қала. Ол көптеген ежелгі сәулет ескерткіштерімен, соның ішінде мұсылман әлеміндегі ең құрметті орындардың бірі болып табылатын Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен танымал.

Шарын шатқалы танымал туристік орындардың бірі, Шығыс Қазақстанда орналасқан бұл каньонда таңғажайып ландшафттарды жасайтын ерекше қызыл жартастар мен тар каньондар бар. Ол көбінесе американдық Үлкен Каньонмен салыстырылады. Негізгі көрікті жерлерге Шарын шатқалы, Қызыл сталактит саябағы және от жағу саябағы кіреді [3].

Қайыңды көлі – Қазақстанның ең әдемі жерлерінің бірі. Ол Күнге-Алатау шатқалында орналасқан. Алматы облысының көлі, Күнге-Алатау шатқалдарының біріндегі танымал туристік орын. Көлдің басты тартымдылығы – Судан тікелей көтерілетін шырша орналасқан. Көлдің суы өте таза және мөлдір, су астындағы орман алқаптары көрініп тұрады, бұл өзінің сұлулығымен ерекше су пейзаждарын жасайды.

Бурабай – Ақмола облысында орналасқан бұл аймақ ұзақ уақыт бойы көптеген туристердің жүрегін жаулап алды, бұл ел тұрғындары мен қонақтары үшін сүйікті демалыс орны болып қала берді. Бірегей шеті тауларда жоғары орналасқан оазиске ұқсайды, артта шексіз құрғақ дала қалдырады. Бұл аймақ таза және салқын суы бар көлдердің көптігімен, сондай-ақ флора мен фаунаның алуан түрлілігімен танымал.

Қазіргі Қазақстан аумағы бойынша саяхаттар туралы алғашқы есептерді ежелгі дереккөздерден табуға болады. Ел сауда жолдарының қиылысында болды және Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени құндылықтармен алмасуда маңызды рөл атқарды. Ең танымал бағыттардың бірі қазіргі Қазақстан аумағы арқылы өтетін Жібек жолы болды.

XIX ғасырда көлік инфрақұрылымының дамуымен Қазақстан шетелдік саяхатшыларды көбірек тарта бастады. Олар табиғаттың сұлулығын, жергілікті тұрғындардың қонақжайлылығын, сондай-ақ қазақтардың бірегей мәдени дәстүрлерін атап өтті.

Қазіргі уақытта Қазақстан туризмді экономиканың басым бағыттарының бірі ретінде дамытуды жалғастыруда. Ел саяхатшылар үшін Ежелгі қалалар мен тарих ескерткіштеріне барудан бастап тауларда немесе көлдерде ашық ауада демалуға дейін әртүрлі маршруттарды ұсынады. Сондай-ақ, тау шаңғысы курорттарын, спа-орталықтарды және экотуризмді дамытуға көп көңіл бөлінеді.

Қазақстандағы туризмнің статистикасына келетін болсақ, туристердің ағымы бойынша соңғы жылдағы ақпарат, бұл статистикадан байқағанымыздай 2020 жылы коронавирустық инфекция пандемиясы адамдардың өмірінің көптеген салаларына, соның ішінде туризм саласына түзетулер енгізді. Сол қиын жылы бүкіл әлемде туристер ағыны тоқтап қалды, Қазақстан да ерекшелік

болған жоқ. Бұл түсінікті вирусты жұқтырудан қорғану үшін адамдар үйде болуға мәжбүр болды, ал билік мемлекеттер арасындағы шекараны жауып тастады.

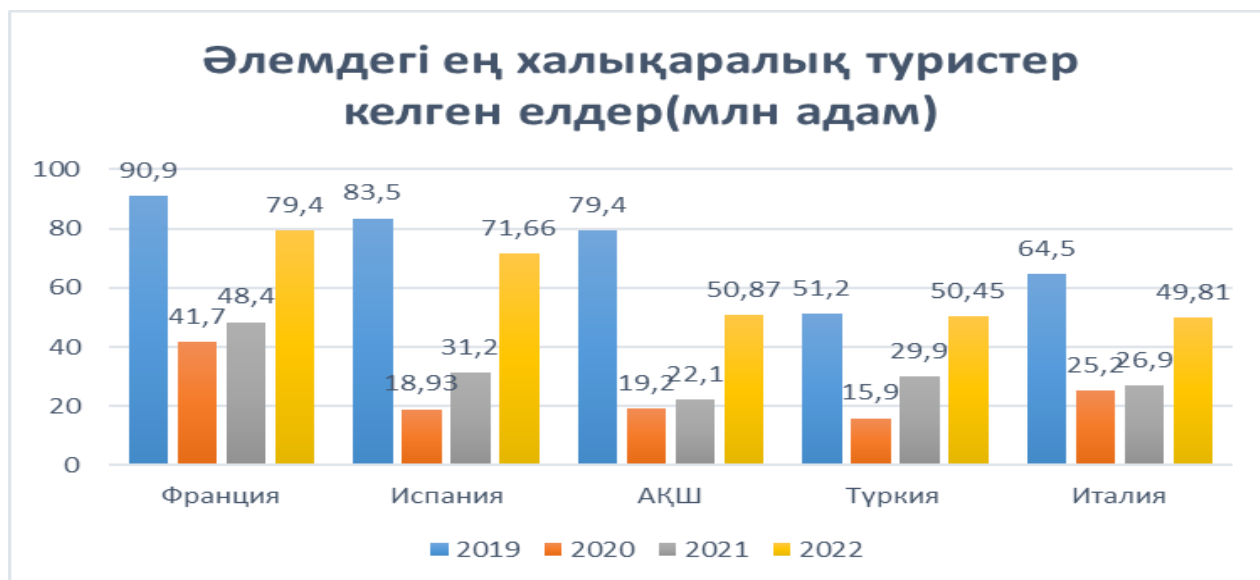
Еліміздегі халықаралық туризм бойынша алынған соңғы ақпараттарға жүгінсек ел аумағына туристік сапармен келушілер саны 2019 жылы 8 081 504

болса, бұл көрсеткіш 2020 жылы 4 786 130 адамға дейін төмендеген, ал 2021 жылы 7 347 042 адамға қайтатан даму қарқыны басталып, ал, 2022 жылы... 9 800 133 адамға жеткен. 2020, 2021 жылдардағы төменгі көрсеткіш осы кезеңдегі әлемдік деңгейде аса кеңінен тарған пандемия әсерімен байланысты (1-сурет) [5].

Сурет 1. Қазақстан Республикасының аймақтары мен курорттық аймақтары бойынша қызмет көрсететін келген және ішкі келушілер саны.

Бұл статистиканы туризмі дамыған елдермен алатын болсақ, Дүниежүзілік туристік ұйымның (ЮНВТО) мәліметі бойынша, 2020 жыл жаһандық туризм үшін рекордтық ең төмен жыл болды, халықаралық саяхат 2019 жылмен салыстырғанда 74%-ға төмендеді және халықаралық туризм бағытындағы іс-қызметтер 2024 жылға дейін толығымен қалпына келеді деп күтіледі.

Сурет 2. Әлемдік кейбір мемлекеттер бойынша туризм даму көрсеткіштері.

2019-2022 жылдар аралығында әлемдегі ең халықаралық туристер келген елдер қатарына Франция, Испания, АҚШ, Түркия, Италия кіреді (2 сурет) [6].

Соңғы жылдарда Франция туризм саласының көшін бастап тұр. Бұл елдердегі туризмнің дамуы көптеген факторларға байланысты, мысалы, тарихи мұралар, табиғи көрікті жерлер, инфрақұрылым, қауіпсіздік және басқалар. Кейбір елдер туризмді дамытуға белсенді түрде инвестиция салып, әлемдік нарықта өздерінің тартымды жерлерін ілгерілетуде. Мысалы, Таиланд, Испания, Франция, Италия бай мәдени мұрасының, әдемі жағажайларының және жергілікті халықтың қонақжайлылығының арқасында туризм индустриясы жоғары дамыған елдер.

Бұл елдер демалыстың алуан түрін ұсынады – жағажай демалысынан тарихи орындарға экскурсияға дейін. Олар туристердің қызмет көрсету сапасы мен қауіпсіздігін бақылайды, бұл келушілердің тұрақты өсуіне ықпал етеді.

Дегенмен, туризмнің табысты дамуы үшін инфрақұрылымды жақсарту, қызметкерлерді оқыту, туристік маршруттарды ілгерілету және демалушыларға қолайлы жағдай жасау бойынша үздіксіз жұмыс жүргізу қажет. Осылайша, туризм жоғары деңгейде дамыған елдер келушілерді көбірек тарту және заманауи туристердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін туристік индустриясын үнемі жетілдіріп отырады.

Қазақстандағы туризм саласының осы мәселелерің тәуелсіздікті бір жылы алған орта Орта Азия елдерінің туристік саласы жақса дамыған Өзбекстан дамыту стратегиясын қарастырсақ.

Өзбекстан ең жылдам дамып келе жатқан туристік бағыттар арасында төртінші орында. The Independent сарапшылары UNWTO (БҰҰ Дүниежүзілік туристік ұйым) 2019 жылғы рейтингін зерттегеннен кейін осындай қорытындыға келді. Мәселен, шетелдік туристер ағыны Өзбекстанда – 27,3%-ға, Қазақстанда – 10%-ға, Әзірбайжанда – 11,4%-ға өсті [7].

Өзбекстанда Тимуридтер империясының тарихи мұраларына қол тигізуге, көптеген көрікті жерлерді көруге және мұражайларға баруға, шөлді аралап, мақта алқаптарын тамашалауға болады.

Туристер елге ортағасырлық Шығыстың атмосферасына еніп, жергілікті тұрғындардың салт-дәстүрімен танысып, әйгілі өзбек қауындары, қарбыздары мен палауларынан дәм тату үшін келеді. Көне ескерткіштерді аралаудан үзіліс алғысы келетіндер жергілікті Диснейлендке барып, Чарвак курортында демалуға, Шымған немесе Белдерсайдағы аспалы көліктерге мінуге болады [8].

Туризм саласын реформалаудың негізі Өзбекстан Президентінің 2019 жылғы 5 қаңтардағы «Өзбекстан Республикасында туризмді дамытуды жеделдету жөніндегі қосымша шаралар туралы» Жарлығы болды, оның аясында «Туризмді дамыту тұжырымдамасы» әзірленді.

Бұл құжат туризмді дамытудың екі негізгі кезеңін сипаттайды.

2019-2020 жылдар – туризмді дамыту, инфрақұрылымды жаңғырту және елдің туристік брендині ілгерілету үшін күшті заңнамалық базаны құру бойынша институционалдық реформалар құрылды.

2021-2025 жылдар аралығында ұлттық экономикадағы туризм саласының үлесі артады. Осы бағытта туризмнің жалпы ішкі өнімдегі үлесін 5%-ға дейін (2017 жылдың соңында – 2,3%) және қажетті инфрақұрылымды дамыту және табысты дамыту арқылы 2025 жылдың соңына қарай туристік саяхаттарды ұлғайтамыз. Республиканың әлемдік нарықтағы әлеуеті 9 миллионнан астам бірлікті құрайды, оның 2 миллионы ТМД елдерінен. Мақсат – туристерді тарту.

Туристік индустрияны «қалпына келтіру» үшін жеңілдіктер қарастырылған: салық жеңілдіктері, пайызсыз несиелер, стартап жобаларды қолдау, субсидиялар, несие бойынша пайыздық шығындарды қолдау, орналастыру қызметтері құнының 10%-ына баламалы орналастыру. (қонақ үй қызметтері), туристік агенттіктер мен тuroператорларға субсидиялар, бір шетелдік туристке 15 АҚШ доллары мөлшерінде субсидиялар, туристік агенттіктерге әуе және теміржол билеттерінің құнын субсидиялау, қонақүйлерді жөндеу және қайта құру шығындарын өтеу, материалдық-техникалық базаны жаңарту сияқты туризмді дамытудың шаралары бар.

Кесте 1. Қазақстанда туризмді дамыту үшін жоғары әлеует рейтингтің келесі көрсеткіштерінде де көрсетілген:

Көрсеткіштер	Орын
Туризм саласындағы еңбек нарығының субиндексі бойынша	59-орын
Мәдени ресурстар көрсеткіші бойынша	63-орын
ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік Мәдени мұра объектілерінің саны бойынша	42-орын
Халықаралық келу маусымдылығы бойынша	26-орын
Шетелдік туристердің болу ұзақтығы бойынша	52-орын
Мәдени көрікті жерлерге қызығушылық бойынша	37-орын

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 262 қаулысы бекітілген.

Бұл тұжырымдамада Логистика, туризм инфрақұрылымын құру және дамыту. Туризм саласындағы ЖҚК көлемінің 6,3 трлн теңгеге дейін өсіру, Қолайлы жағдайлар жасау, сервис сапасын арттыру және цифрландыруды дамыту, Туризм саласында жұмыспен қамтуды 800 мың адамға дейін ұлғайту, Елдің туристік әлеуетін өңірлік және халықаралық деңгейде ілгерілету, Қазақстан Республикасының аумағында МІСЕ туризмді дамыту.

МІСЕ аббревиатурасы келесі тармақтарды қамтиды:

- Meetings – кездесулер, келіссөздер;
- Incentives – қызметкерлердің мотивациясын арттыру бағдарламалары (команда құру, корпоративтік іс-шаралар);
- Conferences – конференциялар, семинарлар;
- Exhibitions – көрмелер, пресс-турлар.

Тұжырымдаманы іске асырудың тиімділігі нысаналы индикаторлармен өлшенетін болады:

1. Туризм саласындағы ЖҚК көлемінің 6,3 трлн теңгеге дейін өсуі;
2. Туризм саласында жұмыспен қамтуды 800 мың адамға дейін ұлғайту;
3. Тұру және тамақтану қызметтеріндегі инвестициялардың өсуі 260 млрд теңгеге дейін;
4. «Сапарлар» жіктемесі бойынша қызметтер экспортын 5,5 млрд АҚШ долларына дейін ұлғайту.

Сонымен қатар, Тұжырымдаманы іске асыру қорытындылары бойынша 2029 жылы келесі нәтижелерге қол жеткізу күтілуде:

1. Ішкі туристер санын 11 млн адамға дейін ұлғайту;
2. Келуші туристер санын 4 млн адамға дейін ұлғайту;
3. Қонақ үйлерді «eQonaq» ақпараттық жүйесімен қамтуды 100 %-ға дейін ұлғайту;
4. Саяхат және туризмді дамытудың жаһандық индексі бойынша ДЭФ рейтингінде 50 орын [9].

Осылайша, Қазақстанда туризмнің даму тарихы бай және алуан түрлі, ал бұл елдің туризм саласындағы әлеуеті орасан зор болып қалып, әлемнің түкпір-түкпірінен келген туристер үшін жаңа мүмкіндіктер мен перспективалардың ашылуын күтуде.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Писаревский Е.Л. Основы Туризма», 2014. – 10-11 б.
- 2 Трухачев А., Таранова И. Туризм, Введение в туризм. 2013, – 3 б.
- 3 <https://orda.kz/5-samyh-populjarnyh-dostoprimechatelnostej-kazahstana-383499/>
- 4 https://24.kz/ru/news/polezno-znat/item/116360-25-udivitelnykh-mest-kazahstana_

- 5 <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-tourism/>.
- 6 <https://www.statista.com/statistics/261726/countries-ranked-by-number-of-international-tourist-arrivals/>.
- 7 <https://www.atorus.ru/news/press-centre/new/50372.html>.
- 8 <https://www.tutu.ru/geo/strana/uzbekistan/>.
- 9 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000262#z14>.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 00.21

«SOLANUM LYCOPERSICUM» ҚЫЗАНАҒЫН ҮЙ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСАЛҒАН ТЫҢАЙТҚЫШ АРҚЫЛЫ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Н. Маратқызы

Оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

М.А. Тұрсынбекова

Студент, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Ғылыми жұмысымызда «Solanum lycopersicum (непасынкующийся крупноплодный)» қызанағын үй жағдайында банан қабығынан жасалған тыңайтқыш арқылы өсіріп, өнімділігін арттыру жайлы қозғалады. Тыңайтқыштардың үй жағдайында жасауға болатындығының бірнеше түрі көрсетіледі.

Ғылыми жұмыс барысында тыңайтқыштың пайдасы мен тиімділігін анықтау үшін қызанақтардың біріне тыңайтқыш қосып, екіншісіне тыңайтқыш қоспай бақыладым. Нәтижесінде тыңайтқыш қосылған қызанақ сапалы әрі өнімді болатынын анықтадық.

Түйін сөздер: Solanum lycopersicum (непасынкующийся крупноплодный), ферменттер, минералды заттар, фосфор, магний, калий, кальций, натрий.

Біздің мақсатымыз «Solanum lycopersicum (непасынкующийся крупноплодный)» қызанағын үй жағдайында банан қабығынан жасалған тыңайтқыш арқылы өсіріп, өнімділігін арттыру болды. Тақырыптың өзектілігі мен міндеті қызанақты үй жағдайында жасалған тыңайтқыш арқылы өсірудің тиімділігі мен пайдасын білу.

Таңдап алған қызанақтың (непасынкующийся крупноплодный) – бүкіл әлемде өсірілетін көптеген сұрыптары бар, ең танымал көкөніс дақылдарының бірі. Бұл қызанақ түрі орташа маусымдық (105-115 күн) сұрып, детерминантты, тік, сәл тармақталған, биіктігі 60 см болатын, жемістері жалпақ дөңгелек, қызыл түсті, керемет дәмге ие. Өнімділігі шамамен 6-7 кг / м². Стресске және ауа-райына төзімді, қарапайым, көп күтімді қажет етпейтін қызанақ. Үлкен жемісті қызанақ балғын түрде тұтынуға, үйде пісіруге және өңдеуге арналған.

Құрамындағы дәрумендер иммунитетті сақтайды, ал қызанақ қабығы асқазанды жақсы тазартады, тұқымдағы антикоагулянттар тромбозды тежейді, ал целлюлозадағы фитонцидтер зиянды бактерияларды жою арқылы

қабынудың алдын алады. Адамның эмоционалды жағдайын жақсартып, стресс пен депрессияны болдырмайды [1].

Банан қабығынан тыңайтқыш жасау жолдары:

1. 1000 мл. шыны колбаға 300 г. банан қабығын салып, үстіне 700 мл. су құйып, 1 тәулік бойы ұстау керек.

Сурет 1. Банан қабығынан жасалған тыңайтқыш түрі.

2. 24 сағат уақыт өткеннен кейін алынған ерітіндіден 50 мл-ін өлшеп алып, үстіне 150 мл. су қосып араластырамыз.

3. 20 г. ашытқыға 250 мл. су құйып араластырып, бетін жауып жылы жерге 1 күнге қоямыз.

Сурет 2. Ашытқыдан жасалған тыңайтқыш түрі.

4. 50 мл банан қабығынан жасалған тыңайтқыш пен 50 мл ашытқыдан жасалған тыңайтқышты араластырып қызанаққа құямыз.

5. 300 г. Банан қабығын 2-3 күн кептіріп, шіріту керек. Содан кейін оны ұсақтап қызанақтың топырағына шіріген бананның 4/1 бөлігін салып және үстінен тағы топырақ салып су құйыңыз.

Сурет 3. Банан қабығынан жасалған тыңайтқыш (шірінді күйі).

«Непасынкующийся крупноплодный» қызанағының 14.03.2024 ж. тұқымын алып, стакандарға 2-3 дәннен салып, су құйып, беттерін полиэтиленді пакетпен жауып жылы жерге қойдым.

Сурет 4. Қызанақтың егілген түрі.

Алғашында тыңайтқышты пайдаланбай, күніне бір рет су сеуіп тұрдым. 10 күннен кейін қызанақтар ақырындап жапырақтарын шығарып, өсе бастады.

Біз 12-ші күннен бастап қызанақтың біріне «Банан қабығынан» жасалған тыңайтқышты қосып бастадық, тыңайтқышты 150 мл-ден 3 күн сайын құйып

отырдық. Топырағына шірітілген банан қабығынан жасалған тыңайтқышты салдық. Ал екіншісіне ешқандай тыңайтқыш қоспай, тек су құйып бақыладық.

Сурет 5. Қызанақтың өсіп шыққан кезі.

Тыңайтқыш құйған қызанақ тыңайтқышсыз жәй сумен өскен қызанаққа қарағанда тез өсті. Бірақ қызанақ 150 мл. тыңайтқыш құйғаннан кейін 7 күннің ішінде сарғайып, өліп қалды. Себебі 150 мл. шамадан тыс көп болады. Бастапқыда қызанаққа 100 мл-ден артық тыңайтқыш құюға болмайтынын түсіндік.

Сурет 6. Егілген қызанақтың өліп қалған кезі.

Біз еккен «непасынкующийся крупноплодный» қызанағының тұқымынан шыққан өнімнің шамадан тыс тыңайтқыш қолданып өліп қалғандықтан, бірінші жасалған тәжірибе сәтсіз аяқталды.

Тәжірибемді жалғастыру үшін «непасынкующийся крупноплодный» қызанағының көшеттерін алып, олардың біріне өзімнің дайындаған 50 мл. банан қабығынан жасалған тыңайтқышқа 50 мл. ашытқыдан жасалған тыңайтқышты қосып, екеуін араластырып, қоса бастадым. Ал екіншісіне тек су ғана құйып бақылады. Қызанаққа тыңайтқышты күн ара бере бастаған соң оның жәй су қосып жатқан қызанаққа қарағанда жақсы өсіп келе жатқанын байқадым. Осылайша мен үй жағдайында жасаған тыңайтқыш қызанақты жақсы өсіріп, оның өнімділігін арттыратынын дәлелдедім деп ойлаймын.

Қорытындылай келсек, қызанақты өнімді әрі сапалы етіп шығару үшін тыңайтқыштарды қосқан жөн. Себебі тыңайтқыштар – өсімдіктердің топырақтан қоректенуін жақсарту үшін қолданылатын органикалық және минералдық заттар.

Тыңайтқыштардың құрамында қызанақ үшін өте пайдалы микроэлементтердің күрделі қоспасы да болуы мүмкін, соның ішінде:

– Кальций: өсімдік иммунитетін нығайтады және гүлдің шіріп кетуі сияқты ауруларға төзімділігін арттырады.

– Магний: гүлдену және жеміс жинау кезінде маңызды, сонымен қатар қызанақ дәміне әсер етеді.

Тыңайтқыш ретінде алып отырған банан қабығында және оның жемісінде: ферменттер, минералды заттар, фосфор, магний, калий, кальций, натрий, А, В, С, РР, Е дәрумендері бар. Ал ашытқыдан жасалған тыңайтқыш

құрамында: белоктар, көмірсулар, амин қышқылдары, дәрумендер және т.б. бар, ең бастысы олар белсендірілген кезде өсімдіктердің тамыр жүйесінің дамуын ынталандырады, олардың иммунитетін арттырады және топырақта болатын органикалық заттардың ыдырауын күшейтеді.

Біз ғылыми жобамызда басқа әр түрлі химикаттар қосылған тыңайтқыштарға қарағанда, үй жағадайында жасауға болатын, табиғи, әрі қолжетімді банан қабығынан және ашытқыдан жасалған тыңайтқыштың қызанаққа пайдасы мол екенін анықтап, оларды бірікту арқылы жасаған ерітіндіні қызанаққа қолдандық.

Сурет 7. Тыңайтқыш арқылы өсіп шыққан қызанақ пен тыңайтқышсыз өсіп шыққан қызанақтар.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 <https://elementaree.ru/blog/science/pomidory-polza-dlya-organizma>.
- 2 <https://www.hloroplast.com/vyrashhivanie-pomidorov/Sorta-pomidorov>.
- 3 <https://www.hloroplast.com/vyrashhivanie-pomidorov/kak-virastit-pomidori>.
- 4 Тайны выращивания помидор. Энциклопедия Технологий и Методик, Патлах В.В. 1993-2007.
- 5 Петровский К.С. Албука здорovia. О рациональном питании человека. Народный Университет, Естественнoнаучный факультет. Издательство «Знание». – М., 1982.
- 6 Первушина Е. Огородная аптека от А до Я. Натуральные витамины СПб.: ЗАО «ТИ дом «Амфора», 2015. – 62 с.
- 7 Все о помидорах. Как их самим вырастить и сохранить. Советы огороднику. Рецепты хозяйке. – М., 1992 г.

ГТАМР 27.17.23

АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫ КУРСЫНДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қ.Е. Туребаев

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Б.Р. Қасқатаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.д., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Жалпы білім беретін мектепте дифференциалдық есептеу негіздерін оқыту әдістемесі әзірленеді. Дифференциалдық есептеуге арналған жаттығулар кешені ұсынылады. Жалпы білім беретін мектепте дифференциалдық есептеулерді оқытуға әдістемелік нұсқаулар беріледі.

Түйін сөздер: функция, аргументтің өсімшесі, функцияның өсімшесі, дифференциалдық есептер, туынды, оқыту, шешу әдістері, қолданбалы аспектілері. әдістеме, оқыту мәселелері, математикалық талдау.

Жалпы білім беретін мектепте «Алгебра және анализ бастамалары» курсына дифференциалдық есептеуді оқыту дайындық кезеңінен және математикалық талдау элементтерін оқыту технологиясын енгізіп оқыту кезеңінен тұрады.

Дайындық кезеңі «Туынды» тақырыбы бойынша теориялық және практикалық материалды талдауды, негізгі ұғымдарды таңдауды, оны құрылымдауды, зерттелетін материалды енгізу, меңгеру және бекіту үшін тапсырмаларды таңдауды қамтиды. Оқу құралының материалдары және бақылау материалдарының базасын құру жүргізіледі. Сабақта жұппен не топпен оқитын мұғалімдер мен оқушылардың өзара әрекеттесуін ұйымдастырудың ең тиімді жолдары таңдалады. Негізгі ұғымдарды оқытудың жоспары мен реттілігі белгіленеді.

Математикалық талдау элементтерін оқыту технологиясын енгізу кезеңінде оқу процесі жүзеге асырылады, ол үшін оқу материалын оқыту, бекіту және жалпылау сабақтары әзірленеді, жоспарланған жоспар түзетіледі. Мысалы, келесі жағдайды қарастырайық. «Функция графигіне жанама» ұғымын бекіту сабағында мұғалім оқушылардың жанаманың маңызды қасиеттерін түсінетін-түсінбейтінін анықтау үшін мектеп оқушыларына дайын сызбалар

бойынша тапсырмаларды, соның ішінде суретте көрсетілген сызбаларды ұсынады.

Мұның нәтижесінде оқушылардың қаншалықты тақырыпты меңгергені анықталады. Егер оқушылардың басым көпшілігі суреттегі жанаманы ажырата алмаса мұғалім «жанама» түсінігін қайта қарауға тура келеді және нәтижесінде өз жоспарларын түзетуі керек.

Жалпы білім беретін мектепте «Алгебра және анализ бастамалары» курсына дифференциалдық есептеуді оқытуға дайындық (пропедевтикалық) жұмыстың бірінші бағыты – сызықтық функцияны егжей-тегжейлі зерттеуден басталады.

Дайындықтың екінші бағыты – аргументтің өсімшесі және функцияның өсімшесі ұғымы бойынша жұмыс. Мұнда білім алушыларға бірқатар мысалдарда $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасы Δx ке тәуелді функция екенін қалыптастыру қажет.

Үшінші бағыт – туындының геометриялық мағынасын түсіну құралы ретінде қисыққа жүргізілген жанама ұғымын енгізуден тұрады. Екінші жағынан бұл оқушылардың геометриялық интуициясын дамытады.

Пропедевтиканың келтірілген бағыттарына сәйкес туынды ұғымын енгізуде біріншіден білім алушылар сызықтық функцияның анықтамасымен және оның графигінің түрімен таныс болуы керек. Оқушылар ординат осіне параллель емес кез келген түзу сызықтық функцияның графигі екенін түсінуі керек. Сонымен қатар, оқушылардың түзудің абсцисса осімен жасайтын көлбеу бұрышы туралы нақты түсінігі болуы өте маңызды.

Пропедевтикалық жұмыстың негізгі нәтижесі сызықтық функцияның байланысы және оның графигі туралы білуі керек, оны келесідей тұжырымдауға болады: егер сызықтық функция $y=kx+b$ формуламен берілсе, онда оның графигі болып табылатын түзудің көлбеу бұрышының тангенсі k -ға тең.

Дайындықтың (пропедевтиканың) екінші бағыты аргументтің өсімшесі және функцияның өсімшесі $\Delta x, \Delta y$ ұғымдарын енгізу арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, білім алушылар Δ символының «айырым» сөзін алмастыратынын түсіндіруі керек, бірақ оны айнымалыдан бөлек қарастыруға болмайды, яғни таңбадан кейін айнымалыны жазу керек. Бұл символды қамтитын негізгі теңдіктер:

$$x - x_0 = \Delta x, x = x_0 + \Delta x; f(x) - f(x_0) = \Delta f(x_0).$$

Бұл жұмысты жүзеге асыруда геометриялық иллюстрациялардың рөлі зор: аргументтің және функцияның өсімшесі оң, теріс, нөлге тең болуы мүмкін, оның нәтижесінде $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасы да оң, теріс, нөлге тең болуы мүмкін. Бекіту үшін төмендегі мысалдарды қарастыру керек: 1) $y = x^2$; 2) $y = x^3$; 3) $y = 3x^2 + 2x + 1$; 4) $y = ax^2 + bx + c$; 5) $y = kx + b$;

Нүктедегі функцияның туындысы туралы түсінікті дұрыс қалыптастыру үшін, тапсырмаларды оны орындау алгоритмін құрумен бірге жүргізілуі керек.

$y = kx + b$; функциясы үшін $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасын есептеу алгоритмін келтірейік:

1 қадам. x_0 нүктесін белгілейміз.

2 қадам. Аргументке өсімше береміз: $x = x_0 + \Delta x$;

3 қадам. Функцияның x_0 нүктесіндегі мәнін табамыз: $y(x_0) = kx_0 + b$;

4 қадам. Функцияның $x_0 + \Delta x$ нүктесіндегі мәнін табамыз:
 $y(x_0 + \Delta x) = k(x_0 + \Delta x) + b$;

5 қадам. Функцияның өсімшесін табамыз:

$$\Delta y = k(x_0 + \Delta x) + b - (kx_0 + b) = k(x_0 + \Delta x - x_0) = k\Delta x$$

6-қадам. $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасын табайық: $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{k\Delta x}{\Delta x} = k$.

Мұнда сызықтық функцияның ерекше қасиетін қалыптастыру маңызды. сызықтық функция үшін $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасы тұрақты және ол функция графигінің бұрыштық коэффициентіне тең. Егер белгілі бір аралықта Δx тің оң (теріс) мәніне Δy тің оң (теріс) мәні сәйкес келсе, яғни $\Delta x, \Delta y$ таңбалары бірдей болса бұл аралықтағы функция өспелі, $\Delta x, \Delta y$ таңбалары әртүрлі болса бұл аралықтағы функция кемімелі болатынын оқушыларға көрсету керек.

Сонымен, $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасының геометриялық мағынасын анықтау маңызды.

Бұл $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасы оның физикалық мағынасымен байланысты. Оны анықтау үшін физикалық мазмұнды есеп шығарылады.

$\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасын x_0 мен $x_0 + \Delta x$ аралығындағы Кез келген функцияның өзгеруінің орташа жылдамдығы ретінде қарастыруға болады.

Туындының геометриялық және физикалық мағынасын анықтауды келтірейік:

$f(x)$ функциясының x_0 нүктесіндегі туындысының бар болуы, оның графигінің $(x_0, f(x_0))$ нүктесінде жанаманың бар болуымен бара бар. Бұл жағдайда, жанаманың бұрыштық коэффициенті $f'(x_0)$ -қа тең. Туындының геометриялық мағынасы осы болады. $y = f(x)$ функциясы графигіне $(x_0, f(x_0))$ нүктесінде жүргізілген жанаманың теңдеуі.

$$y - f(x_0) = f'(x_0) \cdot (x - x_0)$$

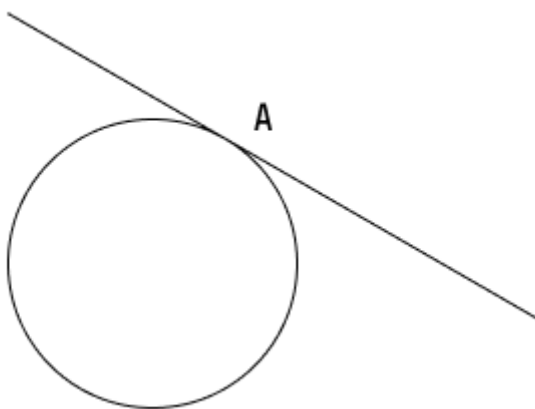
болады. Ал, $(x_0, y_0 = f(x_0))$ нүктесінен жанамаға перпендикуляр болып өтетін түзуді $y = f(x)$ функциясы графигіне, осы нүктеде жүргізілген нормаль теңдеуі деп атайды, оның теңдеуі $y - f(x_0) = -\frac{1}{f'(x_0)} \cdot (x - x_0)$ болады.

Егер материалдық нүктенің қозғалыс заңы $x = x(t)$ функциясы арқылы берілсе, онда оның уақыт бойынша алынған туындысы жылдамдықты, ал екінші ретті туындысы үдеуді анықтайды. Бұл бірінші ретті және екінші ретті туындының механикалық мағынасы болып табылады.

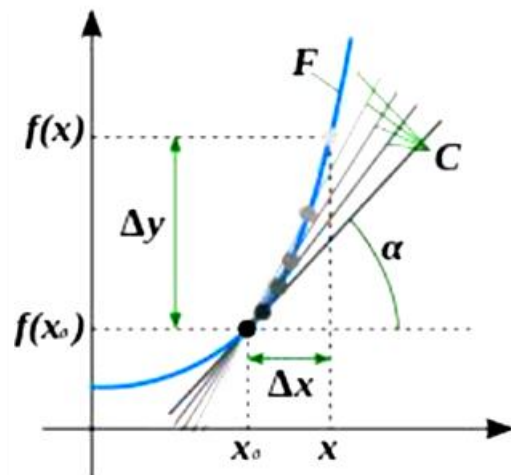
Үшінші бағыт, жоғарыда айтылғандай, функция графигіне жүргізілген жанама ұғымымен байланысты. Жанама ұғымы мектеп математика курсында шеңберлерге қатысты кездеседі. Бұл ұғым оқушылар үшін түсінікті және оны оңай меңгереді және одан да күрделі жағдайларда жанаманы жүргізуге мүмкіндік береді. Жазықтықтағы геометриядағы шеңберге жанама түзу-шеңбермен бір ғана ортақ нүктесі бар түзу. Сондай-ақ, жанаманы қиюшының оның шеңбермен не қисықпен қиылысу нүктелері шексіз жақындаған кездегі шектік орны ретінде анықтауға болады (5, 6 суреттер).

Сонымен, алгебра және анализ бастамалары курсына дифференциалдық есептеуді оқыту әдістемесі туынды ұғымын енгізуден басталады. Алдымен туындының анықтамасына әкелетін есептер арқылы жүзеге асырылады. Ол есептер: қисыққа белгілі бір нүктеде жанама жүргізу және белгілі бір уақытта жылдамдықты есептеу.

Туынды ұғымын енгізуде шығарылатын есептер жүйесі белгілі бір талаптарды қанағаттандыруы керек: есептер қорытынды жасауға лайықты болу керек; олардың мазмұндары әр түрлі және белгілі материалға негізделуі керек; есептер саны шектеулі болуы керек, өйткені есеп мазмұнына сәйкес алынған қатынастың шегін табу жеңіл емес.

Сурет 3.

Сурет 4.

Мұндай есептердің басым бөлігі түзу сызықты қозғалысты қарастыруға қатысты есептер болуы мүмкін (жылдамдық пен үдеуді есептеу). Немесе дененің жылу сыйымдылығын есептеу есептері (аргумент-температура). Сонымен, функцияның өзгеру жылдамдығын есептеуге арналған жалпылама тапсырма.

Осы мәселелердің барлығын шешкен кезде, белгілі бір нүктедегі туынды табылады.

Туындыны анықтаманың негізінде яғни бірінші тарауда келтірілген ережені қолдану арқылы төменде көрсетілген ретпен табылады:

$f(x)$ функциясының туындысын тікелей табу үшін келесі жалпы ережелер қолданылады.

1) x аргументіне Δx өсімшесін береміз және берілген функциядағы x тің орнына $x + \Delta x$ ті қойып, функцияның мәнін табамыз.

$$y + \Delta y = f(x + \Delta x).$$

2) Табылған функцияның мәнінен оны алғашқы мәнін азайтып, функцияның өсімшесін табамыз.

$$\Delta y = f(x + \Delta x) - f(x)$$

3) функцияның өсімшесін аргументтің өсімшесіне бөліп, төмендегі қатынасты аламыз,

$$\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}$$

4) Осы қатынастың $\Delta x \rightarrow 0$ ұмтылғандағы шегін табамыз. Бұл шек $y = f(x)$ функциясының y' туындысын береді.

Туындының анықтамасын пайдаланып, $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$ шегін есептеу арқылы қарапайым функциялардың туындысын табуды келтірейік:

1-есеп. $y = 3x^2 - 4x$ функциясының туындысын анықтама бойынша табыңыз.

Шешуі:

1) $y = 3x^2 - 4x$:

1) $y + \Delta y = 3(x + \Delta x)^2 - 4(x + \Delta x) = 3x^2 + 6x\Delta x + 3\Delta x^2 - 4x - 4\Delta x$

2) $\Delta y = (3x^2 + 6x\Delta x + 3\Delta x^2 - 4x - 4\Delta x) - (3x^2 - 4x) = 6x\Delta x + 3\Delta x^2 - 4\Delta x$

3) $\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{6x\Delta x + 3\Delta x^2 - 4\Delta x}{\Delta x} = 6x + 3\Delta x - 4$;

4) $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim(6x + 3\Delta x - 4) = 6x - 4$.

$$\frac{dy}{dx} = \frac{d(3x^2 - 4x)}{dx} = 6x - 4.$$

2-есеп. $y = \frac{1}{x}$ функциясының туындысын анықтама бойынша табыңыз.

$$I) y + \Delta y = \frac{1}{x + \Delta x};$$

$$II) \Delta y = \frac{1}{x + \Delta x} - \frac{1}{x} = -\frac{\Delta x}{x(x + \Delta x)};$$

$$III) \frac{\Delta y}{\Delta x} = -\frac{1}{x(x + \Delta x)};$$

$$IV) \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left[-\frac{1}{x(x + \Delta x)} \right] = -\frac{1}{x^2}.$$

$$\left(\frac{1}{x} \right)' = -\frac{1}{x^2}.$$

3-есеп. $y = \sqrt{x}$ функциясының туындысын анықтама бойынша табыңыз.

$$I) y + \Delta y = \sqrt{x + \Delta x};$$

$$II) \Delta y = \sqrt{x + \Delta x} - \sqrt{x};$$

$$III) \frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{\sqrt{x + \Delta x} - \sqrt{x}}{\Delta x};$$

$$IV) y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{x + \Delta x} - \sqrt{x}}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{x + \Delta x - x}{\Delta x(\sqrt{x + \Delta x} + \sqrt{x})} = \frac{1}{2\sqrt{x}}.$$

4-есеп. $y = \cos 3x$ функциясының туындысын анықтама бойынша табыңыз

$$I) y + \Delta y = \cos 3(x + \Delta x);$$

$$II) \Delta y = \cos 3(x + \Delta x) - \cos 3x = -2 \sin \left(3x + \frac{3}{2} \Delta x \right) \sin \frac{3}{2} \Delta x;$$

$$III) \frac{\Delta y}{\Delta x} = -\frac{2 \sin \left(3x + \frac{3}{2} \Delta x \right) \sin \frac{3}{2} \Delta x}{\Delta x};$$

$$IV) y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = -2 \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \sin \left(3x + \frac{3}{2} \Delta x \right) \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{3}{2} \Delta x}{\frac{3}{2} \Delta x} = -2 \sin 3x \cdot \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\frac{3}{2} \Delta x}{\Delta x} =$$

$$= -2 \sin 3x \cdot \frac{3}{2} = -3 \sin 3x$$

5-есеп. $y = \sin 3x$ функциясының туындысын анықтама бойынша табыңыз.

Шешуі. x -ке Δx өсімшесін беріп функция өсімшесін анықтаймыз:

$$\Delta y = \sin\left[3\left(x + \Delta x\right)\right] - \sin 3x = 2 \cos\left(3x + \frac{\Delta x}{2}\right) \sin \frac{3\Delta x}{2}.$$

Енді $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ қатынасын тауып, оның $\Delta x \rightarrow 0$ ұмтылғандағы шегін табайық:

$$\begin{aligned} \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{2 \cos\left(3x + \frac{3\Delta x}{2}\right) \sin \frac{3\Delta x}{2}}{\Delta x} = \\ &= 2 \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\cos\left(3x + \frac{3\Delta x}{2}\right) \sin \frac{3\Delta x}{2}}{\frac{3\Delta x}{2}} \cdot \frac{3}{2} = 3 \cos 3x, \end{aligned}$$

Себебі $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\sin \frac{3\Delta x}{2}}{\frac{3\Delta x}{2}} = 1$. Сонымен, $(\sin 3x)' = 3 \cos 3x$.

Өздігімен орындауға тапсырма: $y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$, анықтамасы негізінде келесі функциялардың туындыларын табындар:

- 1) $y = x^2 + 5x - 1$; 2) $y = \frac{1}{x^2}$; 3) $y = \frac{1}{\sqrt{x}}$;
- 4) $y = \sqrt{4x+1}$; 5) $y = \sin 3x$; 6) $y = \operatorname{tg} 2x$.

Қорытынды. Жалпы білім беретін мектептің 10-сынып «Алгебра және анализ бастамасы» курсының «Туындының қолданылуы» бөлімінде функцияларды зерттеуге, функциялар графиктерін құруға, оңтайландыру есептерін шешуге арналған туындыны қолдану көрсетілді. Осындай жұмыстардың арқасында оқушы мүмкіндігінше есептерді түсініп шығара алады. Егер оқушы осы айтылғандай есептерді жақсы шығарып жүрсе, мұғалім өз қызметін жақсы атқарады деген сөз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=kk>.
- 2 Стефан Бонах «Дифференциалдық және интегралдық есептеулер».
- 3 Аксененко Е.М. Применение дифференциальных уравнений к решению задач: практикум. Южно-Сахалинск, изд-во: Сах.ГУ, 2013. – 52 с.
- 4 Мирзоахмедов М. Методика обучения решению прикладных задач при углубленном изучении математики: дисс... канд. пед. наук. – Душанбе, 1989. – 125 с.

5 Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің жалпы білім беретін пәндері мен таңдау курстары бойынша үлгілік оқу бағдарламалары. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767>.

6 Әбілқасымова А.Е. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 168 б.

7 Әбілқасымова А.Е., Кучер Т., Жұмағұлова З. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 168 б.

8 Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики. Краткий очерк истории математики. Пер. с нем. – 5-изд., испр. – М.: Наука. Гл. ред. физ.мат. лит., 1990. – 256 с.

9 История математики в школе. VII–VIII кл. Глейзер Г.И. – М.: Просвещение, 1982. – 240 с.

10 Абылкасымова А.Е. Формирование познавательной самостоятельности студентов-математиков в системе методической подготовки: дис... д-ра педагогических наук: 13.00.01. – Алматы, 1996. – 298 с.

ГТАМР 34.01

БЕЗЕУМЕН КҮРЕСУДЕ БАНАН, БЕЛСЕНДІРІЛГЕН КӨМІР, ЖҰМЫРТҚАНЫҢ САРЫСЫ ЖӘНЕ Е ДӘРУМЕНІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН МАСКАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Н. Маратқызы

Ғылыми жетекші, оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Т.Р. Сарқытова, А.М. Төлегенова

Студенттер, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Безеу проблемасы – әлемдегі миллиондаған адамдарға әсер ететін ең көп таралған тері проблемаларының бірі. Безеумен күресудің тиімді және қауіпсіз әдістерін іздеуде табиғи ингредиенттерге көбірек көңіл бөлінеді. Бұл зерттеуде банан, белсендірілген көмір, жұмыртқаның сарысы және Е дәруменіне негізделген бет маскасының тиімділігі бағаланды. Мақалада таңдап алынған компоненттердің теріге жағымды әсері мен пайдасы қарастырылған. Сонымен қатар масканы дайындау жолы мен құрамы көрсетілген.

Түйін сөздер: маска, компонент, безеу, банан, токоферол, тері, табиғи ингредиенттер.

Безеу – май бездері мен шаш фолликулаларының созылмалы қайталанатын ауруы, ашық немесе жабық комедондар мен папула, пустула және түйіндер түріндегі терінің қабыну зақымдануымен көрінеді.

Бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдарға әсер ететін дерматология саласындағы ең өзекті және кең таралған мәселелердің бірі болып табылады. Косметикалық өнімдер мен дәрі-дәрмектердің көптігіне қарамастан, осы аурумен күресудің тиімді және қауіпсіз әдісін іздеу жалғасуда.

Бұл зерттеуде біз банан, белсендірілген көмір, жұмыртқаның сарысы және Е дәрумені сияқты табиғи компоненттерден жасалған бет маскасына назар аударамыз. Бұл компоненттердің әрқайсысы теріге пайдалы қасиеттерімен танымал.

Зерттеудің мақсаты – бұл масканың безеудің пайда болуын азайтудағы және жалпы терінің денсаулығын жақсартудағы тиімділігі мен қауіпсіздігін бағалау.

Банан жемістерінде теріге өте пайдалы көптеген дәрумендер мен минералдар бар. Мысалы, банандағы С дәрумені терінің қартаюын бәсеңдетуге

және әжімдермен күресуге көмектеседі. B6, B12, B1 және B2 дәрумендері терінің жастығы мен сұлулығын сақтайды, құрғақтық пен қабыршықтануды болдырмайды. Ең бастысы, банан қосылған маска барлық тері түрлеріне жарамды. Олар қалыпты теріні витаминдер мен минералдармен қамтамасыз етеді, құрғақ теріні ылғалдандырады және жұмсартады, майлы теріні сусыздандырудан қорғайды және сезімтал теріні тыныштандырады. Мұндай маскалар проблемалы теріге де жарайды, өйткені олар қабынуды жеңілдетеді және тыныштандырады [1].

Белсендірілген көмір улы заттарды сіңіретін қасиетіне байланысты медицинада және косметологияда қолданылады. Оның бірқатар пайдалы қасиеттері бар, сол себепті ол бет терісін күтудегі танымал компоненттердің бірі болып саналады:

1. Терінің ұлғайған тесіктерін тазарту: Белсендірілген көмірдің жоғары сіңіру қабілеті бар, ол тері тесіктерінен кірді, токсиндерді және артық майды кетіруге көмектеседі. Осының арқасында беттегі қара дақтардың саны азаяды.

2. Терідегі майды азайтады: Белсендірілген көмір майлы терісі бар адамдар үшін пайдалы, себебі ол майдың артық бөлінуін реттеуге көмектеседі.

3. Қабынуды жеңілдетеді: Бұл компонент безеу мен басқа тері бөртпелерін емдеуге көмектеседі және қабыну мен тері қызаруын азайтады.

4. Тері құрылымын жақсартады: Белсендірілген көмір бар косметиканы үнемі қолданудан терінің беті тегістеледі [2].

Жұмыртқаның сарысы калий, фосфор, кальций, лецитин, ағзаға қажетті витаминдер тобына бай. Бет күтімінде жұмыртқаның сарысын қолданудың негізгі артықшылықтары:

1. *Теріні нәрлендіру*: Сарыуызда теріні нәрлендіретін, сау көріністі жақсартатын және қартаю белгілерінің алдын алатын А, D, E және B витаминдері бар.

2. *Безуді емдеу*: Сарыуыздың құрамында мырыш бар. Ол қабынуды азайтады және безеумен күреседі.

3. *Ылғалдандырады*: Жұмыртқаның сарысы лецитин мен майларға бай, ол теріні ылғалдандырып, нәрлендіреді, оны жұмсақ әрі серпімді етеді. Бұл әсіресе құрғақ теріге пайдалы.

Лецитин – жұмырқа сарысының құрамындағы терінің бұзылуына қарсы тұратын элемент. Сондай-ақ, лецитин жасушаға қоректендіретін заттарды тасымалдайды. Оның бет күтіміне пайдасы мынада:

- терінің қорғаныс қабатын қалпына келтіреді;
- терінің қоректену үрдісін күшейтеді;
- терінің бұзылған жерлерін қалпына келтіретін жаңа жасушалар құруға қатысады [3].

Токоферол (E дәрумені) күшті антиоксидант болып табылады. Ол жасуша мембраналарын қалпына келтіруге көмектеседі және ұлпаларды дене жасушаларын бұзатын бос радикалдардан қорғайды. Қазіргі таңда токоферолды кремдер мен маскалардың құрамында кездестіруге болады. E дәруменінің теріге әсері:

1. Антиоксидантты қорғау: Е дәрумені бос радикалдарды бейтараптандыруға және теріні ультракүлгін сәулелер мен ластанудан қорғауға көмектеседі.

2. Теріні ылғалдандыратын: Е дәрумені терінің ылғалдылығын сақтауға көмектеседі, құрғақтық пен қабыршақтануды болдырмайды. Ол терінің тосқауыл функциясын сақтауға көмектеседі, оның жұмсақтығы мен серпімділігін қамтамасыз етеді.

3. Жараны емдеу және тыртықты азайту: Қалпына келтіретін қасиеттерінің арқасында Е дәрумені жараның жазылу процесін жылдамдатады және тыртықтардың пайда болуын азайтуға көмектеседі.

4. Терінің қартаю процесін баяулатады: Е дәруменінің антиоксиданттық қасиеті әжімдер мен терінің серпімділігінің жоғалуы сияқты қартаю белгілерін бәсеңдетуге көмектеседі [4].

Безеумен күресуде банан, белсендірілген көмір, жұмыртқаның сарысы және Е дәруменіне негізделген масканың тиімділігін бағалау үшін әртүрлі тері типтері мен безеулер дәрежесі бар 19 бен 20 жас аралығындағы 2 адамға зерттеу 5 апта жүргізілді.

Масканы дайындау барысы (сурет 1) және масканың құрамы (кесте 1):

1. Бананның жартысын біртекті масса болғанша дейін еземіз.
2. Ұнтақталған белсендірілген көмірді бананға қосамыз.
3. Жұмыртқаның сарысын қосып, араластырамыз.
4. Ең соңында бірнеше тамшы Е дәруменін қосамыз.

Бетімізге масканы аптасына екі рет жағамыз, 15 минутқа қалдырып жылы сумен жуып тастаймыз.

Кесте 1. Масканың құрамы.

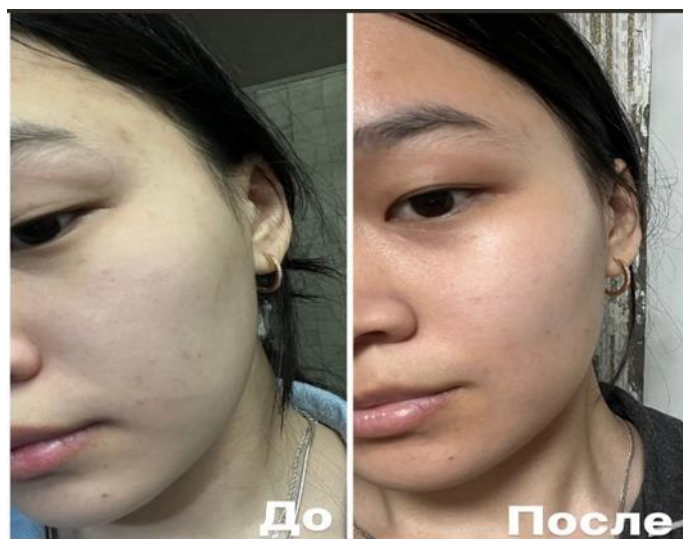
<i>Компоненттер</i>	<i>Мөлшері</i>
Банан	50 гр
Белсендірілген көмір	200 мг
Е дәрумені	0.2 гр
Жұмыртқа сарысы	1 дана

Сурет 1. Дайын маска.

Зерттеу барысында қатысушылар бет терісіндегі елеулі өзгерістерді байқады:

1. Қатысушыларда ұсақ безеулер мен бөртпелер азайды;
2. Терінің түсі біркелкі болды;
3. Қара дақтар азырақ байқалды;
4. Терінің майлануы азайды.

Сурет 2. Нәтиже.

Қорытындылай кетсем, зерттеу барысында біз масканың әсерін терінің екі түріне зерттедік: майлы және аралас. Майлы теріге ие қатысушылар үшін маска артық майды азайтуға көмектесіп, терінің бетін тегістеді. Аралас бет терісі бар қатысушылар үшін маска қара дақтарды ағартуға және ұсақ қабынударды кетіруге көмектесті. Бұл нәтижелер банан, белсендірілген көмір, жұмыртқаның сарысы және Е дәруменіне негізделген маска терінің түріне қарамастан, безеуге бейім теріні жақсарту үшін тиімді екенін көрсетті. Масканың құрамы табиғи болғандықтан бет терісіне жағымсыз әсерін тигізбейді, сондықтан бұл масканы үй жағдайында қолдану өте ыңғайлы.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 <https://www.wmj.ru/amp/krasota/lico/maska-iz-banana-dlya-litsa-polza-i-sposoby-primeneniya.htm>.
- 2 <https://aravia-prof.ru/guide/components/aktivirovannyu-ugol/>.
- 3 <https://skin.ru/ingredient/vitamin-e/>.
- 4 https://logoderm.ru/news/yaichnye_maski_dlya_kozhi/.
- 5 Чеботарева Н.В. Настольная книга косметолога (руководство для врачей-косметологов).

ҒТАМР 34.35.01

БИОАЛУАНТҮРЛІЛІКТІ САҚТАУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

М. Әден

Астана халықаралық университеті, Астана қ.

Г.Қ. Сатыбалдиева

Б.ғ.к., доцент, Астана халықаралық университеті, Астана қ.

Қоршаған ортаны және оның элементтерін қорғау оның болашақта даму мүмкіндігі, қазіргі қоғамның жауапкершілігі болып табылады. Сондықтан да осы санаттағы қатынастарды қорғау мәселелері бүгінгі күні құқықтық деңгейде өзекті болып отыр. Адамзатта экологиялық мәдениет болуға тиісті. Ал оны әрбір адам өзінен бастауға міндетті.

Бұл жұмыста Қазақстан биоалуантүрлілігі, соның ішінде қазіргі уақытта жастар арасында биоалуантүрлілікті сақтау мәселесі талданған. Мақалада студенттердің биоалуантүрлілікті сақтау бойынша пікірлері мен оны қалай түсінетіндігі жөнінде талдау нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: табиғат объектілері, әртүрлілікті сақтау, индустрияландыру, экологиялық тәрбие.

Жер шарындағы өсімдіктер мен жануарлардың алуан түрлілігін сақтау басты кепіл екенін түсіну жердегі органикалық өмірдің барлық аспектілері болып табылады. Дегенмен, индустрияландыру және адамдардың табиғи ресурстарды белсенді пайдалануы жануарлар мен өсімдіктердің көпшілігінің мекендеу ортасын азайтады.

Қоршаған ортаға жанашырлықпен қарау, оның байлықтарын сақтау, сауықтыру әрбір адамның өміріндегі нормаға айналуы тиіс. Себебі адам баласы -тіршіліктің ең жоғарға тетігі, оның табиғатқа тиісті дәрежеде табиғи процестерді үйлестіру, қоршаған ортаның жағдайына ықпал ету мүмкіндіктері мол. Сондықтан да адамзат бұл мәселенің жалпы үйлестіру функциясын өз мойнына алуға тиіс.

В.И. Вернадский өзінің еңбектерінде: «экологиялық сана – адамның дүниеге, өзіне шығармашылық қарым-қатынасы» – деген пікір білдірген. Экологиялық мәдениеттің қайнар көзі халықтың өмір бойына жинақтаған тәжірибесі – табиғатты аялау, оған қамқорлық жасап ұқыпты қарау және оның табиғат байлықтарына деген қарым-қатынасы. Ал сол экологиялық тәрбиені беруді әртүрлі жолдармен жүргізуге болады. Экологиялық тәрбие экологиялық

білім берумен толықтырылады. Бәріне ортақ принцип бойынша экологиялық тәрбие мен білім беру қоғамның барлық мүшесін қамтуы тиіс.

Осы мақсатта студенттердің экологиялық білімін зертеу үшін Астана Халықаралық Университеті, Жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің 3 курс студенттерінен сауалнама алған болатын.

Сауалнамаға қатысқан студенттер саны – 18.

Сауалнама бойынша төмендегі бірнеше сұрақтар қамтылды:

– Сіздің түсінігіңіз бойынша биоалуантүрлілік дегеніміз не?

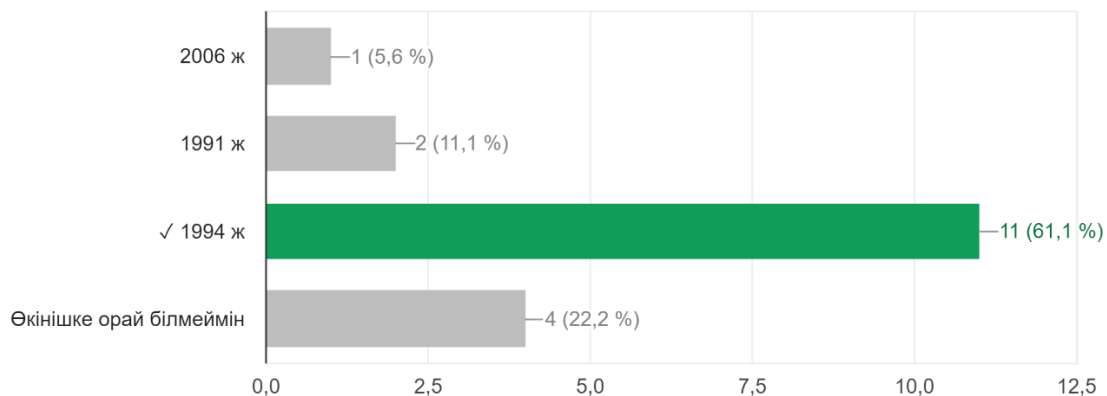
– Елімізде және дүниежүзінде биоалуантүрлілікті сақтау неліктен маңызды?

– Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау конвенциясына қай жылы қол қойғанын білесіз бе?

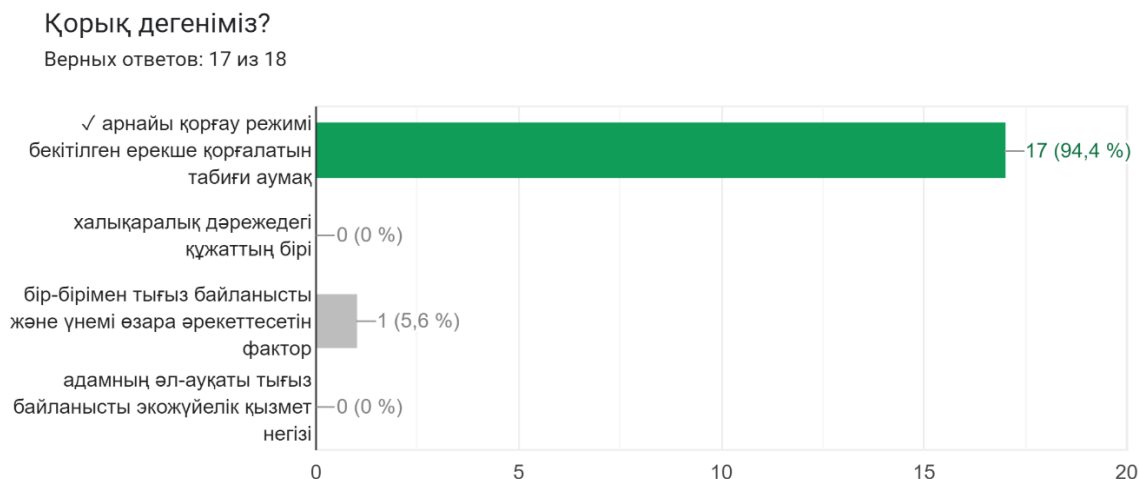
Осы сынды биоалуантүрлілік аясында біраз сұрақтар қамтылды. Студенттер сауалнама барысында ойларын ашық көрсете білді. Алған сауалнама қорытындыларымен бөліссек:

Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау конвенциясына қай жылы қол қойғанын білесіз бе?

Верных ответов: 11 из 18

Сурет 1. Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның қоршаған ортаны қорғау конвенциясына қол қоюы.

Сурет 2. Қорық дегеніміз не?

Алынған сауалнама нәтижесінде студенттердің көп бөлігі биоалуантүрлілік мәселесін жетік білетінін байқауға болады. Биоалуантүрлілікті сақтау бойынша студенттер өз ұсыныстарын да көрсете білді.

Адамзат баласында қоршаған ортаны бүлдірмеу туралы негіз қалыптасқанда, әр адам өз өңірінің табиғатын қорғауға белсенділік көрсетеді. Қазіргі таңда Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау бойынша іс-шаралар жүзеге асырылуда. Мұндағы мақсат – еліміздің табиғат байлықтарын болашақ ұрпақ үшін сақтау.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Асқарова Ұ.Б. Экология және тұрақты даму: оқулық, 1 бөлім, 2013. – 208 б.
- 2 Жарылқасын Ж.Ж. Қоршаған ортаны қорғау: оқу құралы, 2017. – 64 б.
- 3 Environment Protection and Biodiversity Conservation Act, 1999.

ГРНТИ 27.03.19

ВИДЫ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ И ИХ РЕШЕНИЯ

Л.Д. Абдуллаева

Магистрант, МКТУ имени Х.А. Ясауи, г. Туркестан

М.Д. Кошанова

К.т.н., доцент, МКТУ имени Х.А. Ясауи, г. Туркестан

В статье авторы рассматривают актуальный вопрос совершенствования навыков мышления учащихся в школьной программе. Этот вопрос недостаточно изучен в нашей стране и требует дополнительных исследований в этой области. В статье поставлено множество заданий по совершенствованию навыков мышления учащихся. Разработан педагогический анализ учебников по развитию навыков логического мышления учащихся и выявлены преимущества. В ходе исследования был проведен анализ литературы, педагогический анализ нестандартных заданий, анкетирование, контроль, педагогический эксперимент. В результате исследования были разработаны задания, направленные на совершенствование навыков мышления учащихся. В ходе исследования опрос показал, что большинство учащихся имеют плохое математическое мышление в процессе выполнения заданий. Сделан вывод о том, что в целях совершенствования логического мышления учащихся необходимо ввести дополнительный математический материал в виде нестандартных заданий, что повысит эффективность чтения и привлечет всех учащихся к учебному процессу. Авторы дают практические предложения преподавателям по развитию логического и интуитивного мышления учащихся на занятиях. Данная статья и результаты исследования будут интересны учителям общеобразовательных школ, молодым ученым, и тем, кто в будущем хочет повысить свой IQ.

Ключевые слова: логика, мышление, логическое мышление, математическое мышление, нестандартные задачи, анкета, анализ, контроль, эксперимент.

Логические задания составляются с учетом возрастных особенностей каждого учащегося. Такие задания расширяют их теоретические знания и способствуют их применению на практике. Развитие логики дает каждому ученику большую возможность самостоятельно развиваться. Продумывая логические задания, повышается интеллектуальный уровень учащегося.

Логика в переводе с греческого (logos) – слово, понятие, разум, рассуждение. Эти переводы являются краткими определениями понятия логики. В частности, логика – это наука о формах, законах и методах правильного мышления. Таким образом, логика изучает одну из систем человеческого тела – интеллектуальную систему или систему мышления. Эта система, как и другие системы, является функцией одного из материальных органов человеческого тела – мозга [1].

Sebelas Maret University, преподаватели Indonesia M.H.Ash-Shiddieqya, A.Suparmi и W.B в работах Sunarno «эффективность модуля, основанного на управляемом методе, улучшает способность учащихся к логическому мышлению» подчеркивается, что улучшение способности учащихся к логическому мышлению требует стратегии обучения, более ориентированной на действия учащихся. Один из них-стратегия, включающая решения, использующие исследовательский подход, а другой-инновации в контекстном обучении, которые отдают приоритет системному процессу [2].

Преподаватель The State Institute for Islamic Studies of Jember M Kholil в статье «развитие навыков творческого мышления учащихся с использованием открытых подходов» отметил, что математическая логика – один из важнейших элементов совершенствования мышления и показала, что при решении задач математической логики учащимся необходимы творческие способности [3].

Barbara S. Edwards, Ed Dubinsky, Michael A. В статье McDonald «развитое математическое мышление» авторы предложили следующее определение продвинутого математического мышления: с помощью пяти органов чувств мы называем мышление, которое требует дедуктивных и строгих рассуждений о математических концепциях, которые не полностью доступны нам, и считают, что это определение не обязательно связано с определенным типом образовательной практики и определенным уровнем математики. Он также привел примеры, показывающие разницу между развитым математическим мышлением и простым математическим мышлением. В частности, обсуждалось, какой тип мышления может потребоваться в зависимости от размера математической задачи, включая задачи, связанные с бесконечностью, и типов доступных моделей [4].

А.А. Ветров в своей работе «математическая логика и современная формальная логика», рассматривая проблему взаимосвязи между математической логикой и формальной логикой, прежде всего объяснил, что такое математическая логика. По мнению автора, понятие «математическая логика» используется в математической и логической литературе в двух разных значениях. Было показано, что успешный подход к рассматриваемой проблеме требует четкого различия между этими двумя значениями. Поэтому в дальнейшем мы говорим не о математической логике в целом, а о логике в узком и широком значении термина [5].

Останов К., Сиддикова С.Х. в работе «повышение творческих способностей учащихся через решение логических задач» рассмотрены методические рекомендации по развитию творческого мышления учащихся при

решении логических задач. Кроме того, логические вопросы даны в понятной разговорной речи для ясности учащихся [6].

В работах Е.И. Дуньковича и его научного руководителя Е.П. Гринько «логические задачи как средство развития мыслительных способностей учащихся» для существенного развития мышления предусматривается постановка и решение следующих логических задач: задачи, решаемые с конца; задачи, решаемые методом выборки; математические ребусы; задачи, решаемые путем нахождения инварианта; задачи, решаемые по принципу Дирихле; задачи на движение; задачи на проценты; задачи на совместную работу; задачи, решаемые с помощью таблиц и по схеме [7].

А в работе Г.О. Балмаганбетовой «развитие логического мышления учащихся на уроках математики» логические задания начинаются с простого и постепенно усложняются, улучшая познавательную деятельность учащихся, поэтому творческая работа над решением логических задач эффективна для каждого учащегося. Показано, что главное, чтобы творчески работавший человек проявлял уверенность в себе и своем деле, повышал ответственность, формировал деловые навыки [8].

Результаты исследования.

Активное и правильное выполнение учащимися заданий напрямую зависит от того, каким методом они выполняют эти задания. Если задачи и методы получены четко, то работа будет более продуктивной. Во главе всего этого, конечно, стоит учитель. Не зря учитель считается проводником. Следовательно, если проанализировать логические задачи, которые полностью раскрывают эту тему, это, несомненно, откроет способности непосредственных учащихся мыслить в этой области. По полученным темам учащимся были предложены следующие несколько логических заданий:

1-задание (задачи с построением схем и таблиц): Алексей, Мария и Анна купили в магазине циркуль, линейку и ручку. Алексей купил не ручку, а Анна купила не циркуль. Мария купила не ручку и не циркуль. Кто что купил?

	Циркуль	Линейка	Ручка
Алексей	+	-	-
Мария	-	+	-
Анна	-	-	+

Ответ: Алексей – циркуль, Мария – линейку, Анна – ручку.

2-задание (задачи с построением схем и таблиц): В трех коробках сахар, рис, лапша. На лицевой стороне каждой коробки написано «лапша», «рис», «рис или сахар». Но ни одна из этих надписей не соответствует тому, что находится внутри нее. Определите, какой предмет находится в коробке с надписью «рис».

	Лапша	Рис	Рис или сахар
Сахар	-	-	+
Рис	+	-	-
Лапша	-	+	-

Ответ: Лапша.

Оценка этих заданий с помощью приведенного выше дескриптора проводилась следующим образом (таблица 3):

Таблица 3. Образец оценки учащегося с помощью дескриптора.

№	Дескрипторы:	Знает полностью	Знает частично	Не знает
1	Объяснить условие задачи	+		
2	Какую величину нужно определить	+		
3	Составление таблицы (схемы) по условиям задачи		+	
4	Определение неизвестной величины с помощью созданной таблицы (схемы)		+	
<p>Оценка: Знает полностью – 2 балла; знает частично – 1 балл; не знает – 0 балл. 0%-39% (0-3б) – «2»; 40%-64% (4-5б) – «3»; 65%-84% (6б) – «4»; 85%-100% (7-8б) – «5»</p> <p>ФИО учащегося: _____ ОБЩИЙ БАЛЛ: 2б+2б+1б+1б=6б ПОЛУЧЕННАЯ ОЦЕНКА: 4</p>				

3-задание (задание на проценты): 74% деревьев в саду-фруктовые деревья, из которых 15%-грушевые деревья, а остальные-яблони. Сколько процентов деревьев в саду-груши, сколько процентов-яблони?

4-задание (задание на проценты): сколько воды нужно выпарить из нее, чтобы соль в растворе соленой воды массой 360 г, концентрацией 40% составляла 50%?

5-задание (задание, связанное с движением): поезд длиной 700 м движется со скоростью 70 км/ч. В какое время полностью проедет туннельный поезд длиной 3 км?

6-задание (задание, связанное с движением): из пунктов А и В одновременно вышли друг против друга велосипедист и мотоциклист. Они встретились в 6 км от пункта В. А когда велосипедист достиг пункта В, мотоциклист находился в 17 км от пункта А. Найдите расстояние между двумя точками.

Заключение. Роль логических заданий для развития и повышения мыслительных способностей учащихся велика. Любой тип логических заданий будет иметь высокий уровень мышления (IQ), если учащийся будет выполнять

и практиковаться в форме ежедневной практики. Очевидно, будет способствовать тому, что в будущем он сможет учиться на любой специальности и в дальнейшем жить на желаемой работе. Потому что в настоящее время для поступления в вузы любой абитуриент должен набрать более высокие баллы по заданиям на математическую грамотность. Он также сдает тест, который определяет уровень IQ, чтобы устроиться на работу. При высоком IQ перспективы этого сотрудника в будущем также будут на высоком уровне.

Благодаря специально подготовленным логическим заданиям было видно, что у учащихся наблюдается рост в усвоении некоторых тем.

При выполнении логических заданий у учащихся стабилизируются навыки самостоятельного мышления, реализуются функции углубления и систематической реализации полученных знаний. В то же время у учащихся формируется уверенность в себе, умение управлять собой и свойственный им устойчивый стиль.

В соответствии с результатами исследования, в целях формирования и развития мыслительных способностей учащихся, учителя-предметники, преподающие математику обучающимся любого учебного заведения, могут использовать ее в качестве методического пособия.

Литература

- 1 Малыхина Г.И. Логика. Вышэйшая школа. – Минск, 2021. – 15-17.
- 2 Ash-Shiddieqy M.H., Suparmi A., Sunarno W. The effectiveness of module based on guided inquiry method to improve students' logical thinking ability // Journal of Physics. – 2018. – Vol. 1006. – P.2.
- 3 Kholil M. Students' creative thinking skills in solving mathematical logic problem with open-ended approaches // Journal of Physics: Conference Series. – 2020. – Vol. 1465. – P.2.
- 4 Barbara S. Edwards, Ed Dubinsky. Advanced Mathematical thinking // Mathematical Thinking and Learning. – 2009, Vol. 7. – P.15-25.
- 5 Vetrov A.A. Mathematical logic and modern formal logic // Soviet studies in philosophy. – 2014. – Vol. 3. – P.24-33.
- 6 Останов К., Сиддикова С.Х. Развитие творческого мышления учащихся при решении логических задач // Научно-теоретический журнал «Наука и образование сегодня». – 2021, №4(63). – С. 79-81.
- 7 Дунькович Е.И., Гринько Е.П. Логические задачи как средство развития мышления школьников. Молодежь в науке и творчестве: материалы международной научно-практической конференции обучающихся. – Гжель, 2015. – С. 79-81.
- 8 Балмаганбетова Г.О. Развитие логического мышления учащихся на уроках математики // Вести. Атырауский МУ им Досмухамедова – 2016, №2(41). – С. 200-206.

FTAMP 31.23

ЗЫҒЫРДАН ЦЕЛЛЮЛОЗА АЛУ

Г.М. Жусипназарова

Докторант, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Др. Решми

Профессор, Провиденс инженерлік колледжі, Индия, Келара штаты

А.С. Дарменбаева

PhD, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Целлюлоза маңызды биологиялық полимер болып табылады. Соңғы уақыттарда целлюлозаны тек қағаз өндірісінде ғана емес түрлі салаларда қолданысы артып келеді. Соның бірі ол биомедицина. Мысалы, целлюлозаның биоүйлесімдігі мен биоыдырайтындығы дәрі-дәрмектерді жеткізу, жоғару механикалық беріктігіне байланысты сүйек тіндерін жасауда, жасушалардың беріктігін арттыру мақсатында субстараттар жасауда қолданылады. Целлюлозаны алудың сан алуан түрлері бар. Бұл мақалада Қазақстанда целлюлозаға жақсы шикізат бола алатын зығырдан алынудың тиімді жолы көрсетілген. Сонымен қатар, алынған үлгінің рентгендік дифрактограмма талдау нәтижесі көрсетілген.

Түйін сөздер: целлюлоза, зығыр, табиғи полисахарид, рентгендік дифрактограмма.

Табиғи полисахаридтерді, әсіресе целлюлозаны жаңа материалдар өндірісінде қолдану және қолданыстағы материалдарды жетілдіру жасыл немесе экологиялық таза технологияларды дамыту үшін негіз болып табылады. Целлюлозаның негізгі көзі жапырақты және қылқан жапырақты ағаштардан болғандықтан, бұл ормандардағы ағаштарды кесуді қажет етеді және табиғи ресурстарға айтарлықтай кері әсер етеді [1]. Дегенмен, бұл зиянды әсерлерді шөпті өсімдіктерден, әсіресе зығыр сияқты балама шикізат ретінде қолдану арқылы азайтуға болады. Зығыр сабақтарын өндеудің заманауи технологиялары дәстүрлі ағаштан алынған целлюлозаға тұрақты және экологиялық таза балама ұсына отырып, жоғары сапалы целлюлоза өндіруге мүмкіндік береді. Бұл шикізат өзгерісі орман экожүйелерін сақтап қана қоймайды, сонымен қатар зиянды химиялық заттар қолданысын азайтып, ағашқа қарағанда құрамында лигнин аз кездесетін зығырды целлюлоза көзі ретінде қолдану мүмкіндігі туындайды [2].

Зығыр талшықтары бірнеше негізгі компоненттерден тұрады: целлюлоза, гемицеллюлоза, лигнин, пектин, балауыз және су [3]. Зығыр талшықтар әдетте биоталшықтарға тән 5-тен 7-ге дейінгі жақтары бар көпбұрышты пішінге ие. Зығыр талшықтарының диаметрі 10-нан 25 мкм-ге дейін, ал олардың ұзындығы 15-тен 36 мм-ге дейін өзгереді. Зығыр талшықтары көптеген артықшылықтарының арқасында экологиялық таза материалдар ретінде жаңа қызығушылық тудыруда. Олар CO₂ бейтарап, жылу және акустикалық оқшаулауды қамтамасыз етеді және жоғары спецификалық механикалық қасиеттерге ие. Сондай-ақ, зығыр талшығы экологиялық тазалығы мен тұрақтылығының арқасында әртүрлі қолданбаларда көптеген артықшылықтарды ұсынады [4].

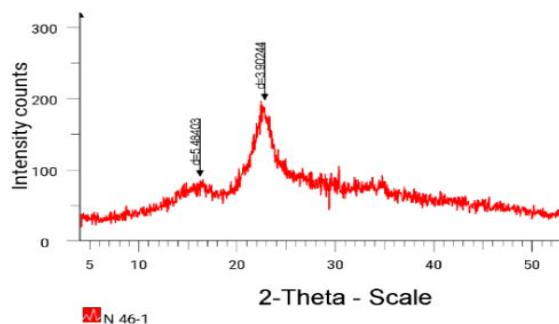
Сенімді техникалық табиғи талшық ретінде белгілі зығыр талшығы дәстүрлі арматуралық шыны талшықтарға перспективалы балама ретінде пайда болуда. Оның механикалық қасиеттеріне, әдебиеттерде айтылғандай, созылу беріктігі 600-ден 2000 Мпа-ға дейін, сыну кернеуі шамамен 3% және Юнг модулі 12-ден 100 Гпа-ға дейін құрайды. Бұл қасиеттері зығыр талшығын әртүрлі өнеркәсіптік қолданбалар үшін, әсіресе композиттік материалдарда айналдырады, мұнда оның жоғары беріктігі, орташа икемділігі және тұрақты табиғаты синтетикалық талшықтарға қарағанда айтарлықтай артықшылықтар береді [5]. Ламинатталған композиттік пластиналар сияқты композиттердегі арматуралық материал ретінде зығыр талшығы жоғары беріктігі мен жаңартылатын қасиеті үшін бағаланады. Бетонда зығыр талшығы көлемдік тұрақтылықты жақсартуға, беріктікті арттыруға және жарықтарды жақсырақ басқаруға ықпал етеді. Полимерлі композиттерде қолданған кезде зығыр талшығы биологиялық ыдырауды және қайта өңдеуді жақсартады, сонымен қатар механикалық өнімділікті, соның ішінде созылу беріктігін, иілу қасиеттерін, соққыға төзімділігін және қаттылығын арттырады [6].

Дегенмен, зығыр талшығының кемшіліктері де жоқ емес. Ол ылғалды оңай сіңіруге бейім, бұл композициялық материалдардың тұрақтылығы мен өнімділігіне нұқсан келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, зығыр талшығы полимерлі матрицалармен нашар адгезияны көрсетеді, бұл композиттердегі фазааралық беріктіктің төмендеуіне әкеледі. Осы кемшіліктерге қарамастан, зығыр талшығын пайдаланудың жалпы артықшылықтары, әсіресе оның экологиялық тазалығы және материалдарға беретін жақсартылған қасиеттері, әдетте, оны пайдаланумен байланысты туындайтын мәселелерден басым түседі [6].

Зығырды өңдеу әдісіне байланысты целлюлозаның айтарлықтай шығымдылығына қол жеткізуге болады (87% дейін). Зығыр өсіру оның жоғары өнімділігі мен құнды химиялық құрамының арқасында айтарлықтай артықшылықтар береді. Заманауи ауылшаруашылық тәжірибелері гектарына сегіз тоннаға дейін сабан жинауға мүмкіндік береді, нәтижесінде шамамен 2,3 тонна зығыр талшықтары алынады. Зығырды өңдеу әдісі соңғы өнімнің физикалық-механикалық қасиеттеріне де, пайдалы өнімнің жанама өнімге қатынасына да айтарлықтай әсер етеді [7].

Зығыр ағаштан лигнин құрамымен ерекшеленеді, ол зығырда айтарлықтай төмен. Зығыр ағаштан лигнин құрамымен ерекшеленеді, ол зығырда айтарлықтай төмен. Ағашта 40%-ға дейін лигнин болса, зығыр лигнинінің мөлшері 32%-дан аспайды. Сонымен қатар, зығырдағы лигнин, ең алдымен, өсімдіктің ағаш тәрізді бөліктерінде шоғырланған, талшықты бөлігінде тек 1-ден 5%-ға дейін лигнин бар [7].

Алдымен жанасу ауданын арттыру мақсатында целлюлоза өсімдік материалы ұсақ бөліктерге бөлінді (С. ұсақталған материалған автоклав камерасында 2% NaOH сілтілі ерітіндіге салынды. Автоклав камерасында 120°C температура мен 20 Бар қысымда 40 мин қайнатылды. Лигнин мөлшері аз болғандықтан, зығыр сабағынан целлюлоза алу үшін 70% CH_3COOH , 30% HNO_3 және дистилденген су (2:2:1 қатынасында) қолданылды. Үшінші этапта, өңделген целлюлозаны ағарту мақсатында 1% белизна қолданылды. Содан кейін магниттік араластырылғышқа 5 сағатқа қойылды. Алынған үлгіні зерттеу мақсатында рентгендік дифрактограмма жасалынды. Пиктер алынған целлюлоза үлгісінің целлюлоза I екендігін көрсетеді [7]. Зығырдан алған целлюлоза үлгісіндегі 2θ бұрыштар (16° және 22.5°) полиморфты целлюлоза I-дің бар екендігін дәлелдейді.

Сурет 1. Зығырдан алынған целлюлоза үлгілері дифрактограммасы.

Зығырды индустрияда өңдеудің негізгі үш түрі бар: химиялық, микробтық және ферментативті [9]. Микробтық өңдеу белгілі бір ұзақтық үшін оңтайлы рН және температура жағдайында өсімдік материалына (мысалы, аршылған қабық немесе ұсақталған сабақтар) микробтық дақылдарды егуді және инкубациялауды қамтиды. Бұл өңдеу тәсілінде өсімдікті сұйық ыдысқа батыру немесе дымқыл өсімдік материалын тығыздалған полиэтилен пакеттерге салу арқылы жасалынады. Зерттеулер «*Clostridium felsineum*», «*Clostridium acetobutylicum*» және «*Geobacillus thermoglucosidasius*» сияқты бактериялық дақылдарды, сондай-ақ саңырауқұлақ дақылдарын, соның ішінде «*Schizophyllum commune*», «*Rhizomucor pusillus*», «*Fusarium lateritium*» кеңінен қолданылады. Дегенмен, бұл өңдеу әдісі көп уақытты қажет етеді, бақылау қиынға соғады және микробтардың кейбір штамдары патогенді болуы мүмкін [10]. Зығыр талшықтарын ферментативті өңдеуде тұтас сабақтар, қабық

материалы немесе қысқа өңдеуден және өңдеуден кейін алынған материал қолданылуы мүмкін. Гидротермиялық алдын ала өңдеу немесе механикалық қысу сияқты алдын ала өңдеу әдістері өсімдік құрылымдарын бұзу және ферменттерге қол жеткізу үшін қажет. Процестің негізгі факторларына ферменттік сұйықтықтың өсімдік материалына қатынасы жатады, бұл материал мен энергия шығындарына әсер етеді. Химиялық өңдеулер ферментативті процестермен салыстырғанда жылдамдығы мен арзандығына байланысты тиімді, дегенмен бұл өңдеу нәтижесінде көбінесе қаттырақ талшықтар алынады. Әдетте химиялық өңдеу әдісі зығыр сабақтарын сілтілерді қолдана отырып, жоғары рН-те күрделі заттар мен жуғыш заттары бар ерітінділермен өңдеуді қамтиды. Жалпы кешенді агенттер ретінде ЭДТА, диэтиленетриаминпентацет қышқылы, дикарбон қышқылы, тетрасодий пирофосфаты және натрий триполифосфаты жатады. Жиі қолданылатын сілтілер NaOH, KOH немесе Na₂CO₃ болып табылады, ал натрий лаурильсульфаты химиялық өңдеуде кеңінен қолданылатын жуғыш зат болып табылады [9].

Зығырдан целлюлозаны алу үшін қолданылатын әдістер қышқыл және сілтілі орталарды қамтиды және рН айтарлықтай өзгеруі мүмкін, бұл зығырдан алынған целлюлоза түрлеріне әртүрлі әсер береді. Экстракция процесінің негізгі мақсаты целлюлозаға жатпайтын компоненттерді негізінен гемицеллюлозаны және лигнинді реакция температурасы және ұзақтығы әртүрлі еріткіштерді қолдану арқылы жою арқылы жоғары өнімділік пен тазалықтағы целлюлозаға қол жеткізу болып табылады [11].

Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығының жанама өнімдері үнемді, мол, жыл сайын жаңартылатын және талшық пен целлюлозаның тұрақты көздері ретінде танылады. Зығырдан целлюлоза алу уақыт талабына сай ауылшаруашылық әдістерін заманауи химиялық процестермен үйлестіре отырып, ресурстарды пайдаланудың теңдестірілген тәсілінің мысалы болып табылады. Экстракция процесінің әр кезеңін үнемі жетілдіре отырып, тиімділікті арттыруға, қоршаған ортаға әсерді азайтуға және зығырдан алынған целлюлозаның әртүрлі салаларда қолданылуын кеңейтуге болады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Istomin, A.V., Demina, T.S., Subcheva, E.N., Akopova, T.A., & Zelenetskii, A.N. Nanocrystalline Cellulose from Flax Stalks: Preparation, Structure, and Use. // *Fibre Chemistry*, 2016. 48. No. 3. P. 199-201.

2 Mathura, F., & Maharaj, R. Non-wood plants as sources of cellulose for paper and biodegradable composite materials: an updated review. // *Current Materials Science*, 2023. 17. No. 4. P. 321-335.

3 Ding, J., Liang, L., Meng X., Yang, F., Pu Y., Ragauskas, J.A., Yoo, C.G., Yu, C. The physiochemical alteration of flax fibers structuring components after different scouring and bleaching treatments, // *Industrial Crops and Products*, 2021. 160.

- 4 Van Schoors, L., Beauzieres, N., Cadu, T., Sicot, O., & Keita, E. Relationship between physicochemical evolution and the failure process of flax fibers aged in water. // *Journal of Materials Science*, 2021. 56. No. 17. P. 1-12.
- 5 Chen, F., Sawada, D., Hummel, M., Sixta, H., & Budtova, T. Unidirectional All-Cellulose Composites from Flax via Controlled Impregnation with Ionic Liquid // *Polymers*, 2020. 12, No. 5. P. 1010.
- 6 Xiao, X., Zhong, Y., Cheng, M., Sheng, L., Wang, D., & Li, S. Improved hygrothermal durability of flax/polypropylene composites after chemical treatments through a hybrid approach. // *Cellulose*, 2021. 28. No. 17, P. 11209–11229.
- 7 Liu, Y., & Hu, H. X-ray diffraction study of bamboo fibers treated with NaOH // *Fibers and Polymers/Fibers and Polymers*, 2008. 9. No. 6. P. 735–739
- 8 Elfaleh, I., Abbassi, F., Habibi, M., Ahmad, F., Guedri, M., Nasri, M., & Garnier, C. A comprehensive review of natural fibers and their composites: An eco-friendly alternative to conventional materials. // *Results in Engineering*, 2023. 19. No. 101271.
- 9 Manian, A.P., Cordin, M. & Pham, T. Extraction of cellulose fibers from flax and hemp: a review. // *Cellulose*, 2021. 28. P. 8275–8294.
- 10 De Prez J, Van Vuure A. W., Ivens J., Aerts G, Van de Voorde I. Effect of enzymatic treatment of flax on fineness of fibers and mechanical performance of composites. // *Composites*, 2019. 123. P. 190-199.
- 11 Feleke, K.; Thothadri, G.; Beri Tufa, H.; Rajhi, A.A.; Ahmed, G.M.S. Extraction and Characterization of Fiber and Cellulose from Ethiopian Linseed Straw: Determination of Retting Period and Optimization of Multi-Step Alkaline Peroxide Process. // *Polymers*, 2023. 15.

ГТАМР 34.33.33

КӨЛ ГОЛЬЯНЫ (*Rhynchocypris percunurus*) МЕН ЧЕКАНОВСКИЙ ГОЛЬЯНЫНЫҢ (*Rhynchocypris czekanowskii*) ЖАҚ ЖӘНЕ ЖЕЛБЕЗЕК ҚАҚПАҒЫ СҮЙЕКТЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

Б.М. Айтбай

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Д.А. Тагаев

Ғылыми жетекшісі, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Мақалада көл гольяны (*Rhynchocypris percunurus*) мен Чекановский гольянының (*Rhynchocypris czekanowskii*) жақ және желбезек қақпағы сүйектерінің салыстырмалы сипаттамасы көрсетілген. Бұл түрлер Солтүстік Еуразияда үлкен ареалға және даулы таксономиялық құрылымға ие. Қаңқаларды дайындау және бояу әдісін қолдана отырып, екі түрдегі балықтардың остеологиялық препараттары алынды. 6 жақ сүйегі мен 4 желбезек қақпағы сүйегі зерттеліп, сүйектердің пішіні сипатталып, салыстырылды. Әр түрдің өзіндік ерекшеліктері анықталды. Алынған деректер талданатын түрлердің сүйектерінің өзгергіштігі туралы бар зерттеулерді растайды және толықтырады.

Түйін сөздер: Leuciscidae, Eupallasella, *Rhynchocypris*, көл гольяны, Чекановский гольяны, остеология.

Rhynchocypris тұқымдасына жататын гольяндар – Солтүстік Еуразияда кең таралған кішкентай тұқы тұқымдасы балықтары тудырады. Олардың филогенетикалық жағдайы көптеген пікірталастардың басты тақырыбы болып табылады және таксономия олардың орташа мөлшеріне және ұқсас морфологиялық келбетіне байланысты ұзақ уақыт бойы шатастырылған.

Rhynchocypris Günther тұқымдасы, 1889 негізінен Солтүстік-Шығыс Азияда кездесетін 6-дан 11-ге дейін жарамды түрлерді қамтиды [1]. Көптеген өкілдер бұрын *Phoxinus* тұқымдасына жатқызылған, алайда молекулалық-генетикалық зерттеулердің нәтижесінде олардың мәртебесі қайта қаралды [1]. Қазіргі уақытта, *Rhynchocypris* тұқымдасы *Phoxinus* тұқымдасына тәуелсіз, жеке тұқымдас деп танылады.

Қазақстанның су айдындары үшін *Rhynchocypris* тұқымдасының екі түрі көрсетіледі: *R. percunurus* көл гольяны және Игнатов гольяны *R. czekanowskii*

ignatowi. Соңғысы көл гольянының кіші түрі ретінде де қарастырылады және бұл форма таксономиялық қайта қарауды қажет етеді. Сондай-ақ, соңғы уақытта *Rhynchocypris* тұқымдасына жататын қазақстандық екі эндемикалық түрдің – Балқаш (*Phoxinus poljakowii*) және Шу (*Phoxinus dementjevi*) гольяндарының таксономиялық мәртебесі әлі түсініксіз.

Көл гольянының тұқымдары пікірталас тудырды. Бұл түр басында *Phoxinus* тұқымдасының бөлігі ретінде қарастырылды, бірақ зерттеулер нәтижесі тұқым деңгейінде морфологиялық және генетикалық оқшаулауды көрсетті [2-5]. Нәтижесінде көл гольяны – *Eupallasella* [2] деп аталатын жеке тұқымға тағайындалды, содан кейін молекулалық филогенетика негізінде оны *Rhynchocypris* [6-8] тұқымында қарастыру ұсынылды. Алайда, осы түрдің жүйелі жағдайына неғұрлым айқын болу үшін бүкіл таралу аймағында бірнеше ерекше кіші түрлер арасындағы филогенетикалық қатынастарды зерттеу қажет.

Көптеген заманауи зерттеулер *Rhynchocypris* тұқымдасының және оған жақын түрлердің әртүрлілігі мен қарым-қатынасын зерттеуге арналған. Осыған қарамастан, көптеген өкілдердің морфологиялық өзгергіштігі нашар зерттелген және түрлердің қолда бар сипаттамалары оларды біржақты анықтауға мүмкіндік бермейді. Түрлерді жүйелі түрде қайта қарау және сипаттау үшін құнды ақпарат бере алатын остеологиялық ерекшеліктер зерттелмеген десек болады.

Мақаланың мақсаты: көл гольяны (*Rhynchocypris percniurus*) мен Чекановский гольянының (*Rhynchocypris czekanowskii*) жақ және желбезек қақпағы сүйектерінің салыстырмалы сипаттамасын жасау.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Барлық балықтар тұзақ-торлармен ауланды және формальдегидтің 4% ерітіндісінде бекітілді. Қаңқаларды дайындау үшін Үлкен Пит өзенінің популяциясынан (Енисей бассейні) Чекановский гольянының 5 дарағы пайдаланылды; Щучинск (Солтүстік Қазақстан) маңындағы Қылшақты өзенінен 6 көл гольяны.

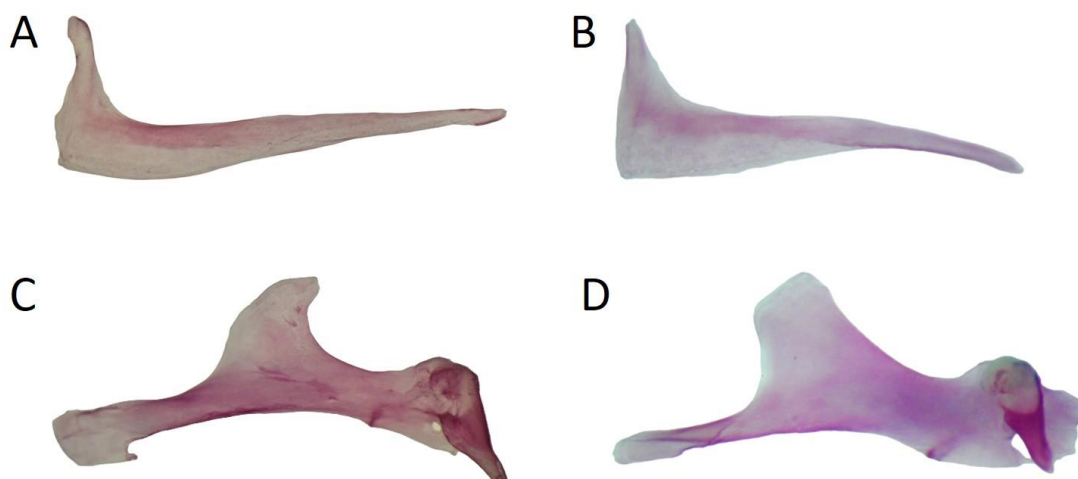
Балықтар 0,8-1% калий гидроксиді ерітіндісінде ұсталды, ерітінді бұлшықеттер толығымен ерігенше әр үш-төрт күн сайын өзгертіліп отырды, содан кейін калий гидроксиді (0,3%) және Alizarin Red бояуы ерітіндісіне орналастырылды. Боялған қаңқалар тимол қосылған глицеринде сақталды. Оқшауланған сүйектер стереоскопиялық микроскоп пен фотосуреттер арқылы талданды.

Зерттеу нәтижелері.

- Үстіңгі жақ;
- Үстіңгі жақ сүйек (*premaxillare*).

Үстіңгі жақ сүйек (premaxillare) ұзартылған (Сур.1), медиальды бөлікте кеңейіп, сәл қисық артқы ұшына қарай тарылады. Сүйектің дорсальды шеті тегіс, алдыңғы вендральды шеті шығыңқы бұрышқа ие, вендральды шеті сәл дөңес, сүйектің артқы ұшы саусақ тәрізді. *Premaxillare* медиальды шеті көл гольянында дөңес, Чекановский гольянында түзу.

Praemaxillare-дің өсіп келе жатқан өскін жоғары және соңында сәл көрсетілген. *R. percipurus*-та бұл өскін тар және саусақ тәрізді, ал *R. czekanowskii*-де өскін кеңірек, үшбұрышты.

Сурет 1. *R. percipurus* (A,C) және *R. czekanowskii* (B,D) гольяндарының үстіңгі жақ сүйектері (premaxillare) (үстіңгі, сыртқы жағы) мен жақ (maxillare) (астыңғы, ішкі жағы) сүйектері.

Жақ сүйегі (maxillare).

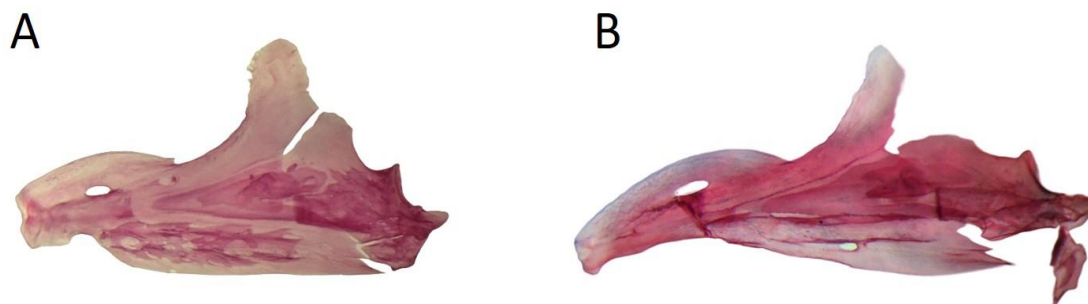
Жақ сүйегі (maxillare) ұзартылған (Сурет 1), 5 өскіні бар: алдыңғы, алдыңғы көтерілу, антеромедиальды, артқы және артқы көтерілу. Алдыңғы өскіннің пішіні дөңгелектен үшкірге дейін жеке өзгереді. Алдыңғы көтерілу өскіні төмен, дөңгелектенген және преэтомидеумға арналған бөлінген беті бар. Антеромедиальды өскіні қисық және соңына қарай тарылтады, оның ұзындығы мен бағыты жеке өзгереді. Созылған және тар артқы өскін соңында кеңейтілген және айтарлықтай жеке өзгергіштік көрсетеді.

Артқы көтерілу өскінінің екі қыры бар – алдыңғы және артқы. Бұл өскін түр аралық өзгергіштікті көрсетеді. *R. percipurus*-та өскінді қисық және тарылтады, оның алдыңғы шеті ойыс. *R. czekanowskii*-де өскін кең және түзу, оның алдыңғы шеті дерлік түзу.

Төменгі жақ.

Тіс сүйегі (dentale) орташа ұзартылған (Сурет 2), оның алдыңғы жағы вентральды бүгілген, алдыңғы ұшы төмен, сүйектің алдыңғы бөлігінің дорсальды шеті дөңес. Жоғары және кең короноидты өскін, дорсальді бағытталған, оның дорсальды ұшы дөңгелек, шеттері біркелкі емес. Dentale-дің артқы шеті өте өзгермелі, өткір кесектері мен қалампырлары бар. Dentale-дің артқы-орталық бөлігі артқы ұшымен қанат құрайды.

Тіс сүйегі тұраралық өзгергіштікті көрсетеді. Сүйектің алдыңғы иілген бөлігі *R. percipurus*-та қысқа, *R. czekanowskii*-де ұзын.

Сурет 2. *R. perspurus* (A) және *R. czekanowskii* (B) гольяндарының астыңғы жақ сүйегі. Бүйірлік көрініс.

Anguloarticulare – бір-бірімен біріктірілген екі сүйектен тұрады – астыңғы жақ сүйегінің шаршы сүйекке бекіну функциясын атқаратын articulare буын сүйегі және бұрышты angulare деп аталатын сүйектен тұрады. Articulare артқы дорсальды жағында quadratum бар кең буын бетті құрайды, артқы дорсальды жағында ол retroarticulare-мен кең және тығыз байланыс жасайды. Articulare-дің артқы жағында қысқа, тұйық өскін бар. Angulare – жалпақ сүйек, иілген үшбұрыш тәрізді формасы бар. Сүйектің дорсальды бөлігі жоғары және дөңгелек, вентральды бөлігі тік, алдыңғы ұшы өткір.

Retroarticulare – формасы тұрақсыз, кішкентай сүйек. Ол anguloarticulare мен дорсальді түрде байланысады және алдыңғы жағынан артқы вентральді dentale бөлігімен шектеседі.

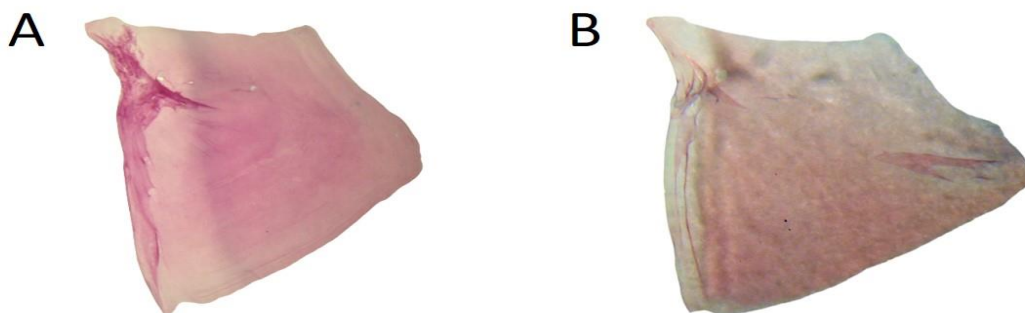
Сесамойдты бұрышты сүйек (sesamoid angulare) – бұл anguloarticulare медиальды бөлігінде орналасқан дермальды сүйек. Сүйектің пішіні жеке-жеке өзгергіш, пішіні мен мөлшері бойынша айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін.

Меккелев шеміршегі (cartilago meckeli) таяқша пішінді, тістің dentale ішкі жағында және anguloarticulare алдыңғы медиальды бөлігінде орналасқан. Шеміршектің алдыңғы бөлігі онтогенез кезінде жартылай сүйектенеді және иек-жақ сүйегі (os mentomeckelium) деп аталады.

Желбезек қақпағының аймағы.

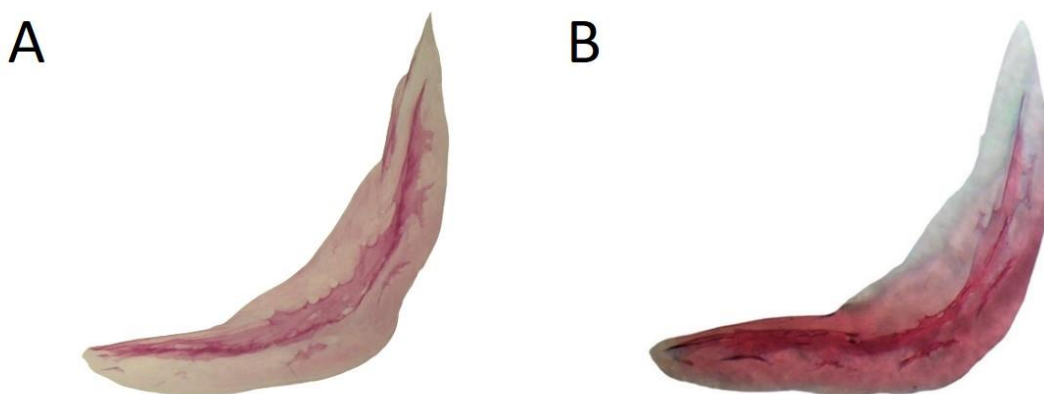
Қақпақ сүйегі (operculum) трапеция тәрізді болып келеді (Сурет 3). Operculum алдыңғы-дорсальды ұшында бөлінген өскін бар, ол зерттелетін адамдарда қысқа және кең, сүйектің дорсальді жиегіне тегіс өтеді. Алдыңғы және вентральды шеттері operculum түзу немесе сәл дөңес, артқы шеті түзу немесе сәл ойыс, доральді шеті сәл ойыс.

Сүйектің артқы-вентральды ұшы тұраралық өзгергіштікті көрсетеді: *R. Perspurus*-та ол әдетте дөңгелектенеді және созылмайды, *R.czekanowskii*-де әдетте доғал және артқа созылған.

Сурет 3. *R. perspurus* (A) және *R. czekanowskii* (B) гольяндарының қақпақты сүйегі (operculum). Бүйірлік көрініс.

Қақпақүсті сүйек (praepoperculum) ортаңғы бөлігінде кең және бірте-бірте екі ұшына қарай тарылады (Сурет 4). Сүйектің алдыңғы ұшы доғал немесе сәл сүйір, дорсальді ұшы өткір. Praepoperculum орталық аймағында оның алдыңғы шеті тегіс, ал артқы жағы иықтар арасындағы ауысу аймағында сәл ойыс болуы мүмкін. Сүйектің бойымен сезімтал канал өтеді, ол оның өсіп келе жатқан иығының жоғарғы жағына жетеді. Praepoperculum түрінде тұраралық айырмашылықтар анықталған жоқ.

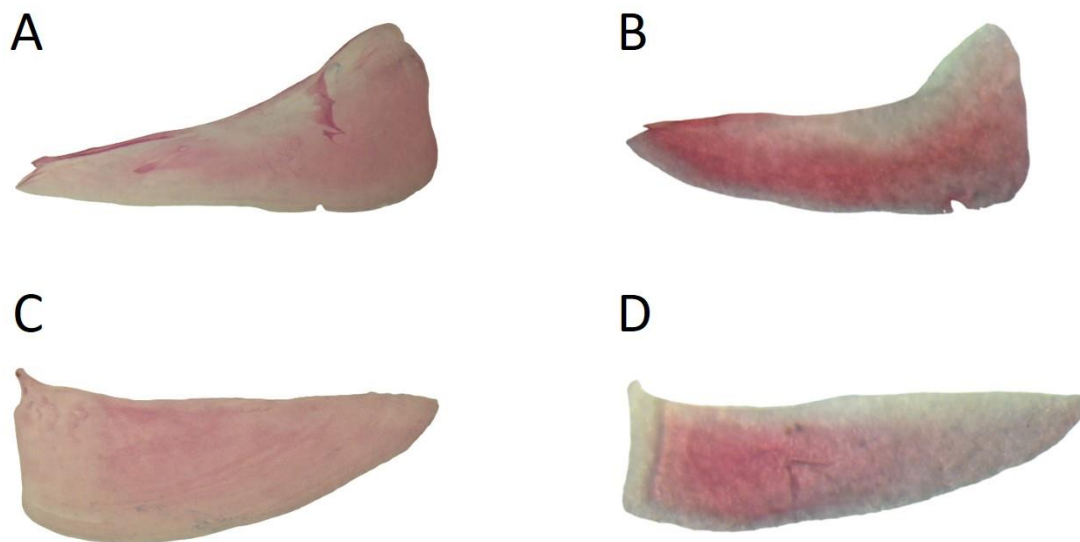
Сурет 4. *R. perspurus* (A) және *R. czekanowskii* (B) гольяндарының қақпақүсті сүйегі (praepoperculum). Бүйірлік көрініс.

Қақпақаралық сүйек (interoperculum) ұзартылған және алдыңғы ұшына қарай тарылған (Сурет 5). Interoperculum-нің артқы жағы алдыңғы жағынан жоғары және дорсальді түрде тарылып, кейде үшкір ұшын құрайды. Сүйектің алдыңғы шеті сүйір. Interoperculum-нің артқы шеті жеке – жеке өзгермелі пішінге ие-дөңес, сәл ойыс. Сүйектің дорсальды шеті сәл ойыс, вентральды-дөңес, кейде орталық аймақта аздап ойыс болады. Interoperculum түрінде тұраралық айырмашылықтар анықталған жоқ.

Қақпақасты сүйек (suboperculum) артқы ұшына қарай тарылтады (Сурет 5), сүйектің Антеро-вентральды жиегі interoperculum-ге қосылатын әр түрлі ауырлық дәрежесіндегі кішкентай өскінді құрайды. Suboperculum-ның алдыңғы

жиегінің пішіні түзу сызықтан ойысқа дейін өзгереді. Сүйектің дорсальді және вентральды шеттері тегіс.

Шамалы тұраралық өзгергіштік *suboperculum* биіктігі мен ұзындығына қатысты. *R. percipurus* сүйегі сәл биік және қысқа, *R. czekanowskii* сәл төмен және ұзағырақ.

Сурет 5. *R. percipurus* (A,C) және *R. czekanowskii* (B,D) гольяндарының қақпақаралық (*interoperculum*) (үстіңгі) және қақпақасты (*suboperculum*) (астыңғы) сүйектері. Бүйірлік көрініс.

Көл гольяны мен Чекановский гольянының 6 жақ сүйектері мен 4 желбезек қақпағы сүйектерін зерттеу нәтижесінде сүйектердің формалары талданды және сипатталды. Әрбір түр үшін келесі ерекше белгілер анықталды. Көл гольянында бұл алдыңғы жақ сүйегінің тар көтерілу өскіні, жақ сүйегінің тар және қисық артқы көтерілу өскіні, қысқа тісжегі, омыртқа сүйегінің дөңгелектенген және ұзартылмаған артқы-вентральды ұшы және қысқарақ және жоғарырақ қақпақ асты сүйектері. Чекановский гольянында бұл жақ сүйегінің кең көтерілу өскіні, жақ сүйегінің кең және қисық емес артқы көтерілу өскіні, ұзартылған тісжегі сүйек, омыртқа сүйегінің доғал және ұзартылған артқы-вентральды ұшы, ұзағырақ және төменгі қақпақ асты сүйектері. Алынған деректер талданатын түрлердің сүйектерінің өзгергіштігі туралы бар зерттеулерді растайды және толықтырады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Sakai H., Watanabe K., Goto A. A revised generic taxonomy for Far East Asian minnow *Rhynchocypris* and dace *Pseudaspius* // *Ichthyological Research*. – 2020. – Т. 67. – С. 330-334.

2 Howes G. A revised synonymy of the minnow genus *Phoxinus* Rafinesque, 1820 (Teleostei: Cyprinidae) with comments on its relationships and distribution //

Bulletin of the British Museum of Natural History (Zoology). – 1985. – № 48. – p. 57-74.

3 Gaşowska M. Osteological revision of the genus *Phoxinus* Raf., sensu Bănărescu 1964, with description of a new genus, *Parchrosomus* gen.n. (Pisces, Cyprinidae) // *Annales Zoologici*. – 1979. – № 34 (12). – p. 371-413.

4 Ito Y., Sakai S.V., Jeon S.-R. Genetic differentiation of the northern Far East cyprinids, *Phoxinus* and *Rhynchocypris* // *Fisheries Science*. – 2002. – №68. – p. 75-78.

5 Sakai H., Ito Y., Shedko S., Safronov S., Frolov S., Chereshev I., Jeon S.-R., Goto. A. Phylogenetic and taxonomic relationships of northern Far Eastern Phoxinin Minnows, *Phoxinus* and *Rhynchocypris* (Pisces, Cyprinidae), as Inferred from Allozyme and Mitochondrial 16S rRNA Sequence Analyses // *Zoological Science*. –2006. – №23. – p. 323-331.

6 Sakai H., Ito Y., Shedko S., Safronov S., Frolov S., Chereshev I., Jeon S.-R., Goto. A. Phylogenetic and taxonomic relationships of northern Far Eastern Phoxinin Minnows, *Phoxinus* and *Rhynchocypris* (Pisces, Cyprinidae), as Inferred from Allozyme and Mitochondrial 16S rRNA Sequence Analyses // *Zoological Science*. –2006. – №23. – p. 323-331.

7 Kottelat M. & Freyhof J. Handbook of European freshwater fishes. – Kottelat, Cornol & Freyhof, Berlin, 2007.

8 Bogutskaya N., Naseka A., Shedko S., Vasil'eva E., Chereshev A. The fishes of the Amur River: updated check-list and zoogeography // *Ichthyological Exploration of Freshwaters*. – 2008. – №19 (4). – p. 301-366.

GTAMP 76.13.25

ЖАСАНДЫ ТІНДЕР ИНЖЕНЕРИЯСЫ

Г.С. Алтаева

*Студент, С. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті,
Алматы қ.*

Қазіргі таңда заманауи медицинада синтетикалық тіндер саласындағы зерттеулер күшейіп келеді. Солардың бірі, жасанды тіндік инженерия болып табылады. Жасанды тіндік инженерия регенеративті медицинаның бір бөлігі ретінде актуалды зерттеліп жатқан ғылым саласының бірі. Жасанды тіндік инженерия дегеніміз – жарақаттан туындаған ақауларды немесе туа біткен кемістіктерді түзету үшін жаңа тіндер мен органдарға деген қажеттіліктерін қанағаттандырудың қолайлы тәсілі болып табылады. Бұл салада синтетикалық тіндер жасушалардың ұйымдастырылған 3D жинақтары ретінде қолданылады. Олардың құрамдас бөліктері табиғи тіндерде жоқ компоненттерді қамтуы мүмкін болғандықтан, олардың жасалуын шектейтін ережелер жоқ. Сонымен қатар, олардың биологиялық және синтетикалық табиғаты қарапайым, арзан және өңдеуге оңай болуы керек.

Түйін сөздер: жасанды тіндер, трансплантация, жасушадан тыс матрикс, тіннің инженерия, регенеративті медицина, тіндер иерархиясы, донор, биоматериал, имплант, биоүйлесімділік, регенерация.

Орган жеткіліксіздігі – жыл сайын миллиондаған пациенттерді жапа шектіретін және жүздеген миллиард АҚШ долларын құрайтын маңызды денсаулық мәселесі болып табылады. Зақымдалған мүшелерді қалпына келтіру немесе ауыстыру және пациенттердің туа біткен кемістіктерін түзету үшін жасанды мүшелер мен импланттарға деген қажеттілік артып келеді. Соңғы 30 жылда ғалымдар функционалдық мүшелерді қалпына келтіру немесе ауыстыру үшін инженерия, биология, химия және физика салаларын біріктірді. Бұл сала тіндік инженерия деп аталады. Ғалымдар әртүрлі күрделіліктегі жасанды ұлпа конструкцияларын жасаудың жолдарын ойлап тапты. Имплантацияға арналған жасанды тін жасау өте күрделі болуы мүмкін, себебі материалдар денеден тыс өндіріледі. Соның ішіндегі қолайлы әдістердің бірі – түпнұсқаға өте ұқсас құрылымдар жасау үшін табиғи тіндерді жансыздандыру. 1995 жылы жануарларға жасалған алғашқы тәжірибеде шошқаның жасушасызданған аш ішегінің шырышасты қабығы иттерге имплантацияланды. 2010 жылы жылы жасушасыздандырылған

трахея 10 жасар балаға сәтті имплантацияланды. Ал қазіргі таңда тұтас бауыр немесе басқа да трансплант дайындалып жатыр.

Жасанды мүшелер немесе тіндер тиімді және оңтайлы жұмыс істеуі үшін иерархиялық құрылымды ұстану керек. Бұл табиғатта кездесетін мүшелер мен ұлпалардың күрделі қызметтеріне еліктеудің алғышарты болып табылады. Тірі организмдер бір молекуладан көп жасушалы организмге дейінгі масштабта зерттелетін иерархияға сәйкес жоғары деңгейде ұйымдастырылған. Мысалы, дененің ең үлкен мүшесі ретінде тері үш қабаттан тұрады: эпидермис, дермис және гиподермис, олардың анатомиясы мен қызметтері айтарлықтай ерекшеленеді. Эпидермис қабаты бірнеше қабаттарды қамтиды: мүйізді қабат, гранулоздық қабат, базальді, сонымен қатар меланоциттер, кератиноциттер, Меркель жасушалары және Лангерганс жасушалары сияқты бірнеше резиденттік жасушалар бар. Ал дерма қабаты коллаген және эластин талшықтарының өзара байланысқан желісін құрайтын папиллярлық және ретикулярлық аймақтардан тұрады. Терінің терең қабаты ретінде гиподермис – теріні сүйектермен және бұлшықеттердің астындағы фасциямен байланыстырады. Қабілеті мен функциясы тірі жасушаға ұқсас жасанды орган жасап шығару үшін биологиялық тіндердің иерархиялық құрылымын ұстану өте маңызды.

Тін инженериясының басты мақсаты – биологиялық функцияларды орындау мүмкіндігі бар жасанды тін жасау. Ал биоматериалдар регенеративті медицина үшін табысты тіндік инженерияның маңызды бөлігі болып табылады. Материалдың өлшемдері, қаттылығы, биоүйлесімділігі және биоыдырағыштығы сияқты қасиеттерін материалды таңдау кезінде ескеру қажет. Тіндерді регенерациялау үшін тірек биоматериалдардың химиялық құрамы, серпімділігі, геометриясы және лиганд аралығы арқылы жасушалық және биофизикалық реакцияларды тудыру керек.

Жасушалар ұлпаның құрылыс материалы, ал ұлпалар организмдегі негізгі функция бірлігі болып табылады. Әдетте, жасушалар топтары жасушадан тыс матрица деп аталатын өздерінің тірек құрылымдарын жасап шығарады. Бұл матрица әртүрлі сигналдық молекулалар үшін станция ретінде әрекет етеді. Жеке жасушалардың сигналдарға қалай жауап беретінін, қоршаған ортамен өзара әрекеттесетінін және тіндер мен ағзаларға қалай ұйымдастырылатынын түсіну арқылы зерттеушілер зақымдалған тіндерді қалпына келтіру немесе тіпті жаңаларын жасау үшін бұл процестерді басқара алды. Процесс көбінесе тірек жасаудан басталады. Қоршаған орта дұрыс болса, ұлпа дамиды. Жаңа тін жасаудың тағы бір әдісі бұрыннан бар тіректерді пайдаланады. Донорлық органның жасушалары ашылып, қалған коллаген қабаты жаңа тіндерді өсіру үшін пайдаланылады. Бұл процесс жүрек, бауыр, өкпе және бүйрек тіндерін биоинженерлеу үшін қолданылған. Бұл тәсілде операция кезінде өмірден өткен адам тінінен жасалған тіректерді пайдаланады және оны пациенттің өз жасушаларымен біріктіріп, иммундық жүйе қабылдайтын мүшелерді жасауға үлкен үміт береді.

Толығымен гистонды емес ақуыздардан тұратын хромосома құрылымы – тірек (scaffold) деп аталады. Ол жасушалық өзара әрекеттесулерді тудыру арқылы функционалды тіндердің пайда болуына ықпал ететін биоматериал. Бірнеше зерттеулер жасушадан тыс матрикстан (ЕСМ-extracellular matrix) алынған скаффолдтар жасуша өміршеңдігі мен пролиферациясына, жасуша дифференциациясына әсер ететінін көрсетті. Ол зақымдалған ахилл сіңіріндегі тіндерді қалпына келтіруде, тері жараларын емдеуде, тіпті жұлынның зақымдануында перспективалы нәтижелер көрсетті. ЕСМ – бұл өте динамикалық құрылым, ол үнемі қайта құру процесінен өтеді, бірақ онда ЕСМ құрам бөліктері сақталады. Өсірілген жасушалардан немесе табиғи тіндерден алынған жасушадан тыс матрицалық тіректер жоғары биоүйлесімділікті көрсетеді және қолайлы иммундық жауаптарды тудырады. Табиғи ұлпалардың иерархиялық жүйесінде жасушалар ұқсас және әртүрлі жасушалармен өзара әрекеттесіп, жасушалар арасында байланыс жасайды және олар тіндердің морфогенезі мен қызметінде маңызды рөл атқарады. Жасушалар тікелей және жанама механизмдер арқылы көрші жасушалармен әрекеттеседі. Тікелей жасуша байланысы – механикалық байланыс арқылы жасуша қосылыстары және ЕСМ арасында жүзеге асады. Жанама механизм – негізгі қоректік заттар мен жасуша сигналының молекулаларымен жүзеге асырылады. Жасушаларды қоршап тұрған ЕСМ сигналдарын беру үшін жасушалардың беттеріндегі рецепторлармен байланысады. Бұл процесс механотрансдукция деп аталады.

Регенеративті медицинада иерархиялық ұлпаны құру мақсатында материалдарды, жасау әдісін, микроортаны және жасушалар мен тіректер арасындағы өзара әрекеттесуді жан-жақты түсіну маңызды. Сонымен қатар, биофизикалық реакцияларды тудыруы мүмкін қаттылық, геометрия және топография сияқты тіректердің механикалық қасиеттерін ескеру қажет. Сонымен қатар, материалдың ыдырау уақыты және биохимиялық сигналдық молекулалардың бақыланатын шығарылуы жасанды тіннің жасушалық реакциясына әсер етуі мүмкін. Осылайша, биоматериалды пайдалануды, жасанды тіннің микроархитектурасын және өндіру әдісінің тиімділігін оңтайландыруға күш салу медициналық қолдану үшін неғұрлым практикалық, иерархиялық, бейімделгіш, біріктірілген тірек-жасушалық құрылымдарға қол жеткізу үшін өте маңызды.

Қазіргі уақытта тіндік инженерия пациенттерді емдеуде салыстырмалы түрде аз рөл атқарады. Пациенттерге қосымша қуық, кіші артериялар, тері трансплантаты, шеміршек, тіпті толық трахея имплантацияланды, бірақ процедуралармен әлі де эксперимент жүргізілуде және өте қымбат. Жүрек, өкпе және бауыр тіндері сияқты анағұрлым күрделі орган тіндері зертханада сәтті қайта жасалғанымен, оларды пациентке имплантациялау қиын. Алайда бұл тіндер зерттеулерде, әсіресе дәрілік заттарды әзірлеуде өте пайдалы болуы мүмкін.

Зерттеушілер тышқанға имплантациялауға болатын адамның бауыр тінін құрастырды. Тышқан өз бауырын сақтайды және өзінің қалыпты

қызметін атқара алады, ал инженерлік бауыр тінінің тышқанға имплантацияланған бөлігі дәрілік заттарды метоболиздей алады. Осылайша зерттеушілер дәрілік заттарды клиникалық зерттеуден өткізе алады. Дәрілік препараттардың уыттылығын, метоболиздену уақытын, жанама әсерлерін тексеруге мүмкіндік алады. Келесі бір экспериментте зерттеушілер бағаналы жасушаларды плюрипотентті күйінен науқасқа трансплантациялауға болатын жетілген сүйек трансплантаттарына дейін ала алатын алғашқы жарияланған зерттеуді аяқтады. Әдетте иммун тапшылығы бар организмде сүйек тіректерін имплантациялаудан кейін қалыптан тыс өсулер болады. Ал бұл тышқандарға жүргізілген эксперимент бұл мәселеге шешім болып табылды.

Қазіргі уақытта кез келген өлшемде 200 микроннан (адам шашының енінен екі есе кіші) үлкен инженерлік тіндер өмір сүре алмайды, өйткені оларда тамырлы желілер (веналар немесе артериялар) жоқ. Жасушаларға қоректік заттарды жеткізу және қалдықтарды алып тастау тәсілі – қанмен қамтамасыз ету немесе ұқсас механизм болмаса, жасушалар тез өледі. Ең дұрысы, ғалымдар қазірдің өзінде осы жүйе арқылы инженерлік тін жасай алғылары келеді. Зерттеушілер бұл мәселені шешу үшін өте қарапайым және оңай қайталанатын жүйемен жұмыс істеуде. Қант ерітіндісі қатаяды және инженерлік тін (гель түрінде) ұлпаны қоршайды. Кейінірек қан қосылады, ол қант торын оңай ерітеді, қан тамырлары ретінде әрекет ету үшін алдын ала қалыптасқан арналарды қалдырады.

Осы уақытқа дейін шеміршек қанмен қамтамасыз етілмегендіктен, шеміршекті жөндеу өте қиын болды, тіпті мүмкін емес. Спорттық жарақаттардан зардап шегетін адамдардың 50% -не операция көмегін тигізді, ал остеоартрит сияқты кең таралған шеміршек дегенерациясы бар емделушілерге ем аз. Тін инженері регенерацияны жеңілдететін ортаны жасау үшін операциядан кейін шеміршек ақауына енгізуге болатын биологиялық гель жасады. Содан соң, тіздегі орнында қалуы үшін зерттеушілер гельмен де, тіздегі зақымдалған шеміршекпен де байланысып, жаңадан өскен шеміршекті орнында сақтай алатын жаңа биологиялық желім әзірледі. Жақында он бес пациенттің қатысуымен өткен клиникалық сынақта операциядан кейін гель мен желім комбинациясы шеміршек тінін қалпына келтіруде сәтті болды, олардың барлығы операциядан кейінгі алты айда ауырсынудың азайғанын хабарлады.

Науқастың өз жасушаларынан жаңа бүйректі қалпына келтіру мүмкіндігі бүйрек ауруымен ауыратын жүздеген мың пациенттерге үлкен жеңілдік береді. Тіршілікке қабілетті бүйрек тінін қалпына келтіру үшін зерттеушілер эпителий және эндотелий жасушалары бар бүйрек тіректерін отырғызды. Алынған орган ұлпасы егеуқұйрықтарда *in vitro* және *in vivo* жағдайында метаболиттерді тазартып, қоректік заттарды қайта сіңіріп, несеп шығара алды. Бұл процесс бұрын жүрек, бауыр және өкпе тіндерін биоинженерлеу үшін қолданылған.

Тіндік инженерия – жаңа дамып келе жатқан сала. Оның жасуша биологиясы, биоматериалдар, биоинженерия және хирургия сияқты басқа да

жоғары дамыған пәндер кешеніне өзара тәуелділігі оның жылдам өсуіне мүмкіндік берді. Дегенмен, бұл түсініксіз тәсілдер мен мақсаттарды тудырды, өйткені жаңа тіндік инженерия сөзсіз осы пәндер арасындағы интерфейс.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 https://www.advancedsolutions.com/?_asigroup=aslsmainpage&gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw3ZayBhDRARIsAPWzx8r4xoFviz0dw1azYtcl5SnuJNj5Jdz4iZtVCbFTPSHjn-YiHGU2FjoaArBaEALw_wcB
- 2 <https://www.nibib.nih.gov/science-education/science-topics/tissue-engineering-and-regenerative-medicine#:~:text=The%20goal%20of%20tissue%20engineering,limited%20use%20in%20human%20patients.>
- 3 <https://www.sciencedirect.com/topics/engineering/bioartificial-tissue>
- 4 <https://www.sigmaaldrich.com/KZ/en/technical-documents/technical-article/materials-science-and-engineering/tissue-engineering/controlled-fabrication-methods-for-tissue-engineering-constructs>
- 5 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/anbr.202000088>
- 6 Arbustini E. et al. Am. J. Cardiol.
- 7 Benedetti L. et al. Biomaterials (1993)
- 8 Adams J.C. et al. J. Cell Biol. (1991)
- 9 <https://portlandpress.com/emergtoplifesci/article/3/5/615/220868/Synthetic-tissues>
- 10 Groll J, Burdick JA, Cho DW, et al. A Definition of Bioinks and their Distinction from Biomaterial Inks [J]. Biofabrication. 2018;11(1):013001. <https://doi.org/10.1088/1758-5090/aaec52> [PubMed]. [Google Scholar].
- 11 Ozbolat IT, Hospodiuk M. Current Advances and Future Perspectives in Extrusion-based Bioprinting [J]. Biomaterials. 2016;76:321–43. <https://doi.org/10.1016/j.biomaterials.2015.10.076> [PubMed]. [Google Scholar].
- 12 Skylar-Scott MA, Uzel SG, Nam LL, et al. Biomanufacturing of Organ-specific Tissues with High Cellular Density and Embedded Vascular Channels [J]. Sci Adv. 2019;5(9):eaaw2459.
- 13 Costa PF, Vaquette C, Zhang Q, et al. Advanced Tissue Engineering Scaffold Design for Regeneration of the Complex Hierarchical Periodontal Structure [J]. J Clin Periodontol. 2014; 41(3): 283-294.

ҒТАМР 76.29.49

ҚАТЕРЛІ ІСІКТЕРДІ ЕМДЕУДІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

А.А. Абдукадирова

*Студент, С. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті,
Алматы қ.*

Қатерлі ісіктің алдын алу және емдеу қазіргі ғылымдағы елеулі мәселе болып тұр. Себебі адам ағзасының жалғыз өзі қатерлі ісікпен күресуге қауқарсыз екендігі белгілі болып, нәтижесінде дүние жүзі бойынша алтыншы адам осы себептен өмірден өтіп жатыр. Осы уақытқа дейін хирургия, химиотерапия және сәулелік терапия сияқты дәстүрлі емдеу тәсілдері қолданылды, ал соңғы уақытта биомаркерді тестілеу, дің жасушаларының терапиясы, мақсатты терапия, иммунотерапияның түрлі бағыттары ұсынылуда. Ғылымның жаңа ашылуларына қол жеткізе отыра, қатерлі ісіктерді емдеудің жаңа бағыттары – бүгінгі күннің жетістіктері екендігі сөзсіз.

Түйін сөздер: қатерлі ісік, биомаркер, вакцина, дің жасушалары, моноклональді антиденелер, трансплантация, мақсатты терапия.

Қатерлі ісік – бұл өсудің бақылануының жалпыланған жоғалуымен біртіндеп дамиды ауру жағдайларының өте күрделі тізбегі. Көптеген онжылдықтар бойына емдеудің бірнеше түрі ғана қолданыста болды. Қазіргі таңда қатерлі ісіктерді емдеудің көптеген әдістері бар. Белгілі бір емдеу түрін қолдану қатерлі ісіктің түріне және оның қаншалықты дамығанына байланысты тағайындалады. Қатерлі ісікке шалдыққан кейбір адамдар тек бір ғана емдеу курсынан өтсе, көпшілігінде химиотерапия және сәулемен бірге хирургиялық араласу сияқты емдеудің комбинациясы бар.

Қатерлі ісікті емдеудің көптеген түрлері белгілі, олар:

– *Биомаркерді тестілеу* – қатерлі ісік туралы ақпарат беретін гендерді, ақуыздарды және басқа заттарды (биомаркерлер немесе ісік маркерлері деп аталады) іздеу тәсілі.

– *Химиотерапия* – қатерлі ісік жасушаларын жою үшін дәрі-дәрмектерді қолданатын қатерлі ісік емдеудің бір түрі.

– *Гормондық терапия* – өсу үшін гормондарды пайдаланатын сүт безі мен простата обырының өсуін бәсеңдететін немесе тоқтататын емдеу.

– *Гипертермия* – рак клеткаларын зақымдауға және жоюға көмектесу үшін дене тінін 113 °F температураға дейін қыздыратын емдеу түрі.

– *Иммунотерапия* – бұл иммундық жүйеге қатерлі ісікпен күресуге көмектесетін қатерлі ісік ауруын емдеудің бір түрі.

– *Фотодинамикалық терапия* қатерлі ісік пен басқа қалыпты емес жасушаларды жою үшін жарықпен белсендірілген препаратты пайдаланады.

– *Радиациялық терапия* – қатерлі ісік жасушаларын өлтіру және ісіктерді кішірейту үшін сәулеленудің жоғары дозаларын қолданатын қатерлі ісік емдеудің бір түрі.

– *Дің жасушаларын трансплантациялау* – жоғары дозада химиотерапия немесе сәулелік терапия нәтижесінде жасушалары жойылған адамдарда қан жасушаларына айналатын дің жасушаларын қалпына келтіретін процедура.

– *Қатерлі ісіктерді емдеуде хирургия* – бұл хирургиялық әдіспен қатерлі ісіктерді алып тастайтын процедура.

– *Мақсатты терапия* – қатерлі ісік жасушаларының өсуіне, бөлінуіне және таралуына көмектесетін өзгерістерге қарсы бағытталған қатерлі ісік ауруын емдеудің бір түрі.

Жаңа бағыттағы емдеу түрлеріне толығырақ тоқталып шығар болсам, қатерлі ісіктерді емдеуге арналған биомаркер сынағы дегеніміз не?

Биомаркерлік тестілеу – қатерлі ісік туралы ақпарат беретін гендерді, ақуыздарды және басқа заттарды (биомаркерлер немесе ісік маркерлері деп аталады) іздеу тәсілі. Әрбір адамның қатерлі ісігі биомаркерлердің бірегей жиынтығына ие. Кейбір биомаркерлер белгілі бір қатерлі ісіктерді емдеудің тиімділігіне әсер етеді..

Егер адамға қатерлі ісік диагнозы қойылса, биомаркерді тестілеу мыналарды көрсетуі мүмкін:

– Қатерлі ісіктің өсіп, таралу ықтималдығы қаншалықты жоғары екендігін анықтауда.

– Кейбір қатерлі ісіктерді емдеу қаншалықты пайдалы болуы мүмкіндігін (немесе болмауы мүмкіндігін).

– Қатерлі ісіктерді емдеу іске асып жатқанын;

– Адамдар ағзасы қатерлі ісіктің белгілі бір түрлерін дамыту қаупі жоғары болуы мүмкіндігін анықтауда.

– Қатерлі ісіктің қайталануының ықтимал белгілерін іздеу кезінде.

Қатерлі ісік жасушаларының сипаттамаларындағы айырмашылықтар мақсатты препараттардың қалай жұмыс істейтініне негізделген. Мақсатты препараттар көбінесе гендерде немесе ақуыздарда ерекше өзгерістері бар рақ клеткаларына шабуыл жасауға арналған. Емдеуді бастамас бұрын биомаркерді тестілеу, яғни адамның ісік жасушаларын осы өзгерістерге тексеру – бұл препараттардың пайдалы (немесе екіталай) болуы мүмкін екенін анықтауға көмектеседі.

Мысалы, қатерлі ісіктің кейбір түрлері үшін қатерлі ісік жасушаларында EGFR генінде белгілі бір өзгерістер бар адамдарға EGFR ингибиторлары деп аталатын мақсатты препараттармен жиі көмектесуге болады. Емдеуге дейін адамның рақ клеткаларында EGFR генінде өзгеріс бар-жоғын анықтау үшін

биомаркерді тестілеуге болады. Бұл EGFR ингибиторының қатерлі ісік ауруын емдеуге көмектесе алатынын анықтауы мүмкін.

Кейбір биомаркер сынақтары адамға қосымша емнің пайдасы бар-жоғын көрсетуге көмектеседі. Мысалы, кейбір сынақтар рак клеткаларындағы гендердің (немесе белоктардың) құрылымын қарап, бастапқы емдеуден кейін ісіктің қайта оралу ықтималдығын анықтайды. Бұл жағдайда қосымша емдеу пайдалы болуы мүмкін. Нәтижеде, адам одан әрі емделуден өтіп, оның ықтимал жанама әсерлерінен аман қалады.

Биомаркерді тестілеу жеке медицина деп те аталатын дәлдік медицинаның маңызды бөлігі болып табылады. Дәлдік медицина биомаркерлерді және басқа сынақтарды пайдалана отырып, әр адамға пайдалы болуы ықтимал емдеу әдістерін таңдайды, сонымен бірге көмектесуі екіталай емдеу түрлерін жояды.

Дәлдік медицина идеясы жаңа емес. Шын мәнінде, биомаркерді тестілеуге негізделген кейбір емдеу ондаған жылдар бойы болды. Бірақ соңғы жылдары зерттеушілер қатерлі ісік жасушаларының өсуіне және таралуына себеп болатын гендердегі, ақуыздардағы көптеген өзгерістерді түсінгендіктен, олардан жаңа қатерлі ісіктерді емдеу әдістерін және биомаркер сынақтарын әзірледі.

Иммунотерапия – иммундық жүйені нығайту, ағзадан рак клеткаларын табу мен жоюға көмектесу үшін денеде немесе зертханада өндірілген заттарды пайдалану арқылы әсер ететін әдіс.

Қалыпты функциясының бөлігі ретінде иммундық жүйе қалыптан тыс жасушаларды анықтайды және жояды. Сол арқылы қатерлі ісіктің көптеген түрлерінің өсуін болдырмауы немесе бақылауы мүмкін. Мысалы, иммундық жасушалар кейде ісіктердің ішінде кейде айналасында кездеседі. Ісікті инфильтрациялайтын лимфоциттер иммундық жүйенің ісікке жауап беретін белгісі болып табылады. Ісіктердің құрамында осы жасушалардың болуы, ісіктері жоқ адамдарға қарағанда, ісік жасушалары бар ағзада бұл жасушалардың белсенді екендігін көрсетеді.

Иммундық жүйе қатерлі ісіктің өсуін болдыртпауы немесе баяулатуы мүмкін болса да, рак клеткаларының өзіндік иммундық жүйе арқылы жойылмау жолдары бар. Мысалы, рак клеткаларында:

– Оларда генетикалық өзгерістер бар болса, бұл олардың иммундық жүйеге азырақ танылуына мүмкіндік береді.

– Олардың бетінде иммундық жасушаларды өшіретін ақуыздар бар болса.

– Ісік айналасындағы қалыпты жасушаларды иммундық жүйенің рак клеткаларына жауап беруіне жол бермеу үшін өзгерістер болса.

Иммунотерапия иммундық жүйеге қатерлі ісікпен жақсы күресуге көмектеседі. Қатерлі ісіктерді емдеу үшін иммунотерапияның бірнеше түрі қолданылады. Мысалы, иммундық жүйенің ісік жасушаларына реакциясын күшейту арқылы қатерлі ісікке қарсы жұмыс істейтін емдік вакциналар. Емдік вакциналар аурудың алдын алуға көмектесетіндерден ерекшеленеді.

Қатерлі ісікке қарсы вакциналар – барлық вакциналар сияқты иммундық жүйені қауіп төндіретін бөтен басқыншылардан немесе қалыптан тыс жасушалардан қорғауға үйретеді. Қатерлі ісікке қарсы вакциналардың екі негізгі түрі бар:

- Қатерлі ісікке қарсы профилактикалық вакциналар.
- Қатерлі ісікке қарсы емдік вакциналар.

Қазіргі уақытта қатерлі ісіктің алдын алу үшін бекітілген екі вакцина бар:

Адам папилломавирусына (HPV) қарсы вакцина. Бұл вакцина HPV вирусынан қорғайды, бұл өте кең таралған, сондықтан жыныстық белсенді адамдардың барлығы дерлік HPV вакцинасын алуы керек. Созылмалы HPV инфекциясы қатерлі ісіктің бірнеше түрін тудыруы мүмкін, соның ішінде жатыр мойны обыры, бас және мойын қатерлі ісігі, аналь ісігі, пенис обыры, қынап ісігі және вульвар ісігі. HPV вакцинасы бұл ісіктердің қаупін айтарлықтай төмендетеді.

В гепатитіне қарсы вакцина. В гепатиті – В гепатиті вирусынан (HBV) туындаған бауыр ауруы. Аурудың ауырлығы бірнеше аптаға созылатын жеңіл аурудан (жедел) бауыр обырына әкелетін ауыр ұзақ мерзімді ауруға (созылмалы) дейін өзгереді. В гепатитіне қарсы вакцина бауыр ісігінің қаупін азайтады.

Қатерлі ісікке қарсы емдік вакциналар иммундық жүйені ісіктің белгілі бір түрімен байланысты антигендер деп аталатын молекулаларға әсер етеді. Бұл вакциналар иммундық жүйеге қатерлі ісік жасушаларын тануға және жоюға мүмкіндік береді. Қатерлі ісікке қарсы емдік вакциналар адьювант деп аталатын иммундық жүйенің басқа триггерімен біріктірілген арнайы антигендерден тұрады. Қатерлі ісікке қарсы емдік вакциналар:

- Ісіктің өсуін немесе таралуын тоқтатады.
- Операция немесе сәулелік терапия сияқты процедуралардан кейін денеде әлі де бар рак клеткаларын жояды.
- Емдеуден кейін ісіктің қайта оралуына жол бермейді.

Бірақ қатерлі ісікке қарсы емдік вакциналарды әзірлеудің де өз қиындықтары бар. Оларға тоқтала кетсем:

– Қатерлі ісік жасушалары иммундық жауапты басатын өзіндік молекулалар шығарады.

– Қатерлі ісік жасушалары қалыпты жасушалар сияқты басталып, иммундық жасушалармен танылмайды. Бұл иммундық жүйеге қандай шабуыл жасау керектігін анықтауды қиындатады.

– Қатерлі ісікке спецификалық антигендерді табу қиын болуы мүмкін. Егер антиген қалыпты және қалыпты емес жасушаларда болса, вакцина қалыпты жасушаларға да шабуыл жасайды. Бұл қажетсіз жанама әсерлерді тудырады.

– Ісік тым үлкен болуы мүмкін. Үлкен ісіктерде иммуносупрессивті жасушалар көбірек болады, бұл оларға шабуыл жасайтын иммундық

жасушалардың күшін жоққа шығарады. Осы себепті вакциналарды басқа емдеу әдістерімен біріктіруге болады.

– Кейбір адамдарда иммунитет әлсіреген. Егде жастағы адамдар және басқа да көптеген адамдар, әсіресе қатерлі ісікпен ауыратын адамдардың ағзалары вакцинаға жақсы жауап бермеуі мүмкін. Иммундық жасушалар вакцина сигналын алса да, олар жеткілікті күшті шабуыл жасай алмайды.

Зерттеушілер қатерлі ісікке қарсы вакцина жасауда жетістіктерге жетуді жалғастыруда. Генетикалық секвенирлеу әдістеріндегі жетістіктер вакцинаны әзірлеу үшін қатерлі ісікке спецификалық жақсырақ антигендерді анықтауға мүмкіндік берді.

Ісікішілік терапия (in situ вакциналар). In situ вакцинация негізінен вакцина ретінде пациенттің бар ісігін пайдаланады. Ол ісікке иммунды белсендіретін препараттарды енгізуді қамтиды, бұл ісіктің иммундық жауапты белсендіру үшін антигендер шығаруын тудырады. Бұл стратегия онкологиялық вирустарды, бактерияларды, антиденелерді және басқа молекулаларды қоса алғанда, иммунитетті белсендіретін әртүрлі препараттарды қолдану арқылы тексеріледі.

Келесі қатерлі ісіктерді емдеудің жаңа бағыттарының бірі – дің жасушаларын трансплантациялау.

Дің жасушаларын трансплантациялау – кейбір қатерлі ісіктерді, қан аурулары мен аутоиммундық ауруларды емдеу үшін қолданылатын химиотерапия немесе сәулелік терапияның жоғары дозалары нәтижесінде жойылған адамдардағы қанның дің жасушаларын қалпына келтіретін процедура. Қан түзетін дің жасушалары өте маңызды, өйткені олар әртүрлі қан жасушаларына айналады. Қан жасушаларының негізгі түрлері иммундық жүйенің бөлігі болып табылатын және денеге инфекциямен күресуге көмектесетін – ақ қан жасушалары, бүкіл денеге оттегін тасымалдайтын – қызыл қан жасушалары, қанның ұюына және қан кетудің алдын алуға көмектесетін – тромбоциттер.

Дің жасушаларын трансплантациялау көбінесе лейкемия, лимфома, миелома сияқты қан жасушаларына әсер ететін қатерлі ісікпен ауыратын адамдарды емдеу үшін қолданылады. Олар сондай-ақ нейробластома, Юинг саркомасы, балаларда қайталанатын ми ісіктері, жыныс жасушаларының ісіктері және ұрық ісігі үшін қолданылуы мүмкін. Дің жасушаларын трансплантациялау сонымен қатар апластикалық анемия, орақ жасушалық ауру және аутоиммундық аурулар сияқты басқа қан аурулары үшін де қолданылады.

Лейкемия үшін дің жасушаларын трансплантациялау ісікке тікелей бағытталған. Бұл донорлық дің жасушаларын пайдаланып трансплантациядан кейін пайда болуы мүмкін трансплантацияға қарсы ісік немесе трансплантатқа қарсы деп аталатын әсерге байланысты. Бұл әсер донордың (трансплантат) ақ қан жасушалары сіздің денеңізде қалған кез келген рак клеткаларына (ісік немесе лейкоз жасушалары) шабуыл жасағанда пайда болады. Бұл әсер трансплантацияның сәтті болу мүмкіндігін арттырады.

Дің жасушаларын трансплантациялау арқылы сіз тамырға ине арқылы сау қан түзетін дің жасушаларын ендіре аласыз. Трансплантацияда қолданылатын гемопоэтикалық дің жасушаларының көпшілігі қан ағымынан келеді. Дің жасушалары қаннан шыққан кезде, трансплантацияны перифериялық қанның дің жасушаларын трансплантациялау немесе PBSCT деп атауға болады. Бірақ қанның дің жасушалары сүйек кемігінен немесе нәресте туылған кезде жиналатын қан кіндіктен де болуы мүмкін. Дің жасушалары сүйек кемігінен шыққан кезде, процедураны сүйек кемігін трансплантациялау немесе БМТ деп атауға болады. Егер олар кіндік қанынан алынса, процедураны кіндік қанын трансплантациялау деп атауға болады.

Қанға түскеннен кейін дің жасушалары сүйек кемігіне барады, онда емдеу нәтижесінде жойылған жасушаларды ауыстырады.

Мақсатты терапия – қатерлі ісік жасушаларының өсуін, бөлінуін және таралуын бақылайтын ақуыздарға бағытталған қатерлі ісік емдеудің бір түрі. Зерттеушілер қатерлі ісік тудыратын ДНҚ өзгерістері мен ақуыздар туралы көбірек білген сайын, олар осы ақуыздарға бағытталған емдеуді жақсырақ дамыта алады.

Мақсатты терапияның көпшілігі шағын молекулалы препараттар немесе моноклоналды антиденелер болып табылады.

Кіші молекулалы препараттар жасушаларға оңай енетіндей кішкентай, сондықтан олар жасушалардың ішінде орналасқан нысанаға әсер ету үшін қолданылады.

Терапиялық антиденелер деп те аталатын моноклоналды антиденелер зертханада өндірілетін ақуыздар болып табылады. Бұл белоктар рак клеткаларында табылған арнайы нысандарға қосылуға арналған. Кейбір моноклоналды антиденелер рак клеткаларын белгілейді, сондықтан оларды иммундық жүйе оңай көреді және жояды. Басқа моноклоналды антиденелер рак клеткаларының өсуін тікелей тоқтатады немесе олардың өздігінен жойылуына әкеледі. Тағы басқалары рак клеткаларына токсиндерді тасымалдайды.

Мақсатты терапияның көптеген түрлері ісіктердің өсуіне және бүкіл денеге таралуына көмектесетін арнайы ақуыздарды блоктау арқылы қатерлі ісік ауруын емдеуге көмектеседі. Бұл тез өсетін және бөлінетін барлық жасушаларды жиі өлтіретін химиотерапиядан ерекшеленеді.

Қатерлі ісік жасушаларының өркендеуінің бір себебі – олар сіздің иммундық жүйеңізден жасырына алу қабілеті. Кейбір мақсатты емдеу иммундық жүйеңіз оларды табуын және жоюын жеңілдету үшін рак клеткаларын белгілей алады. Басқа мақсатты емдеу сіздің иммундық жүйеңізді нығайтуға көмектеседі, осылайша ол қатерлі ісікпен жақсы күреседі.

Белгілі бір мөлшерге дейін өсу үшін ісіктер ангиогенез деп аталатын процесте жаңа қан тамырларын құруы керек. Ісік ангиогенезді тудыратын сигналдар жібереді. Ангиогенез ингибиторлары деп аталатын кейбір мақсатты емдеу тәсілдері бұл сигналдарға кедергі келтіріп, қан тамырларының пайда болуына жол бермейді. Қанмен қамтамасыз етілмесе, ісіктер кішкентай болып

қалады. Немесе, егер ісіктің қанмен қамтамасыз етілуі болса, бұл емдеу қан тамырларының өлуіне, ісіктің кішіреюіне әкелуі мүмкін.

Кейбір моноклональды антиденелер токсиндер, химиотерапия препараттары немесе сәулелену сияқты жасушаларды өлтіретін заттармен біріктіріледі. Бұл моноклональды антиденелер рак клеткаларының бетіндегі нысандарға қосылғаннан кейін, жасушаларды өлтіретін заттарды сіңіріп, олардың өлуіне әкеледі.

Онкологияда қазіргі жаңа әдістер қатерлі ісікке қарсы өте тиімді, әрі сау жасушаларға қауіпсіз екендігін көрсетіп жатыр. Мақсатты медициналық терапияның өзі емделетін тіндердің айналасында оң прогресстің бар екендігін, дің жасушаларының терапиясы регенеративті медицинада, иммунотерапия болса иммундық жасушалардың генерациясында пайдалы болды. Себебі олар бірінғай жасушаларға биологиялық әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Вэй С.К. и др. 2018. Фундаментальные механизмы блокадной терапии иммунных контрольных точек. Рак Дисков 8, 1069-1086.
- 2 Кретьен С. и др. 2019. За пределами ингибирования PD-1/PD-L1: какое будущее ждет иммунотерапию рака молочной железы. Рак (Базель) 11.
- 3 <https://www.cancer.gov/about-cancer/treatment/types>.
- 4 <https://www.fightcancer.org/what-we-do/access-biomarker-testing>.
- 5 <https://www.cancer.org/cancer/diagnosis-staging/tests/biomarker-tess.html>.
- 6 https://www.google.com/search?q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%D0%BA+%D1%80%D1%83%D1%81+%D0%BA%D0%B0%D0%B7&oq=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqDggCEEUYJxg7GIAEGIoFMgYIABBFgDkyFAgBEEUYFBg7GIMBGlcCGLEDGIAEMg4IAhBFGCcYOxiABBiKBTIOCAMQRRgnGDsYgAQYigUyDQgEEAAygwEYsQMYgAQyBggFEEUYPTIGCAYQRRg9MgYIBxBFGD3SAQgzMzEyajBqNKgCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8#ip=1.
- 7 https://www.google.com/search?q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%D0%BA+%D1%80%D1%83%D1%81+%D0%BA%D0%B0%D0%B7&oq=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqDggCEEUYJxg7GIAEGIoFMgYIABBFgDkyFAgBEEUYFBg7GIMBGlcCGLEDGIAEMg4IAhBFGCcYOxiABBiKBTIOCAMQRRgnGDsYgAQYigUyDQgEEAAygwEYsQMYgAQyBggFEEUYPTIGCAYQRRg9MgYIBxBFGD3SAQgzMzEyajBqNKgCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8#ip=1.
- 8 https://www.invivogen.com/immunecheckpoints?gclid=Cj0KCQjw3ZayBhDRARIsAPWzx8odIikpgdtDg0shZ-sYF4dmgPC0S-3DAvV4jABRjHIGbKuLTt1lhb0aArzSEALw_wcB.
- 9 <https://www.cancer.net/navigating-cancer-care/how-cancer-treated/immunotherapy-and-vaccines/what->

immunotherapy#:~:text=Immunotherapy%20is%20a%20type%20of,and%20For%20ot her%20cancer%20treatments.

10 <https://www.nhs.uk/conditions/chemotherapy/>.

11 Sung H, Ferlay J, Siegel RL, et al. Global cancer statistics 2020: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries. CA Cancer J Clin 2021; 71: 209-249.

12 Ouyang X, Telli ML, Wu JC. Induced pluripotent stem cell-based cancer vaccines. Front Immunol 2019; 10: 1510.

ГТАМР 34.15.15

ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫ МЕН АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҚАЛДЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ БИОПОЛИМЕР АЛУ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ

А.А. Затыбек

Студент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Қазіргі әлемде қоршаған ортаның ластану проблемасы барған сайын өзекті болып келеді және әртүрлі табиғи орталарды ластанудан тазартудың тиімді және инновациялық әдістерін іздеуді талап етеді. Экологиялық таза, тиімді және шығын жағынан қол жетімді әдістерді жасау өте маңызды. Бұл тұрғыда өсімдік шикізаты мен ауылшаруашылық қалдықтарына негізделген биополимерлер экология мәселелерін ғана емес, сонымен қатар табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мүмкіндіктерін біріктіретін зерттеудің перспективалы бағытын білдіреді. Бұл мақала су ортасын және табиғатты әртүрлі ластаушы заттардан тазарту үшін өсімдік шикізаты мен ауыл шаруашылығы қалдықтары негізінде биополимерлер алу және қолдану мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған. Жұмыста мұндай биополимерлерді алу әдістері, олардың құрылымдық ерекшеліктері, сондай-ақ олардың тиімділігі қарастырылады.

Түйін сөздер: мақта, целлюлоза, крахмал, биополимер.

Қазіргі қоғам көптеген экологиялық проблемалармен бетпе-бет келеді, олардың негізгілері пластикалық ластану және мұнай-химия шикізатын жаңартылатын көздермен ауыстыру қажеттілігі. Осы тұрғыда өсімдік материалдары мен ауылшаруашылық қалдықтарынан алынған биополимерлер қазіргі экологиялық мәселелерді шеше алатын және тұрақты өнеркәсіптік дамуды қамтамасыз ете алатын материалдардың жаңа буынын құрудың ең перспективалы жолдарының бірі болып табылады. Мұнай шикізатына негізделген дәстүрлі полимерлерден айырмашылығы биополимерлер табиғи, жаңартылатын көздерден алынады, бұл оларды биологиялық ыдырайтын және көптеген жағдайларда экологиялық қауіпсіз етеді. Оларды өндіруге жүгері, картоп, қант қамысы сияқты түрлі өсімдік компоненттері, сондай-ақ ауыл шаруашылығы қалдықтары – бұрын пайдаланылмайтын ресурстар немесе кәдеге жаратылуы қиын қалдықтар болып саналатын барлық заттар негіз бола алады. Осы материалдарды биополимерлерге айналдыру өндірістің тұйық

циклдерін қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, онда өнім пайдаланылғаннан кейін қоршаған ортаға зиян келтірмей табиғатқа қайтарылуы мүмкін.

Талдау және нәтижелер.

Зерттелінетін мақта қалдығын 1:7 қатынаста концентрацияланған күкірт қышқылында бөлме температурасында 3 сағат бойы ерітіп алынды. Күкірт қышқылы күшті қасиетке ие болған соң мақта қалдықтарын біртекті ерітіндіге дейін ерітіп, құрамындағы целлюлозаны бұзды.

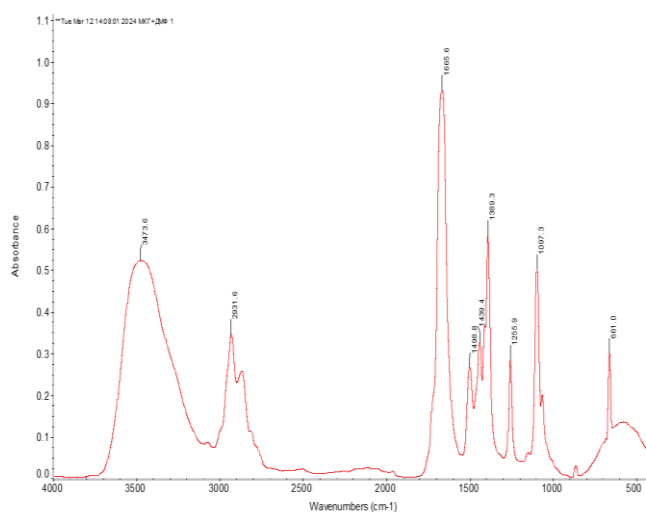
Бұзылған целлюлозаға крахмал және глицерин қосу арқылы тізбектеп, тігілген биополимер алынды.

Кесте 1. Бастапқы заттардың қатынасына байланысты мақта, крахмал, глицерин негізіндегі биополимердің алынуының оңтайлы жағдайлары.

Биополимер	Массалық қатынас	t°C	τ, мин
Мақта, крахмал, глицерин	1,0:1,0:1,0	150	3
	1,0:1,0:2,5	120	6
	1,0:3,0:3,0	90	9

Биополимерді алудың тиімді жағдайы ретінде синтездің бірінші әдісі, 90°C температура, 9 мин ұзақтық, крахмал және глицерин негізінде еритін мақта ерітіндісі 1,0:3,0:3,0 қатынасы анықталды.

Мақта, крахмал, глицерин негізіндегі биополимерді ИҚ-спектрі Nicolet 5700 (Thermo Electron, АҚШ) құрылғысында шыңдарын анықтадық. Үлгіні зерттеу [1, 2, 3] әдістемелері бойынша жүргізілді. 0.5 г. биополимер үлгілерін 5 мл ДМФ ерітіндісінде ертіліп, кептіріліп. Дайын болған үлгіге ИҚ-спектрометрінде анализ жүргізілді.

Сурет 1.

Нәтижесінде биополимердегі эпоксидтік топтар үзіліп крахмал, глицерин құрамында кездесетін топтармен байланысқан.

Қорытынды.

Зерттеу барысында биополимер жасау үшін өсімдік шикізаты мен ауылшаруашылық қалдықтарын пайдалану мүмкіндіктерін зерттеп, талдадық. Бұл материалдардың сорбенттерді синтездеудің бастапқы компоненттері ретінде сулы ерітіндіден металл иондарын бөліп алуды тиімділігімен пайдалану мүмкіндігі бар екендігі эксперименталды түрде расталды. Зерттеу нәтижелері өсімдік шикізаты мен ауыл шаруашылығы қалдықтары негізінде экологиялық таза биополимер алу мүмкіндігін көрсетеді. Бұл биополимер косметика, медицина және әртүрлі қаптамалар алу сияқты әртүрлі салаларда қолданыла алады. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, өсімдік шикізаты мен ауылшаруашылық қалдықтары негізінде биополимер алу және дамыту процестерін оңтайландыру мақсатында осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің болашағы туралы қорытынды жасауға болады. Осы жұмыс шеңберінде жүргізілген зерттеу биополимер және оларды алу тәсілдері саласындағы ғылыми білімді кеңейтуге мүмкіндік береді, сондай-ақ қоршаған ортаны өңдеу мен тазартудың экологиялық тұрақты технологияларын дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

1 Тарасевич Б.Н. ИҚ органикалық қосылыстардың негізгі кластарының спектрлері // Анықтамалық материалдар. – Мәскеу, 2012. – Б. 55.

2 Метатарсаль И.И. Минералдардың инфрақызыл спектрлері. – М.: Мәскеудегі басылым. ун-та, 1976. – 175 б.

3 Накамото К. Бейорганикалық және координациялық қосылыстардың ИҚ-спектрлері: ағылшын тілінен аударғанда. – М: Әлем, 1991. – 536 б.

ГТАМР 69.01.11

РОТАН-ЭЛЕОТРИСИНИҢ (PERCCOTTUS GLENII) ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ СУ АЙДЫНДАРЫНДА ТАРАЛУЫ

Д.Ө. Өмірбек

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Бұл зерттеуде Odontobutidae тұқымдасына жататын шағын тұщы су балығы, сонымен қатар, Еуразияның көп бөлігіне таралған қауіпті инвазивті түрлердің бірі болып саналатын ротан-элеотрисінің (*Perccottus glenii*) Қазақстан және Еуразия су айдындарында таралуы қарастырылды. Ротан-элеотрисінің табиғи таралу аумағы солтүстік-шығыс Қытайды, Қиыр Шығысты және Корей түбегін қамтиды. Ал 1916 жылдан бастап Еуразияның барлық аумақтарында аталған түр қарқынды түрде таралуда. Ротан-элеотрисінің географиялық таралу аумағы әртүрлі әдеби дереккөздерге анализ жасау арқылы анықталды. Зерттеу барысында осы уақытқа дейін аталмаған жаңа таралу аймақтарының ашылғаны анықталды, оған қоса, нақты дәлелдер келтірілмеген кейбір ескі нүктелер негізсіз деп табылды. Қазіргі таңда ротан-элеотрисі өзінің табиғи ареалынан бөлек Еуразияның көптеген елдеріне таралған және заманауи таралу аймағы айтарлықтай кең аумақты алып жатыр. Нақытарақ айтқанда, Қазақстан, Ресей, Литва, Латвия, Эстония, Белоруссия, Молдавия, Сербия, Болгария, Румыния, Финляндия және тағы да басқа елдер. Зерттеу нәтижесінде инвазивті таралу аумағы бойынша табылған нүктелер Қазақстан мен Еуразияның картасына түсірілді.

Түйін сөздер: Ротан-элеотрисі, *Perccottus glenii*, таралу аймағы, инвазивті ошақтар.

Ротан-элеотрисі (*Perccottus glenii*) Dybowski, 1877 – Odontobutidae тұқымдасына жататын шағын тұщы су балығы, сонымен қатар, Еуразияның көп бөлігіне таралған қауіпті инвазивті түрлердің бірі болып саналады. Аталған түр тек ғана жергілікті емес аумақтардағы биоалуантүрлілікке ғана емес, табиғи таралу аумағындағы балықтарға да айтарлықтай қауіп төндіреді. Ротан-элеотрисі жыртқыштар болып саналады, себебі жергілікті балықтар мен амфибиялардың уылдырықтарын, сонымен қатар жас шабақтармен көректеніп, жергілікті фаунаға айтарлықтай қауіп төндіреді [1-4]. Ротан-элеотрисі басқа жергілікті түрлер мекендей алмайтын қолайсыз орталарда да өмір сүре алады,

ал тұщы су экожүйелері ротан-элеотрисінің таралу айқымының кеңеюіне байланысты үлкен өзгерістерге ұшырайды [5]. Ротан-элеотрисінің жергілікті фаунаға тигізетін теріс әсерлерінің салдарынан, осы инвазивті түрдің қазіргі географиялық таралуын үнемі бақылай маңызды болып табылады.

Ротан-элеотрисінің табиғи таралу аумағы солтүстік-шығыс Қытайды, Қиыр Шығысты және Корей түбегін қамтиды [5]. 1912 жылы ротан-элеотрисінің бірнеше дарасы Зей өзенінен (Амур облысы, Ресей) Санкт-Петербургке әкелініп, 1916 жылы аталған даралар су айдынына жіберіліп, сол жерден әр түрлі тоғандарға таралып кеткен. Ротан-элеотрисінің тағы бір енуі 1940 жылы Мәскеу облысының тоғандарында орын алған. Амур бассейнінен кәсіптік мақсаттағы балықтарды КСРО су қоймаларына акклиматизациялау нәтижесінде келесі онжылдықта ротан-элеотрисінің одан әрі таралуы жалғасқан [5]. 1973-1976 жылдары ротан популяциясы Ертіс алабында кездеседі [6].

XX ғасырдың екінші жартысында ротан-элеотрисі батысқа, Шығыс және Орталық Еуропаға тез тарала бастады. Бүгінгі күні ол Беларусь, Украина, Румыния, Балқан, Польша, Словакия, Венгрия, Германия және Балтық жағалауы елдерінің су қоймаларында кеңінен таралған [3, 4, 7-29]. Ротан-элеотрисі Еуропаның басқа елдеріне таралуы және тіпті, Солтүстік Америкаға да жетуі әбден мүмкін [30].

Қазақстан аумағына ротан алғаш рет Қытайдан (Харбин қаласы) 1958 жылы келген болса керек, ол жас шөпқоректі балықтармен бірге Іле өзенінің алабында орналасқан Алматы балық зауытына кездейсоқ әкелінді [31]. 1960-1970 жылдары ротан-элеотрисі Балқаш көлі мен Іле өзенінің бассейнінде, сонымен қатар Қапшағай су қоймасында тіркелген [32-35]. Шамамен 1961 жылы ротан-элеотрисі Янцзы өзенінен (Қытай) Сырдария өзеніне (Өзбекстан) енгізілді [36]. 1967-1972 жылдары Сырдария өзенінің бассейніне қарасты бірнеше су айдындарынан ротан-элеотрисінің табылғаны жайында бірнеше ақпараттар бар [5]. Алайда, айта кету керек, ротан-элеотрисімен бір уақытта Қазақстан су айдындарына *Odontobutidae* тұқымдасының тағы бір өкілі, морфологиясы мен экологиялық қуысы ұқсас қытай-элеотрисі енгізілген болатын (*Micropercops sinctus*). Жоғарыда аталған дереккөздерде ротан-элеотрисінің диагностикалық белгілері туралы ақпараттар болмағандықтан, оның Балқаш бассейндерінің су қоймаларында, Іле мен Сырдария өзендерінде таралуы туралы ақпарат күдік тудырады [5, 6]. Бұдан кейінгі деректерде аталған бассейндерден ротан-элеотрисі ауланғаны туралы мәліметтер болған жоқ. Біздің 2023 жылғы Балқаш су қоймалары мен Сырдария өзеніне жасаған далалық зерттеулерімізде де ротан-элеотрисі табылмады.

Қазіргі таңда ротан-элеотрисі Қазақстан су айдындарына Ресеймен шекаралас аумақтардан енген, аталған түрдің Ертіс, Есіл және Тобыл өзендерінің бассейндерінде тіркелгені жайлы мәліметтер бар [6]. Ротан-элеотрисінің Өлеңгі ағынсыз өзеніндегі (Павлодар облысы) алғаш тіркелуін, Тагаев Д.А.(магистрлік диссертация жетекшісі) 2021 жылы жасаған болатын.

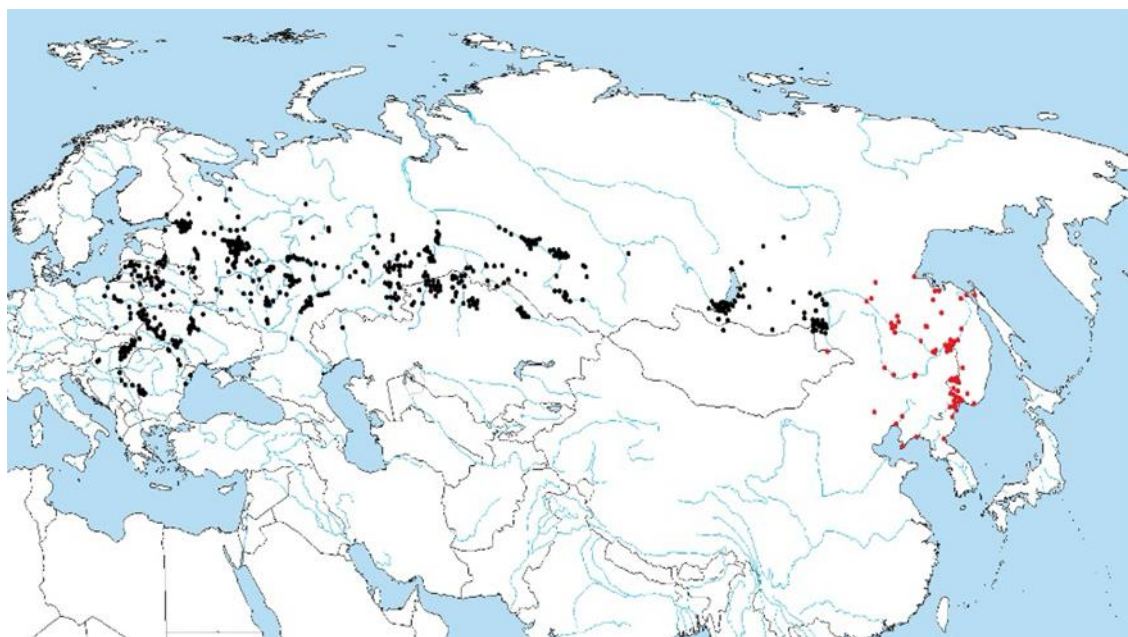
Зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдері.

Ротан-элеотрисі (*Percottus glenii*) балықтарының табылуы туралы мәліметтер әдеби дереккөздерге талдау жасау негізінде жиналды. Тиісті ақпараттар 1877 жылдан 2023 жылға дейін шыққан басылымдардан табылды. Аталған деректердің ішінде күмәнді болған жағдайларда, ақпаратты растайтын коллекциялық материалдар немесе фотосуреттер қарастырылды. Ал Қазақстандағы таралуы бойынша бірқатар облыстарға экспедициялар нәтижесі көмегін тигізді. Зерттеу нәтижелері бойынша табылған нүктелер алдымен Google maps бағдарламасында белгіленіп, кейіннен кескін картаға түсірілді.

Зерттеу нәтижелері.

Ротан-элеотрисінің Қазақстан және Еуразия су қоймаларында таралуының анализі.

Ротан-элеотрисінің Еуразия су қоймаларында таралуын зерттеудің нәтижелері кескін картаға түсірілді (сурет 1). Картада қазіргі кездегі ротан-элеотрисінің табиғи және инвазивті таралу аймақтары көрсетілген.

Сурет 1. Ротан-элеотрисінің Еуразия су қоймаларында таралуы.

Қызыл түспен табиғи таралу аймағы, қара түспен инвазивті ареалы көрсетілген.

Деректерді талдау нәтижесі ротан-элеотрисінің инвазивті түрінің таралуы бұрынғы күткеннен әлдеқайда жоғары екенін көрсетті. Қазіргі таңда ротан-элеотрисі Висла, Преголь, Неман, Даугава, Великая, Нева, Онега, Солтүстік Двина, Обь, Енисей, Дунай, Днестр, Днепр, Дон, Еділ, Орал өзендерінің бассейндерінде, сондай-ақ Амур өзенінің жоғарғы ағысында табиғи таралу аймақтарынан тыс жерлерде табылды. Ротан-элеотрисінің бүгінгі күнгі таралу ауқымы әр түрлі факторлар әсерімен, нақтырақ айтсақ, ландшафттық және климаттық факторлармен, оған қоса, бір-бірінен үлкен арақашықтықта орналасқан жаңа таралу аймақтарының пайда болуына алып келетін

ошақтардың пайда болуымен анықталады. Бұл аймақтардың кейбіреулері әлі күнге дейін оқшауланған болса, көпшілік аймақтар өзара бірігіп, әлдеқайда кеңейген.

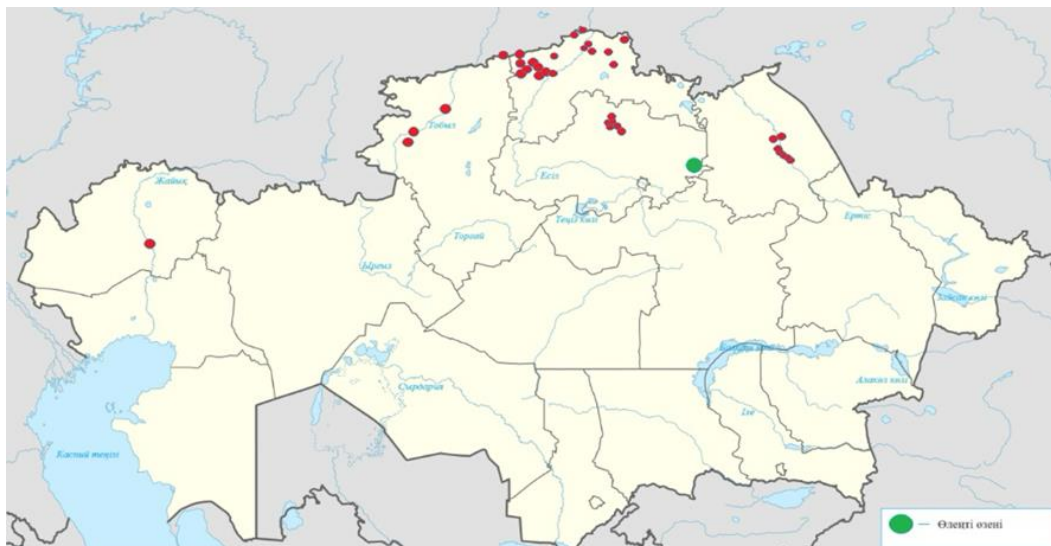
Инвазияның жаңа ошақтары пайда болып, жылдан жылға ротан-элеотрисінің таралу аймағы кеңейе түсуде.

Еуразияда инвазивті ротан-элеотрисі популяциясы 44°-тан 63° солтүстік ендік пен 17°-тан 121° шығыс ендік диапазонында табылды (Италиядан расталмаған ақпаратты қоспағанда).

Зерттеу нәтижелері бойынша ротан-элеотрисінің инвазивті таралу аймағының ең Батысында орналасқан нүктесі Сербия, Болгария елдеріне тиесілі болса, ең Шығысында орналасқан нүктесі ретінде Ресейдің Забайкалье аймағын айтсақ болады.

Болашақта жоғарғы Амур аумағы да ротан-элеотрисінің табиғи таралу аймағымен бірігуі мүмкін. Осылайша, соңғы жүз жылға жуық уақыт ішінде ротан-элеотрисі Ресей Федерациясының 36 аймағында табиғи диапазоннан тыс жерде табылды, сонымен қатар Ресейдің 9 Республикасында тіркелді. Атап айтқанда: Башқұртстан, Бурятия, Карелия, Коми, Марий Эл, Мордовия, Татарстан, Удмуртия, Чувашия және басқа да бірқатар аймақтарда. Ресей Федерациясынан басқа 14 елде де кең таралған: Литва, Латвия, Эстония, Беларусь, Молдова, Украина, Қазақстан (республикамыздың солтүстігінде), Моңғолия, Польша, Словакия, Венгрия, Сербия, Болгария және Румыния. Қазіргі уақытта аталған түр Дунай, Ертіс және Обь өзендеріне тез таралуда. Оның Енисей өзенінде пайда болуы күтілуде. Және де ротан-элеотрисінің таралуы әлі күнге дейін жалғасуда

Ротан-элеотрисінің Қазақстан су қоймаларында таралуын зерттеудің нәтижелері кескін картаға түсірілді (сурет 2). Картада қазіргі кездегі ротан-элеотрисінің Қазақстанға енген аймақтары және де зерттеу жұмысына арналған материалдар жиналған өзен бейнеленген.

Сурет 2. Ротан-элеотрисінің Қазақстан су қоймаларында таралуы.

Суретте көрсетілгендей қазіргі таңда ротан-элеотрисі Қазақстанның солтүстігінде қарқынды түрде таралуда. Ертіс, Есіл, Тобыл өзендерінің бассейнінде қоныстанған. Нақытрақ айтатын болсақ, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облысының су айдындарында кездеседі. Аталған су қоймаларына адамдардың көмегімен кездейсоқ немесе Ресей Федерациясының су айдындарынан енген.

Біздің ротан-элеотрисін анықтаған нүктеміз Солтүстік Қазақстан бойынша ең оңтүстігіндегі нүкте болып табылады. Соған орай, алдағы уақытта ротан-элеотрисі Орталық Қазақстанға, кейіннен Оңтүстік Қазақстанға таралу ықтималдылығы өте жоғары.

Солтүстік Қазақстан Облысы бойынша таралған нүктелердің көпшілігі көлдер, ағынсыз, тіпті, тұйық су айдындары болып келеді. Бұл су қоймаларына ротан-элеотрисі балықшылардың кездейсоқ енгізуі арқылы таралған болуы мүмкін.

Картада көрсетілген нүктелердегі ротан-элеотрисінің мөлшері айтарлықтай көп емес. Мысалы, Убаськин А. В. келтірген мәліметтер бойынша Ертіс өзенінің орта ағысында (Павлодар облысы) жергілікті емес түрлердің мөлшері жалпы ихтиофаунаның тек 4%-ын ғана алып жатыр. Акиянова Ф.Ж. және басқаларының зерттеулері бойынша Ақмола облысындағы алты көлдің (Бурабай, Үлкен Шабакты, Кіші Шабакты, Жөкей, Қатаркөл және Шортанды көлдері) ихтиофаунасын зерттеу нәтижесінде, аталған су айдындарында 17 түр мекендейтіні анықталған. Оның ішінде 9 түр акклиматизанттар болып табылады. Соның біреуі біздің зерттеу нысанымыз – ротан-элеотрисі болып табылады.

Ал Ж.Р. Кабдолов және басқа ғалымдар Ертіс бассейнінің бірқатар көлдерінің ихтиофаунасына зерттеу жұмыстарын жүргізген. Атап айтқанда, Топалевое, Комендант, Балтажар, Красное, Қара Мырза, Қарасу және Лесное көлдері. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде осы көлдердің ихтиофаунасы 9 түрмен анықталатыны көрсетілген. Оның ішінде 6 түр аборигенді және 2 түр интродуцирленген ал 1 түр кездейсоқ қоныстанушы болып табылады. Ротан-элеотрисі жоғарыдағы көлдерге кездейсоқ енгенін атап өту керек. Бұл түр аталған көлдерге басқа енгізілген екі түрді тасымалдау, енгізу жұмыстары жүргізілген кезде жас даралары немесе уылдырықтарының кездейсоқ тасымалдануы арқылы енген болуы мүмкін.

Базарбаева З.М. және Вилков В.С. зерттеулері бойынша Жамбыл және Мағжан Жұмабаев аудандарындағы бірқатар көлдерде ротан-элеотрисінің әртүрлі жыныстық және жастық құрамы бар. Бұл жердегі ротан-элеотрисінің аталықтары аналықтарына қарағанда 26%-ға көбірек. Сонымен қатар, жас даралары мен бір жылдық балықтар мөлшері өте көп. Ал төрт жастан асқан даралар аз кездеседі.

Бұл түрдің Қазақстанда таралуы жергілікті түрлер санына теріс әсерін тигізеді. Тек ғана амфибиялар мен басқа балықтардың уылдырықтары мен жас дараларымен ғана емес, сонымен қатар көптеген буынаяқтылардың да дернәсілдерімен қоректеніп, биоалуантүрліліктің азаюына әкелуі мүмкін. Бұған

дәлел ретінде Жадан К.С. және Саликов А.Б. жасаған зерттеу жұмысына назар аударуға болады. Аталған зерттеу жұмысында Солтүстік Қазақстан облысындағы Половинное, Сасықкөл, Конюховское, Глубокое, Белое, Рыбное, Расплатное, Жекекөл және Ақбасты сияқты әртүрлі көлдерден ауланған ротан-элеотрисінің қоректену ерекшеліктері зерттелген. Зерттеу нәтижесінде аталған су айдындарындағы ротан-элеотрисінің негізгі қоректері көбінесе жәндітер мен басқа да буынаяқтылардың жас даралары немесе уылдырықтары екені анықталған. Бұдан шығатын қорытынды ротан-элеотрисінің таралуы Қазақстандағы жергілікті түрлердің азаюына алып келуі мүмкін.

Бүгінгі күні ротан-элеотрисі осы аумақтардан Қазақстанның басқа су айдындарына жоғарғы жылдамдықпен таралуда.

Қолданылған әдебиеттер

1 Reshetnikov A.N. The Introduced Fish, Rotan (*Perccottus glenii*), Depresses Populations of Aquatic Animals (Macro-invertebrates, Amphibians, and a Fish). – *Hydrobiologia*. – 2003. – vol. 510. – nos. 1-3. – С. 83-90.

2 Grabowska J. et al. First insights into the molecular population structure and origins of the invasive Chinese sleeper, *Perccottus glenii*, in Europe // *NeoBiota*. – 2020. – Т. 57. – С. 87-107.

3 Pupiņš M., Pupiņa A. Invasive fish *Perccottus glenii* in biotopes of *Bombina bombina* in Latvia on the north edge of the fire-bellied toad's distribution // *Acta Biologica Universitatis Daugavpiliensis*. – 2012. – С. 82-90.

4 Pihlström H. et al. First record of the invasive Chinese sleeper *Perccottus glenii* (Gobiiformes: Odontobutidae) in Finland // *Memoranda Societatis pro Fauna et Flora Fennica*. – 2022. – № 98. – С. 87-92.

5 Reshetnikov A. N. The current range of amur sleeper *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Odontobutidae, Pisces) in Eurasia // *Russian journal of biological invasions*. – 2010. – Т. 1. – С. 119-126.

6 Решетников А. Н., Чибилев Е. А. Распространение ротана (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) в бассейне р. Иртыш и анализ возможных последствий для природы и человека // *Сибирский экологический журнал*. – 2009. – Т. 16. – № 3. – С. 405-411.

7 Lukina I. I. Distribution of the Amur sleeper (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) in Belarus // *Russian Journal of Biological Invasions*. – 2011. – Т. 2. – С. 209-212.

8 Kvach Y. et al. First record of the Chinese sleeper *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 in the Ukrainian part of the Danube delta // *BioInvasions Records*. – 2012. – Т. 1. – № 1. – С. 25-28.

9 Reshetnikov A. N. Spatio-temporal dynamics of the expansion of rotan *Perccottus glenii* from West-Ukrainian centre of distribution and consequences for European freshwater ecosystems // *Aquatic Invasions*. – 2013. – Т. 8. – № 2. – С. 193-206.

- 10 Kvach Y. et al. First record of the Chinese sleeper, *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Actinopterygii: Odontobutidae) in the Dnieper Estuary, southern Ukraine (Black Sea drainage) // *BioInvasions Records*. – 2016. – Т. 5. – № 4. – С. 285-290.
- 11 Kvach Y. et al. Post-invasion spread of Chinese sleeper (*Perccottus glenii*) in the Lower Danube drainage (Budjak region of Ukraine) // *BioInvasions Record*. – 2022. – Т. 11. – № 2. – С. 547-559.
- 12 Kutsokon I. The Chinese sleeper (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) in Ukraine: new data on distribution // *Journal of Applied Ichthyology*. – 2017. – Т. 33. – № 6. – С. 1100-1107.
- 13 Nalbant T. T., Battes K. W., Pricope F., Ureche D. First record of the Amur sleeper *Perccottus glenii* (Pisces: Perciformes: Odontobutidae) in Romania // *Travaux du Muséum National d'Histoire Naturelle «Grigore Antipa»*. – 2004. vol. 47. – С. 279-284.
- 14 Popa L. O. et al. The first record of *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Pisces: Odontobutidae) and *Ameiurus melas* Rafinesque, 1820 (Pisces: Ictaluridae) from the Romanian sector of the Danube // *Travaux du Museum National d'Histoire Naturelle «Grigore Antipa»*. – 2006. – Т. 49. – С. 323-329.
- 15 Năstase A. First record of Amur sleeper *Perccottus glenii* (Perciformes, Odontobutidae) in the Danube delta (Dobrogea, Romania) // *Acta Ichtiologica Romanica*. – 2007. – Т. 2. – С. 167-175.
- 16 Covaciu-Marcov S. D., Telcean I. C., Ferenti S. Range extension of *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 in Western Romania, a new distribution route in the Danube River Basin // *Journal of Applied Ichthyology*. – 2011. – Т. 27. – № 1. – 144 c.
- 17 Covaciu-Marcov S. D., Ferenti S., Sas-Kovács I. New records of *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 from south-western Romania: invasion in Timiș and Aranca rivers // *South-Western Journal of Horticulture, Biology & Environment*. – 2017. – Т. 8. – № 2. – С. 123-128.
- 18 Nastase A. et al. A decade (2007-2017) from first record of the invasion in Danube Delta (Romania) by the non-native Chinese sleeper (*Perccottus glenii*, Dybowski 1877) species in north of Balkan area // *J Environ Protect Ecol*. – 2019. – Т. 20. – № 4. – С. 1796-1805.
- 19 Jurajda P. et al. A first record of *Perccottus glenii* (Perciformes: Odontobutidae) in the Danube River in Bulgaria // *Acta zoologica bulgarica*. – 2006. – Т. 58. – № 2. – С. 279-282.
- 20 Čaleta M., Jelić D., Buj I., Zanella D., Marčić Z., Mustafić P., Mrakovčić M. First record of the alien invasive species rotan (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) in Croatia // *Journal of Applied Ichthyology* – 2011. – № 27. – С. 146-147.
- 21 Horvatić S. et al. First report of the Chinese sleeper *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 in the Drava River, Croatia // *BioInvasions Record*. – 2022. – Т. 11. – № 1. С. 250-266.
- 22 Nowak M., Popek W., Epler P. Range expansion of an invasive alien species, Chinese sleeper, *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Teleostei:

Odontobutidae) in the Vistula River drainage // *Acta ichthyologica et piscatoria*. – 2008. – Т. 38. – № 1. – С. 37-40.

23 Grabowska J. et al. Non-selective predator-the versatile diet of Amur sleeper (*Perccottus glenii* Dybowski, 1877) in the Vistula River (Poland), a newly invaded ecosystem // *Journal of Applied Ichthyology*. – 2009. – Т. 25. – № 4. – С. 451-459.

24 Terlecki J., Pałka R. Occurrence of *Perccottus glenii* Dybowski 1877 (Perciformes, Odontobutidae) in the middle stretch of the Vistula River, Poland // *Fisheries & Aquatic Life*. – 2012. – Т. 20. – № 3. – С. 179-184.

25 Koščo J. et al. The expansion and occurrence of the Amur sleeper (*Perccottus glenii*) in eastern Slovakia // *Folia Zoologica*. – 2003. – Т. 52. – № 3. – С. 329-336.

26 Reshetnikov A. N., Schliewen U. K. First record of the invasive alien fish rotan *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Odontobutidae) in the Upper Danube drainage (Bavaria, Germany) // *Journal of Applied Ichthyology* -2013. – № 29: – С. 1367-1369.

27 Nehring S., Steinhof J. First records of the invasive Amur sleeper, *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 in German freshwaters: a need for realization of effective management measures to stop the invasion // *BioInvasions Record*. – 2015. – Т. 4. – № 3. – С. 223-232.

28 Rakauskas V., Virbickas T., Steponėnas A. Several decades of two invasive fish species (*Perccottus glenii*, *Pseudorasbora parva*) of European concern in Lithuanian inland waters; from first appearance to current state // *Journal of Vertebrate Biology*. – 2021. – Т. 70. – № 4. – С. 21048.1-14.

29 Reshetnikov A. N., Ficetola G. F. Potential range of the invasive fish rotan (*Perccottus glenii*) in the Holarctic // *Biological Invasions*. – 2011. – Т. 13. – С. 2967-2980.

30 Селезнев В.В. Малоценные и сорные виды рыб китайского комплекса в Капчагайском водохранилище // В сб.: Рыбные ресурсы водоемов Казахстана и их использование. – Алма-Ата: Кайнар. – 1974. – № 8. – С. 143-148.

31 Анциферова Т.И., Серов Н.П., Таирова З. Ихтиофауна дельты р. Или // В сб.: Биологические основы рыбного хозяйства водоемов Средней Азии и Казахстана. – Балхаш. – 1967. – С. 23-25.

32 Митрофанов В.П., Дукравец Г.М. Состав ихтиофауны среднего течения р. Или и ее распределение по обследованным водоемам // *Биологические науки*. – 1976. – № 9. – С. 52-54.

33 Мудатов С.М. О составе ихтиофауны Тас-Мурунской оросительной системы бассейна р. Или // *Биологические науки*. – 1976. – № 9. – С. 141-142.

34 Дукравец Г.М., Глуховцев И.В. Рыбы семейства Элеотрисовых в бассейне р. Или // *Биологические основы рыбного хозяйства водоемов Средней Азии и Казахстана. Тез. докл. 18-ой научн. конф.* – Ташкент: Фан. – 1983. – С. 183-185.

35 Борисова А. Т. Случайные вселенцы в водоемах Узбекистана // Вопр. ихтиол. – 1972. -Т. 12. – № 1. – С. 49-53.

36 Митрофанов В.П., Дукравец Г.М., Сидорова А.Ф. Рыбы Казахстана. Т. 5. – Алма-Ата: ҒЫЛЫМ, 1992. – 464 с.

ҒТАМР 34.01.21

ТАБИҒИ ИНГРЕДИЕНТТЕРГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЫЛҒАЛДАНДЫРАТЫН ЖӘНЕ НЫҒАЙТАТЫН ҚАСИЕТТЕРІ БАР ШАШ МАСКАСЫН ЖАСАУ

Н. Маратқызы

Оқытушы, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

М.Т. Нұрзат, Д.Т. Төлеуханова

Студенттер, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Ғылыми мақалада Қазақстан Республикасында отандық косметикалық тауарлар аз болғандықтан, шаш күтіміне қажет болатын және оның ажырамас бөлігі – нәрлендіргіш шаш маскасын әзірледік. Шаштың қандай факторлардың әсерінен нашарлауы, оның алдын алу жолдарын және әрқашан жақсы күйде сақтап тұруға болатынын зерттедік. Масканын шаш құрылымына қалай әсер ететіндігі көрсетілді.

Түйін сөздер: май, шаш, кастор майы, репей майы, Е витамині, жұмыртқа сарысы, глицерин, нәрлендіру, ылғалдандыру.

Қазақстан Республикасында отандық косметикалық өндірістер импорттық тауарлардан қарағанда едәуір төмен, бұл олардың нарықтағы үлесін арттыру қажеттілігін көрсетеді. Бұл үрдіс шаш пен бас терісіне күтім жасау тауарларына да тән [3]. Осы косметикалық өнімдердің ішінде шаш құрылымын қалпына келтіру, шаштың сыртқы түрін ылғалдандыру және нығайту, жақсарту және т.б. процесіне негіз болатын шаш маскалары маңызды орын алады [1].

Отандық тауарлардың үлесін арттыру үшін өнімнің сапасын арттыру және ассортиментін кеңейту қажет, бұл өндіріске жаңа косметиканы әзірлеу мен енгізуге мүмкіндік береді. Құралдардың тиімділігі және олардың негізгі Функционалды (тамақтану, қалпына келтіру, ылғалдандыру және т.б.) және тұтынушылық (түсі, иісі, консистенциясы, сақтау тұрақтылығы) қасиеттері компоненттік құрамға байланысты [2].

Жұмысымыздың мақсаты шаш құрылымын ылғалдандыру және нығайту мақсатында табиғи ингредиенттерге негізделген шаш маскасының тиімділігін зерттеу, әзірлеу және бағалау болды.

Шаш күнделікті әртүрлі сынақтардан өтеді, мысалы, сәндеу құралдарын, шаш кептіргішті және бұйралағыш/түзеткіштерді пайдалану; дұрыс

тамақтанбау; ұйқының бұзылуы, стресс; судың сапасыздығы, хлорланған бассейндер және т.б.

Шаш адам сырт келбетіндегі тартымдылық пен адамның өзіне деген күтімінің бір факторы болуына байланысты, біз шаш күтіміне арналған нәрлендіргіш маска жасадық. Масканың құрамы сапалы да, шаш құрамын жақсартуға бағытталған ингредиенттерге толы. Құрамы: Кастор майы, репей майы, глицерин, витамин Е, жұмыртқа сарысы.

Маска жеке шаштың құрылымына қалай әсер ететінін анықтайық:

1. *Кортекс*: бұл кератин деп аталатын берік ақуыз материалынан тұратын шаштың орталық бөлігі. Табиғи ингредиенттері бар маска кортекске еніп, оны нәрлендіреді және зақымдалған жерлерді қалпына келтіреді. Репей мен кастор майлары кортекстің терең қабаттарына еніп, оның құрылымын нығайта алады.

2. *Кутикула*: бұл қабаттасатын қабыршақтардан тұратын шаштың қорғаныш сыртқы қабаты. Маска кутикуланы ылғалдандырады, шашқа жылтыр береді және оны тегіс етеді. Маскадағы Глицерин кутикуланы тегістеуге көмектеседі, кесілген ұштардың пайда болуын азайтады.

3. *Фолликул*: бұл бас терісіне бекітілген шаш өсетін жер. Маска фолликул аймағындағы қан айналымын ынталандырады, бұл шаштың тамырларын нығайтуға көмектеседі және шаштың өсуін ынталандырады. Бұл әсіресе қан айналымын жақсартатын репей майы мен Е дәрумені маскаларын қолданған кезде өте маңызды.

4. *Ылғалдандыру*: шаш 15% судан тұрады және ылғалдандыру оларға маңызды рөл атқарады. Маска шашты ылғалдандырады, оның құрылымына еніп, глицериннің арқасында ылғалды ұстайды. Бұл шашты жұмсақ, икемді және зақымдануға бейім етеді.

Тұтастай алғанда, табиғи ингредиенттері бар шаш маскасы шаштың құрылымы деңгейінде жұмыс істейді, оны нәрлендіреді және ылғалдандырады, тамырды нығайтады және өсуді ынталандырады, сонымен қатар сыртқы әсерлерден қорғайды. Бұл шашты берік, жылтыр және сау етеді.

Кастор майы – кастор бұршақтарынан сығымдалған табиғи өсімдік майы. Кастор майының тиімділігінің құпиясы мүлдем құпия емес [5].

Кастор майы 90% май рицинол қышқылының қалдықтарынан түзілетін триглицеридтен тұрады, ол шаш фолликулаларын нығайтады. Бұл компонент қабынуға қарсы әсерге жауап береді, қан айналымын ынталандырады. Құрамындағы басқа пайдалы май қышқылдары:

Линол – май балансын тұрақтандырады;

Олеин – құрғақтық пен сынуды азайтады, шаш құрылымындағы ылғалды «тығыздайды»;

Пальмитин-фолликулаларды нығайтады;

Стеарин-шашты тегістейді, оның құрылымын қалпына келтіреді.

Косметикалық өнім Е дәруменімен байытылған-бос радикалдардың зиянды әсерінен қорғайтын күшті антиоксидант. Микроэлементтер тіндерді жасартады, шаштың өсуін ынталандырады [4].

Репей майының құрамында табиғи инулин, ақуыз, эфир және майлары (пальмитин және стеарин қышқылдары), таниндер, минералды тұздар мен дәрумендер бар[9]. Инулиннің аз мөлшері шаш пен бас терісін тиімді жуғыш және ылғалдандырғыш ретінде әрекет етеді. Өнімнің май негізі шашты жұқа пленкамен жауып, агрессивті сыртқы ортаның әсерінсіз қалпына келтіруге мүмкіндік береді [10].

Глицерин – аздап тәтті дәмі бар тұтқыр құрылымы бар үш атомды спирт, сыртқы түрі айқын түсі мен иісі жоқ қалың сұйықтыққа ұқсайды. Глицерин молекуласы губка принципі бойынша жұмыс істейді және жоғары гигроскопиялық қасиетке ие: ол суды сыртынан тартады және теріні ылғалмен қанықтырады, оны ұзақ уақыт бойы бетінде ұстауға көмектеседі. Үлкен концентрацияда ол керісінше әрекет етеді: ол ылғалды алып тастайды, осылайша құрғататын әсер етеді, терінің өткізгіштігін және оның қорғаныс функцияларын бұзады. Сондықтан глицерин ешқашан косметиканың құрамында таза түрінде қолданылмайды, бірақ сумен сұйылтылған 5-7% эмульсия ретінде қолданылады.

Ол көптеген зиянды бактериялардың көбеюін тежейді, осылайша эпидермиске ену жолында берік тосқауыл жасайды [8].

Е дәрумені шашты ультракүлгін сәулеленудің зиянды әсерінен қорғайды, оны нығайтады және шаш өсуін күшейтеді. Сонымен қатар, Е дәрумені бас терісін емдейді [6].

Ал масканың міндетті компоненті – жұмыртқаның сарысы. Біріншіден, шашқа пайдалы, екіншіден, маймен біріктірілгенде эмульгатор ретінде әрекет етеді. Әрі шаштан майларды жууды жеңілдетеді. Жұмыртқаның сарысында витаминдердің көп мөлшері бар. А және Е бас терісін нәрлендіреді және ылғалдандырады. D шаш өсуін ынталандырады және шаштың түсуін болдырмайды. В дәрумендері шашты күшті және қалың етеді [7]. Құрамында көптеген ақуыздар мен май қышқылдары бар сарысы шашты нәрлендіреді, оны берік және тегіс етеді. Оның құрамында лецитин бар, ол шашты ылғалдандыруға көмектеседі және шаштың сынуына жол бермейді.

Әрбір табиғи ингредиенттің шашқа пайдасын көргеннен кейін, маска жасау процесіне көшейік. Біз 30мл көлемінде маска істедік. Маскадағы әрбір ингредиент үшін пропорцияларды анықтайық:

1. Кастор майы: әдетте масканың жалпы көлемінің 10%-дан 40%-на дейін қолдану ұсынылады. 30 мл маска үшін бұл 3-12 мл кастор майы болады.

2. Репей майы: әдетте 10%-дан 40%-ға дейін қолданылады. Сондай-ақ, 30 мл маска үшін бұл 3-12 мл репей майы болады.

3. Е дәрумені: шамамен 2 мл Е дәрумені қосуға болады, бұл жалпы көлемнің 6,6% құрайды.

4. Глицерин: егер 5%-дан 7%-ға дейін қолданылса, онда 30 мл маска үшін ол 0,3-тен 2,1 мл-ге дейін глицерин болады.

5. Жұмыртқа сарысы: әдетте 5%-дан 20%-ға дейін қолданылады. 30 мл маска үшін бұл 1,5-тен 6 мл-ге дейін сарысы болады. Сонымен, біздің 30 мл Шаш маскасында қолданамыз:

Компоненттер	Көлемі	Пайыздық үлесі
Кастор майы	10 мл	33,3 %
Репей майы	10мл	33,3 %
Е витамині	2 мл	6,6 %
Глицерин	2 мл	6,6 %
Жұмыртқа сарысы	6 мл	20%

Маска жасау кезінде қолданылатын үстел үсті және барлық құрал-жабдықтар: петри табақшасы, пипетка, шыны таяқша, градуирленген тамшуырлар, лабораториялық таразы, химиялық қасық 96% спиртпен стерилизацияланды. Ең бірінші біз маскаға қосатын компоненттерді лабораториялық таразы арқылы өлшеп алдық.

Е витаминдерін шприц енгізіп, ішіндегі майын алып, қоспамызға қосуға дайындап қойдық. Кастор майын және репей майын петри табақшасына құйдық. Жұмыртқа сарысын ақуыздан бөліп жеке ыдысқа дайындадық. Келесі витамин Е-ні шприцпен петри табақшасына енгіздік. Жұмыртқа сарысын салмай тұрып оны шыны таяқшамен араластарып, біртекті консистенция болғанын бақыладық. Петри табақшасына жұмыртқа сарысын қосып, шыны таяқшамен араластырып, заттардың бір–бірімен байланысын бақыладық. Глицеринді ең соңғы ингредиент ретінде және аз қосуымыздың себебі шашты кептіріп жіберу мүмкіндігі жоғары болмау үшін. Барлық қоспаларды петри табақшасына қосқаннан кейін, олардың бір-бірімен байланыс түзуі үшін майшамға қойып шыны таяқшамен араластырып отырдық. Қатты қыздырмаймыз, себебі жұмыртқа сарысы қатып қалуы, және компоненттер қасиеті жоғалуы мүмкін.

Нәтижесі: алынған маска жартылай қатты консистенцияның біртекті массасы болды, бөгде қоспалар жоқ, сары түсті, иісі жоқ. Ол бейтарап рН-ға ие болды, теріге оңай сіңіп кетті.

Бұл масканы шашқа аптасына бір рет жасап, 1 ай көлемінде бақыладық. Масканы шашқа жақпас бұрын шайқап жібереміз. 15 минут ұстағаннан кейін кез келген шампуньмен жудық. Шаш жуғаннан кейін байқайтынымыз: шаштың жұмсаруы және жылтырауы. Аптасына 1 реттен жасалынса, жалпы 1 айда шашқа арналған маска 5 рет қолданылды. 1 рет қолданған кезде ешқандай өзгеріс көрінбеді. 2 рет қолданып көргеннен кейін шаштың жылтырағанын көрдік. 3 рет қолданылғаннан кейін шаштың түбі қалыңдағанын байқауға болды. 4 рет қолданған соң, шаштың біраз өсіп ұштарынын ұйыспай тез таралатынын байқауға болды. 5 рет қолданғаннан кейін шаштың нәрленген, сыңғыштығы азайғанын байқадық. Маска өзінің функциясын 1 ай көлемінде қолдану кезінде жақсы орындайды деген шешімге келдік. Бұл масканың тиімділігі шаштың типіне және де басқа факторларға байланысты болып келеді.

Қорытындылай келе, бұл масканы қолдану әдісі: алынған масканы шаштың бүкіл ұзындығына, тамырдан ұшына дейін біркелкі таратыңыз. Жақсы ену үшін масканы бас терісіне уқалаңыз. Шашқа қалдырыңыз: шаш қоректік заттарды толық сіңіруі үшін масканы 15 минутқа қалпақ (салафан, сүлгі) киіп қолдану қажет. Себебі өнім жылуда тиімді жұмыс істейді. Масканы шайыңыз:

масканы жылы сумен жақсылап шайыңыз, сусабын мен кондиционерді қалауыңыз бойынша қолданыңыз. Шаш маскасынан максималды әсер алу үшін бұл процедураны аптасына бір немесе екі рет қайталаңыз.

Қорытынды.

Біздің ғылыми жобамызда біз Қазақстан Республикасында отандық косметикалық тауарлардың шектеулі таңдауын ескере отырып, шаш күтіміне арналған нәрлендіретін маска әзірледік. Шаштың күйіне әсер ететін факторларды және оның алдын алу жолдарын зерттеу бізге шаштың денсаулығын сақтаудың тиімді құралын жасауға мүмкіндік берді. Біздің маскада шашқа кешенді күтім жасау үшін репей майы, кастор майы, глицерин, жұмыртқа сарысы және Е дәрумені бар. Зерттеу нәтижелері масканың шаш құрылымына оң әсер етіп, оны сау, күшті және жылтыр ететінін растады. Біздің өнім тұрақты шаш күтімінің ажырамас бөлігі болатынына және пайдаланушыға айтарлықтай пайда әкелетініне сенімдіміз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Технология косметических и парфюмерных средств: учеб. пособие / А.Г. Башура и др... – Х.: Изд-во НФАУ: Золотые страницы, 2002. – 272 с.

2 Кривова А.Ю. Технология производства парфюмерно-косметических продуктов. – М.: ДеЛи принт, 2009. – 668 с.

3 Разработка компонентного состава маски для волос / Ж.В. Бондаренко, Г.Г. Эмелло // Труды БГТУ. №4. Химия, технология органических веществ и биотехнология, 2013. – С. 96-99.

4 <https://myniacin-com.turbopages.org/myniacin.com/s/articles/o-polze-kastorovogo-masla-dlya-volos/>

5 <https://www.thevoicemag.ru/beauty/hair/kastorovoe-maslo-dlya-volos-sos-instrukciya-dlya-volos/#:~:text=Касторовое%20масло%20содержит%20витамин%20Е,и%20перхоти%2С%20от%20выпадения%20волос.>

6 <https://doktorvolos.ru/faq/vitaminy/gruppa-e/#:~:text=Витамин%20Е%20защищает%20наши%20волосы,в%20организме%20приводит%20к%20облысению.>

7 <https://hair-boutique.ru/articles/49132/#:~:text=Насыщенные%20жирные%20кислоты%2С%20Осодержащиеся%20в,очищают%20кожу%20головы%20от%20загрязнений.>

8 https://medaboutme.ru.turbopages.org/medaboutme.ru/articles/stoit_li_boyatsya_glitserina_v_kosmetike.

9 [https://apteka-103-by.turbopages.org/apteka.103.by/s/repeynoe-maslo-s-krapivoy-evalar-instruktsiya/.](https://apteka-103-by.turbopages.org/apteka.103.by/s/repeynoe-maslo-s-krapivoy-evalar-instruktsiya/)

10 [https://alerana-ru.turbopages.org/alerana.ru/s/stati/vosstanovlenie-volos-pravilnyu-ukhod-stimulirovanie-rosta/repeynoye-maslo-dlya-volos/.](https://alerana-ru.turbopages.org/alerana.ru/s/stati/vosstanovlenie-volos-pravilnyu-ukhod-stimulirovanie-rosta/repeynoye-maslo-dlya-volos/)

ГРНТИ 62.01.99

БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРОПИОНОВОКИСЛЫХ БАКТЕРИЙ

Д.Е. Кудасова, Г.А. Жұмаділ

Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г. Шымкент

Пропионовые бактерии (*Propionibacterium*), неспороносные грамположительные неподвижные палочки размером $0,5-0,8 \times 1,0-1,5$ мкм (в молодых культурах – искривлённые, слегка ветвящиеся палочки, в более старых – кокковидной формы). Образуют колонии жёлтого, оранжевого или красного цвета, растут как в аэробных, так и в анаэробных условиях. Непатогенны, обитают в рубце и кишечнике жвачных животных, в молочных продуктах (не в молоке). Сбраживают глюкозу, лактозу и другие углеводы, а также некоторые спирты с образованием пропионовой и уксусной кислот и CO₂ (пропионовокислое брожение). Закваски, содержащие пропионовые бактерии, употребляют в сыроделии: рисунок («глазки»), а также вкус и аромат швейцарского сыра в значительной мере связаны с пропионовокислым брожением. Пропионовые бактерии применяют для микробиологического синтеза витамина B₁₂.

Ключевые слова: пропионовые бактерии, грамположительные, каталазоположительные, неспорообразующие, неподвижные, факультативно-анаэробные бактерии.

Пропионовокислые бактерии (ПКБ) – грамположительные, каталазоположительные, неспорообразующие, неподвижные, факультативно-анаэробные бактерии (палочковидной и кокковидной формы), являющиеся мощными продуцентами кобаламинов (витамина B₁₂) и образующие при брожении пропионовую кислоту. ПКБ обладают мощными иммуномодулирующими и антимуtagenными свойствами, приживаются в кишечнике людей и способны к снижению генотоксического действия ряда химических соединений и УФ-лучей. В отличие от других пробиотиков у ПКБ установлен значительный синтез корриноидов и антиоксидантных ферментов: каталазы, пероксидазы и супероксиддисмутазы. ПКБ не перевариваются в ЖКТ людей, устойчивы к действию желчных кислот, выдерживают низкую кислотность желудка, ингибируют активность β-глюкуронидазы, азаредуктазы и нитроредуктазы – ферментов, образуемых кишечной микрофлорой и вовлекаемых в образование мутагенов, канцерогенов и промоторов роста

опухолей. По последним данным ПКБ также защищают костную систему от остеопороза [1].

В последние годы биотехнологические исследования направлены на создание эффективных продуктов функционального питания и совершенствование выпускаемых форм этих пробиотических препаратов на основе живых культур микроорганизмов для коррекции микрофлоры человека и для лечения патологических состояний организма, поэтому поиск новых видов микроорганизмов для использования их в производстве пробиотических препаратов продолжается многими исследователями [1–3]. Пропионовокислые бактерии способны активно продуцировать экзаметаболиты – витамин B12, пропионовую и фолиевую кислоты, и снижать генотоксическое влияние ряда химических соединений и УФ – лучей за счет высоких иммуногенных и антимуtagenных свойств [4, 5], благодаря чему наряду с бифидо- и лактобактериями успешно используются для создания пробиотических препаратов [3, 6].

Пропионовокислое брожение осуществляют в основном бактерии подпорядка *Propionibacterineae* класса *Actinobacteria*, обитающие в рубце и кишечнике жвачных животных. Пропионовокислые бактерии относятся к коринеформным бактериям и могут осуществлять характерное снеппинг-деление, в результате чего образуются группы клеток в форме вилочек и палисадов. Это грамположительные неподвижные неспорообразующие палочки и могут существовать в микроаэрофильных условиях. У пропионовокислых бактерий есть короткая электрон-транспортная цепь и гемсодержащие ферменты (цитохромы и каталаза). Помимо брожения, они способны к анаэробному фумаратному дыханию и фиксации CO₂ в гетеротрофных условиях с помощью пируваткарбоксилазы [англ.] и фосфоенолпируваткарбоксилазы [7].

Субстратом для пропионовокислых бактерий служат моно- и дисахариды, а также некоторые органические кислоты, однако, в отличие от молочнокислых бактерий, они не способны разлагать лактозу и никогда не встречаются в молоке [8].

Поскольку главное место обитания анаэробных ПКБ – это поверхность кожи людей, их стали называть кожными пропионовокислыми бактериями, а бактерии, выделенные из сыра и молока, – молочными, или классическими, пропионовокислыми бактериями. Все виды (классических) пропионовокислых бактерий рода *Propionibacterium* представлены в табл. 1.

Таблица 1. Виды рода *Propionibacterium*.

Название видов и групп, принятых к 1988 г.	Первоначальное название
<i>P. freudenreichii</i>	<i>P. freudenreichii</i> , <i>P. shermanii</i>
<i>P. thoenii</i>	<i>P. thoenii</i> , <i>P. rubrum</i>

P. jensenii	P. jensenii, P. zeae, P. technicum, P. raffinosaceum, P. petersonii
P. acidi-propionici	P. arabinosum
P. coccooides*	P. pentosaceum

*Предложен в 1983 г. (Воробьева и др.).

Рисунок 1. Пропионовокислые бактерии – это палочки самой разнообразной величины, от очень коротких, почти кокков, до длинных.

Палочковидные клетки пропионовокислых бактерий расположены единично, парами или короткими цепочками. Некоторые виды характеризуются утолщениями и веточками на концах. Величина клеток может значительно меняться в зависимости от их возраста и условий культивирования. Молодые клетки в аэробных условиях имеют вид коротких палочек, в анаэробных, а также при повышенных температурах они становятся более длинными. Имеются сведения о наличии пропионовокислых бактерий в пределах одного вида взаимопревращающихся от шарообразной до палочковой формы и обратно. Палочковидные клетки бактерий склонны к полиморфизму. Рудиментарное ветвление наблюдается в аэробных или в анаэробных условиях при низких значениях рН [9].

Бактерии хорошо окрашиваются по Грамму (граммположительные), слабо окрашиваются метиленовой синью, чем значительно отличаются от молочнокислых. Колонии обычно влажные, округлые или в виде гречишного зерна, блестящие, маслянистые. Цвет колоний у пропионовокислых бактерий кремовый, желтый, оранжевый, красный, коричневый. Под микроскопом они отличаются от других бактерий по своеобразному «полисадному» расположению клеток, иногда образующих изогнутые цепочки и «иероглифы» вследствие деления с защелкиванием. В сканирующем микроскопе видно, что

клетки бактерий неровные, с округлыми концами, в отдельных случаях покрыты слизью и образуют слизистые тяжи [9].

Благодаря своему значительному потенциалу, привлекают все большее внимание исследователей и представителей различных отраслей кормовой, пищевой, фармацевтической и медицинской промышленности. Эти бактерии обладают сложной ферментативной системой, позволяющей им утилизировать широкий спектр источников углерода. Однако наиболее важным в контексте промышленного использования пропионовокислых бактерий является то, что они способны производить из побочных продуктов технологических процессов многочисленные биологически активные соединения, включая пропионовую кислоту, витамин В12, трегалозу и бактериоцины. Таким образом, биотехнологическое использование ПАБ может способствовать снижению загрязнения окружающей среды за счет превращения отходов в полезные и ценные компоненты для других отраслей промышленности. Однако необходимы дальнейшие исследования для повышения эффективности биосинтеза этих метаболитов, чтобы увеличить масштабы производства, например, с использованием отходов, что может быть более экономически эффективным, чем существующие методы производства.

Литература

- 1 Saarela R. Probiotic bacteria: safety, functional and technological properties // *Journal of Biotechnology*. – 2000, Vol. 84. – P. 197-215.
- 2 Карапетян К. Дж. Сравнительная оценка ряда свойств новых штаммов молочнокислых бактерий // *Биолог. журн. Армении*. – 2009, № 4 (61). – С. 36-42.
- 3 Хамагаева И.С. Исследование пробиотических свойств комбинированной закваски // *Техника и технология пищевых производств*. – 2013. – № 1 (28). – С. 54-58.
- 4 Воробьева Л.И. Пропионовокислые бактерии. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 288 с.
- 5 Хаева О.Э. Выделение и изучение пропионовокислых бактерий к кислотному стрессу // *Известия ГГАУ*. – 2018. Т. 55, № 2. – С. 152-156.
- 6 Кузнецова Т.В. Выделение и селекция пропионовокислых бактерий, обладающих анганостической активностью // *Actualscience*. – 2015, Т. 1, № 2. – С. 19-20.
- 7 Нетрусов А.И., Котова И.Б. *Микробиология*. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 384 с.
- 8 Куранова Н.Г., Купатадзе Г.А. *Микробиология. Часть 2. Метаболизм прокариот*. – М., 2017. – 100 с.
- 9 <https://propionix.ru/propionovokislye-bakterii-biotehnologicheskiiy-potencial>.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

ГРНТИ 20.15.13

ПРЕИМУЩЕСТВА И ВЫЗОВЫ: РАЗВИТИЕ ЧАТ-БОТОВ В КАЧЕСТВЕ ОНЛАЙН-РЕПЕТИТОРОВ

Н. Аскербай

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе

Статья представляет собой обсуждение современных тенденций в образовании, сфокусированное на использовании чат-ботов в качестве персонализированных репетиторов, опирающихся на искусственный интеллект. Чат-боты выступают одной из современных программ, функционирующей на основе технологий естественного языка (natural language processing) и машинного обучения (machine learning), которую можно использовать в развитии умений обучающихся. В статье рассматриваются различные аспекты этой темы, включая преимущества и потенциальные вызовы. Основное внимание уделено выявлению преимуществ таких, как возможность персонализированного обучения, доступность, интерактивность и моментальная обратная связь. Эти факторы существенно улучшают опыт обучения, делая его более эффективным и удобным для студентов. В то же время, статья также обращает внимание на вызовы, с которыми может столкнуться развитие чат-ботов в образовании, включая ограничения в понимании контекста, необходимость постоянного обновления содержания, вопросы безопасности данных и требования к технической готовности пользователей. В заключении, статья подчеркивает важность учета как преимуществ, так и вызовов при разработке и внедрении чат-ботов в сфере образования. Понимание этих аспектов позволит эффективно использовать потенциал чат-ботов для улучшения образовательного процесса и содействовать созданию доступной, персонализированной и качественной образовательной среды.

Ключевые слова: искусственный интеллект, чат-боты, онлайн-репетитор, преимущества, вызовы, разработка, внедрение.

В последние десятилетия искусственный интеллект продолжает переписывать правила игры в различных областях человеческой деятельности. Одной из областей, которая активно внедряет в себя эти инновации, является образование. В частности, чат-боты, основанные на искусственном интеллекте, становятся всё более распространённым инструментом обучения, играя роль персонализированных онлайн-репетиторов. Современный этап

технологического развития мирового сообщества характеризуется динамичным внедрением технологий искусственного интеллекта в различные сферы жизнедеятельности человека. Информатизация образования способствовала интеграции новых инновационных технологий в преподавании отдельных предметов. В этой статье мы рассмотрим преимущества и вызовы, сопряженные с развитием чат-ботов в качестве репетиторов в онлайн-образовании, также мы более подробно рассмотрим роль чат-ботов в образовании как эффективных инструментов, способствующих улучшению качества обучения и доступности образовательных ресурсов. Мы проанализируем преимущества, которые они предоставляют, а также вызовы, которые необходимо учитывать для максимальной реализации их потенциала. Чат-боты, основанные на искусственном интеллекте, представляют собой не только технологическое достижение, но и ключевой инструмент для создания персонализированных образовательных сред. Давайте рассмотрим, как именно они изменяют образовательный пейзаж, какие преимущества и вызовы они приносят с собой.

Преимущества чат-ботов в качестве репетиторов.

1. *Персонализированное обучение.* Один из ключевых плюсов чат-ботов в роли репетиторов заключается в их способности предлагать персонализированные учебные материалы и рекомендации. Благодаря алгоритмам машинного обучения, чат-боты могут адаптировать свои подходы к каждому студенту на основе его потребностей, уровня знаний и темпа обучения.

2. *Доступность чат-ботов* независимо от места расположения и времени. В отличие от человеческих репетиторов, чат-боты доступны для помощи и поддержки в учебе круглосуточно. Это позволяет студентам обращаться за помощью в любое время дня и ночи, что особенно удобно для тех, кто занимается обучением на расстоянии или имеет гибкий график. Многие исследователи в своих работах в качестве одного из достоинств чат-ботов выделяют доступность этой программы, разработанной на основе технологий искусственного интеллекта, в любом месте и в любое время. По объективным причинам занятия с учителем или преподавателем будут зависеть от ряда факторов, в том числе и от доступности педагога. Для работы с программой требуется лишь доступ к сети Интернет и мобильное устройство или персональный компьютер. Заниматься обучающиеся могут по индивидуальной программе в любом удобном для них месте, в удобное время и необходимом объеме. Безусловно, данный фактор может стать ключевым для тех людей, кто не захочет ждать следующего занятия и предпочтет использовать свободное время для практики. Вместе с тем следует отметить, что чат-боты хорошо использовать для отработки материала, который был предварительно объяснен учителем на занятии.

3. *Интерактивное обучение.* Чат-боты могут предложить интерактивные учебные материалы, задания и тесты, способствуя активному участию студентов в учебном процессе. Они могут использовать различные форматы,

включая текстовые сообщения, изображения, аудио– и видеофайлы, чтобы сделать обучение более увлекательным и эффективным. Также есть эффект снижения уровня тревожности обучающихся при взаимодействии с машиной. Одним из важных факторов повышения и поддержки мотивации в обучении с использованием чат-ботов является уменьшение стрессовых ситуаций, связанных с боязнью учеников допустить ошибку при взаимодействии с одноклассниками или при ответе учителю. Использование чат-ботов в обучении позволяет организовать взаимодействие обучающихся и одновременно снизить уровень их тревожности при работе с машиной. Подтверждением этому могут служить результаты исследования Д. Хан, проведенного в Южной Корее. Учащиеся 7 класса общеобразовательной школы в течение десятидневного эксперимента на регулярной основе в аудиторное и внеаудиторное время занимались развитием иноязычных речевых умений с помощью диалоговой программы Echodot от Amazon. В результате исследования участники экспериментальной группы показали большую уверенность при устном экзамене, чем учащиеся контрольной группы. Более того, наряду с повышением их иноязычных коммуникативных способностей, они стали охотнее общаться на английском языке. Подобные результаты свидетельствуют о том, что использование чат-ботов в обучении языку оказывает существенное влияние на увеличение возможностей для коммуникативного общения и снижения уровня тревожности и стресса у обучающихся в школах.

4. Моментальная обратная связь. Чат-боты способны предоставлять моментальную обратную связь по результатам выполненных заданий или ответов на вопросы. Это помогает студентам сразу видеть свои ошибки и недочеты, что способствует более быстрому и эффективному обучению. Повышение мотивации обучающихся к обучению на основе инновационной технологии искусственного интеллекта. Многие исследователи в своих работах, посвященных разработкам методик обучения иностранному языку на основе новых инновационных информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), констатировали, что их использование в учебном процессе значительно повышает мотивацию учащихся и студентов изучать иностранный язык. Падение же интереса у обучающихся во многом связано с использованием традиционных методов обучения, которые не изменялись на протяжении десятков лет. Применение чат-ботов в обучении иноязычной речевой деятельности позволит обучающимся в индивидуальной форме в удобное для них время организовать практику иноязычного устного или письменного общения. В своем исследовании Э. Харианто и Р.М. Али описали методику обучения студентов речевому общению посредством чат-бота Siri. В ходе эксперимента ученые выявили, что, несмотря на периодически возникающие проблемы с пониманием речи студентов виртуальным ассистентом Siri, обучающиеся смогли повысить уровень владения иноязычными речевыми умениями, а также продемонстрировать высокую мотивацию изучать иностранный язык посредством общения с ботом.

Вызовы перед чат-ботами в роли репетиторов.

1. Ограниченность в понимании контекста: Одним из основных вызовов, с которым сталкиваются чат-боты в качестве репетиторов, является их ограниченная способность понимать контекст и нюансы. В отличие от человеческих репетиторов, которые могут адаптировать свой подход в зависимости от ситуации, чат-боты могут испытывать сложности в объяснении сложных тем или в ответе на нестандартные вопросы. Кроме того, чат-боты, работающие исключительно на голосовой ввод информации, нередко не способны понять учеников, если те допускают слишком много фонетических ошибок или говорят с сильным акцентом. Одной из возможных причин этого является факт, что большинство виртуальных ассистентов разработаны для понимания речи носителей языка и не способны распознавать сильные акценты и диалекты.

2. Необходимость постоянного обновления: Еще одним вызовом является необходимость постоянного обновления и доработки алгоритмов и учебных материалов чат-ботов. Образовательные программы и требования постоянно меняются, и чат-боты должны быть готовы предоставлять актуальную и полезную информацию студентам. Это требует значительных ресурсов и времени со стороны разработчиков. Также у чат-ботов при общении присутствует шаблонность и ограниченность в наборе фраз. Большинство исследователей, работающих с аналоговыми системами искусственного интеллекта, отмечают, что на современном этапе чат-боты характеризуются монотонностью и отсутствием эмоциональности в высказываниях. В частности, в одной из своих работ, посвященных использованию чат-бота Replika в обучении студентов иноязычному общению, Ф. Чакмак отметил, что обучающимся намного интереснее общаться с реальными людьми, а не с искусственным интеллектом по причине смыслового содержания высказываний. С реальным собеседником в процессе общения может возникнуть некий спор, в котором, как известно, рождается истина. Живое межличностное общение характеризуется спонтанностью, аргументацией доводов и эмоциональной окраской высказывания. Чат-боты запрограммированы для решения определенных ограниченных коммуникативных задач, что объясняет факт шаблонности в их ответах в независимости от темы разговора.

3. Безопасность данных и конфиденциальность: Поскольку чат-боты могут собирать и хранить личные данные студентов, включая их успехи в учебе и предпочтения, обеспечение безопасности этих данных становится приоритетной задачей. Нарушение конфиденциальности может привести к серьезным последствиям для всех участников образовательного процесса, поэтому необходимо строго следить за защитой данных и обеспечивать их конфиденциальность.

4. Необходимость поддержки технических навыков: Несмотря на то что большинство современных студентов хорошо владеют технологиями, некоторым всё еще может быть сложно освоить использование чат-ботов в

качестве репетиторов из-за недостаточного опыта или технических проблем. Поэтому важно предоставлять поддержку и обучение по использованию чат-ботов для всех пользователей, чтобы обеспечить оптимальный опыт обучения.

В заключение, несмотря на вызовы, с которыми сталкиваются чат-боты в качестве репетиторов, их потенциал в улучшении образовательного процесса огромен. Чат-боты, играющие роль онлайн-репетиторов, представляют собой удивительный инструмент, который может значительно улучшить доступность и эффективность образования. Однако, чтобы максимально реализовать их потенциал, необходимо учитывать и преодолевать различные вызовы, связанные с их использованием. Постоянное совершенствование технологий и внимание к вопросам безопасности данных помогут максимально реализовать преимущества чат-ботов в образовании, создавая индивидуализированную и эффективную учебную среду для студентов. Со временем и с развитием технологий, чат-боты могут стать неотъемлемой частью образовательного процесса, обеспечивая индивидуализированную и доступную учебную среду для всех студентов.

Литература

1 Har D. The Effects of voice-based AI chatbots on Korean EFL Middle School students' speaking competence and affective domains // *Asia-pacific Journal of Convergent Research Interchange*. 2020. Vol. 6. Ne 7. P. 71-80.

2 Çakmak F. Chatbot-human interaction and its effects on EFL students' L2 speaking performance and speaking anxiety // *Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language)*. 2022. Ne 16 (2). P. 113-131. URL: <https://novitasroyal.org/download/chatbot-human-interaction-and-its-effects-on-efl-students-12-speaking-performance-and-anxiety/>

3 Kim H.S., Cha Y., Kim N. Y. Effects of AI chatbots on EFL students' communication skills // *Korean Journal of English Language and Linguistics*. 2021. Ne 21. P. 712-734. <https://doi.org/10.15738/kjell.21.202108.712>

4 Haryanto E., Ali R. Students' attitudes towards the use of Artificial Intelligence SIRI in EFL learning at one public university // *International Seminar and Annual Meeting BKS-PTN Wilayah Barat*. 2018. Vol. 1. Ne 1. P.190-195.

5 Сысоев П.В., Филатов Е.М. Чат-боты в обучении иностранному языку: преимущества и спорные вопросы. <http://doi.org/10.20310/1810-0201-2023-28-1-66-72>.

6 Козлов С.В., Резванцева А.А. Чат-боты как одна из тенденций развития современного образования // *Международный журнал экспериментального образования*. – 2022. – № 5. – С. 44-49.

GTAMP 28.29.59

ЖЕЛІЛІК ТРАФИКТЕГІ АУЫТҚУЛАРДЫ АНЫҚТАУ АЛГОРИТМДЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

М.А. Саматов

Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада желілік трафиктегі ауытқуларды анықтау алгоритмдері мен әдістерін салыстырмалы талдауы келтірілген. Кластерлеу, нейрондық желілер және статистикалық тәсілдер сияқты машиналық оқыту әдістері қарастырылады. Олардың дәлдігі, өнімділігі және нақты жағдайларда қолданылуы бағаланады. Әр түрлі шабуылдар мен деректер көлеміндегі алгоритмдердің тиімділігіне ерекше назар аударылады. Талдау нәтижелері киберқауіпсіздік жүйелерінде пайдаланудың ең перспективалы әдістерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, бұл желілік инфрақұрылымдардағы қауіптерді уақтылы анықтауға және оларға жауап беруге мүмкіндік береді.

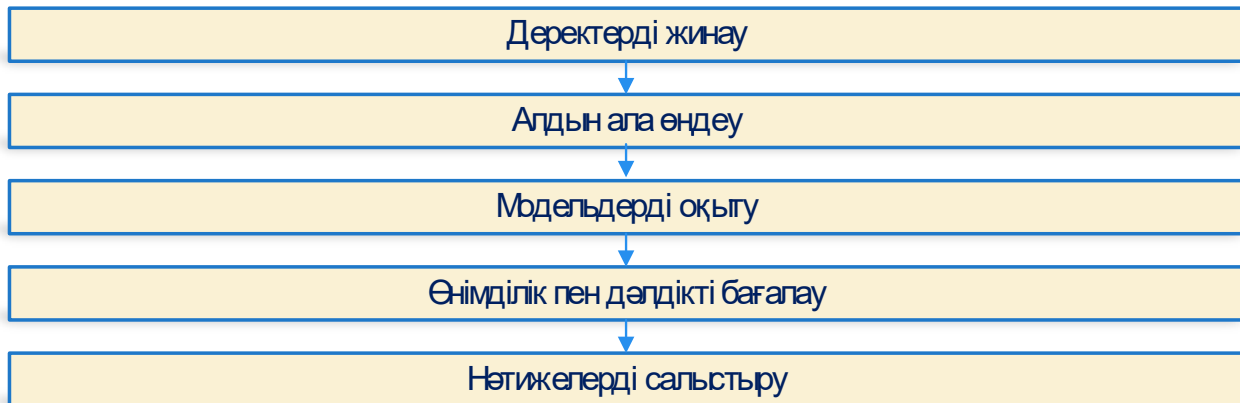
Түйін сөздер: ауытқуларды анықтау, желілік трафик, машиналық оқыту, кластерлеу, нейрондық желілер, статистикалық әдістер, киберқауіпсіздік, салыстырмалы талдау, алгоритмдер, шабуылдар.

Кибершабуылдардың саны мен күрделілігінің артуымен желілік инфрақұрылымдардың киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды міндетке айналуда. Негізгі аспектілердің бірі – желілік трафиктегі ауытқуларды анықтау, бұл күдікті әрекеттерді уақтылы анықтауға және ықтимал қауіптердің алдын алуға мүмкіндік береді [1]. Соңғы жылдары бұл мәселені шешу үшін машиналық оқыту және жасанды интеллект әдістері кеңінен қолданыла бастады. Бұл мақаланың мақсаты – ауытқуларды анықтаудың кең таралған алгоритмдеріне салыстырмалы талдау жүргізу, олардың тиімділігін бағалау және практикалық қолданудың ең перспективалы тәсілдерін анықтау [2].

Талдау әдістемесі.

Салыстырмалы талдау жүргізу үшін кластерлеу әдістерін, нейрондық желілерді және статистикалық тәсілдерді қамтитын бірнеше танымал ауытқуларды анықтау алгоритмдері таңдалды. Зерттеу барысында қалыпты және қалыптан тыс желілік трафикті қамтитын мәліметтер жиынтығы қолданылды. Бағалаудың негізгі критерийлеріне анықтау дәлдігі, өнімділік

(жұмыс уақыты), әртүрлі шабуыл түрлеріне төзімділік және үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істеу мүмкіндігі жатады (сурет 1).

Сурет 1. Талдау әдістемесінің блок-схемасы.

Әділетті және жан-жақты талдауға қол жеткізу үшін келесі әрекеттер орындалды:

Деректерді жинау. KDD Cup 1999, NSL-KDD және KIDS 2017 [3, 4, 5]. сияқты ашық және қолжетімді деректер жинақтары пайдаланылды. Бұл деректер жиынтығында алгоритмдерді дәл бағалауға мүмкіндік беретін қалыпты және қалыптан тыс трафикті көрсететін белгілер бар [6].

Деректерді алдын ала өңдеу. Ол қалыпқа келтіруді, көшірмелерді жоюды және өткізіп алған мәндерді өңдеуді қамтыды. Бұл деректердің сапасын жақсартуға және шудың әсерін азайтуға мүмкіндік береді.

Модельдерді оқыту және тестілеу. Деректер оқыту және сынақ үлгілеріне бөлінді. Алгоритмдер оқу үлгісінде оқытылды, ал олардың өнімділігі тест бойынша бағаланды.

Бағалау көрсеткіштері. Анықтау дәлдігін бағалау үшін, дәлдік, толықтық (recall), F1-өлшемі және ROC қисығының астындағы аймақ (AUC) сияқты көрсеткіштер қолданылды. Өнімділік сынақ деректер жиынтығындағы алгоритмдердің орындалу уақытымен өлшенді.

Тұрақтылықты талдау. Алгоритмдердің DoS, DDoS, SQL инъекциялары және басқалары сияқты әртүрлі шабуыл түрлеріне төзімділігі зерттелді. Деректер көлемінің ұлғаюының алгоритмдердің жұмысына әсері де бағаланды.

Құралдар мен кітапханалар. Scikit-learn, TensorFlow, Keras және т.б. сияқты танымал машиналық оқыту және деректерді талдау кітапханалары пайдаланылды. Бұл жоғары қайталану мүмкіндігін және бағалаудың стандартты әдістерін қамтамасыз етті [7].

Кластерлеу әдістері.

Кластерлеу – ауытқуларды анықтаудың классикалық тәсілдерінің бірі. Бұл мақалада K-means және DBSCAN алгоритмдері қарастырылды.

K-орташа әдісі (K-means): Бұл алгоритм кластерішілік қашықтықты азайту арқылы деректерді k кластерлеріне бөледі. Оның басты артықшылығы –

орындаудың қарапайымдылығы мен жылдамдығы. Алайда, ол бастапқы нүктелерді таңдауға және кластерлер санына сезімтал [8]. Сонымен қатар, K-means күрделі пішінді және әр түрлі тығыздықтағы деректерді кластерлеуде нашар жұмыс істейді, бұл оның аномалияны анықтау тапсырмаларында қолданылуын шектеуі мүмкін, мұнда деректер өте біртекті болуы мүмкін.

DBSCAN: Тығыздыққа негізделген алгоритм еркін пішінді деректермен жақсы жұмыс істейді және ауытқуларды жеке кластерлер ретінде анықтауға қабілетті. Оның кемшілігі – MinPts және ϵ параметрлерін таңдауға сезімталдық [8, 9]. Осыған қарамастан, DBSCAN ауытқуларды анықтауда айтарлықтай артықшылықтарға ие, өйткені ол алдын ала белгіленген кластер санын қажет етпейді және шығарындыларды ауытқулар ретінде белгілеу арқылы тиімді өңдейді. Бұл DBSCAN-ді икемді етеді және желілік трафикті талдауға қолайлы етеді, бұл көбінесе тұрақты емес үлгілер мен шығарындылардың болуымен сипатталады.

Статистикалық әдістер.

Ауытқуларды анықтаудың статистикалық тәсілдері қалыпты желілік трафик белгілі бір статистикалық үлестірімге сәйкес келеді деген болжамға негізделген [10].

Гаусс қоспалары әдісі (GMM): Бұл әдіс деректерді бірнеше Гаусс үлестірімдерінің қоспасы ретінде модельдейді. GMM деректердің негізгі массасынан ауытқитын ауытқуларды анықтауда тиімді, бірақ компоненттер санын таңдауға сезімтал болуы мүмкін [11].

Z-бағалау (Z-Score): Z-бағалау деректер нүктесі орташа мәннен ауытқатын стандартты ауытқулардың санын есептейді. Z-бағалаудың жоғары абсолютті мәндері бар деректер қалыпты емес болып саналады. Бұл әдіс қалыпты үлестірімі бар деректер үшін қарапайым және тиімді, бірақ өте бұрмаланған үлестірімдерге сәйкес келмеуі мүмкін [12].

Нейрондық желілер.

Нейрондық желілер деректердегі күрделі тәуелділіктерді анықтау қабілетінің арқасында желілік трафикті талдауға арналған қуатты құралдарды ұсынады [13].

Автокодерлер: Бұл желілер қалпына келтіру қатесін азайту арқылы кірістерді қалпына келтіруге үйретіледі. Ауытқулар (Аномалиялар) жоғары қалпына келтіру қатесі арқылы анықталады. Автокодер жоғары дәлдікті көрсетеді, бірақ айтарлықтай есептеу ресурстарын қажет етеді. Автокодерлердің әртүрлі түрлері бар, мысалы:

Вариациялық автокодерлер (VAE): Олар кіріс деректердің таралуын модельдеу арқылы қалпына келтіруге үйретіледі. Бұл оларға күрделі деректер құрылымдарын жақсырақ түсіруге және ықтималдық үлгілеріне негізделген ауытқуларды анықтауға мүмкіндік береді.

Шуды басатын (шұға төзімді) автокодер (Denoising Autoencoders): Шұға ұшыраған деректерді қалпына келтіру бойынша оқытылады. Бұл олардың шұға төзімді ауытқуларды анықтау қабілетін жақсартады.

Рекуррентті нейрондық желілер (RNN): Дәйекті деректерді өңдеу үшін әсіресе тиімді. RNN және олардың STM сияқты модификациялары желілік трафиктегі уақытша тәуелділіктерді анықтай алады, бұл оларды жетілдірілген шабуылдарды анықтауға пайдалы етеді [2]. Бұл модельдер тізбектерді болжай алады және трафиктің мінез-құлқындағы күрт өзгерістер сияқты уақытша ауытқуларды анықтай алады.

Конволюциялық нейрондық желі (CNN): Бастапқыда кескіндерді өңдеуге арналған CNN желілік трафикті талдау үшін, әсіресе деректердегі кеңістіктік тәуелділіктерді анықтау үшін сәтті қолданылады. Бұл желілер матрицалар немесе көп өлшемді деректер ретінде ұсынылған трафикті өңдеу үшін пайдалы болуы мүмкін, мұнда белгілер арасындағы кеңістіктік қатынастар маңызды.

Терең нейрондық желілер (DNN): Терең нейрондық желілерді пайдалану абстракцияның жоғары деңгейіндегі ауытқуларды анықтай алатын күрделі модельдерді жасауға мүмкіндік береді. Алайда мұндай модельдер оқу үшін айтарлықтай есептеу ресурстарын және үлкен көлемдегі деректерді қажет етеді [14].

Гибридті модельдер: Ауытқуларды (аномалияны) анықтаудың дәлдігі мен тұрақтылығын арттыру үшін нейрондық желілердің әртүрлі түрлерінің үйлесімі. Мысалы, CNN және LSTM біріктіретін модельдер кеңістіктік және уақыттық тәуелділіктерді түсіре алады, бұл оларды желілік трафикті талдаудың қуатты құралына айналдырады.

Нейрондық желілердің артықшылықтары мен қиындықтары.

Артықшылықтары:

Жоғары дәлдік. Нейрондық желілер, әсіресе терең, деректердегі нәзік және күрделі үлгілерді анықтай алады, бұл ауытқуларды (аномалияларды) анықтаудың жоғары дәлдігіне әкеледі.

Бейімделу. Үлкен және әртүрлі деректер жиынтығында оқытылуы мүмкін, бұл олардың желілік трафик пен шабуылдардың әртүрлі түрлеріне бейімделу қабілетін жақсартады.

Қиындықтары:

Есептеу ресурстары. Нейрондық желілер оқыту және қолдану үшін айтарлықтай есептеу ресурстарын қажет етеді, бұл оларды ресурстары шектеулі нақты жағдайларда пайдалануды шектеуі мүмкін.

Деректерге қажеттілік. Нейрондық желілерді тиімді оқыту көптеген деректерді қажет етеді, бұл мұндай деректерді жинау қиын болған жағдайда қиындық тудыруы мүмкін.

Параметрлерге сезімталдық. Нейрондық желілер көбінесе оңтайлы өнімділікке жету үшін гиперпараметрлерді мұқият реттеуді қажет етеді, бұл уақытты қажет ететін процесс болуы мүмкін.

Нәтижелер.

Тәжірибе барысында келесі нәтижелер алынды:

Дәлдігі: Нейрондық желілер, атап айтқанда автокодерлер, ауытқуларды анықтауда ең жоғары дәлдікті көрсетті.

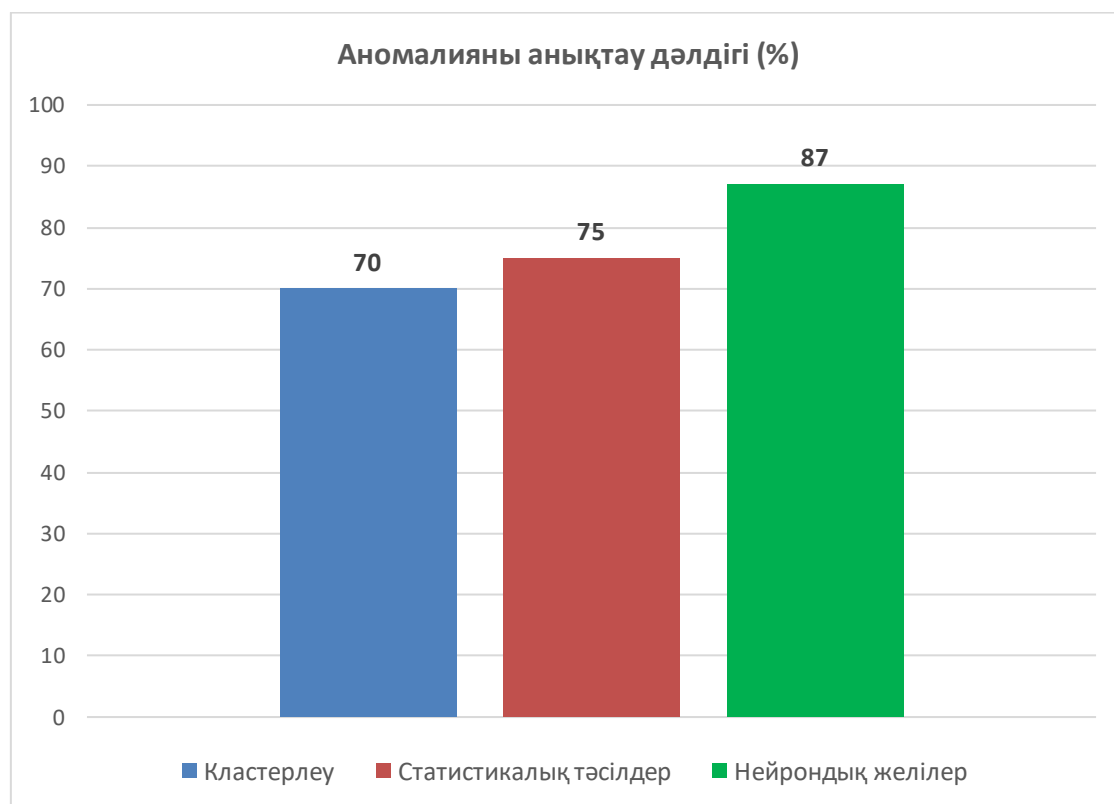
Өнімділік: К-орталары сияқты кластерлеу әдістері ең жылдам, бірақ нейрондық желілерге қарағанда дәлдігі азырақ болып шықты.

Тұрақтылық: DBSCAN және автокодерлер деректердегі әртүрлі шабуылдар мен шуларға жақсы төзімділік көрсетті.

Масштабтау мүмкіндігі: Нейрондық желілер айтарлықтай есептеу ресурстарын қажет етеді, бұл олардың шектеулі ресурстарда қолданылуын шектеуі мүмкін. Статистикалық әдістер мен кластерлеу бұл тұрғыда аз талап етеді.

Кесте 1. Алгоритмдердің сипаттамаларын салыстыру кестесі.

Әдістері	Дәлдік	Өнімділік	Артықшылықтары	Кемшілігі
Кластерлеу	Төмен	Жоғары	Қарапайымдылық, жылдамдық	Төмен дәлдік
Статистикалық тәсілдер	Орташа	Орташа	Түсіндіру мүмкіндігі	Шектеулі икемділік
Нейрондық желілер	Жоғары	Төмен	Жоғары дәлдік, икемділік	Жоғары есептеу ресурстары

Сурет 2. Ауытқуларды анықтау дәлдігінің графиктері.

Қорытынды.

Салыстырмалы талдау желілік трафиктегі ауытқуларды анықтау үшін алгоритм мен әдісті таңдау тапсырманың нақты шарттары мен талаптарына байланысты екенін көрсетті. Кластерлеу және статистикалық әдістер шектеулі

ресурстар жағдайында тиімдірек болуы мүмкін, бірақ олар дәлдігі жағынан төмен. Нейрондық желілер жоғары дәлдікті қамтамасыз етеді, бірақ айтарлықтай үлкен есептеу ресурстары қажет. Нейрондық желілер желілік трафиктегі ауытқуларды анықтаудың қуатты әдістерін ұсынады, әсіресе оқыту үшін жеткілікті есептеу ресурстары мен деректер болған жағдайда. Болашақта киберқауіпсіздік жүйелерінің максималды тиімділігі мен сенімділігін қамтамасыз ету үшін әртүрлі әдістердің артықшылықтарын біріктіретін гибриді тәсілдерді әзірлеу перспективалы бағыт болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Laptiev O., Musienko A., Nakonechnyi V., Sobchuk A., Gakhov S., Kopytko S. Algorithm for Recognition of Network Traffic Anomalies Based on Artificial Intelligence. (2023) HORA 2023 – 2023 5th International Congress on Human-Computer Interaction, Optimization and Robotic Applications, Proceedings.
- 2 Xu, G., Hu, S., & Liu, H. (2018). Network anomaly detection: A survey and comparative analysis. *The Computer Journal*, 61(3), 339-360.
- 3 KDD Cup 1999 Data. URL: <http://kdd.ics.uci.edu/databases/kddcup99/kddcup99.html>, accessed 20.03.2024.
- 4 NSL-KDD dataset. URL: <https://www.unb.ca/cic/datasets/nsl.html>, accessed 20.03.2024.
- 5 Intrusion Detection Evaluation Dataset (CIC-IDS2017). URL: <https://www.unb.ca/cic/datasets/ids-2017.html>.
- 6 Горюнов М.Н., Мацкевич А.Г., Рыболовлев Д.А. Синтез модели машинного обучения для обнаружения компьютерных атак на основе набора данных CICIDS2017. Труды ИСП РАН, том 32, вып. 5, 2020 г., стр. 81-94.
- 7 Антонио Джулли, Суджит Пал. Библиотека Keras – инструмент глубокого обучения. Реализация нейронных сетей с помощью библиотек Theano и TensorFlow. – М.: ДМК Пресс, 2018. – 294 с.
- 8 Pang-Ning Tan, Michael Steinbach, Vipin Kumar. Introduction to Data Mining. -Pearson. – 2005, p.792.
- 9 Jiawei Han, Micheline Kamber, Jian Pei. Data Mining: Concepts and Techniques. -Morgan Kaufmann, 2011, – p.744.
- 10 Chandola, V., Banerjee, A., & Kumar, V. (2009). Anomaly detection: A survey. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 41(3), 1-58.
- 11 Christopher M. Bishop. Pattern Recognition and Machine Learning. - Springer, 2006. – p.738.
- 12 David S. Moore, George P. McCabe, Bruce A. Craig. Introduction to the Practice of Statistics. W. H. Freeman, 2016. – p.725.
- 13 Шалев-Шварц Ш., Бен-Давид Ш. Идеи машинного обучения: от теории к алгоритмам. – М.: ДМК Пресс, 2019. – 436 с.
- 14 Goodfellow I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.

GTAMP 30.17.51

ОРТАЛЫҚТАН ТЕПКІШ СОРҒЫЛАРДЫҢ ТОЗУҒА ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕРІ

А.Т. Ембергенов

Магистрант, Yessenov University, Ақтөу қ.

А.З. Букаева

Ғылыми жетекші, Yessenov University, Ақтөу қ.

Мақалада қолданыстағы тозу проблемаларына шолу жасалады және орталықтан тепкіш сорғылардың тозуға төзімділігіне әсер ететін негізгі факторлар анықталады. Содан кейін жаңа материалдарды қолдану, дизайн мен өндіріс процестерін жақсарту, пайдалану жағдайларын оңтайландыру және бақылау және техникалық қызмет көрсету жүйелерін енгізу сияқты әртүрлі техникалық және технологиялық әдістер қарастырылады. Зерттеу нәтижелері әртүрлі салалардағы орталықтан тепкіш сорғылардың сенімділігі мен беріктігін арттыру мақсатында сорғы жабдықтарының инженерлері мен өндірушілері үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: сорғылар, өндіріс, қондырғы, гидравлика, қысым.

Бүгінгі таңда материалды көп қажет ететін салалардың көпшілігінде қызмет ету мерзімін ұзартуға және әртүрлі бөлшектер мен механизмдердің жұмыс беттерін қалпына келтіруге көп көңіл бөлінеді. Кейбір жағдайларда бөлшектердің ресурсын ұлғайту үшін олардың жұмыс беттеріне қорғаныс және қатайтатын жабындарды қолданудың әртүрлі әдістерін қолданған жөн. Сонымен қатар, қымбат материалдарды едәуір үнемдеуге қол жеткізуге болады, өйткені қарапайым материалдардан және барлық қажетті пайдалану сипаттамалары бөліктің жұмыс бетіне қолданылатын қорғаныс жабынын қамтамасыз етеді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындарда қолданылатын негізгі жабдықтар мен олардың әртүрлі бөлшектері абразивті тозу жағдайында жұмыс істейтіні белгілі. Мұндай жабдықтар мен бөлшектердің жұмыс ортасы қысымды, дірілді, соққы жүктемелерін, химиялық агрессияны біріктіреді, нәтижесінде өнімділіктің төмендеуі, кәсіпорынның пайдасының жоғалуы, сондай-ақ апаттар болуы мүмкін. Мысалы, қатты абразивті бөлшектердің экскаваторлар мен тиегіштердің шөміштерін, бульдозерлердің кесетін жиектерін, допты қашауларды, бұрғылау бастарын, ұсақтау-сұрыптау кешендерінің бөлшектерін

және т.б. қарқынды тозуы және бұл тек тау-кен өнеркәсібінде. Мұндай проблемалық учаскелерді көптеген өндірістік нысандарда есептеуге болады.

Орталықтан тепкіш сорғылар көптеген салаларда шешуші рөл атқарады, бұл сұйықтықтарды ұзақ қашықтыққа жоғары тиімділікпен айдауды қамтамасыз етеді. Дегенмен, кез келген механикалық жабдық сияқты, олар тозуға бейім, бұл өнімділіктің төмендеуіне, техникалық қызмет көрсету мен жөндеу шығындарының артуына және ықтимал төтенше жағдайларға әкеледі. Бұл мақалада біз орталықтан тепкіш сорғылардың тозуға төзімділігін арттыруға бағытталған заманауи әдістер мен технологияларды қарастырамыз [1, 2].

Сорғылардың тозуға төзімділігін арттырудың перспективалық тәсілдерінің бірі-жаңа материалдарды әзірлеу және қолдану. Мысалы, сорғы роторының қалақтарын жасау үшін керамикалық композиттерді пайдалану абразивті әсерге және коррозияға жоғары төзімділік арқылы оның қызмет ету мерзімін айтарлықтай арттыруы мүмкін. Сонымен қатар, арнайы полимерлі жабындар сорғының ішкі беттерін тозудан және коррозиядан қорғай алады.

1-суретте толық жұмыс циклінен кейін центрифугалық сорғы бөлшектерінің фрагменттері көрсетілген.

а)

б)

в)

Сурет 1. Орталықтан тепкіш сорғының жұмыс дөңгелегі.
а – жаңа жұмыс дөңгелегі; б, в – тозған жұмыс дөңгелегі.

Дизайнды оңтайландыру сорғылардың тозуға төзімділігін арттырудың тағы бір маңызды аспектісі болып табылады. Ротор қалақтарының геометриясындағы өзгерістер, кавитациядан қорғаудың қосымша элементтерін енгізу, сондай-ақ гидравликалық профильдерді оңтайландыру сорғының тиімділігін айтарлықтай жақсартады және оның тозуын азайтады.

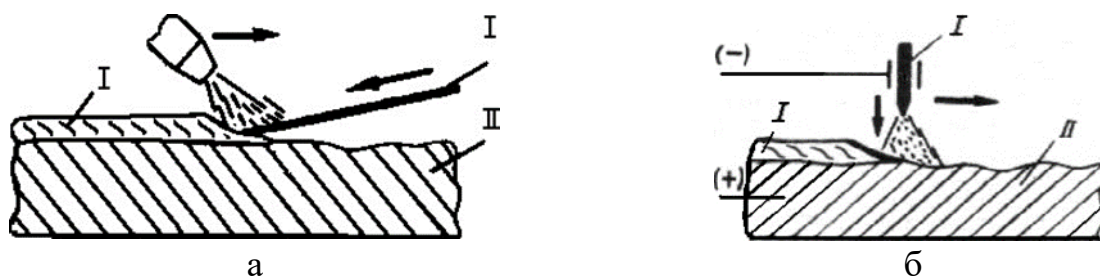
Тозуға төзімділікті арттырудың маңызды аспектісі сорғылардың жұмыс жағдайларын оңтайландыру болып табылады. Бұл жұмыс режимдерін дұрыс орнатуды, техникалық қызмет көрсетуді үнемі жүргізуді, сондай-ақ температура мен қысым сияқты жұмыс параметрлерін бақылауды қамтиды. Алдын алу шаралары тозуды айтарлықтай төмендетіп, сорғылардың қызмет ету мерзімін ұзартуы мүмкін.

Балқытылған немесе бүріккіш ағындағы ұнтақ бөлшектерінің энергетикалық күйі көптеген параметрлерге байланысты күрделі. Бір жағынан, бұл ұнтақ материалының термофизикалық қасиеттері: тығыздық, жылу

сыйымдылығы, жылу өткізгіштік, балку жылуы, бөлшектердің өлшемдері мен пішіні және басқа қасиеттер (фракция), екінші жағынан, балқытылатын немесе тозаңданатын ағынның сипаттамалары: жылдамдық пен температура, тұтқырлық, жылу өткізгіштік және жылу мазмұны, газ молекулаларының/атомдарының диссоциациялану және иондану дәрежесі.

Жабдық бөлшектерінің жұмыс бетін қатайту және қалпына келтіру кезінде белгілі бір балқыту немесе бүрку процесінде көрсетілген параметрлерді оңтайландыру өте қиын міндет болып табылады. Әр түрлі талаптарды қанағаттандыру мақсатында (соққы жүктемелеріне, үйкелістерге немесе әртүрлі коррозиялық ортадағы коррозияға төзімділік) және бөлшектердің жұмыс режиміне байланысты жабдықтың бөлшектеріне қорытпаны жағудың бірнеше түрі бар [3].

Қолданылатын энергияның түріне байланысты бетінің түрлері: газбен қаптау (2-сурет, а), доғалық төсеу (электродпен қапталған, ағын астында, ашық доғада, қорғаныш газ ортасында) (2-сурет, б), дірілдейтін доғалы, электрошлакты, индукциялық, плазмалық, лазерлік, электронды-сәулелік.

Сурет 2. Электр доғасының (а) және газ жалының (б) балқымасының схемасы. I-шығыс материалы, II-өнім.

Балқыту технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері. Материалдардың бетін өндеудің басқа әдістерімен салыстырғанда, балқыту технологиясының бірқатар артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Балқыту технологиясының артықшылықтарына мыналар жатады:

- балқытылатын қабаттардың іс жүзінде шексіз санына байланысты үлкен қалыңдықты жабу мүмкіндігі (0,25-тен 5,0 мм-ге дейін және одан жоғары, 450 мм-ге дейін электрошлакты балқыту);
- жоғары өнімділік (15-25 кг/сағ. дейін таспалы электродтарды пайдаланған кезде);
- құрылымның салыстырмалы қарапайымдылығы және жабдықтың тасымалдануы, далада жөндеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі;
- жөнделетін бөлшектердің мөлшеріне шектеулер жоқ.

Балқыту технологиясының кемшіліктері балқытылған күйде балқытылатын материалды да, бөлік материалын да алу үшін пайдаланылатын сызықтық энергияның жоғары мәнімен байланысты.

Төменде балқыту технологиясының кемшіліктері келтірілген:

- негізгі металл элементтерінің оған өтуіне байланысты балқытылған

қабаттың қасиеттерінің нашарлауы;

– жоғары қызуға байланысты өнімнің деформациясы;

– негізгі және балқытылатын металл комбинацияларының шектеулі таңдауы, кейбір жағдайларда (дәнекерлеу нашар болған кезде) жабын – негіз шекарасында интерметаллидтердің сынғыш қабатының пайда болуына байланысты;

– күрделі пішінді ұсақ бұйымдардың бетіне балқытудың қиындығы;

– олардың қисаюуына байланысты жұқа қабырғалы бөлшектерді бетіне балқытудың мүмкін еместігі.

Артықшылықтарды ескере отырып және кемшіліктерге қарамастан, балқыту технологиясы жөндеу өндірісінде (қалпына келтіретін балқыту) және жұмыс ресурсы жоғары бөлшектерді дайындауда (өндірістік балқыту) кеңінен қолданылды [4].

Тозуға төзімді жабындарды балқыту ауыл шаруашылығы машиналарының бөлшектерін (біліктер, рычагтар, тартқыштар, кресттер, лемехалар, қопсытқыштардың табандары), құрылыс машиналарын (бульдозер үйінділерінің кесу жиектері, экскаватор шелектерінің тістері, жүріс бөлігінің бөлшектері) қалпына келтіру үшін қолданылады. Темір жол жылжымалы құрамының әртүрлі пішіні мен өлшемдері, Бұрғылау құралдары, машина жасау жабдықтарының бөлшектері қалпына келтіретін балқытуға ұшырайды.

Металлургиялық жабдықты жөндеу үшін (илектеу орамдары, домна пештерін толтыру аппараттарының конустары) жоғары температурада жұмыс істейтін тозуға төзімді және коррозияға төзімді жабындар балқытылады.

Жүктемемен жұмыс істейтін және механикалық беріктікті қамтамасыз ететін коррозияға төзімді жабындар атом энергетикасы мен химия өнеркәсібіне арналған жоғары қысымды ыдыстарды жасау кезінде балқыту әдісімен алынады.

Орталықтан тепкіш сорғылардың тозуға төзімділігін арттыру инженерлер мен жабдық өндірушілерінің алдында тұрған маңызды міндет болып табылады. Жаңа материалдарды пайдалану, дизайнды жақсарту, пайдалану жағдайларын оңтайландыру және бақылау жүйелерін енгізу сияқты заманауи әдістер мен технологияларды қолдану әртүрлі салалардағы сорғылардың тиімділігі мен сенімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, бұл сайып келгенде ресурстарды үнемдеуге және техникалық қызмет көрсету мен жөндеу шығындарын азайтуға ықпал етеді.

Осылайша, қатайтудың басқа әдістерінен айырмашылығы, балқыту негізінен жоғары тозу жағдайында жұмыс істейтін және соққы жүктемелерімен бірге жүретін бөлшектер үшін немесе жоғары температурада агрессивті орта жағдайында қолданылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Карелин В.Я., Минаев А.В. Насосы и насосные станции: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Стройиздат, 1986. – 320 с.

2 Чиняев И.А. Лопастные насосы: Справочное пособие. – Ленинград: Машиностроение, 1973. – 184 с.

3 Хасуи А., Моригаки О. Наплавка и напыление. – М.: Машиностроение, 1985. – 240 с.

4 П.А. Тополянский, А.П. Тополянский Прогрессивные технологии нанесения покрытий – наплавка, напыление, осаждение // Технологии обработки поверхности. – №4 (73) 2011. – 79-84 с.

ГРНТИ 64.29.23

РАЗРАБОТКА СПОСОБА ОТДЕЛКИ НЕТКАНОГО МАТЕРИАЛА НАНОЧАСТИЦАМИ МЕДИ

Д.Б. Досқалиева, А. Буркитбай

Алматинский Технологический Университет, г. Алматы

Проведены исследования процесса получения наночастиц меди путем восстановления экологически безопасными препаратами с целью придания биоцидных свойств нетканому материалу.

Условия процесса антибактериальной отделки текстильного материала были следующими: водный раствор с наночастицами меди наносили методом распыления на поверхность нетканого материала, потом осуществляли сушку и термообработку при 180 °С на термопрессе.

Для изучения биоцидной активности обработанного материала были проведены микробиологическое исследование. Нетканый материал, обработанный на основе наночастиц меди, обладает выраженной противогрибковой активностью в отношении исследуемых *S.albicans* ATCC 2091 и *S.albicans* ATCC 10231 тест-штаммов.

Также испытания на токсическое и кожнораздражающее действия нетканого материала, обработанного предлагаемым способом, показали его безопасность для здоровья человека.

Ключевые слова: Текстильный материал, нетканый материал, биоцидное вещество, микроорганизмы, бензойная кислота, сульфат меди, микробиологическое исследование.

Обоснование выбора темы, цели и задачи.

В настоящее время в технологии по созданию биоцидных текстильных материалов активно внедряются нанотехнологии, позволяя получить материалы с антибактериальными свойствами безопасные для здоровья человека. Использование нанотехнологий позволяет значительно снизить затраты на основной стадии производства, где расход сырья и материалов значителен. Одна из быстро развивающихся областей современной нанотехнологии – создание и использование наноразмерных частиц (НЧ) различных металлов.

Давно известны антимикробные свойства НЧ меди, которые могут быть использованы в различной отрасли. Главным преимуществом НЧ меди, в отличие от НЧ серебра, является их небольшая цена и быстрая деградация в условиях окружающей среды, что снижает нагрузку на экосистему.

Одним из наиболее распространенных способов получения медных наночастиц является химический метод восстановления из растворов их солей. Наночастицы меди получают путем восстановления из растворов их солей такими восстановителями, как гидразингидрат и боргидрид натрия, являющимися токсичными веществами, в присутствии стабилизаторов различной природы. В последние годы возрос интерес к экологичным методам синтеза наночастиц металлов с применением нетоксичных и безопасных для окружающей среды веществ [1].

На основании проведенного анализа литературных источников было решено исследовать способ получения наночастиц меди путем восстановления бензойной кислотой и глюкозой являющимся экологически безопасными веществами, а в качестве стабилизатора использовать гуанидин гидрохлорида.

Нетканые материалы с биоцидными свойствами используются в строительстве в качестве утеплительных материалов. Большое практическое значение имеют оберточные и упаковочные материалы с антимикробными свойствами. Они обеспечивают длительную сохранность упаковываемых предметов, что может найти большое применение в торговле, особенно внешней. Очень полезны антимикробные полотна и для технических целей, в частности, в качестве фильтрующих материалов. Фильтры с антимикробными свойствами могут найти применение для обеззараживания пресной воды, в качестве консервантов фруктовых соков. Бактериальные воздушные фильтры требуются при кондиционировании и вентиляции воздуха в больницах, различных микробиологических лабораториях. Требование к стерильности технологического воздуха возникает при производстве различных фармацевтических и косметических препаратов, витаминов, пищевой лимонной кислоты [2].

Методология.

Объекты исследования: нетканый материал из льняных и шерстяных волокон, а также химические препараты (сульфат меди, бензойная кислота, глюкоза, гуанидин гидрохлорид).

При выполнении исследовательской работы использовался ряд комплексных методов исследования. Для исследования морфологии поверхности волокон текстильных материалов использовали автоэмиссионный сканирующий растровый электронный микроскоп JSM-6490LA (Япония). Воздухопроницаемость ткани определяли на приборе МТ-160. Проведены микробиологические исследования по ГОСТ 9.060–75 и ГОСТ 9.048-89 (таблица 1).

Таблица 1. Испытательные приборы и средства измерения, применяемые при проведении микробиологических исследований.

№ п/п	Наименование испытательного прибора и средства измерения	Характеристика
1	Термостат инкубатор BD – 115	от +4 до +100 °C \pm 1 °C
2	Денситометр DEN-1	0-15 McF
3	Пипетка переменного объема EppendorfResearch	1-10 мл, d = 0,02 мл
4	Пипетка переменного объема EppendorfResearch	0,1-1 мл, d=1,0 мкл
5	Пипетка переменного объема EppendorfResearch	20-200 мкл; d=0,1мкл
6	Ламинарный бокс BioПА/G	скорость потока 1100 м ³ ч
7	Гигрометр ВИТ-1	от 20 % до 90 %, d = \pm 0,2 °C, \pm 7% рабочий предел от + 15 °C до + 40 °C
8	Питательный агар	pH (при 25 °C) 7,4 \pm 0,2
9	Натрий хлористый	хч
10	Этанол	96 %

Условия проведения испытаний: температура воздуха 24 °C, относительная влажность воздуха в помещении 60 %.

Тестовые штаммы грибов:

– *Candidaalbicans* ATCC 10231 – тест-культура для тестирования фунгицидов. Тест-культура получена из Американской Коллекции Типовых Культур (ATCC).

– *Candidaalbicans* ATCC 2091 – тест-культура для тестирования фунгицидов. Тест-культура получена из Американской Коллекции Типовых Культур (ATCC) [2].

Результаты и обсуждения.

Для получения наночастиц меди готовили водный раствор сульфата меди в присутствии стабилизатора – гуанидин гидрохлорида. Далее его доводили до кипения и вводили раствор бензойной кислоты и глюкозы. В качестве щелочного агента вводили концентрированный раствор NaOH по каплям до pH 9-11. В ходе протекания реакции растворы изменяли цвет от бесцветного до насыщенно желтого.

Условия процесса антибактериальной отделки текстильного материала были следующими: водный раствор с наночастицами меди наносили методом распыления на поверхность нетканого материала, потом осуществляли сушку и термообработку при 180 °C на термопрессе.

На основании предварительного эксперимента для получения наночастиц металла концентрацию сульфата меди варьировали в пределах 3-6 г/л, гуанидин гипохлорида – 5-10 г/л, бензойной кислоты – 3-6 г/л, глюкоза 10 мл (таблица 2).

Таблица 2. Состав для антимикробной отделки нетканого материала.

№	Концентрация препаратов		
	Гуанидин гипохлорид, г/л	Сульфат меди, г/л	Бензойная кислота, г/л
1	5	3	3
2	5	6	3
3	10	3	3
4	5	3	6
5	5	6	6
6	10	3	6

Биоцидные свойства нетканого материала проверялись с применением метода лабораторных испытаний на устойчивость к микробиологическому разрушению (ГОСТ 9.060–75) [3]. По ГОСТ 9.060–75 материал считается устойчивой к биоповреждениям при $\Pi \geq 80\%$.

а

б

Рисунок 1. Образцы нетканого материала после биоповреждения.
а) образец необработанного материала; б) образец материала, обработанного наночастицами меди.

Исходный нетканый материал после биоразрушения сильно подвергся к воздействиям микроорганизмов. Наблюдается снижение плотности образца материала, а также уменьшение его прочностных показателей (рисунок – 1).

Устойчивость обработанной ткани к микробиологическому разрушению, по сравнению с необработанной увеличивается в 1,5 раза, о чем

свидетельствует рост данного показателя до 96 % (ГОСТ 9.060–75). Обработку предлагаемым составом антимикробной отделки проводили при концентрации гуанидин гидрохлорида 5 г/л, бензойной кислоты 3 г/л, сульфата меди 6 г/л. Данный показатель необработанного образца материала составил 65%.

Также для изучения биоцидной активности обработанных материалов были проведены микробиологическое исследование по ГОСТ 9.048-89 [4].

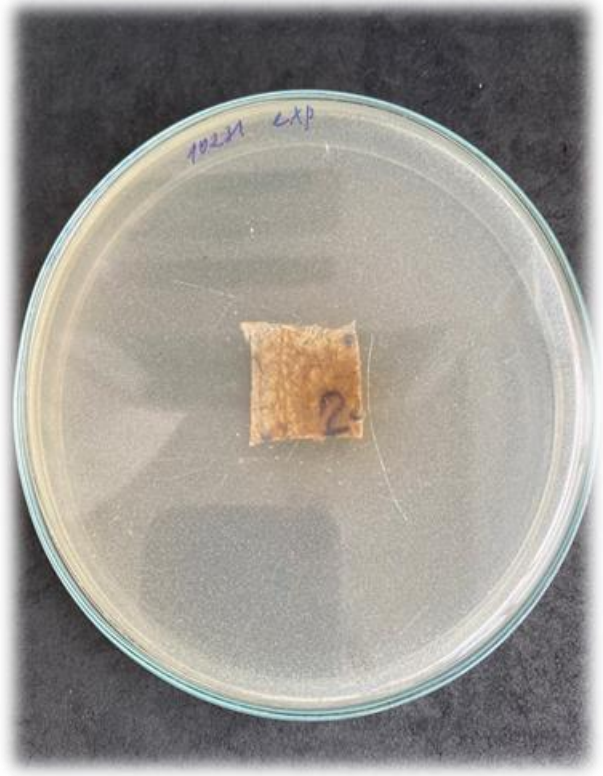
В результате исследования установлено, что исследуемый образец, обладает фунгицидной активностью в отношении исследуемых тест-штаммов.

Образцов биоцидных и исходных нетканых материалов обрабатывали суспензией грибов (*S. albicans* ATCC 10231, *S. albicans* ATCC 2091) и помещали в чашки Петри, которые в свою очередь были помещены в эксикатор с водой для создания необходимой влажности. Инкубацию проводили при температуре 30 °С в течение 28 дней.

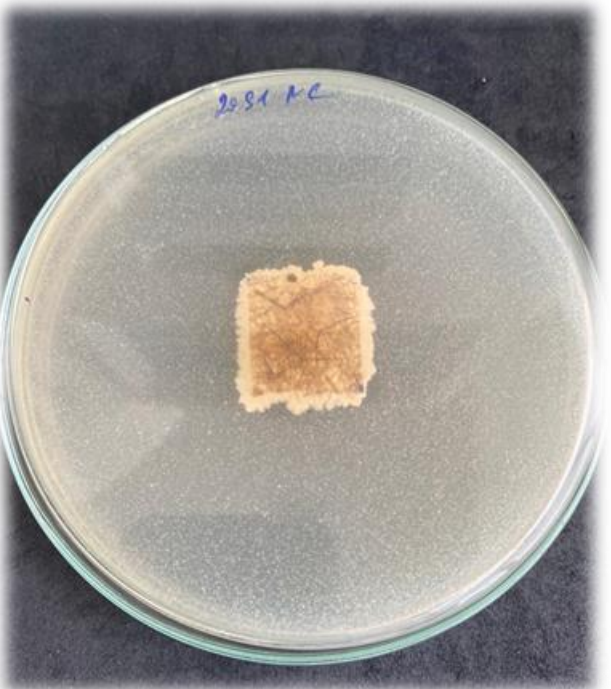
Результаты показали, что через 5 суток наблюдался рост гриба *S. albicans* ATCC 10231 на необработанном контрольном образце материала. Интенсивность прорастания гриба составила 5 баллов (невооруженным глазом отчетливо видно развитие грибов, покрывающих более 25% испытываемой поверхности). В другом образце роста грибов *S. albicans* ATCC 2091 не отмечалось. Через 28 суток во всех контрольных образцах наблюдался рост испытываемых грибов (рисунок 2). При этом рост грибов *S. albicans* ATCC 2091 – на 4 балла (невооруженным глазом отчетливо видно развитие грибов, обрастание края образца микроорганизмами), а *S. albicans* ATCC 10231 в контрольных образцах был оценен на 5 баллов (невооруженным глазом отчетливо видно развитие грибов, разрушение поверхности образца материала), а на поверхности материала, обработанного наночастицами меди рост испытываемых грибов не наблюдалось [5-8].

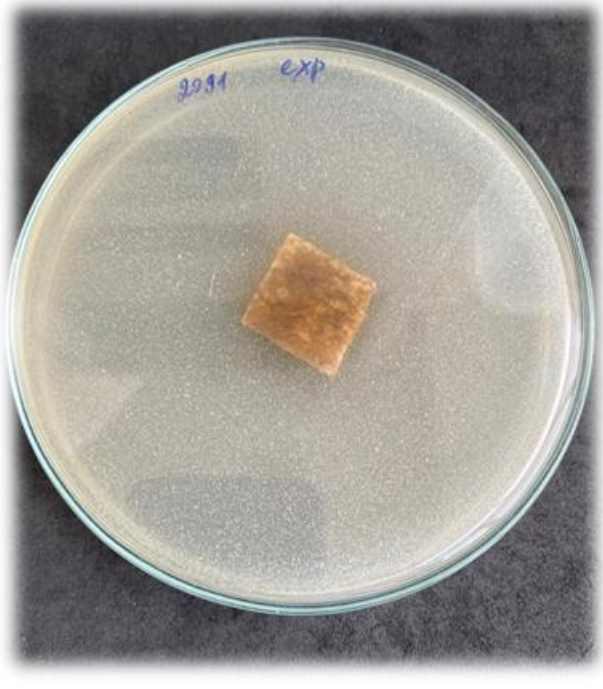
C. albicans ATCC 10231
(контрольный образец)

C. albicans ATCC 10231
(опытный образец)

тест-штамма *C. albicans* ATCC 2091
(контрольный образец)

тест-штамма *C. albicans* ATCC 2091
(опытный образец)

Рисунок 2. Роста тест-штаммов: *C. albicans* ATCC 10231 и *C. albicans* ATCC 2091 на образцах нетканого материала.

Для исследования морфологии поверхности волокон текстильных материалов использовали автоэмиссионный сканирующий растровый электронный микроскоп JSM– 6490LA (Япония).

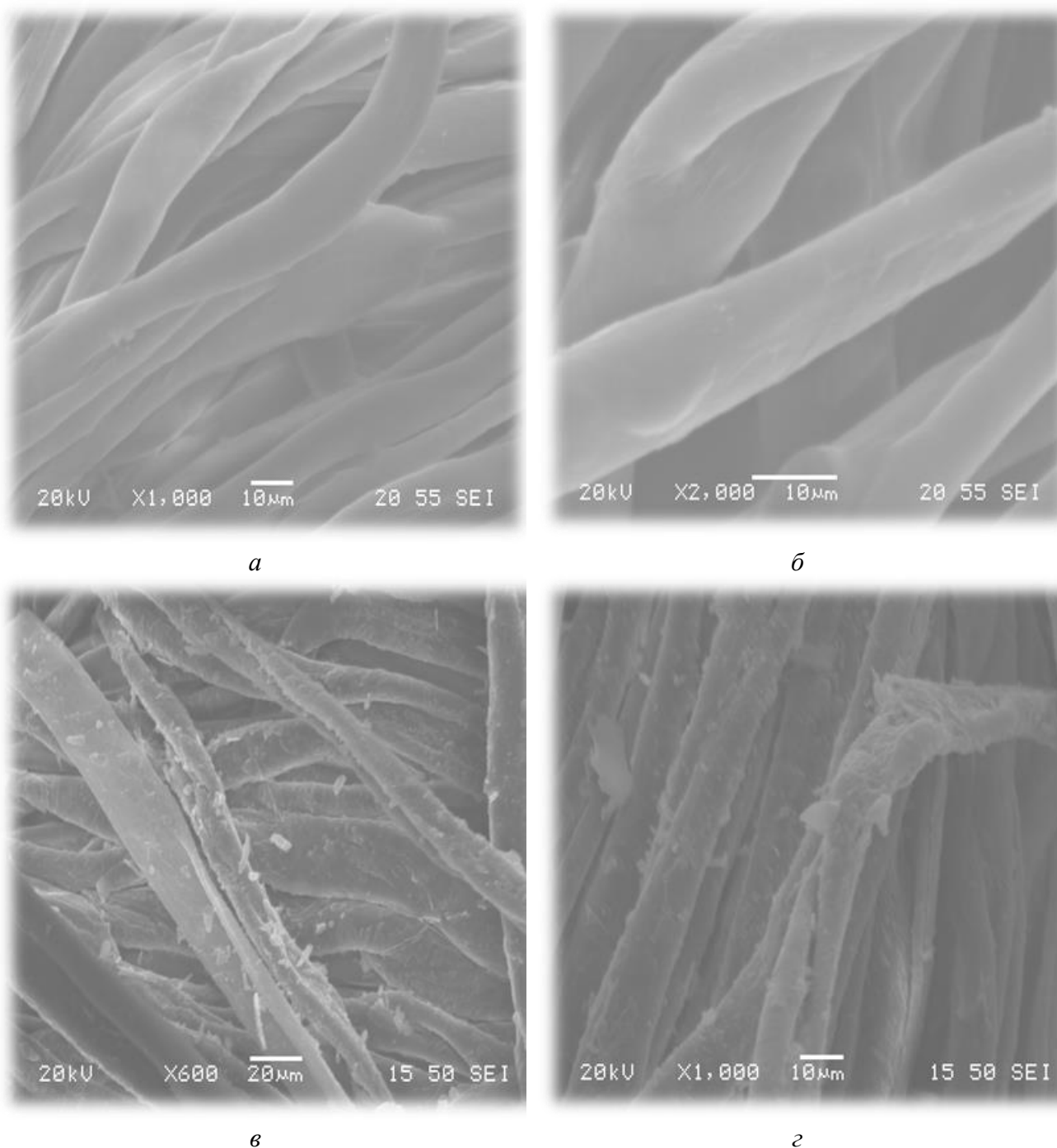

Рисунок 3. Электронно-микроскопические снимки текстильного материала.
а, б) необработанные образцы в, г) обработанные образцы.

Результаты электронно-сканирующей микроскопии показывают изменение морфологической поверхности обработанных образцов по сравнению с необработанными образцами. По данным исследования видно (рисунок 3), что пленка, полученная на поверхности волокон обработанного материала содержит наночастицы меди. Показано, что поверхность

обработанного волокна имеет однородную морфологию и содержит равномерно распределенные по всей поверхности наночастиц меди. Отсюда следует, что предложенный состав для обработки нетканого материала обеспечивает закрепление частиц металла на поверхности волокон, придавая материалам высокие бактерицидные свойства.

Также были определены показатели воздухопроницаемости исследуемых образцов нетканого материала. Как известно, образование полимерной пленки на поверхности волокна материала может привести к изменению свойств проницаемости ткани.

Коэффициенты воздухопроницаемости образцов, обработанных предлагаемым составом составляют 422,4-548,2 $\text{дм}^3/\text{м}^2 \times \text{сек.}$, исходного образца материала – 589,6 $\text{дм}^3/\text{м}^2 \times \text{сек.}$ Данный показатель обработанных образцов материала незначительно снизились по сравнению с коэффициентом воздухопроницаемости исходного нетканого материала (таблица 3).

Таблица 3. Показатели воздухопроницаемости нетканого материала.

№	Концентрация препаратов			Показатель воздухопроницаемости, $\text{дм}^3/(\text{м}^2 \cdot \text{с})$
	Гуанидин гипохлорид, г/л	Сульфат меди, г/л	Бензойная кислота, г/л	
1	5	3	3	548,2
2	5	6	3	533,9
3	10	3	3	422,4
4	5	3	6	450,7
5	5	6	6	435,8
6	10	3	6	425,7
Исходный нетканый материал	-	-	-	589,6

Кроме того, проведенные испытания на токсическое и кожнораздражающее действия нетканого материала, обработанного предлагаемым способом показали его безопасность для здоровья человека. Испытания проводилась в соответствии с требованиями Технического регламента Таможенного союза 017/2011 «О безопасности продукции легкой промышленности» [2].

Заключение.

Нетканый материал, обработанный на основе наночастиц меди обладает выраженной противогрибковой активностью в отношении исследуемых *S.albicans* ATCC 2091 и *S.albicans* ATCC 10231 тест-штаммов.

Электронно-микроскопические снимки подтверждают образование тонкой полимерной пленки с наночастицами меди на поверхности волокна материала.

Также испытания на токсическое и кожнораздражающее действия нетканого материала, обработанного предлагаемым способом показали его безопасность для здоровья человека.

Литература

1 Носовская Е.А., Кудрявцева Е.В., Буринская А.А. Экологичные способы получения наночастиц меди в растворах // *German International Journal of Modern Science* №10, 2021. – С. 47-51.

2 Ертас А.М., Буркитбай А., Ниязбеков Б., Таусарова Б.Р. Придание биоцидных свойств утеплительным материалам из льняных волокон//*Вестник АТУ*, 2021. №2 (132). – С. 32-37.

3 ГОСТ 9.060 – 75. «Метод лабораторных испытаний на устойчивость к микробиологическому разрушению». – М.: Госстандарт Россия: Изд-во стандартов, 1976. – 21 с.

4 ГОСТ 9.048-89. Методы лабораторных испытаний на стойкость к воздействию плесневых грибов. – М.: Госстандарт Россия: Изд-во стандартов, 1995. – 15 с.

5 Burkitbay A., Rakhimova S.M., Taussarova B.R, Kutzhanova A.Zh., Application of dressing composition for antimicrobial finishing of cellulosic textile materials // *Mater. XXIII International congress «IFACC International Federation of Textile Chemists and Colourists»*. – Budapest: IFACC, 2013. – P. 123.

6 Пат. 26922 РК. Состав для антимикробной отделки целлюлозного текстильного материала» / Б.Р. Таусарова, А.Ж. Кутжанова, А. Буркитбай, Е.Такей, К. Жакупова. Бюл. №5. – 4 с.

7 Burkitbay A., Rakhimova S.M. Taussarova B.R., Kutzhanova Azh. «Development of polymeric composition for antimicrobial finish of cotton fabrics» // *Fibres & textiles in Eastern Europe*. – 2014. – Vol. 22, № 2(104). – P. 96-101.

8 Burkitbay A., Taussarova B.R., Kutzhanova Azh., Rakhimova S.M. Using of water-soluble polymers antimicrobial finishing of cotton fabrics// *Mater. International textile conference*. – Dresden, 2013. – С.155-156.

ГРНТИ 28.23.37

СВЕРТОЧНЫЕ НЕЙРОННЫЕ СЕТИ В РАСПОЗНАВАНИИ ЛИЦ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ

К. Байдуллин

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе

Данная статья представляет обзор использования сверточных нейронных сетей (CNN) в контексте распознавания лиц, рассматривая их в качестве предпочтительного инструмента для анализа изображений. Описываются основные архитектуры CNN, такие как LeNet, VGGNet и FaceNet, а также их вклад в развитие технологий распознавания лиц. В статье проанализированы преимущества CNN, включая высокую точность и способность к обучению на сложных шаблонах, а также рассмотрены их ограничения, такие как высокие вычислительные затраты и необходимость большого объема данных для обучения. Приводятся примеры применения CNN в реальных системах, таких как системы безопасности, разблокировка смартфонов и медицинская диагностика. Заключение статьи подчеркивает значимость CNN в современных приложениях и обсуждает перспективы их дальнейшего развития.

Ключевые слова: Сверточные нейронные сети (CNN), машинное обучение, распознавание лица, компьютерное зрение, FaceNet, VGGNet, LeNet, идентификация лица, технология распознавания

В последние годы технология распознавания лица вышла на передний план в области компьютерного зрения и искусственного интеллекта. Её популярность и востребованность обусловлены широким спектром применений – от обеспечения безопасности и контроля доступа до маркетинговых исследований и персонализированных пользовательских сервисов. Одним из самых эффективных инструментов для реализации распознавания лица являются сверточные нейронные сети (Convolutional Neural Networks, CNNs).

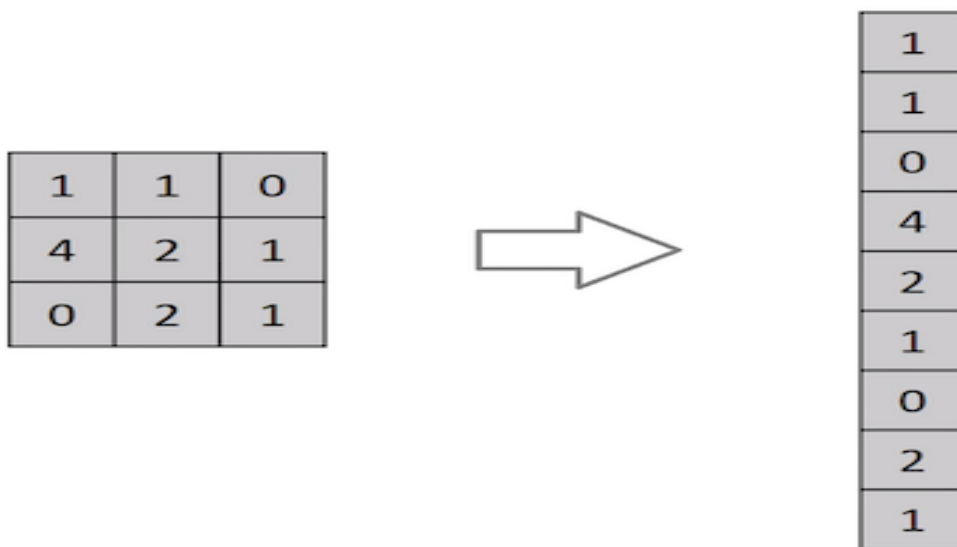
Сверточные нейронные сети представляют собой специализированные архитектуры глубокого обучения, способные автоматически извлекать и обрабатывать сложные признаки из изображений. В отличие от традиционных методов распознавания лица, которые требуют ручного создания и выбора признаков, CNNs учатся выделять важные характеристики лицевых изображений непосредственно из данных. Это позволяет достигать высокой

точности и надежности в различных реальных условиях, включая изменяющиеся освещение, разнообразие углы обзора и выражения лиц.

Основы сверточных нейронных сетей.

Свёрточная нейронная сеть (Convolutional Neural Network, CNN) представляет собой алгоритм глубокого обучения, который способен обрабатывать входное изображение, присваивая важность различным аспектам или объектам на этом изображении посредством изучаемых весов и смещений. В отличие от других алгоритмов, CNN требует значительно меньше предварительной обработки изображений. В традиционных методах фильтры разрабатываются вручную, однако, хорошо обученные сети CNN способны самостоятельно обучаться применению этих фильтров и характеристик.

Архитектура CNN вдохновлена структурой связей нейронов в мозгу человека, в частности, организацией зрительной коры головного мозга. В зрительной коре отдельные нейроны реагируют на стимулы в ограниченной области поля зрения, называемой рецептивным полем. Совокупность рецептивных полей перекрывается, полностью охватывая поле зрения CNN.

Изображение представляет собой матрицу значений пикселей. Можно задаться вопросом: почему бы не преобразовать эту матрицу в одномерный вектор (например, матрицу размером 3×3 в вектор размером 9×1) и подать его на вход многослойного перцептрона для выполнения классификации? На первый взгляд, это может показаться разумным подходом, но на практике он оказывается неэффективным для сложных изображений.

В простейших случаях двоичных изображений такой метод может давать среднюю точность при прогнозировании классов. Однако, в реальных приложениях, где изображения содержат сложные пиксельные зависимости, этот метод не обеспечивает необходимой точности.

CNN эффективно захватывают пространственные и временные зависимости в изображениях за счёт применения соответствующих фильтров.

Такая архитектура позволяет значительно уменьшить количество параметров и обеспечивает возможность повторного использования весов, что ведёт к более эффективному обучению на наборах данных изображений. Проще говоря, CNN позволяют лучше понять и обработать сложные структуры изображений, что делает их предпочтительным выбором для задач распознавания лиц.

Архитектура CNN.

Архитектура CNN включает несколько типов слоев, каждый из которых выполняет свою уникальную функцию в процессе обработки и анализа данных. Основные типы слоев включают сверточные слои, слои подвыборки и полносвязные слои.

– Сверточные слои (Convolutional Layers): Эти слои применяют свертки с фильтрами для выделения признаков. Фильтры или ядра свертки проходят по входным данным, извлекая локальные паттерны, такие как края, углы и текстуры, на различных уровнях абстракции. Результат каждой свертки представляет собой активационную карту, показывающую наличие тех или иных признаков в различных частях изображения.

– Слои подвыборки (Pooling Layers): Эти слои уменьшают размерность данных, сохраняя важные признаки, и тем самым способствуют снижению вычислительной сложности и предотвращению переобучения. Основные виды подвыборки включают макспулинг (max pooling), который выбирает максимальное значение в каждом подмножестве входных данных, и среднепулинг (average pooling), вычисляющий среднее значение в каждом подмножестве.

– Полносвязные слои (Fully Connected Layers): Эти слои расположены в конце архитектуры CNN и служат для интеграции признаков, выделенных предыдущими слоями, и выполнения окончательной классификации. В этих слоях каждый нейрон связан с каждым нейроном предыдущего слоя, что позволяет сети учитывать все выделенные признаки. Полносвязные слои обычно используют функции активации, такие как ReLU (Rectified Linear Unit) или Softmax, для нелинейного преобразования и классификации выходных данных.

Принципы работы сверточных слоев.

Сверточные слои являются основным компонентом CNN. Каждый сверточный слой содержит набор фильтров, которые проходят через входные данные и вычисляют свертки. Эти фильтры выделяют локальные паттерны, такие как края, углы и текстуры, на различных уровнях абстракции. Результат каждой свертки представляет собой активационную карту, показывающую наличие тех или иных признаков в различных частях изображения.

Слои подвыборки и их роль.

Слои подвыборки, также известные как пулинговые слои (Pooling Layers), уменьшают размер активационных карт, что позволяет сократить количество параметров и вычислительных операций в сети. Основные виды подвыборки включают макспулинг (max pooling), который выбирает максимальное значение в каждом подмножестве входных данных, и среднепулинг (average pooling),

вычисляющий среднее значение в каждом подмножестве. Пулинговые слои способствуют уменьшению размерности данных, увеличению устойчивости к изменениям и улучшению общего обобщающего поведения сети.

Полносвязные слои и классификация.

Полносвязные слои расположены в конце архитектуры CNN и служат для интеграции признаков, выделенных предыдущими слоями, и выполнения окончательной классификации. В этих слоях каждый нейрон связан с каждым нейроном предыдущего слоя, что позволяет сети учитывать все выделенные признаки. Полносвязные слои обычно используют функции активации, такие как ReLU (Rectified Linear Unit) или Softmax, для нелинейного преобразования и классификации выходных данных.

Таким образом, архитектура CNN, объединяющая эти компоненты, позволяет эффективно решать задачи распознавания лиц, благодаря способности автоматически выделять иерархические признаки, что обеспечивает высокую точность и надежность в анализе изображений.

Архитектуры CNN для распознавания лиц.

Сверточные нейронные сети (CNN) доказали свою эффективность в задачах распознавания лиц благодаря способности автоматически выделять иерархические признаки из изображений. В этом разделе рассмотрим некоторые из наиболее успешных архитектур CNN, применяемых для распознавания лиц, включая LeNet, AlexNet, VGGNet и FaceNet.

LeNet – одна из первых архитектур сверточных нейронных сетей, разработанная Яном ЛеКуном в конце 1980-х годов для задачи распознавания рукописных цифр. Хотя LeNet была первоначально предназначена для распознавания рукописного текста, её архитектура заложила основы для последующих разработок CNN. LeNet включает следующие компоненты:

- Сверточные слои: Для выделения локальных признаков.
- Слои подвыборки: Для снижения размерности и обобщения данных.
- Полносвязные слои: Для окончательной классификации.

Архитектура LeNet успешно применялась в ранних системах распознавания лиц, продемонстрировав потенциал CNN для решения таких задач.

AlexNet разработанная Алексом Крижевским и его коллегами, совершила прорыв в 2012 году, выиграв конкурс ImageNet. Эта сеть стала знаменита благодаря своей глубине и использованию новых техник регуляризации, таких как дропаут (dropout). Основные особенности AlexNet:

- Глубокая архитектура: Включает 5 сверточных слоев и 3 полносвязных слоя.
- ReLU активация: Ускоряет обучение за счёт устранения проблемы затухающих градиентов.
- Дропаут: Предотвращает переобучение.

AlexNet продемонстрировала отличные результаты в распознавании лиц и других объектов, став основой для последующих исследований в этой области.

VGGNet была предложена группой исследователей из Оксфордского университета в 2014 году. Эта архитектура показала, что увеличение глубины сети может улучшить её производительность. Основные характеристики *VGGNet*:

- Глубокая архитектура: Состоит из 16-19 слоев, в зависимости от варианта.
- Малые свертки (3x3): Используются для извлечения более сложных признаков.
- Унифицированные размеры сверток: Упрощают архитектуру и улучшают результаты.

VGGNet стала одной из самых популярных архитектур для распознавания лиц благодаря своей эффективности и простоте реализации.

FaceNet разработанная компанией Google, представляет собой архитектуру, специально предназначенную для распознавания и верификации лиц. Главная особенность *FaceNet* заключается в использовании триплетной потери (triplet loss), которая оптимизирует расстояния между эмбедингами лиц. Основные особенности *FaceNet*:

- Эмбединги лиц: Представление лиц в виде компактных векторов в пространстве признаков.
- Триплетная потеря: Минимизирует расстояние между эмбедингами одного лица и максимизирует расстояние между эмбедингами разных лиц.
- Высокая точность: *FaceNet* достигает выдающихся результатов в задачах распознавания лиц.

FaceNet нашла широкое применение в реальных системах распознавания лиц, таких как системы контроля доступа и разблокировка мобильных устройств.

Развитие различных архитектур CNN, таких как *LeNet*, *AlexNet*, *VGGNet* и *FaceNet*, значительно продвинуло возможности распознавания лиц. Эти архитектуры продемонстрировали эффективность глубоких сетей и новых методов обучения, что позволило добиться высокой точности и надежности в анализе изображений лиц. Продолжающиеся исследования в этой области обещают дальнейшее улучшение и расширение возможностей CNN для распознавания лиц в различных приложениях.

Преимущества и ограничения CNN.

Сверточные нейронные сети (CNN) завоевали широкую популярность в задачах распознавания лиц благодаря ряду преимуществ, которые обеспечивают высокую точность и надежность. Однако, несмотря на их значительные достижения, CNN имеют и свои ограничения, которые важно учитывать при их применении.

Преимущества использования CNN для распознавания лиц:

1. Автоматическое извлечение признаков: CNN способны автоматически извлекать иерархические признаки из изображений. Сверточные слои выделяют низкоуровневые признаки, такие как края и текстуры, которые затем

комбинируются в высокоуровневые признаки, такие как части лица. Это позволяет сети эффективно распознавать сложные структуры и паттерны.

2. Инвариантность к изменениям: Сверточные и пулинговые слои способствуют инвариантности к различным изменениям в изображениях, таким как повороты, масштабирование и смещения. Это особенно важно для распознавания лиц, где изображения могут быть получены под различными углами и в различных условиях освещения.

3. Эффективность обработки: CNN эффективно обрабатывают изображения за счет уменьшения размерности данных и сохранения важной информации. Слои подвыборки уменьшают размер активационных карт, что снижает количество параметров и вычислительных операций, необходимых для обработки изображений.

4. Масштабируемость: CNN могут быть масштабированы для работы с большими наборами данных и более сложными задачами. Увеличение числа слоев и фильтров позволяет создавать более глубокие и сложные сети, способные обрабатывать большие объемы данных и выделять более сложные признаки.

Ограничения и вызовы:

1. Требования к данным: Для обучения CNN необходимы большие объемы размеченных данных. Сбор и аннотация таких данных могут быть затратными и трудоемкими процессами, что ограничивает возможности использования CNN в некоторых приложениях.

2. Вычислительная сложность: Обучение и применение CNN требуют значительных вычислительных ресурсов, включая мощные графические процессоры (GPU). Это может стать препятствием для использования CNN в условиях ограниченных вычислительных мощностей.

3. Переобучение: При работе с небольшими наборами данных или недостаточно разнообразными данными существует риск переобучения, когда модель хорошо работает на тренировочных данных, но плохо обобщается на новых данных. Для предотвращения переобучения требуется использование различных методов регуляризации, таких как дропаут (dropout) и нормализация.

Применение CNN в реальных системах.

Сверточные нейронные сети нашли широкое применение в различных реальных системах, демонстрируя свою эффективность и гибкость в решении задач распознавания лиц. В этом разделе рассмотрим основные области применения CNN.

Одна из наиболее значимых областей применения CNN – системы безопасности и контроля доступа. Распознавание лиц используется для автоматической идентификации и верификации личности на входах в здания, на охраняемых объектах и в зонах повышенной безопасности. Применение CNN позволяет значительно повысить уровень безопасности и упростить процесс доступа, устраняя необходимость в использовании ключей, карт и паролей.

Сверточные нейронные сети широко используются в современных смартфонах для разблокировки устройств с помощью распознавания лиц. Это обеспечивает удобный и безопасный способ доступа к устройствам, повышая уровень защиты личных данных. CNN позволяют точно и быстро распознавать лица даже в условиях изменяющегося освещения и различных углов обзора.

В розничной торговле и маркетинге CNN применяются для анализа поведения клиентов и персонализации услуг. Распознавание лиц позволяет идентифицировать клиентов, отслеживать их предпочтения и поведение в магазинах, что помогает создавать более персонализированные предложения и улучшать качество обслуживания. Также CNN используются для мониторинга и анализа потоков посетителей, что способствует оптимизации работы торговых точек.

В медицине CNN применяются для диагностики заболеваний и мониторинга состояния пациентов. Распознавание лиц может использоваться для выявления симптомов некоторых заболеваний, таких как синдром Кушинга или акромегалия, которые проявляются в изменениях внешности. Кроме того, CNN помогают отслеживать состояние пациентов в режиме реального времени, анализируя выражение лиц и определяя уровень боли или стресса.

Заклучение.

Распознавание лиц с помощью сверточных нейронных сетей (CNN) стало одним из самых значимых достижений в области компьютерного зрения. Благодаря своей способности эффективно обрабатывать и анализировать изображения, CNN превзошли традиционные методы обработки изображений, что делает их идеальным выбором для задач распознавания лиц. В статье были рассмотрены ключевые архитектуры CNN, такие как LeNet, VGGNet и FaceNet, каждая из которых внесла свой вклад в развитие этой технологии.

Преимущества CNN включают высокую точность и способность обучаться сложным шаблонам, что делает их незаменимыми в системах безопасности, для разблокировки смартфонов, а также в медицинских приложениях, таких как диагностика заболеваний по изображениям. Однако, несмотря на свои достоинства, CNN имеют и ограничения, включая высокие вычислительные затраты и необходимость большого количества данных для обучения.

Применение CNN в реальных системах подтверждает их эффективность и надежность. В системах безопасности, таких как видеонаблюдение и контроль доступа, CNN обеспечивают высокий уровень точности и надежности. В повседневной жизни, благодаря CNN, миллионы пользователей могут разблокировать свои смартфоны с помощью технологии распознавания лиц. В медицине, возможности CNN помогают врачам быстрее и точнее диагностировать заболевания, анализируя медицинские изображения.

Таким образом, сверточные нейронные сети продолжают революционизировать различные отрасли, предоставляя инновационные решения для сложных задач. Будущие исследования и разработки в этой области обещают дальнейшее совершенствование технологий распознавания

лиц, что приведет к еще более широкому их применению и улучшению качества жизни.

Литература

- 1 Simonyan, K., & Zisserman, A. (2014). Very Deep Convolutional Networks for Large-Scale Image Recognition. arXiv preprint arXiv:1409.1556.
- 2 Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
- 3 Taigman, Y., Yang, M., Ranzato, M., & Wolf, L. (2014). DeepFace: Closing the Gap to Human-Level Performance in Face Verification. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 1701-1708
- 4 He, K., Zhang, X., Ren, S., & Sun, J. (2016). Deep Residual Learning for Image Recognition. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 770-778.
- 5 Parkhi, O. M., Vedaldi, A., & Zisserman, A. (2015). Deep Face Recognition. British Machine Vision Conference (BMVC).
- 6 Schroff, F., Kalenichenko, D., & Philbin, J. (2015). FaceNet: A Unified Embedding for Face Recognition and Clustering. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 815-823.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.35.09

СҰЙЫҚ АЗЫҚ-ТҮЛІК ӨНІМДЕРІНІҢ ТҰТҚЫРЛЫҒЫН ЖАЛПЫЛАНҒАН ЖОСПАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

О.Ү. Мұсабеков

Профессор, Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.

Берілген мақалада технологиялық ЖОО-ның азық-түлік өндірісінің болашақ мамандарына физиканың «Сұйықтың тұтқырлығы» тақырыбы бойынша өтілетін сабақтардағы (дәрістік, тәжірибелік, зертханалық) сұйықтың тұтқырлығы құбылысы мысалында физикалық, химиялық, биологиялық және т.б. жаратылыстану ғылымдарында оқылатын кез келген құбылыстарды ЖОО-ның барлық мамандық студенттеріне жалпыланған жоспар (ереже) бойынша оқыту мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: физикалық құбылыстар, сұйықтың тұтқырлығы, сұйық азық-түлік, ЖОО-нындағы болашақ маман, жалпыланған жоспармен оқу.

Сұйықтың жалпы қасиеттерінің және оның қарапайым қозғалысының бірімен байланысты «сұйықтың тұтқырлығы» ұғымы әуелі физикада оқылады да, сосын одан алған білімдер өндірісте кездесетін сұйықтардың түрлерін оқығанда нақтыланады. Нақты білімнің көлемі тар, бірақ мазмұны бай болады. Ал жалпы қасиеттер мен қарапайым қозғалыс туралы білімдердің көлемі кең, ал мазмұны жұтаң болады. Демек, физикада оқылатын «сұйықтың тұтқырлығы» ұғымының көлемі кең болғандықтан бұл ұғымды суға да, сұйық отындарға (мысалы, мысалы мұнайға) да, сұйық азық-түлікке (мысалы, сүтке) де және т.б. қолдануға болады. Бірақ бұл ұғымды қолдана алу үшін қолданушыда (мысалы, студентте) ол туралы жүйелі білім болу керек. Өкінішке орай студенттердің көпшілігінде ондай жүйелі білім жоқ. Оның көптеген себептері бар. Олардың бәрін айтпай ақ екеуіне тоқталайық: студент те, оқытушы да оқу материалдарын оқу құралдарында жазылғандай оқып алсам немесе оқытсам дейді; білімді игеру мен игертудің әдіс-тәсілдерін білуге немесе іздеуге ұмтылмайды. Физиканы мектепте оқыту әдістемесі ғылымында ондай әдіс-тәсілдерге білімді игерудің жалпыланған жоспары жататындығы айтылады [1]. Бұл жоспарды физикалық, химиялық, биологиялық және т.б. жаратылыстану пәндерінде пайдаланға болатындығына қарамастан оқу мен оқыту практикасында ол өте сирек қолданылады. Физикада оқып, сосын сұйық азық-түлік мамандығының студенттері арнаулы мамандық пәндерінде жалғастырып оқитын «сұйықтың тұтқырлығы» мысалында білімді игерудің жалпыланған

жоспарының қолданылу үлгісін көрсетеміз (1,2,3-кестелер). 1-кестеге қарағанда физикалық құбылыс ретіндегі тұтқырлық 1-5 баптар бойынша физикада игерілген білімдер толығымен азық-түлік өнімдерін өңдеу технологиясы пәндерінде [2, 3]. қолданылады. Сондықтан 6 бапты – құбылысты практикада қолдануды және есепке алу азық-түлік өнімдерін өңдеу технологиясы пәндерінде қарастырады. Демек, физикалық құбылыс ретіндегі тұтқырлық туралы 1-5 баптар бойынша физикалық білімді игермеген азық-түлік өнімдерін өңдеу технологиясының мамандары тұтқырлықты өндірісте қолдана алмайды. Тұтқырлық құбылысы жайлы физикалық білімдерді азық-түлік өнімдерін өңдеу технологиясында студенттердің қолдана алу іскерлігінің болуы осы физикалық құбылысты оқудың түпкі мақсаты және өлшемі (критеріі) болып табылады.

Кесте 1. Сұйықтың тұтқырлығы құбылысын жалпыланған жоспармен оқу.

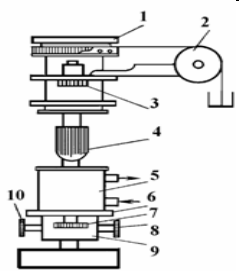
№	Физикалық құбылыстың сипаттамалары	Сұйықтың тұтқырлығы құбылысының сипаттамалары
1	Құбылыстың сыртқы белгілері (құбылысты анықтайтын белгілер).	Қатты дене сұйық ішінде қозғалғанда оның қозғалысының тежелуі, қатты денені орап аққан сұйық ағысының баяулауы
2	Құбылыстың мәні (оны қазіргі ғылыми теорияларға негізделген түсіндіру)	Аққан сұйықтың қозғалыстағы молекулалары импульсті бір қабаттан екінші қабатқа тасиды, содан жылдамдықтар теңеседі, бұл үйкеліс күшімен сипатталады
3	Бұл құбылыстың басқалармен байланысы, құбылыстың өтуі байланысты факторлар	Екінші тұтқырлық немесе көлемдік тұтқырлық – импульс қозғалыс бағытында тасымалданған кездегі ішкі үйкеліс
4	Құбылыстың сандық сипаттамасы	Динамикалық тұтқырлық: $\eta = F_{\text{үйк}} / [S(dv/dx)]$, кинематикалық тұтқырлық: $\nu = \eta / \rho$
6	Құбылысты практикада қолдану және есепке алу	Помада массасынан немесе пралинадан жасалған кәмпит корпустарын қалыптастыру кезінде олардың тұтқырлығының маңызы зор. Сұйық тұтқырлығы азық-түлік шикізатын қайта өңдеу кезінде олардың дайындық дәрежесін сипаттайды, ол ыдыстың бір түрінен екіншісіне ауысуы кезіндегі шығындарға әсер етеді.

Кесте 2. Сұйықтың тұтқырлық коэффициенті шамасын жалпыланған жоспармен оқу.

№	Физикалық шамалардың сипаттамалары	Сұйықтың тұтқырлық коэффициенті шамасының сипаттамалары
1	Берілген шама физикалық құбылыстың қандай қасиетін сипаттайды	Динамикалық тұтқырлық коэффициенті сұйықтың оның қабаттарының жылжуына кедергісін сандық жағынан сипаттайды. Сұйықтардың кинематикалық тұтқырлығы осы сұйықтықтың қаншалықты жеңіл ағуын сипаттайды
2	Анықтамасы	Динамикалық тұтқырлық коэффициенті өлшем бірлігі ішінде

		сырғуға немесе жылжуға кедергісін сипаттайтын сұйықтардың қасиеті ретінде анықталады. Сұйықтың кинематикалық тұтқырлығының коэффициенті динамикалық коэффициенттің сұйықтық тығыздығына қатынасы ретінде анықталады.
3	Берілген шаманы басқа шамалармен байланыстыратын өрнектер	$\eta = F_{\text{үйк}} / [S(dv/dx)], v = \eta/\rho; \eta = (1/3) \langle v \rangle \lambda \rho, v = (1/3) \langle v \rangle \lambda$
4	Жіктеуші белгісі	Сұйық тығыздығына байланыстылығы
5	Өлшем бірлігі	ХЖ-де Па·с, СГС жүйесінде пуаз
6	Шаманы өлшеу тәсілдері және оладың практикада қолданылуы	Сұйық азық-түлік өнімдерінің тұтқырлығын өлшеу әдістері: ротациялық, капиллярлық, шариктің сұйық ішінде түсуі, вибрациялық, ультрадыбыстық, көпіршіктік.

Кесте 3. Сұйықтың тұтқырлық коэффициентін өлшейтін аспапты жалпыланған жоспармен оқу.

№	Физикалық аспаптың сипаттамалары	Тұтқырлық коэффициентін өлшейтін физикалық аспаптың – ротациялық вискозиметрдің сипаттамалары
1	Аспаптың қызыметі	Сұйықтың динамикалық тұтқырлығын өлшейді
2	Аспаптың әрекет принципі	Ротациялық вискозиметрдің жұмыс принципі зерттелетін сұйыққа батырылған роторға түсірілген айналдыру моментінің осы сұйықтың тұтқырлығына тәуелділігіне негізделген.
3	Аспап құрылысының сұлбасы (аспаптың негізгі бөліктері, олардың өзара әсерлесуі)	 <p>1-лимб, 2-шкив, 3-бұранда, 4-ротор, 5-статор, 6-алаңша, 7-бұранда, 8- маховик, 9-көтергіш құрылғы.</p>
4	Аспапты практикада пайдалану ережелері	Зерттелетін сұйықтықты өлшеу стақанына белгіге дейін құю. Шпиндельді 2/3 сұйықтыққа батыру, аспапты қосу. Көрсеткіштердің тұрақтануын күту және нәтижені жазып алу. Аспапты өшіру, шпиндельді алу, сұйықтықты ағызу

2-кестедегі сұйықтың тұтқырлық коэффициенті шамасын жалпыланған жоспармен оқу алдыңғы 1-кестедегі физикалық құбылыс ретіндегі тұтқырлықты оқудан туындайды. Өйткені 2-кестеде берілген құбылыс сапалық жағынан қарастырылғанымен сандық жағынан қарастырылмады, сандық сипаттамаға анықтама берілмеді, өлшеу тәсілдері мен берілген шаманы енгізудегі ең басты мақсаты оның практикада пайдаланылуы айтылмады. 2-кестеде осылар қарастырылды.

3-кестедегі сұйықтың тұтқырлық коэффициентін өлшейтін аспапты жалпыланған жоспармен оқу 2-кестедегі физикалық шама ретіндегі тұтқырлықты оқудан туындайды. Өйткені 2-кестеде тұтқырлық коэффициенті физикалық шама екендігі, оның өлшенетіндігі және өлшем бірліктері мен өлшеу тәсілдері туралы айтылғанмен, нақты жағдайда қандай аспаппен (өлшеуіш құралмен) өлшенетіні қарастырылмады. 3-кестеде осылар қарастырылды.

Сұйық азық-түліктің тұтқырлығын өлшейтін ротациялық вискозиметрлердің артықшылықтары: сұйық азық-түлік жай-күйін үздіксіз бақылау мүмкіндігі. Өлшеулердің кең ауқымы, 0,6 мПа-дан 3 000 000 мПа-ға дейін. Кемшіліктері: сезімталдығының төмендігі, өлшемдердің тар ауқымдылығы. Аспаптың қателігі 4%-ға жетуі мүмкін. Олар тамақ өнеркәсібінде тамақ өнімдерінің (сүт, морс, йогурт, шырын, бал) сапасын бақылау үшін қолданылады. Әдетте тұтқырлықты өлшеу үшін зерттелетін өнімнің тұтқырлығы параметрлерін өлшеудің ротациялық әдісі кеңінен қолданылады. Тамақ өнеркәсібінде тұтқырлықты өлшеу құралдарының (вискозиметрлердің) қолданылуын өлшеу әдістерінің конструктивтік техникалық кемшіліктері немесе вискозиметрлердің өздерін пайдалану жағдайларын жасаудың күрделілігі (мысалы, термостаттау құрылғыларын міндетті түрде қолдану) көп шектейді.

Сұйық азық-түліктің тұтқырлығын өлшейтін аспаптардың (ротациялық, капиллярлық, шариктің сұйық ішінде түсуі, вибрациялық, ультрадыбыстық, көпіршіктік) артықшылықтарын арттыру және кемшіліктерін азайту мақсатында жасалған зерттеу жұмыстары азық-түлік өнімдерінің технологиясы бойынша техника ғылымын дамытуға, өлшеуіш аспаптарды ұтымдыландыруға, тіпті өлшеуіш аспаптардың артықшылығы көп, кемшіліктері аз жаңа түрлерін ойлап табуға мүмкіндік береді. Ол үшін физикалық құбылысты және оны сипаттайтын физикалық шамаларды жоғарыда баяндалғандай жалпыланған жоспармен оқу керек.

Сондықтан ЖОО-ғы физика пәнінің оқытушылары студенттерден физикалық құбылыс (физика бойынша оқылатын тақырыптардың көпшілігі физикалық құбылыспен байланысты) бойынша білімдер мен іскерліктерді дәрістік, тәжірибелік, және зертханалық сабақтарда өз бетімен оқып игеруге даярлануын жоғарыда келтірілген жалпыланған жоспар бойынша талап етсе, онда студенттер физикалық құбылысты ғана емес, басқа да жаратылыстану құбылыстарын осы ереже бойынша игеретін болады.

Технологиялық ЖОО-ның азық-түлік өнімдері технологиясының болашақ мамандарына физиканы оқытатын оқытушылар «Сұйықтың тұтқырлығы» тақырыбы бойынша студенттер алдына дәріс (лекцияны) өткізер алдында оның көкейкестілігін арттыратын мына сұрақтар қоюына болады: сұйық азық-түлік өнімдерінің тұтқырлығын білу және түсіну олардың сапасын жақсарту және жабдықты пайдалану қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажет; шырындар мен балдың тұтқырлығы қант концентрациясына көбірек тәуелді; тұтқырлығы жоғары шырындардың сапасы тұтқырлығы төмен шырындардың сапасына

қарағанда жоғары екен. «Неге»? Оқытушының студенттерге қойған «Неге»? деген сұрағына дұрыс жауап беруі физиканың «Сұйықтың тұтқырлығы» тақырыбы бойынша қазір оқылатын дәріс материалын тыңдап, түсінгенде ғана мүмкін екендігі студенттерге айтылады. Бұл оларды «Сұйықтың тұтқырлығы» тақырыбы бойынша оқылатын дәріс материалын тыңдауға және түсінуге ынталандырады.

«Сұйықтың тұтқырлығы» тақырыбы бойынша тәжірибелік сабақта мынадай есеп пайдалануа болады. Әр өнім үшін динамикалық және кинематикалық тұтқырлық коэффициенттерінің мәндері әр түрлі және олар температураға, қысымға, ылғалдылыққа немесе майлылыққа және құрғақ заттардың концентрациясына байланысты. Сұйық азық-түлік өнімдерінің тұтқырлығы ылғалдылық, май температурасы жоғарылаған сайын төмендейтіндігін және ерітінділер концентрациясының жоғарылауымен артатындығындығын түсіндіру керек.

Тұтқырлықты дұрыс түсіну және өлшеу тағам өндіріс процестерін оңтайландырады. «Оствальд вискозиметрімен сүттің тұтқырлығын анықтау» тақырыбы бойынша сабақ өткізу әдістемесінің концентрациялары әртүрлі тұздың судағы ерітінділерінің тұтқырлығын анықтау тақырыбында өтетін физиканың зертханалық жұмысын орындау әдістемесімен бірдей.

Тамақтану – кез келген адам үшін маңызды мәселелердің бірі. Азық-түліктің физикалық қасиеттерін білу олардың сапасын, ұзақ мерзімді сақтау және тасымалдау қабілетін анықтайды. Бұл өнімдер тұтынатын адамның денсаулығы мен өмір сүру ұзақтығы тағамды дұрыс сақтауға байланысты.

Азық-түлік өнімдері технологиясының болашақ мамандарына физиканы оқытатын оқытушылардың жоғарыда келтірілген тапсырмаларды зерттеп әзірлеуі, оны сабақтарда пайдалануды ұйымдастыры әдістемесін жасаулары тиіс.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 173 с.
- 2 Кузембаев К.К., Құлажанов Қ.С., Кузембаева Г.К. Азық-түлік тауарларын тану. Оқулық. – Алматы: АТУ, 2006. – 358 б.
- 3 Сухомлинов Г.Л. Контролирующая система объемного расхода жидкости на основе микропроцессора // Измерительная техника, – 2004. – № 4. – С. 27-30.

SRSTI 14.35.01

CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF STUDENTS' RESEARCH WORK

B. Yerzhankyzy

M.p.s., lecturer, Kazakh National Women Pedagogical University, Almaty

Students' research work is an integral part of their academic practice. This process allows students not only to gain a deeper understanding of the subjects they study, but also to develop critical thinking, analytical skills and creativity. This article discusses the importance of research paper for students and the main aspects of this process.

Keywords: student's research work, research project, conference, student, research activity.

It can be said that research work is the main activity for students aimed at professional development, expanding knowledge, engaging in creative work. Nowadays, in accordance with the requirements of modernity, and as the main tasks, students' research work is put in the first place. In accordance with this, the forms and methods of attracting students to scientific creativity can be divided into research work included in the educational process and conducted in accordance with curricula and work programs in academic time (special lecture courses on the basics of scientific research, various training sessions on the element of scientific research, teaching and research work), as well as scientific work performed by students outside of school hours-let's understand the research work.

Students' work on the implementation of research (scientific projects) gives them not only the opportunity of scientific knowledge, but also the acquisition of skills of public speaking in front of an audience, communication with students of other universities and making new friends at scientific conferences and round tables, the development of the ability to easily express thoughts both on paper and orally provides a wide range of opportunities. Understanding by students of the value significance of wide opportunities of scientific research work for personal and professional formation stimulates interest in participation in scientific and creative events of different levels (university, city, national, international), to independent search and development of scientific topics, to search for opportunities of their presentation and further practical use, i.e. «scientific research activity».

Student's research activity is a process of solving special cognitive tasks aimed at creating new scientific knowledge. Specificity in this case refers to the process of

learning cognition, when the discovery of truths already known in science is of value to a person. It should be noted that any research activity, if it is carried out more or less competently, by definition is always based on an objectively new result.

Based on the semantic content of the main concepts of the article, the research activity of the student is considered as the goal of research work with students of the university. In accordance with the present Regulations, the research activity of the student is characterized by the following indicators: manifestation of subjectivity (independence and responsible attitude to scientific-research activity); vision of prospects (understanding of the logic of implementation of scientific-research activity, the scale of implementation in scientific-creative activity: participation in conferences, exhibitions, grants, etc.).

Achievement of the intended goal of research work with students is promoted not only by individual work of scientific supervisors, but also by the whole system of organization of scientific-research activities in the university, for which it is necessary to ensure the functioning of all structural subdivisions of scientific-research activities of the university (Scientific Research Department, Scientific Research Council, Student Council of the university, circles at the faculties, etc.). a systematic character is necessary; an established system of informing about scientific-creative activities, in which students can participate; support of scientific-research activities.

An important aspect of scientific work is the choice of research topic. The topic should be interesting and relevant to motivate the student to study the problem in more depth. However, it should be sufficiently limited so that the student can effectively focus on specific aspects of the research. This is facilitated by the supervisor who helps the student to formulate the aims and objectives of the research and guides the student on the path to achieve the set goals.

The next step is the collection of data and information. This step may include analyzing literature, conducting experiments, surveys or interviews. In order for the results of the study to be correct and objective, it is important to make sure that the data is collected in sufficient quantity and has high reliability.

After collecting the data, the student moves on to analyzing and interpreting the data. This stage requires the student to be able to apply theoretical knowledge to practical situations, as well as to apply statistical methods of data analysis. It is important not only to describe the results of the study, but also to draw conclusions and justify them from a scientific point of view.

The final stage of scientific work-preparing and presenting the results. This may include writing a research paper, attending conferences or seminars and publishing the results in scientific journals. This allows students to share their findings with the scientific community and receive feedback from other researchers.

In the Kazakh National Women's Pedagogical University much attention is paid to the creation of established conditions for conducting research work, namely: the use of various forms of inclusion of students in research work among institutes, increasing the activity of students with frequent organization of research conferences. Sharing the accumulated experience of the organization of student science International Student Scientific Conference in the context of the implementation of

innovative educational program «Youth and Science: Present and Future», held in the framework of the Decade of Science, discussed the scientific work of students to expand their creative activity, improve their knowledge; improving the system of dissemination of information about scientific competitions, participation in conferences, Olympiads, exhibitions, grants, etc. This system mobilizes all structural subdivisions of NIRS of higher education institutions. Information is disseminated through the chairpersons of SNO institutes between teachers and students, members of the Council of SNO and student council of the university; participants of round tables, scientific seminars, etc.; assistance of the staff of the Department of Scientific Research in the design of students' competition documentation; providing students with the opportunity to publish scientific articles. Such an indicator of research activity, as published materials, is nowadays one of the main criteria for the selection of competitive applications for self-presentation in the scientific community. In our university students annually present scientific projects and take prize-winning places at the interuniversity Olympiad of Research and Development.

The conditions created in HEI to include the student in research work and facilitate its implementation seem to be necessary, but not sufficient for the student to carry out research activities. The conditions that ensure the formation of students' research activity skills include: 1) the formation of subjectivity in research activity, manifested by independence and responsible approach to its implementation. The development of students' independence in research work is facilitated by scientific support from teachers, continuous transition to counseling, setting the goal, objectives of the research; the description of planned results is initially carried out by the student and only then discussed with the supervisor (independence in determining the structural components of the activity: goal, subject, object, object – stages of activity – allows the student to understand his responsibility for the upcoming proc.

The breadth of the student's research activities is determined by the scale of participation in scientific and creative activities, the number of published scientific papers. The expansion of research activities is facilitated by timely information about upcoming scientific-creative activities and their results, assistance in preparing students for participation on the part of teachers.

Thus, students' research work plays an important role in their education and development. It develops students' valuable skills such as critical thinking, analytical thinking and communication skills and helps them to apply their theoretical knowledge in practice. Therefore, stimulating research work among students should become one of the priorities in the modern education system.

References

- 1 Nenasheva O.O. Development of axiological potential of the student's personality in research activity: diss..... Cand. ped. sciences:13.00.08. – Orenburg, 2010. – 222 p.

2 Pershutkin B.V. Activization of research activity of students in higher educational institutions: diss..... Cand. ek. Sciences: 08.00.05. – Moscow: State University of Management, 2006. – 175 p.

3 Terekhina D.C. To the question of defining the essence of students' research activity // Vestnik GUU. – 2012. – № 4. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-opredelenii-suschnosti-nauchno-issledovatel'skoy-deyatelnosti-studentov>.

4 Danilova I.Yu. Multilevel model of the organization of research work of students as a means of ensuring the quality of education in higher education: dissertation. Cand. ped. sciences: 13.00.08. – Moscow, 2010 – 174 p.

SRSTI 12.51.01

HOW CAN THE CHALLENGES THAT STUDENTS FACE WHILE CONDUCTING RESEARCH BE EFFECTIVELY ADDRESSED?

N. Ydyrys

Grade 12 student, Nazarbayev Intellectual school of Chemistry and Biology, Kyzylorda

A. Dauletiyarova

*MSc. in Educational leadership, Nazarbayev University,
Teacher of Global Perspectives and Project work, Nazarbayev Intellectual school of
Chemistry and Biology, Kyzylorda*

This study explores the challenges students face in conducting research, identifying key issues such as selecting appropriate topics and methodologies, accessing relevant literature, and mastering academic writing and referencing. Using a mixed-methods design, the study reveals a lack of awareness and preparedness among students. The results indicate that enhanced knowledge of the research process, as well as good analytical skills and careful sample selection are the foundation for quality research output and improved students'.

Key words: student research, research-related challenges, research capabilities, academic writing, analytical skills, referencing.

In the digital age, research skills have become increasingly essential for students at all educational levels. These skills support students' academic growth, enhance critical thinking, and prepare them for lifelong learning and professional success [1; 2]. The ability to conduct effective research is critical for academic achievement and personal development, enabling students to contribute meaningfully to their fields of study and society at large. However, many students face substantial difficulties in conducting research accurately and effectively, which can hinder their academic and professional progress.

The challenges faced by students in conducting research are multifaceted and pervasive, and they can significantly impact the quality of research produced by students and their overall academic performance [3]. Therefore, the purpose of this study is to explore the challenges students face when conducting research and to identify the major reasons for these challenges. Furthermore, the study aims to suggest effective strategies to address these research-related difficulties, thereby enhancing students' research capabilities.

This study is guided by the following research questions:

1. What difficulties do students encounter while conducting research work?
2. What are the major reasons for experiencing challenges when doing research?
3. What are some ways to effectively address those challenges?

This research is significant as it aims to provide a comprehensive understanding of the common challenges faced by students in conducting research. By identifying these challenges and their underlying causes, the study seeks to propose effective strategies to overcome these difficulties. The findings of this study will be valuable for educators, academic institutions, and policymakers in optimising the research experience for students, enhancing their research capacity, and ultimately contributing to the improvement of educational outcomes.

Students face numerous challenges when conducting research, as highlighted in various studies. One of the primary challenges students face is selecting an appropriate research topic and methodology [3; 4]. Walden University [3]. notes that choosing a suitable topic that is both interesting and feasible is a significant hurdle for many students, as is selecting the right methodology that aligns with the research objectives and questions because they often cannot clearly distinguish between different research designs.

Many students lack adequate preparedness for research, which includes understanding the research process and having the necessary skills to carry out research tasks, as well as time management, as students often struggle to allocate sufficient time for different stages of their research, leading to rushed or incomplete work [5]. Furthermore, the lack of relevant literature often impedes students' progress, as lack of studies in the Kazakhstani context poses another challenge [6]. Students find it difficult to relate to existing research that is often based on different socio-cultural and economic contexts, making it challenging to apply these findings to their own studies. Proper citation and referencing are critical for academic integrity, yet many students are unfamiliar with the correct techniques [7]. This lack of knowledge can lead to unintentional plagiarism and negatively impact the credibility of their research. Many students also have difficulty with writing in an academic style, which is common among ESL learners [8].

A lack of awareness and understanding of the research process is a fundamental reason behind many challenges. Students often do not receive sufficient training in research methodologies and processes, leading to confusion and errors. They frequently misunderstand the distinctions between various research designs, such as qualitative, quantitative, and mixed methods [4; 5]. This misunderstanding can result in the inappropriate application of research methods, affecting the validity and reliability of their findings. Overall, students' research-related challenges include difficulties in selecting appropriate research topics and methodologies, managing time effectively, accessing relevant literature, and mastering academic writing and referencing skills. Addressing these challenges is crucial to ensure that students are well-equipped with the necessary skills and knowledge to undertake high-quality research.

Methodology.

The study employs a mixed methods design, integrating both quantitative and qualitative data to provide a comprehensive understanding of the research challenges faced by students. According to Creswell [9], mixed methods research involves merging, integrating, and linking different strands of data to enhance the overall analysis. This approach allows for a more nuanced understanding of the challenges and effective strategies to address them.

The sample for this study included 40 students who were surveyed, and three Grade 12 students and two teachers of the Global Perspectives and Project Work subject who participated in semi-structured interviews. Non-probability purposeful maximum variation sampling was used to capture diverse perspectives and ensure a comprehensive understanding of the challenges faced by students.

Data were collected through two primary methods: surveys and semi-structured interviews. The survey consisted of both closed and open-ended questions, allowing for the collection of quantitative data and qualitative insights. Semi-structured interviews provided in-depth qualitative data, enabling a deeper exploration of the challenges and potential solutions. The collected survey data were analysed using descriptive statistics to identify common challenges and patterns. The qualitative data from interviews were transcribed and analysed thematically, identifying key themes and insights related to the research questions.

Ethical considerations were paramount in this study. Informed consent was obtained from all participants, ensuring they were aware of the study's purpose and their right to withdraw at any time. Confidentiality and anonymity were maintained throughout the research process, and data were stored securely to protect participants' privacy.

Findings and Discussion.

The analysis of the collected data revealed several key reasons for the challenges students face in conducting research. 32% of the surveyed students indicated a lack of awareness about the research process and having a significant misunderstanding of the distinctions between research designs. They reported confusion regarding the different stages of research, from topic selection to data analysis. This finding echoes Walden University's study results [3] that students often struggle with basic research skills. The confusion regarding research designs supports Versoza's [5] findings that students are often unprepared for the complexities of research. Misunderstanding research designs can lead to inappropriate application of methodologies, affecting the overall quality of research. This indicates a critical need for educational institutions to provide more comprehensive training in research methodologies.

The scarcity of research studies within the Kazakhstani context is believed to have posed a significant challenge to nearly half (48%) of the survey participants. Participant A (student) also mentioned this, stating: «I think finding the relevant information was the hardest for me because I couldn't find enough relevant information on my topic; so I had to sit hours and hours on the internet to find relevant arguments in the Kazakhstani context». This finding aligns with Rind's [6].

observation that students struggle with finding relevant literature, limiting their ability to draw meaningful conclusions that were applicable to their environment.

Students often reported procrastination and poor planning as major obstacles to completing their research projects on time. This was compounded by a lack of self-management skills, which affected their ability to balance research tasks with other academic responsibilities. Participant D, a teacher also mentioned this, replying: «One challenging aspect of doing research for most students is turning their paperwork in time». This issue is also widely recognised in the literature. Khan [4] and Versoza [5] both highlight the importance of time management in successful research. To address this, students should be taught effective time management techniques, such as setting clear goals, creating detailed research plans, and using time management tools.

Another common challenge identified was the inadequate knowledge of proper citation and referencing strategies. Many students (28%) admitted to difficulties in understanding and applying the guidelines of the required citation style, which sometimes led to issues with academic misconduct. Participant E, a teacher also said that «they [students]. struggled with referencing resources according to the APA style and keeping to deadlines». The challenges related to citation and referencing are consistent with the finding of Manchishi et al [8], who noted that many students cite and reference in a not proper way which affects the overall effectiveness of a research paper.

Based on the findings of this study and the existing literature, several strategies can be implemented to address the challenges students face in conducting research. Developing strong analysis and critical thinking skills is believed to be crucial for conducting quality research because according to Participant E, a teacher, «when reviewing students' work, it was common that their literature review chapter sounded just like a summary of arguments rather than analysis and synthesis of literature».. Therefore, targeted practice in these areas can help students better analyse and synthesise secondary research data and draw meaningful conclusions from their study.

Educational institutions should provide comprehensive training on the research process and methodologies. This could include providing students with detailed guides and resources to help them better understand the research process as a whole. Providing more resources and training in the class on proper citation and referencing techniques can help students avoid plagiarism and improve the credibility of their work. Teaching students effective time management techniques, such as setting clear goals, creating detailed research plans, and using time management tools, can significantly improve their research efficiency. Promoting self-management strategies can help students balance their research tasks with other academic responsibilities.

Conclusion.

This study highlights the importance of a comprehensive understanding of the research process as the foundation for conducting high-quality research. Common problems identified include time management, choosing the right methodology, accessing relevant literature, and mastering academic writing and referencing skills.

Low awareness of research processes, misunderstanding of research designs, lack of local contextual studies, and poor time and self-management skills are the main reasons for these challenges. Instructor support in enhancing knowledge of the research process, the improvement of time management skills, and developing strong analysis and critical thinking skills are found to be key solutions to effectively address these challenges.

Despite the comprehensive analysis of the research problem, the study results should be interpreted taking into account several limitations. The sample size was relatively small, which may limit the generalisability of the findings. Additionally, the study was conducted within a specific educational context, which may not be representative of all students' experiences. Future research should consider larger and more diverse samples to enhance the generalisability of the findings and should explore the effectiveness of specific interventions designed to address the challenges identified in this study. Longitudinal studies could provide insights into how students' research skills develop over time and the long-term impact of targeted support and training.

References

- 1 NSW Department of Education. (2023). Effective research skills. <https://education.nsw.gov.au/parents-and-carers/learning/english/help-your-child-develop-effective-research-skills-information-literacy>.
- 2 Meerah, S.M., & Arsad, N.M. (2010). Developing research skills at secondary school. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 9, 512-516.
- 3 Walden University. (2010). 7 research challenges (And how to overcome them). <https://www.waldenu.edu/news-and-events/publications/articles/2010/01-research-challenges>.
- 4 Khan, S.N. (2014) Qualitative research method–Phenomenology. *Asian Social Science*, 10, 298-310.
- 5 Versoza, N. (2019). Problems encountered in doing research by the Grade 12 students of schools in San Manuel District, San Manuel, Isabela S.Y. 2018–2019 (Master's thesis).
- 6 Rind, Z.A. (2020). Challenges faced by students during conducting research: A review. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 7(4), 16-19.
- 7 Al Badi, I.A.H. (2015). Academic writing difficulties of ESL Learners. In *The 2015 WEI international academic conference proceedings* (Vol. 1, No. 1, p. 65-78).
- 7 Manchishi, P.C., Ndhlovu, D., & Mwanza, D.S. (2015). Common mistakes committed and challenges faced in research proposal writing. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*, 2(3).
- 8 Creswell, J.W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). SAGE Publications.

SRSTI 14.25.09

THE PROBLEM OF TEACHING ENGLISH AT CLASSES WITH MIXED NATIONALITIES

E.K. Utemissova

*Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk*

D.S. Malikova

Bachelor Student, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk

The topic of the article is how to get to the root of the matter and address the most crucial factors that would give the most accurate answers to different understanding, background knowledge, learning abilities and cognitive skills, as well as challenges related to comprehension, pronunciation, vocabulary and language acquisition in general, affect the teaching process within multilingual language classrooms. When teaching English in such a context, a teacher should consider the experience and learning approaches of the students while choosing methods appropriate to use with all of them in order to help them understand properly, without any difficulties.

Key words: learning styles, teaching methods, multicultural classroom, classroom management, communication skills, ESL and EFL classrooms, TEFL, learning problems.

Different social backgrounds, environment and culture influence the process of language acquisition. Students are different in terms of experience, methods of learning and many other factors, all of which impact the students' behaviour and their learning styles. Thus, good and professional teachers use a variety of teaching methods in order to stimulate all their students' learning. For instance, relying on stereotypes regarding one's race or ethnicity is not a proper way to create a teaching plan for students of that culture.

Another aspect of creating a good atmosphere in a multicultural classroom should be based on establishing a friendly relationship between a teacher and students, since students in an authoritarian classroom are more likely to give negative feedback or might feel threatened for being different. In order to avoid this, a teacher should behave like a facilitator in the classroom and not like an instructor. Creating a survey to decide what is the most interesting for student and what fits their needs might be a good way to show them that they are actually the ones who help the

teacher decide and gives them motivation to learn, once they had a chance to choose and be recognized as an important factor in making decisions.

Usually, students with different cultural background, non-native speakers of the language spoken in that country might feel lost and unaccepted, those feelings pressuring them to push their native language aside and forcing them to consider English as their main language. In a culturally responsive classroom, it is important to celebrate varieties and help non-native speakers to realize that diversity is an advantage and that it enriches the whole classroom. That is the perfect method to help students to achieve fluency in English without feeling uncomfortable. Even the usage of students' native language in some materials might be very helpful in English learning. Teachers should know how to incorporate materials related to their students' diversities into everyday classes and make them feel accepted and thus encourage students to develop a sense of identity based on their differences. Teachers are crucially important in helping students not to feel like they are on their own, but to have a friend in their teacher [12].

The above said attributes are the causes for mixed ability classrooms. The characteristics of mixed ability classes are:

- While some students follow the lesson and are able to answer questions and do well in tests, others fall behind, don't seem to understand and do badly in tests.
- While some students pay attention and are cooperative, others 'misbehave' and seem disinterested.
- Teachers feel concerned that they are not challenging the high-achievers enough and at the same time are not giving enough help to those who are not doing as well.
- Teachers find it hard to 'pitch' their lessons at a level where all students can be engaged.

Some strategies of work in classes of mixed abilities:

The first strategy involves creating or providing different tasks for different levels. For example, the teacher can use a number of comprehension questions for a text. The teacher may have two sets of questions – A and B. Perhaps all students have to complete set A, the stronger ones also have to complete set B, or they even have an extra reading text. This obviously increases the amount of lesson preparation. For example, the teacher gives the students the text to read. After reading this text the stronger students have to do detailed dictionary work on the vocabulary of the text. With the stronger students spending 10 minutes working with dictionaries the teacher has time to monitor and help the weaker ones with the text. Then the teacher can go through the shared comprehension tasks for the class and perhaps the stronger students can make a presentation about the words they have researched.

Now I would like to mention the extra work and homework. It is straightforward to give different students different homework. The teacher should give weaker students homework which really consolidates the class work and should give the stronger students work that will widen their knowledge. When teaching mixed ability classes, the weaker students will be missing things during the lesson or

failing to understand. And the teacher should use homework to address this. When nominating, the teacher should:

1. Ask the question before she gives the name of the student. In this case everyone has to listen;
2. Consider how easy it is for the student to answer. If a weak student will struggle, perhaps she should ask a stronger student. If a weak student should be capable, then she should ask them;
3. Avoid making students seem foolish, and yet also avoid patronizing them by only asking super simple questions;
4. Nominate with variety. The teacher should be careful to avoid nominating the same selection of students [7].

There exist 3 major problems facing students in classes of different nationalities:

1. Learning to communicate only in English.

When students arrive in a new country they are faced with many challenges. One of the problems they face is learning to speak the native language of the country where they reside. When students are in a multilingual classroom with various nationalities, the students must learn to use only the English language. In order to help the students, learn English the teacher can use a variety of teaching tools such as a flashcard or a dictionary to achieve this goal. Using a flashcard with a picture on it will provide a visual description for the student while the dictionary will help the student look up the meaning, pronunciation and usage of a particular word.

2. Becoming bored and losing focus.

A second potential problem is that a student may become bored in the classroom and cannot focus nor pay attention to the lesson. This problem may arise because the teacher has failed to engage the students in any meaningful question-and-answer class discussion. If the teacher does not make the lesson fun and enjoyable, the students will not be motivated to continue learning. A teacher must be able to provide students with clear directions and explanations to any lesson. In order to assist students to be more eager to learn a new language, the teacher can incorporate a variety of teaching methods. One method that would improve the effectiveness of his or her teaching ability is the ESA method.

ESA stands for Engage, Study, and Activate. Using this teaching method will keep the students interested, motivated and eager to learn. In these three phases a number of activities can be employed to get the students involved in the learning process. They also help students demonstrate how much of the information they have retained, showing the depth of their understanding of each concept and allowing the students to put to practice what they have learned. As teachers the goal is to equip our students to do their best by implementing these methods in our lessons.

3. Overcoming shyness.

Lastly, some students are shy or timid by nature and do not feel comfortable participating in front of a classroom. In this case the teacher needs to be familiar with her student's behavior by being sensitive and alert to their feelings. The teacher should be able to identify with each students' weak points and strong points in order

to tailor his or her lessons to assist their students' needs. The instructor should avoid putting any students on the spot. Instead the teacher should help each student benefit by putting them into small groups or pairs with those they are comfortable working with to develop the confidence they need to speak the language fluently [8].

TEFL (Teaching English as a Foreign Language) is a very rewarding profession but that doesn't mean it comes without challenges. Meeting these challenges is how we learn and grow as teachers – from developing our classroom management techniques to adapting materials for English language learners. Sometimes it's useful to have a bit of help and advice along the way, so I've picked some common issues, and here are top tips and approaches for teaching English as a Second Language (ESL).

Students speaking a lot of off-topic L1 in class.

The best way of dealing with this depends on the teaching context. For example, whether you are teaching a multi-lingual class, or if all your students share a common L1. A common tip with mixed language classes is to arrange students in small groups so that they must speak in English for everyone to understand. This not only encourages use of the target language, but also makes the communication authentic. With single nationality classes, you might want to use a points-based system to reward good usage of English, or build from very controlled-practice activities, with targeted phrases and tightly controlled tasks. Remember that not all L1 usage is negative, and it can have a useful function in classes of every level. Lower level groups in particular will find it hard to have full lessons completely in English at the beginning. However, with proper scaffolding for activities and development of classroom social English, you can gradually build up to that. Start with designated periods of time that are 'English only'; you will be giving them the framework they need to stay in English for more extended periods. Even higher-level groups may have a need for L1 prep time, particularly if they are dealing with difficult concepts that they might not usually discuss in their own language. It can also be a good use of time in the lesson so that you can focus on the main task.

Repeated errors. Error correction isn't just about telling a student something is wrong, it should be about giving them the tools to correct themselves – and to remember the correct form in the future. For written work, it's useful to develop a correction code which allows students to go through and rewrite their own work before you correct it together. In speaking, it is important to use a mixture of correction styles, depending on the activity and the lesson aim, such as immediate and delayed corrections, and these should be chosen to benefit and not obstruct the lesson.

Dealing with large TEFL classes. Different teaching contexts have different class size expectations, but wherever you are, you can be called upon to teach a class that is larger than normal and out of your comfort zone. The best techniques for this are simple classroom management tools such as considering your room layout and how you can manage groupings; establishing clear class rules and sticking to them fairly, and calling on students equally to answer questions and participate. Learn everyone's names as quickly as possible and make sure to use them to avoid students

thinking they can blend into the background and stop paying attention. Think about the balance between whole class and smaller group work to provide good opportunities for speaking practice and the development of fluency. Organize the space so that it is easy for you to circulate and monitor language use and provide feedback opportunities from groups so that you can pick up on and correct any errors.

Stale lessons or limited resources. Experienced TEFL teachers gather tried and tested lessons that they know work, but these can become stale for both the teacher and the students. The first time we teach a lesson is often the best – we are sharper and more focused, and maybe even a little excited ourselves to see what the response will be. The good news is that it doesn't take much to reinvigorate solid lessons – you don't need to change the whole thing; just pick a few different low-resource activities for each age group and level you teach, then you can mix and match with very little additional preparation. Try *Fifty Bright Ideas* for a selection of fun, innovative activities for all ages and levels. The other great thing about teaching lessons you know well is that you can really focus on the delivery and use the opportunity to concentrate on a particular aspect of your teaching and really hone your skills in this area.

Mobile devices in the classroom. It is important to discuss and agree to rules on mobile devices in the classroom, that everyone should stick to, including the teacher! Different techniques can include asking everyone to put their phone on airplane mode at the start of the lesson or putting devices face down on the desk. Whatever the rules, they should be enforced consistently. During longer lessons that might include a five-minute comfort break, allow students to use this time to check their phones. Some groups may benefit from lessons that include more technology, such as short research tasks, watching videos or listening to podcasts. Try to embrace the technology and incorporate it into your resourcing and planning.

Finally, try checking any homework later in the lesson if your frequent latecomers are also frequently without their homework!

Not Doing Homework. It can be frustrating when students aren't engaging with the homework you set, especially if you feel they are limiting their own progress as a result but is important to consider the reasons it isn't getting done. Do they not find it useful, or do they simply not have time? If it is a persistent problem, try assigning homework as preparation for the next class rather than as a continuation of the previous one. For example, watching a video, reading an article or listening to a podcast to contribute to a discussion. Give students a task associated with such types of homework so they can evidence that the work has been done. For example, some simple comprehension questions, summary-giving or note taking. If students have a lot on, try to give flexible tasks so that those with limited time that week can still do some of the work.

Lack of attention. Attention sometimes wanders in class, whether from lack of interest in the topics or materials, incorrect levels, or a familiarity of format. Trying new activities and games can help keep lessons lively and students engaged, but it isn't the only answer. Try dividing the main activity into shorter stages and include a task part way through that gets students up and moving around. Ideally, ensure

activities appeal to a wide variety of different learning styles so that even if they dislike one part, they are still engaged with the task as a whole. If you have a lesson that is particularly sedentary, consider a movement break for the whole class, or give specific jobs for students who need to move more frequently. Let students who fidget at their desks play with a small piece of Blue tac or an elastic band while they work, rather than letting them find something that is noisier and distracting. Just be careful giving Blue tac to young students – and make sure they know it isn't edible.

Whatever challenges you and your students face in the classroom, it is important to keep things positive. Too harsh a focus on any one difficulty can cause significant disruption to learning, but building a positive environment will allow you to work on resolving things to the benefit of everyone [10].

Many English teachers go from one type of teaching position to the other, and back again. But there are fundamental differences between ESL and EFL classrooms. Understanding them will make you a more effective teacher.

An ESL classroom is in a country where English is the dominant language. The students are immigrants or visitors. The class is usually of mixed nationalities, so students don't share a native language or a common culture. Outside the classroom, students have a specific, practical need for English, and ample opportunity to use it. Students have extensive daily exposure to English-speaking culture, although their understanding may be limited by their language skills.

An EFL classroom is in a country where English is not the dominant language. Students share the same language and culture. The teacher may be the only native English speaker they have exposure to. Outside of the classroom students have very few opportunities to use English. For some, learning English may not have any obvious practical benefit. Students have limited exposure to English-speaking culture, most often through a distorted lens like TV or music.

ESL students need:

1. Hands-on English lessons suitable for their immediate needs. If you've got a class full of recent immigrants struggling with how to fill out forms, teach them to fill out forms. If you've got a group of foreign doctoral students, teach them how to talk to their academic advisors. There may be a place for general grammar instruction, but not until more pressing needs are met.

2. Explicit cultural instruction. These students come from many places, all very different from your classroom. Teach them about your cultural norms. Teach them how to get along in your society. Tell them how people from your culture see their culture. You might not think this is traditional English teaching, but it will generate fascinating discussion. Understanding culture is an invaluable step towards fluency.

3. Bridges towards integration. As an ESL teacher, you may not consider yourself a guidance counselor, but be ready to suggest concrete ways for your students to address their daily problems in your local community. Whether that means referring them to an immigrant assistance association or helping them apply for a job online, you're likely to be the first person they ask for help. Equip yourself with the knowledge you need, and be ready to do more research when asked.

EFL students need:

1. Lots of practice using English, especially orally. Get them speaking in the classroom, but also teach them where to find opportunities to practice speaking English outside of class, and reward them for doing so.

2. Exposure to living English. Never lead your students to believe that English is a set of rules and words to memorize. It is the living, breathing creation of cultures and communities around the world. Do whatever you can to reveal this depth. Pen pals, non-traditional teaching materials, and field trips are great ways to make English come alive for your students.

3. Reasons to learn English, and motivation to stick with it. English can be very theoretical when you're growing up in a village in Belarus. Find out about each student's other passions and tie English into them. There are so many English communities online and off that it's possible to find a tie-in for almost any other area of interest. Social networks are powerful tools [9].

The ESA methodology, with its 'straight arrow' approach, is, as I found out, a very effective way to teach vocabulary and grammar:

1. Vocabulary.

– The 'target vocabulary' is first selected ' it must be appropriate, need based and functional.

– The teacher then deals with its meaning (context / collocation), spelling and pronunciation.

– This can be taught through picture, real objects, crosswords, choral drilling, gap-fill exercises, debates, discussions and role plays, to name a few.

2. Grammar.

A similar method can be applied to the grammatical structures as well, so as to make the student familiar with its meaning, pattern and usage.

3. Pronunciation.

While vocabulary and grammar are no doubt, the framework of the English language, it is pronunciation, stress and intonation which give it flavor and life. Sounds are the backbone of speech. Since the meaning and context of a word, a phrase or a sentence depends on how it is said; a language teacher must be familiar with the general guidelines while dealing with all the various aspects of phonetics. Pronunciation may vary vastly from region to region, but the International Phonetic Alphabet' a set of symbols, represent individual sounds which are pronounced identically everywhere [11].

This study investigated the problems faced by teachers in classrooms where students with different cultural backgrounds study together. Teaching inexperience, time management, classroom management, communication skill, and attitudes and prejudices were among the problems experienced by the teachers related to themselves. Learning problems, discipline problems, communication skill, insufficient knowledge, basic needs, and attitudes and prejudices were among the problems experienced by the teachers in terms of students. Academic support, basic needs, communication skill, and attitude and prejudice were among the problems experienced by the teachers in terms of parents.

Based on these conclusions, several suggestions can be proposed. Revealing teachers' problems and taking necessary steps to eliminate these problems may contribute positively to education contexts with students from different cultures. Seminars and in-service training programs regarding teaching to students from different cultures may contribute to professional developments of teachers. Redesigning teacher education programs in an intercultural/multicultural friendly way may eliminate anticipated problems for preservice teachers in their future professional lives.

References

- 1 Alexander L.G. Practice and Progress. Longman, 1967.
- 2 Arslan, S. (2018) 'A Probe into the Indicators of Intercultural Communicative Competence in an EFL Self-Study Textbook', International Online Journal of Education and Teaching (IOJET), Vol. 5, No. 1, pp. 150-167.
- 3 Aslan, S. (2017) 'Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Çokkültürlü Eğitim İle İlgili Görüşlerinin İncelenmesi', Journal of Kirsehir Education Faculty, Vol. 18, No. 2, pp. 231-253.
- 4 Problems experienced in classrooms with students from different cultures – Mehmet Hayri Sari
- 5 Seymour David, Popova Maria. 700 Classroom Activities. Macmillan, 2003/2005.
- 6 Swan Michael. The New Cambridge English Course. Cambridge University Press, 1993.
- 7 <https://cyberleninka.ru/article/n/the-problem-of-teaching-english-in-mixed-ability-classes>.
- 8 <https://www.teflcourse.net/blog/3-major-problems-facing-students-in-classes-of-different-nationalities-ittt-tefl-blog/>.
- 9 <https://teachingenglishwithoxford.oup.com/2011/07/12/how-esl-and-efl-classrooms-differ/>.
- 10 <https://tefl-toolkit.com/blogs/the-tefl-toolkit-blog/challenges-in-teaching-english-language-learners-in-the-tefl-classroom>.
- 11 <https://www.teflcorp.com/articles/esl-resources/problems-facing-learners-of-different-nationalities-444/>.
- 12 https://www.researchgate.net/publication/338585092_Teaching_English_language_to_students_of_diverse_cultures.

GTAMP 14.07.01

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ДАМУ

Х.Н. Пірәлі

Қорқыт ата университеті, Қызылорда

А. Ерментаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.д., Қорқыт ата университеті, Қызылорда

Бұл мақалада жеткіншектердің рухани құндылықтарын дамыту мәселесі қарастырылды. Жеткіншектік жас балалардың тұлға ретінде қалыптасуындағы ең маңызды кезеңдердің бірі. Бұл кезеңде баланың өмір туралы көзқарасы қалыптасып, өзіндік рухани құндылықтары туралы тұрақты түсінік дами бастайды. Сондықтан, бұл жастағы балалардың рухани құндылықтарын дамыту әдістеріне қойылатын өзіндік талаптар да бар деуге болады. Жеткіншектердің рухани құндылығын дамытуда әдеби шығармаларды қолдану ұтымды әдіс ретінде қарастырылады. Әдеби шығармалардың ішінде А.Байтұрсынұлының шығармаларына ерекше назар аударған жөн. Мақала барысында автордың шығармаларын рухани құндылықтарды дамытуда қолданудың ерекшеліктері сипатталды.

Түйін сөздер: рухани құндылықтар, жеткіншек, А.Байтұрсынұлы, құндылықтар, шығармалар.

Құндылық – адамзат үшін пайдасы, оңды жақтары бар немесе асқан сый – құрметпен ерекшеленетін нысандар кешені. Яғни, анықтамадан байқап отырғандай, құндылық әдетте адамзатқа пайда әкелетін нысан ретінде сипатталады [1].

Рухани құндылықтар ғылымның, моральды түсініктердің, өнердің, философияның, құқықтың және т.б. құндылықтары болып саналады, дегенмен кейбір аталған салалардың руханиятқа ешқандай қатысы жоқ болып келеді. Адам үшін қымбат, өмірлік маңызды, оның шындыққа деген көзқарасын анықтайтын барлық нәрсе құндылықтар деп аталады. Олар адамзаттың, оның мәдениетінің дамуымен бірге қалыптасты.

Рухани құндылықтар, материалдық құндылықтардан айырмашылығы, біз әрқашан көре алмаймыз және олар сатып алынбайды, бірақ біз оларды өз әрекеттеріміз бен айналамыздағы адамдардың мінез – құлқы арқылы сезіне аламыз. Мысалы, егер сұлулық адам үшін маңызды болса, онда ол оны айналасында жасауға, әдемі істер жасауға тырысады. Осылайша, бұл жалпыға

бірдей және барлық уақытта маңызды болып табылатын жоғары құндылықтар [2].

Жоғарыда аталған құндылықтардың ішінде зерттеу жұмысымызда рухани құндылықтарды қарастыратын боламыз. Рухани құндылықтар қазақ халқы үшін материалдық және әлеуметтік құндылықтан басым, айырбас пен саудаға мүмкін болмайтын халықтың асыл қазынасы, оның басқа ел азаматтарына бергісіз мінез – құлқы мен қайсарлығы, қаны мен жанына тән діні, дәстүрлі мен сабақтас салты.

Жеке адам өмірінде рухани құндылықтар бағдарлаушы және бағыттаушы рөл атқарады. Құндылықтардың арқасында адамдар маңыздысын елеусізден, мәнсізінен ажырата алады. Пайымдау немесе бағалау қабілеті неміс философтары адамның ең жоғары қабілеттерінің бірі деп санады. Бұл, бір жағынан, таңдау еркіндігімен, екінші жағынан, мақсатты іс-әрекетпен және жеке тұлғаның рухани өзін-өзі анықтауымен байланысты [3].

Адамдар рухани құндылықтарды бір сәттік қуаныш пен уақытты босқа өткізуден жоғары қояды деп санайды, бұл олардың өміріне мән мен мағына береді. Американдық психолог Э.Фромм адамдар өмірдің мәнін құндылықтармен байланыстыру арқылы анықтайды деп жазды. Кейбіреулер үшін білім жетекші рухани құндылық бола алады, ал басқалары үшін – махаббат, шығармашылық, сенім, бостандық, Отанның игілігіне қамқорлық. Осы құндылықтар үшін адамдар өмірдің қиыншылықтары мен қиыншылықтарына төтеп бере алады, саналы түрде өзін-өзі шектеуге барады, тіпті өздерін құрбан етеді. Әрине, нақты, практикалық өмірде рухани құндылықтар абстрактілі идеялар түрінде емес, нақты, сезімтал символдар түрінде, мысалы, сүйікті әдеби кейіпкерлердің бейнелері, поэтикалық жолдар мен картиналар, тапқыр өнертабыстар мен ғылыми жаңалықтар түрінде болады.

Сонымен бірге Э. Фромм өзімшілдік пен нарциссизм, шексіз байлыққа, атақ пен үстемдікке ұмтылу, дамудағы регресс, пайдасыз эйфория, нәсілшілдік және фашизм сияқты «құндылықтарға» немесе жалған түсінілген, бұрмаланған құндылықтарға назар аударды. Автор бұл құндылықтарды адасушы немесе адастырушы құндылықтар деп атайды [4].

Ахмет Байтұрсынұлы – ағартушы, педагог, жазушы және аудармашы. Ол қазақ даласынан шыққан алғашқы педагогтердің бірі және көрнекі өкілі. Ол 1872 жылы Қостанай өңірінің Торғай аумағында дүниеге келген [5].

Автордың шығармаларын рухани құндылықтарды дамыту жұмысында қолдану өзіндік бірқатар ерекшеліктерден тұрады.

Рухани құндылықтарды жеткіншектердің бойында қалыптастыру бірқатар ерекшеліктерден тұрады. Бұл жастағы балалармен жүргізілетін әдістер барынша «жұмсақ», қатаң шарттар мен ережелерсіз, балалардың ойын ескеретіндей болуы қажет. Осы талаптарға сай келетін әдіс ретінде біз әдеби шығармаларды айта аламыз.

Әдеби шығармалар арқылы рухани құндылықтарды қалыптастыруда қазақ халқының қайраткерлерінің еңбектерінің атап өтуімізге болады. Солардың бірі – А. Байтұрсынұлының шығармашылығы. Автор әдеби жанр

өкілі болғандықтан, рухани құндылықтарды әдеби шығармалар арқылы қалыптастыру әдістемесін қарастыратын боламыз.

Әдеби шығармалар – ерте жастан бастап рухани – адамгершілік құндылықтардың дамуына оң әсер ететін жанрлардың бірі. Сонымен, Әдеби шығармалардың арқасында бала өмірлік құндылықтарды, сондай-ақ оның жеке қасиеттерін дамытады және орнатады. Әдеби шығармаларды пән ретінде оқу мен кітапқа деген қызығушылықты тәрбиелеуге, моральдық сезімдерді дамытуға және елімізде де, әлемнің басқа елдерінде де әртүрлі халықтардың мәдениетін құрметтеуге бағытталған. Бұл міндеттердің барлығы орта сынып оқушыларын эстетикалық және адамгершілік құндылығы жоғары түрлі көркем шығармалармен таныстыруға негізделген [6].

Жеткіншектердің жеке басын рухани – адамгершілік тәрбиелеу мен дамытудың педагогикалық ұйымы тәрбие, оқу және оқудан тыс әрекеттерді қамтитын мектеп өмірінің адамгершілік салтын ұйымдастыруды көздейді. Сондай-ақ, мектептің, отбасының және қоғамдық өмірдің басқа да субъектілерінің әлеуметтік – педагогикалық қызметінде бірлесіп жүзеге асырылған рухани мұраттар, құндылықтар, моральдық басымдықтар жүйесіне негізделген балалармен әлеуметтік маңызды жұмыс жүргізіледі [7].

Егер оқушылардың жеке дамуы туралы айтатын болсақ, онда рухани құндылықтар жасөспірімдерге мыналарды береді:

- рухани дамуға, адамгершілік жетілдіруге, өз өмірінің мәнін түсінуге, өзін-өзі бағалауға және жеке – жауапты мінез-құлыққа қабілеттілік пен толық дайындық;

- адамгершілік нормаларына, үздіксіз білімге және құндылық көзқарастарына негізделген әлеуметтік және кәсіби ұтқырлықтың рухани және пәндік – өнімді қызметінде өзінің шығармашылық әлеуетін іске асыру қабілеті мен дайындығы;

- бостандыққа, ерік-жігерге және рухани дәстүрлерге және ішкі көзқарасқа негізделген адамгершілікті нығайту;

- қоғам қабылдаған жақсылық пен жамандық, дұрыс және қолайсыз ұғымдарға негізделген қажетті белгілі бір мінез-құлықтың саналы тұлғасы ретінде моральды қалыптастыру;

- адамның адамгершілік өзін-өзі тануы, өзінің адамгершілік міндеттемелерін тұжырымдау, адамгершілік өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру, адамгершілік нормаларын орындауды талап ету, өзінің және басқалардың іс-әрекеттеріне адамгершілік өзін-өзі бағалау ретінде ар-ожданның дамуы;

- өз ұстанымын білдіре және қорғай білу, өз ниеттерін, іс-әрекеттері мен ойларын сынмен бағалау,

- моральдық таңдау негізінде жасайтын дербес іс-әрекеттерге, осы іс-әрекеттер мен іс-әрекеттердің нәтижелері үшін жауапкершілікті қабылдауға, мақсатқа ұмтылуға және қажетті нәтижеге қол жеткізуге қабілеттілік,

- еңбекқорлық, өмірлік оптимизм, қиындықтарды жеңу қабілетін қалыптастыру [8].

Жасөспірім оқушыларға рухани құндылықтарды дамыта отырып тәрбие беру бойынша жұмыстардың мәні оған қарапайым мінез-құлық дағдыларынан жоғары деңгейге көтерілуге көмектесу болып табылады.

Әрбір жасөспірімнің өзінің рухани құндылық мотивтері мектеп қабырғасында қалыптасады, бұл оны қоғамдағы тиісті мінез-құлыққа итермелейді, ал мұндай мотивтердің қалыптасуы адамгершілік тәрбиесіне ықпал етеді. Осыған сүйене отырып, мұндай мотивтерді қалыптастыру әдістері рухани-адамгершілік тәрбиесінің әдістері деп дәл айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Бессонов Б.Н. Социальные и духовные ценности на рубеже II и III тысячелетий. – М.: Норма, 2006.

2 Вильямс Р. Деньги и духовность. Личные финансы сквозь призму духовных ценностей. Книга для женщин. – М.: ИГ «Весь», 2010. – 81 с.

3 Духовно-нравственные ценности в формировании современного человека. – М.: Беларуская Навука, 2011. – 40 с.

4 Архимандрит Клеопа (Илие) Духовные беседы. Ценность души / Архимандрит Клеопа (Илие). – М.: Русский Хронографъ, 2014. – 65 с.

5 Байтұрсынұлы А. – Уикипедия (wikipedia.org).

6 Человек и общество: Учебное пособие для учащихся / Л.Н. Боголюбов, Л.Ф. Иванова, А.Ю. Лазебникова. – М.: Просвещение, 2001. – 400 с.

7 Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Маса. Қазақ және орыс тілдерінде. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.

8 Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Қырық мысал. Қазақ және орыс тілдерінде. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.

ҒТАМР 14.25.09

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН АРТТЫРУ

Э.К. Утемисова

*Аға оқытушы, магистр, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ.*

Г.А. Қашқынова

Студент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Мақалада жаңартылған білім беру мазмұны бойынша шет тілі сабағында ойын технологиялары арқылы оқыту әдістемесі және оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру әдістері туралы баяндалады.

Түйін сөздер: білім беру, дидактика, ойын, инновациялар, әдістер, қызығушылық, технологиялар.

Президентіміздің әрбір жолдауында кез – келген орта санатты мектептің балаларының ең жоғарғы деңгейдегі шет тілін оқып үйренуіне жағдай жасайтындай дәрежеге қол жеткізуіміз керек делінген. Жалпы орта білім беретін мектептерде қазіргі таңда шет тілін меңгертуге аса мән беріліп отыр. Қазақстан Республикасындағы ең бірінше кезекте тұрған тіл саясаты туралы басты мәселе – мемлекеттік тілді еркін меңгерту, шет тілін меңгертудегі басты мақсат – білім алушылардың сапасын халықаралық стандартқа сай көтеру. Бұл үшін жетілдірілген әдіс шетел ғалымдарының іс-тәжірибелермен танысу қажет екендігі ешбір дау туғызбайтыны белгілі.

Қазақстанның білім беру жүйесінің әлемдік білім кеңістігіне біртіндеп өтуі жағдайында ағылшын тілін оқыту әдістемесінің бірі ойын элементтерімен іс-әрекеттер арқылы оқыту. Ойын элементтері оқытудың бір түрі болып табылады. Бұл әдістің тиімділігі оқушылардың белсенділігін пәнге деген қызығушылығын, ынтасын арттыруында болып табылады.

Оқудың алғашқы кезінде оқушының тілдік материалдарды жеңіл меңгеріп кетуіне көмектеседі. Ойын түрлерін дұрыс өткізілген сабақта оқушылардың тілін үйренуіне ынтасы артып, сол тілді білуге қызығады. Оқушының шаршауын сейілтп, қызығушылығын арттыратын тек ойын элементтері болып саналады. Ойын оқушыны бірігіп жұмыс істеуге бағыт береді, іздендіру дағдысына қалыптастыруына мүмкіндік туғызады [1, 5 б.].

Сабақтағы ойынның орны, оған бөлінетін уақыт мөлшері оқушылардың білімінің деңгейімен, оқу материалының жеңіл не қиындығымен, сабақтың мақсаты мен мүмкіндігімен байланысты. Мысалы, егер ойын жаңа материалды алғашқы бекіту кезінде жүргізілсе, онда ойынға уақыт көбірек бөлінеді, ал кейінірек сол ойын өткен материалды қайталату ретінде ұйымдастырылса 3-5 минут жеткілікті. Ойын-оқу үдерісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі үрдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады, ағылшын тілі сабағында ойын формаларын енгізу барысында интерактивті тақтаныда қолданудың маңызы өте зор. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекетті ойын болса, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу әрекетінің орындауға бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асады. Дидактикалық ойындар – балалардың білімдерін арттыруға құралады. Сабақта ойындарды қолданудың түрлі жолдары бар. Дидактикалық ойындар арнайы мақсатты көздейді және нақты міндетті шешеді. Ойын сабақтың барысында өткен сабақты еске түсіреді. Сабақтың ортасында көңіл-күйін сергітеді, ерік-жігерін дамытады, сабаққа ынтасын арттырады. Сабақтың соңында-тақырып бекіту, сабақта алған білімді жинақтау мақсатын көздейді. Ойын-оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыратын құрал. Сабақ үстінде жүргізілетін жұмыс түрлері, тақырыпқа сай алынған тәрбиелік мәні бар ойын элементтері оқушылардың ойлау белсенділігін керек етеді.

Ағылшын тілін оқытуда ойын түрлерін мынандай мақсатты қолдану тиімділігі:

1. Алфавитті дұрыс меңгеру.
2. Орфографияны дұрыс оқыту.
3. Дұрыс оқу дағдысын қалыптастыру.
4. Лексиканы меңгерту.

5. Оқушылардың ойын дамыту, дұрыс жазу, дұрыс айту, дұрыс білу дағдысын қалыптастыру.

Оқушыларды шетел тілінде сөйлеуге қарым-қатынас жасауға шет тілін әрбір мұғалім өз сабақтарында жаттығудың бір түрі ретінде ойындарды қолданып, сабақты қызықты өтуге, оқушылардың тілге деген қызығушылығын арттыруға білім деңгейін тексеру құралы ретінде пайдалануға болады.

Таңдап алынған ойындар оқушылардың сөз байлығына, тіл қорына сай болу керек. Мұғалім кез келген ойынды өткізу үшін алдын-ала жоспар құрып алуы керек. Сонымен бірге мұғалім ойынға қойылатын төмендегі әдістемелік талаптарын біліп орындауы тиіс.

Ол әдістемелік тұрғыдан алғанда мынандай бөліктерден тұрады:

1. Ойынның өтілетін сабақтарының мазмұны мен тақырыбына сай болуы.
2. Ойынға берілген уақытты нақты белгілеу.
3. Ойынның ойлану түрі топ болып ойнау.
4. Ойынға қажетті материалдың түгел дайындалып қойылуы.

5. Қолданылған сөздер, сөз тіркестері, өлең тыңдау.

6. Ойындардың өту барысының жоспарын жасау.

Мұғалім алдымен оқушының оқуға қызығушылығын ояту қажет. Оқушының қызығу жәрдемімен оқып үйрену барысында қабілетін ашылып, дарыны ұшталады, өз күшіне мүмкіндігіне сенімі арттырады, кісілігі қалыптасып, дара тұлғалық сипаттарға ие бола бастайды.

Қызығуды туғызу үшін ойын түрлерін пайдаланудың орны бөлек. Тиімді пайдаланылған ойын түрлері мұғалімнің түсіндіріп отырған материалдың оқушылардың зор ынтамен тыңдап берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырып отырады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез серігіп тапсырманы ықыластана әрі сапалы орындайтын болады. Ойындар барлық саньштарда қолданылады.

Сонымен бірге сынып ішінде ойнайтын ойнайтын ойындар мен іс-әрекеттер арқылы оқытуға болады. Біз сынып ішінде ойындарды қашан қолдануымыз керек. Мысалы сабақ үстінде жаңа сөздерді қайталану үшін, өтілген жаңа сабақты еске түсіру үшін қолданылған жөн.

Сынып ішінде мынандай ойындарды ойнауға болады:

What`s in the bag?

Around the world

Board Race

Order Race

Question race

Bingo

Go fish ойындарын қолдануға да болады. Бұл ойындар оқушылардың танымын кеңейтіп, білім мен білік шеберліктерінің жан жақты дамуына, қалыптасуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне көмектеседі.

Ойынның мақсатты бағдарламада анықталған білім, білік, дағдылар жайында түсінік беру оларды қалыптастыру, және тиянақтау және пысықтау немесе тексеру сипатында болып келеді. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынған нақты мазмұнымен анықталады.

Ойын ұғымына түсінік берсек, бұл баланың мінез-құлқына өзі басқарумен қатар топпен жұмыс жүргізе білу әрекеті, ол баланың бір-біріне көмектесу, тез ойлау қабілетін, алға ұмтылу ісін дамытады. Сондықтан бағдарлама бойынша бекітілген оқыту үдерісінде ойын түрлерін сабақ үдерісінде үнемі пайдаланып отыру керек [3, 64 б.].

Ағылшын тілі пәнінде көбіне рольдік ойындар, грамматикалық ойындар, танымдық ойындар қолданылады. Ойын-оқу, еңбек іс-әрекеттерімен бірге адамның өмір сүруінің маңызды бір түрі. Іс-әрекетті кесте түрінде қарастырсақ, оқушының белсенділігімен білім сапасын көрсетеді. Ойынның өзіне тән мотивтері болады. Мысалы; мазмұндық, рөлдік ойындар баланың зейінін есін, ойлаудың, қиялын қалыптастыруда зор маңызын атқарады. Ойын әсері арқылы

бала өз қасиетін қалай қанағаттандыра алатындықтан, қандай қабілеті бар екенін байқап көреді. Ал, ақыл-ой ойындарында белгілі бір ережелерді сақтап ойнайды. Ол ойындар баланың тапқырлығын, байқағыштығын, зейінділігін арттырумен қатар, ерік сезім түрлерін дамытады. Ойын түрлері өте көп. Соның ішінде сабақта пайдаланылатын танымдық ойындар, сөздік ойындар жан-жақты дамытып білімді толық игеруіне көмектеседі. Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына иеғұрлым сәйкес келсе, оның танымдық, тәрбиелік мазмұны арта түседі. Оның тиімді пайдалану сабаққа ынтасы мен қызығушылығы артады. Ойын сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі таңдап алып, қолданып отырады. Сондықтан осы баяндамада тілді меңгерту мақсатында сабақта қолданылатын түрлі ойындармен таныстыра кетуді жөн көріп отырмын.

1. What`s in the bag? Сумкада не бар ойыны.

Мұғалім алдымен балаларға бір сумка алып келеді. Балалардан сұрайды. Балалар сумкада не бар? Балалар ішінде дәптер, қалам, кітап бар деп айта бастайды. Мұғалім бұл ойынды сабақ соңында қолданса болады. Әсіресе жаңа сөздерді еске түсіру үшін қолдануға болады. Мұғалім сумканың ішіндегі заттармен таныстырады. Сумкада не бар? Мұғалім оқушылардан *What`s this?* Сұрағы арқылы затты көрсету арқылы сұрайды. Мысалы: *pen, sorubook, pencil, ruller, rubber* деп көрсетеді. Сосын оқушыларға жеке-жеке қайталанады. Сөздерді ұмытпау керек. Сосын оқушыларға сумка ішіндегі заттарды таратып беріп, оқушылардан осы заттарды мына сұрақ арқылы сұрауға болады. Мысалы: *Who has a pencil? Who has a ruller?* Жауап бергенде оқушылар кімде екенін табу керек. Оқушылар тапса «*Janai has a pencil*» деп табу қажет. Бұл ойын оқушының абаққа деген қызығушылығы артып, сөздік қорлары молайып, есте сақтау қабілеті артады.

2. Board race. Тақта сайысы ойыны.

Бұл ойынның шарты: Мұғалім оқушыларды екі топқа бөліп, ойынның ережесімен таныстырады. Бұл ойында мұғалім түстер, сандар, сөздер айтады сол айтылған сөздерді, сандарды, оқушылап қатесіз жазу керек. Келесі оқушы әрі қарай жалғасын жалғастырып отырады. Соңында оқушылардың жазғанын тексеріп қателерін жөндеп қай топтың жеңгенін анықтайды. Мысалы:

P-1 – P-2

Red – Red

Ten – Ten

Stone – Stone

Winter – Winter

Book – Book

Осылай рет-ретімен оқушылар жалғастырып болған соң қателірін жөндеп қай жақтың жеңгенін айтады. Бұл ойында оқушылар шапшандықты, дұрыс жаза білуді, есте сақтау қабілеттері артады.

3. Question Race. Сұрақтар сайысы.

Бұл ойынның шарты: Мұғалім сол сабаққа қатысты сұрақтар қойылды. Осы сұрақтар оқушыларға таратылып беріледі. Оқушылар сол сұрақтарға

дұрыс жауап беру керек. Мысалы жыл мезгілдерін өткен кезде суреттер арқылы да мынандай сұрақтар арқылы қолдануға болады.

1. How many seasons are there in a year?
2. What are they?
3. How many months are there in a year?
4. What are they?
5. What season is it now?
6. What month is it now?
7. How many days are there in a week?
8. What are they?

Осы сұрақтар арқылы оқушылардың сөйлеу қабілеттері артып, сөздік қорлары молайып, сабаққа деген қызығушылығы артады.

Қорыта келгенде, оқу үрдісінде ойын түрлерін пайдалану біріншіден, оқушылардың білімін берік меңгеру құралы болса, екіншіден балалардың сабаққа деген қызығушылығын көтеру болып табылады. Ойын түрлерін пайдалану мынандай нәтижеге жеткізеді.

Нәтижесінде:

1. Әр оқушының шығармашылығы артады.
2. Жылдам жұмыс істеуге дағдыланады.
3. Оқушының жеке қабілеті анықталады.
4. Оқушы топ жаруға ұмтылады.
5. Оқушының ойлау қабілеті дамиды.
6. Әр оқушы өз деңгейімен бағаланады.

Адамзат баласының өз ұрпағын оқыту мен тәрбиелеудегі ең озық, тиімді әрекеттерін тәжірибелерін жалғастырып тың жаңалықтар іздеу, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен дамыту қашанда жалғаса бермек. Қазіргі таңда жеке тұлғаны қалыптастыру оқушының өзі арқылы, оның іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы ойлау дағдыларын дамыта отырып жүзеге асырылады. Білім – жолы қиында қастерлі жол. Болашақ жастарды оқыту, тәрбие беру, қазіргі өмір ағысына бейімдеу ұстаз алдында тұрған ең басты міндет. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқытудың инновациялық нысандары мен әдістерін енгізу педагог қызметкерлердің тұлғасына кәсіби құзыреттілігіне жоғары талаптар қоюда. «Кәсіби құзыреттілігі – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігімен қабілеттілігінің бірлігі» [2, 35 б.].

Шетел тілін үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау көру қабілеттерін жетілдіру. Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқыту өте маңызды. Шетел тілін оқытудағы білімділік мақсатты – шетел тілінде сөйлеуді үйрету, байланыста бола алу мен ортақ тіл табысып, қарым-қатынасты нағайтуға ұмтылу болса, тәрбиелік мақсаты – өзге адамдарды тыңдау мәдениетін қалыптастыру негізінде өз пікірін айта алу және қорғауға үйрету.

Жаңа ақпараттық технологиялармен қатар, өз сабағымда интербелсенді оқытуды пайдалана отырып, ойын әдіс-тәсілін қолданамын. Ойын арқылы ұстаз қойған мақсаттарына жетеді деп ойлаймын. Ойынға қатысушы оқушылар мұғалімдермен өзара қарым-қатынастарын көтереді, әрі өздерінің қабілеттерін тексеруге мүмкіндік тудырады, сонымен қатар ұйымдастыру қабілеттерін арта отырып сабақ кезінде қуаныш сезімін оятады. Оқу үрдісінде тиімді ойындардың бірі төмендегідей:

1. Рөлдік ойындар.
2. Іскерлік ойындар.
 - а) Іскерлік оқу ойындары: саяхат ойындары, блиц ойындары.
 - а) Өндірістік ойындар.

Рөлдік ойындар – интербелсенді әдістердің тиімді бір түрі. Рөлдік ойындар екіге бөлінеді:

1. Әрбір оқушы рөлде ойнайды.
2. Оқушылардың шағын топтары рөлде ойнайды.

Мектептегі шетел тілін оқыту әдістемесі бойынша ойындарды екі түрге бөлуге болады. Олар: дайындық ойындары және шығармашылық ойындары. Дайындық ойындарына грамматикалық, лексикалық, фонетикалық және орфографиялық ойындар жатады. Грамматикалық құрылымдарды есте сақтау қиындау және оқушыны жалықтырып жіберді. Сол себептен ойын бұл тапсырманы жеңілдетеді. Мысалы, затты тығып қойып, ағылшын тілінде «Менің көзілдірігім қайда?» немесе «Мынау не?» деп сұрақ қою. Сөз орын да есте сақтау оңай емес болғандықтан, ойын ойнатқан жөн деп есептеймін. Мысалы, «Домино», «Бинго» ойындары, қызықты геометриялық фигураларды сызып, оның әр бұрышына сандарды немесе әріптерді эстетикаға сай, ретсіз жазып қойып, атап беру. Фонетикалық ойындар сөзді дұрыс айтуға арналған. Ал орфографиялық ойындардың мақсаты сөзді қатесіз жазу.

Әдеттегідей ойынға оқушылар 2-3 топқа бөлінеді. Бұл ойындарға дайындықтың қажеті жоқ, тек қана оқушыларды ойынның шарттарымен таныстырамын. Бұл ойындарды шығармашылық ойындардың қатарына қосуға болады. Сонымен қатар әртүрлі викториналық, жағдаяттар, ринг, рөл ойындарын, мысалы, «Жұлдызды сәт», «Таңғажайып алаңында», «XXI ғасыр көшбасшысы», ойындарын өткіземін. Ойындардың бәрі дамыту ойындарына жатады.

Мектептерде ағылшын тілін оқытудың негізгі элементтерінің бірі – сөздік жұмыспен жүргізу. Ол оқушылардың сөздік қорын байытуда ерекше орын алады. Оқушының сөздік қорын тексеру әдістері бар. Олар мыналар,

1. Әңгімелесу, әңгіме құрату – өзін қоршаған орта туралы: үй іші, мектебі, сыныбы, ата-анасы, оқу-құралдары, т.б.
2. Оқушының күнделікті жиі пайдаланатын заттарын көрсету арқылы оны атау (киім-кешек, ыдыс-аяқ, үй жиһаздары т.б).
3. Сөзді түсініп айту дәрежесін тексеру (таныс емес заттарды көрсету, т.б).

Сөздік жұмысын ұйымдастырудың басты қағидасы – оқушының лексикалық материалды белсенді түрде меңгеріп, сөйлеу тілінде оларды бекітіп, сөйлеуде белсенді түрде қолдана білуге үйрету негізінде қалыптастыруды жүзеге асырамыз.

Сөздік жұмысын ұйымдастырудың қағидаларын біліп алу қажет. Олар игерілуге, білуге қажетті сөздер, жиелік, ахуалдың – тақырыптық негізінде сөз ірітіледі. Ағылшын тіліндегі сөздер тек лексикалық түрінде ғана оқушыға меңгеріп қоймай, ол лексика-грамматикалық бірлікте іске асырылу қажет. Мысалы «оқушы, оқы, кітап» деген сөздерді жеке бермей, оны сөз тіркесімен берген жөн. Бұл сөздік жүргізудің бір қағидасы болып саналады.

Ұстаз жан-жақты ізденісті қажет етеді. Орта мектепте шетел тілін оқытудың басты мақсаты коммуникативтік мақсат болуға тиіс, яғни орта мектептегі бітіруші бағдарламада белгіленген көлемде оқыған шетел тілін қатынас құралы ретінде меңгеруге тиіс. Демек сөз әрекетінің негізгі түрлерін: ионолог және диалог түрінде сөйлеу ауызш айтылған сөзі тыңдап, түсіну, жазбаша мәтіндерді оқып, ондағы ақпаратты қабылдай білу іскерліктерін меңгеруге тиіс.

Шетел тілін оқытуда қолданылатын әдістердің ішінде ойын элементтері маңызды роль атқарады. Оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда, жаңа сөздерді меңгеруді, тілге деген қызығушылығын арттыруға, білім деңгейін тексеруге ойын элементтерін пайдаланған жөн. Мұғалім ойындардың сабақ кезінде қолдануға ыңғайлы, өткізулі жағынан қарапайым түрлерін таңдап алынған жөн. Таңдап алынған ойындар оқушылардың жас ерекшелігіне, сөз байлығына, білім деңгейіне сай болуы керек. Сабақ барысында ойын элементтерін пайдалану үшін мұғалім алдын-ала жоспар құрып алуы керек. Жоспар әдістемелік тұрғыдан қарағанда мынандай шарттарға жауап беруі тиіс:

- Ойынның өтілетін сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сәйкес болуы;
- Ойынға бөлінетін уақыттың нақты белгіленуі;
- Ойынның ойлану түрінің нақтылануы (топпен ойын немесе жекелей ойын);
- Ойынға қажетті материалдың дайындалуы;
- Қолданылған сөздер, сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, тақпақтардың таңдалынып алуы;
- Пысықталатын грамматикалық лексикалық, фонетикалық материалдарын анықтау;
- Ойынның өту барысында жоспары жасалуы.

Сабақта қолданылатын ойындар алуын түрлі. Олар оқу ойындары және коммуникативтік ойындар болып екіге бөлінеді. Бұл ойындардың шетел тілі сабақтарында әрқайсысының пайдалану орны, мақсаты, атқаратын қызметі жағынан айырмашылықтары бар. Шетел тілін оқытудың бастапқы сатысында оқу ойындарын немесе коммуникативтік ойындарды қолдану оқушылардың білім, білік дағдыларына байланысты шешіледі. Тілді жаңадан үйреніп жүрген оқушылар еркін қарым-қатынас жасап, сөйлесе алмайды, сондықтан мұғалім

тек коммуникативтік ойындарды қолдана алады. Ойынды бастар алдында түсініктеме ана тілінде жүргізіледі. Ойын жарыс түрінде өткізілсе барлық оқушыларды жалықтырмайды, керісінше қызықтырады. Ойын элементтері оқушылардың пікірі, көзқарасы талқыланады, баға беріледі. Ойын арқылы оқушылар белсенділікке, өз бетінше жұмыс істеуге, қорытынды жасауға дағдыланады. Бастапқы және кейінгі этаптарда шетел тілін оқытудағы бір негізгі аспект ол ойын элементтерін тиімді пайдалану болып табылады [4, 97 б.].

Атақты американдық жазушы Е.Градин «You cannot effectively learn a foreign language until you make a million mistakes in that language. So, hurry up and made your million mistakes» деп айтқандай, Кез келген адам ағылшын тілін сөйлеу әрекетінде миллиондаған қатерді жіберу арқылы үйреніп, шыңдалады.

Мектеп оқушыларында ағылшын тілін үйретуде ойындардың маңызы зор, өйткені Вернон айтқандай, жас оқушылар ойын ойнай отырып, олар «белсенділікке назар аударады және тілді санадан тыс. Ойындар оқушылардың күш-қуатын тіл үйренуге бағыттаудың ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады, өйткені оқушылар физикалық белсенділікті ұнатады; сонымен қатар олар қиялшыл және шығармашылық және олар санадан тыс үйренеді. Сондықтан оқушыларды оқыту мұғалімнің ерекше күш-жігерін және қиындығын талап етеді және ойындар оған жетудің ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады. Дегенмен, ойын мақсатына жету үшін мұғалімдер қандай ойынды қолдану керектігін және ойынды өз сыныптарында пайдалану уақытын таңдау сияқты кейбір факторларды ескеруі керек. Сонымен қатар, мұғалімдерге ойынға қажетті дайындықтарды жасау, сыныпты ұйымдастыру және әрекетті мүмкіндігінше біркелкі өткізу сияқты басқа да маңызды рөлдер бар. Демек, ойын педагогикалық тұрғыдан табысты болуы үшін мұғалімдер өз рөлдерін және ойынның сәттілігіне әсер ететін барлық басқа факторларды білуі маңызды. Осылайша, ойындарды тек сабақтың біркелкі болуына жол бермеу немесе оқушылардың назарын аудару немесе сабақтың соңында уақытты толтыру үшін пайдаланбау керек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Агапова Г.Г. Профессионально-педагогическая подготовка учителя в США. – М., 1973. – 30 с.
- 2 Ахметов Н.К., Хайдаров Н.Ж. Игра как процесс обучения. – Алма-Ата, 1985. – 50 с.
- 3 Ботағарина Г. Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес. № 3, 2006. – 70 б.
- 4 Иманкулова С. Жаңаша оқыту әдістемесі». – Алматы, 2006. – 98 б.
- 5 Құлжанова Н. Ойын мақсатын талдау және ойын мектебі. – 2001, №1, 74 б.

ҒТАМР 14.07.09

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Г.Р. Бахтиярова

П.ғ.к., профессор, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ.

Г.Қ. Базархан

Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ.

Мақалада бастауыш білім беруде оқушылардың ақпараттық технологиялар арқылы танымдық белсенділігін қалыптастырудың маңыздылығы жан-жақты талданып, тұжырымдалды. Сонымен қатар «таным», «танымдық белсенділік» ұғымдары туралы көзқарастар мен пайымдаулар берілді. Бастауыш сынып оқушыларында танымдық белсенділігін қалыптастыруда ақпараттық технологияны пайдаланудың рөлі мен маңызы сөз етіледі.

Түйін сөздер: бастауыш сынып, таным, белсенділік, ақпараттық технология, педагогикалық мәселе.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру саясатының басымдықтары ретінде отандық білім беруді модернизациялау бағытындағы атқарылып жатырған істер оқушылардың танымдық сферасын қалыптастырумен тығыз байланысты мектепке дейінгі, жалпы және кәсіптік білім берудің жаңа заманауи сапасына қол жеткізуді көздеп отыр. Осы орайда мектеп алдында тұрған басты міндеттің бірі – танымдық белсенділігі жоғары деңгейде қалыптасқан, күнделікті өмірде тез, орынды шешімдер қабылдап, белсенді әрекет ете алатын және алдына қойылған мақсаттарға жетудің ең тиімді жолдарын таңдай алатын жан-жақты жетілген, кемел тұлғаны тәрбиелеу.

Осы аталған сапалар мен қасиеттердің қалыптасуы бастауыш мектеп сатысынан бастау алады және оқытудың барлық деңгейіндегі білім мазмұнын сәтті игерудің негізі болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының мұғалімсіз, өз бетіншебілім алуға деген тілектері мен қабілеттерін қалыптастыру – мектептегі оқу үдерісін басқарып, ұйымдастырушы ұстаздар қауымының алдындағы басты міндеттердің бірі.

Ерте жастан бала бойында білім алуға деген ұмтылыс пен талаптың болуы білім сапасын арттырудың маңызды факторы болумен қатар, оқушылардың іс-әрекет стилін өзгертетін, танымға деген қызығушылықтың дамуының жоғары деңгейінің көрсеткіші де болып табылады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын жүзеге асыру – белсенділікте, тәуелсіздікте, оқу тапсырмаларын орындаудағы шығармашылық көзқараста және танымдық іс-әрекетке деген үнемі ұмтылыстың болуынан көрінеді.

Демек, қазіргі білім беру саясатының басым бағыттарының бірі – оқушылардың танымдық іс-әрекетін жандандыру, оқытудағы танымдық белсенділікті қалыптастыру идеяларын жүзеге асыру үшін жаңа педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану, өйткені қазіргі қоғамға жаңа инновациялық өзгерістерге, ақпараттық технологияларға биймделе алатын, олармен байланыс жасап, қолдана алатын білікті тұлға қажет.

Сөз жоқ білім кеңістігіндегі жаңғырту – мұғалімнің қажырлы ізденімпаздығы мен шығармашылығының жемісі. Әрбір оқушының қабілетіне қарай білім беру, оның дербестігін, ізденімпаздығын, шығармашылығын тәрбиелеуді жүзеге асыратын жанартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Себебі мемлекеттің білім стандарты оқу үрдісін ұйымдастыруда жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді міндеттеп отыр.

Мәселен, ҚР 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту туралы мемлекет басшысының 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығында: «Жалпыұлттық басымдық Сапалы білім ретінде айқындалып, 2-міндет. Оқыту үшін қолайлы жағдайлар мен орта жасау үшін «Бірыңғай интеграцияланған білім беру онлайн-платформасы жобасы іске қосылады. Цифрлық білім беру ортасы дәстүрлі баламасына қарамастан, қажет болған жағдайда оны толықтыра отырып, мұғалім мен оқушылар арасындағы коммуникацияның және қайтымды байланыстың жаңа арналарына қолжетімділікті аша отырып, жұмыс істейтін болады» – деп және нақты «5-міндет «Цифрлық экономика үшін адам капиталын дамыту екені баса айтылып, Білім берудің барлық кезеңдерінде – бастауыштан бастап кәсіби деңгейге дейін – базалық және практикалық цифрлық дағдыларға дейінгі оқыту процесі ұйымдастырылады» деген міндеттердің қойылуы айқын дәлел [1].

Осы орайда педагогика ғылымындағы ең маңызды бағыттардың бірі – оқытудағы «белсенділік» – бұл бастауыш мектеп жасында ерекше маңызы бар танымдық қызығушылықтан бастау алады, өйткені баршамызға белгілі мектепте білім жүйесін зерттеуге бағытталған танымдық қызмет негізгі қызметке айналады.

Танымдық белсенділік – оқушылардың білім қажеттілігіне, шығармашылық іс-әрекет дағдыларын игеруіне, тәуелсіздігін қалыптастырудың басты шарты, білімнің тереңдігі мен беріктігін қамтамасыз ету; одан әрі білім алу мен жеке өсудің іргетасын қалайтын маңызды шарты болып табылады.

Бастауыш сынып мұғалімінің алдында тұрған ең қиын және маңызды міндеттердің бірі – оқушы үшін оқу іс-әрекетін мүмкіндігінше қызықты, нәтижелі ету.

Демек, қазіргі оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттырып, танымдық белсенділікті арттыру маңыздылығына еш күмән келтіре алмаймыз. Бұл мәселені бүгінгі ғылымда ең алдымен «танымдық белсенділік» ұғымының терең теориялық негіздемесізін шешу мүмкін емес, өйткені ол оқу іс-әрекетіндегі ең құнды мотив ретінде әрекет етеді, әйтсе де алдымен біз белсенділіктің не екенін анықтауымыз керек? ол үшін әрине ғылыми теориялық көзқарастар мен идеяларға, тұжырымдамаларға жан-жақты ғылыми талдау жасау қажеттілігі айқын.

Бүгінде байқап қарасақ осы зерттеу тақырыбымызға арқау болып отырған «белсенділік» ұғымының көптеген әртүрлі түсіндірмелері бар екенін аңғаруға болады, көбінесе ол:

- әр түрлі сезімдердің активаторы (Д. Фрейер);
- қажеттіліктерден тұратын құрылым (Ш. Бюлер);
- психикалық және эмоционалды белсенділіктің көрінісі (С.Л.Рубинштейн);
- адамның санасы мен іс-әрекетінің белсенділігін арттыратын эмоционалды-ерікті және интеллектуалды процестердің ерекше үйлесімі (Л.А.Гордон) ретінде қарастырылады.

Жалпы адам өмір бойы, ерте жастан бастап бір нәрсеге қызығушылық танытады, белсенді болуға талап қылады. Бала мектепке түскеннен бастап ойын әрекеті оқу іс-әрекетіне ауысады, балалардың осы сәттен оқуға деген қызығушылығы мен белсенділігін дамытудың жаңа кезеңі басталады. Жаңа орта, жаңа іс-шаралар барысы мен мазмұны, жаңаша күн тәртібі (режим), сабақтар – мұныңбәрі бастауыш сынып оқушысының қызығушылығы негізінде белсенділігін тудыратыны сөзсіз.

Жүргізілген зерттеулер негізінде біз бұл оқытудағы танымдық белсенділік проблемасының тамыры тереңде жатқан, дидактика теориясының қалыптасу тарихынан бастау алатындығын аңғардық. Бұл мәселені өз заманында бірқатар философтар, педагогтар, психологтар және практик мамандар түрлі қырынан зерттеп, зерделеген. Мәселен, көне құл иеленушілік дәуірдің өзінде қоғамдық даму деңгейі өзге мемлекеттермен салыстырғанда анағұрлым жоғары болған Греция мен Римде сол мемлекетті қорғай алатын, жігерлі, әрі білікті адамдар өте қажет болған, соның нәтижесінде Грек тәрбие теориясының дамуы бастау алып, бұл идеялар сол кезеңдердің ірі танымал өкілдері Сократ (б.з.д. 469-399 ж.), Платон (б.з.д. 427-347 ж.), Аристотель (б.з.д. 384-322 ж.) және т.б. еңбектерінен өз көрінісін тапқан болатын. Олардың еңбектерінде білім бері ісі мен тәрбие мәселесі сөз етіліп, әсіресе, ақыл-ой тәрбиесіне айрықша көңіл бөлініп, әр шәкірттің өзіндік ой тұжырымын дамыту ісіне, белсенділігіне аса мән берілген.

Батыс философиясының негізін қалаушылардың бірі, ежелгі грек философы, философия тарихында үлкен бетбұрыс жасаған ойшыл Сократ

ғарыш әлемінен бастап, адамның ішкі рухани шындығына үңіле отырып, себепті танудан мақсатты тану жолына қалай әсер етуді зерделей келіп, өз тәжірибесінде білімді балаға жәй меңгертіп қоймай, шәкірттермен пікірталас жүргізіп, олардың ойлау қабілеттерін, қызығушылығын арттыруға көңіл бөліп, оларды ойларын қорытындылап, тұжырымдай білуге үйретті. Эвристикалық сұрақтарды қоя отырып, танымдық ізденімпаздықты, белсенділікті оқытудың құралы ретінде қарастырғандығы бүгінгі педагогика тарихының нақты деректері болып табылады [2].

Байқасақ сол кезеңдердің өзінде ұстаздық еткен ұлылар да өз тәжірибелерінде шәкірттерінің ой тұжырымын жасауы үшін, олардың ақыл-ойын дамыту үшін репродуктивті, эвристикалық әдістерді кеңінен пайдаланудың маңыздылығын айтып қана қоймай, оған аса мән берген.

Ал орта ғасыр кезеңіндегі оқыту жүйесі догмалық сипатта болғаны белгілі. Мәселен, ақпаратты құр есте сақтау үшін, түсінбей жаттап алуға машықтану жүзеге асты. Осындай оқыту сипатында танымдық белсенділікке әкелетін қызығушылық мәселесі назардан тыс қалып отырғаны белгілі. Бірнеше ғасырға созылған бұл догмалық жүйе, кейін қайта өрлеу дәуірінде қатаң сынға ілініп, бірте бірте білім алушылардың ой өрісін дамыту ісіне мән беру қажеттілігі туралы ойлар айтыла бастады. Қоғамдағы түрлі өзгерістер жаңа деңгейде ойлай алатын, ой өрісі кең, қандайда болсын жағдайда өз бетінше шешім қабылдай алатын, белсенді тұлға тәрбиелеу қажеттілігін аңғартты. Осы орайда оқытуды жетілдіру құралы ретінде қарастырған, танымдық белсенділікті ғылыми-теориялық негіздері тұжырымдалған М.Монтень, Ф.Рабле, Д. Локк, Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци және т.б. есімдері айтылып, еңбектері көпшілікке таныла бастады [2].

«Танымдық іс-әрекет» ұғымы және оны жүзеге асырудағы мұғалімнің рөлі туралы көзқарастар Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци және т.б. еңбектерінде көрініс тапты [3; 4; 5].

Танымдық белсенділікті, ізденімпаздықты дамытудағы оқыту әдістемесінің негізін алғашқылардың бірі болып қалаған, есімі әлемдік дидактика теориясында танымал Я.А. Коменский болатын. Оның пайымынша: «Таным бастамасы – сезімнен, бала сезіне алмаса, оның ой-өрісінде ешқандай өзгеріс болмайды. Оқытуды зат туралы сөзбен емес, сол затты бақылау арқылы шәкірттің ойын дамыту керек», – деп түсіндірді. Ол өзінің бір көзқарасында: «Мен өз шәкіртімнің әрқашанда өз бетінше бақылау жасауын, практикада өздігінен тұжырым жасауын дамытуды – білім берудегі негізгі жетістікке жету құралы ретінде қарастырамын», – деп жазған болатын. Өзінің қаламынан туған «Ұлы дидактика» еңбегінде, ол: «Заттың не құбылыстың түп тамырына жету, анықтау қабілетін дамыту, оны шынайы түсіну және қолдана білу қажет, – деп ерекше атап көрсетті» [5].

Ғылым тарихында есімі мен еңбектері танымал педагог Ж.Ж. Руссо тәрбие мақсаты мен мазмұны туралы құнды тұжырымдар айта келіп, баланың дамуында әсіресе тұлғаға тән шығармашылықты қалыптастырудың маңызын баса көрсеткен [10]. Кейін бұл идея көрнекті педагог И.Г. Песталоцци

еңбектерінде өз сабақтастығын, қолдауын тапты. Ол әсіресе баланың шығармашылығын, ізденімпаздығы мен белсенділігін дамытудағы ұстаз қызметінің рөлін ерекше айқындап, атап берді. Танымдық ізденімпаздық теориясын дамытуда И.Г. Пестолоццидің қосқан үлесі өте зор болды [4]. Кейін түрлі кезеңдерде орындалған ғылыми зерттеулердегі көзқарастарда да қоғам өмірінің түрлі саласындағы өзгерістер мен тұлғаның танымдық белсенділігінің арта түсуі арасындағы байланыс пен тәуелділіктің мәні айқындала түсті. Осы орайда біз қарастырып отырған кіші мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекетін белсенді ету, қызығушылықты арттыру оны тиімді басқару, әдістемелік тұрғыдан ұйымдастыруды оңтайлы ету, моральдық-психологиялық тұрғыдан қолайлы, жайлы, әрі тұрақты ету мәселесі тек педагогтарды ғана емес, өзге де ғылым саласы өкілдерін қызықтырғанын жоққа шығаруға болмайды. Өзімізге жақын адамтану ғылымдары саласында психологиялық-педагогикалық зерттеулерге жүргізілген талдаулар өзара бір бірімен тығыз байланысты «танымдық белсенділік», «танымдық қызығушылық» терминдеріне әр қырынан түсінік беруге талпынған көзқарастардың болғанын аңғартады. Мәселен жантану заңдылықтарын зерделейтін психология ғылымы саласы өкілдері (Б.Г.Ананьев, М.Я. Басов, Л.С. Выготский және т.б.) мен педагогика ғылымы тұрғысынан (К.Д. Ушинский, Ш.А. Амоношвили, Г.И. Щукина және т.б.) бірқатар ғалымдар түрлі кезеңдерде, түрлі аспектіде осы мәселеге қызығушылық танытып, оны зерттеп, өзіндік пайымдауларын жасаған болатын.

Танымдық белсенділік – бұл оқу іс-әрекетіне деген қызығушылық, білім алуға және ғылымды игеруге деген талпыныстың болуы. Танымдық белсенділіктің пайда болуы ең алдымен баланың даму деңгейіне, оның тәжірибесіне, қызығушылығын оятатын біліміне, ал екінші жағынан алғанда оқу материалын беру әдісіне (техникасына) де байланысты.

Оқушылардың білімді игеру процесі олардың оқуға деген қызығушылығын анықтаушы басты фактор болып табылады. Бастауыш мектеп педагогикасы саласында да бұл танымдық белсенділікті оқу үдерісінің маңызды факторы деп қабылдап, оның балалар үшін жарқын, жағымды оқу атмосферасын құрудағы және оқушылардың танымдық іс-әрекеті барысын қарқынды етудегі әсерін мойындау керек. Біздің пайымымызда танымдық белсенділік болған кезде ғана бала үшін – оқу-әрекеті өмірлік маңызға ие болып, оның барысында өзі қызығушылық танытатын, әрі жанына анағұрлым жақын іс-әрекетке айналады.

Ғалымдар әрқашан бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесіне қызығушылық танытып келеді. Танымдық белсенділік оқу процесінде басты рөл атқарады сондықтан, оқушы өзінің танымдық белсенділігін көрсеткенде, бұл процесті басқару да, оқыту да өте жылдам әрі тиімді жүреді. Осылайша, оқытудың бірқатар мәселелері өз шешімін тауып, дамыту, оқыту және тәрбиелеу міндеттері кешенді іске асады. Сонымен танымдық белсенділік дегеніміз не? – деген сауал біздің зерттеуіміз үшін де айрықша қызығушылық тудырды. Бұл сауалға бірден жауап бермей

тұрып, біз осы бағытта орындалған ғылыми зерттеулер деңгейіне талдау жасап өтуді жөнкөрдік.

Қазіргі бастауыш мектеп педагогикасында танымдық белсенділікті жандандырумен байланысты түрлі дидактикалық мәселелерді шешуді тұлғаға бағытталған (В.П. Зинченко, Н.Ф. Талызина, Т.И. Шамова және т.б. ғалымдар) оқыту принциптері негізінде жүзеге асыруда түрлі амалдар кеңінен қолданылады [6; 7;].

Оқу іс-әрекетіндегі танымдық белсенділіктің мәні ТМД елдері ғалымдары: В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, Л.Б. Занков және т.б. жүргізген зерттеулерде кеңінен көрініс тапты [8; 9; 10].

Осы ТМД елдері ғалымдарының ішінде Л.И. Запорожченко, Б.П.Мартиросян, Е.В. Прокопенко, Н.Д. Раздобарова, А.Э. Санко және өзге де ғалымдардың диссертациялық зерттеулері бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру мәселелерін түрлі қырынан зерттеуге арналған.

Егер танымдық белсенділік туралы айтатын болсақ, онда бұл, ең алдымен, таным процесімен, тұлғаның танымдық қызығушылығымыз байланысты. Психологиялық-педагогикалық ғылымдар саласында адамның танымдық белсенділігінің құбылыс ретіндегі мәнін түсіндіруде ортақ бір түсінік жоқ, соның нәтижесінде ғылымда түрлі көптеген көзқарастар мен пікірлер орын алған. Атап айтсақ, ол:

- тұлғалық құндылыққа бағдарланған білім (Г.И. Щукина) [11];
- «Белсенді іс-әрекет жағдайы» (Т.И. Шамова) [7]. Ал кейбір ғалымдар танымдық белсенділікті баланың танымға деген ұмтылысы ретінде ғана қарастырады.

Осы орайда біз үшін «таным» ұғымының мәнін түсіну де маңызды мәнге ие деп білеміз. Таным – адамның объективтік шындықты ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын қоғамдық іс-әрекетінің барысы. Танымның негізгі және білімнің ақиқаттығының шарты – танымдық іс-әрекет. Мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекеттерінің өзіне тән бірқатар ерекшеліктері болады. Атап айтсақ:

1. Таным процесінің ғылымдағы объектісі – белгісіз құбылыстар. Оқушылар ғалымдар зерттеген жүйені өздігінен оқу арқылы танып біледі. Оқушылар оқытуда адамзаттың танымдағы өткен жолын өтпейді. Олар ғылымның ашылған жаңалықтарын, ақиқат жетістіктерін игереді. Ол игеретін білімдер кездейсоқтықтардан тазартылған, жүйеленген, сенімді. Мұғалім оқушыларды ғылымдағы таластармен таныстырады. Сол арқылы оқушыларды ғылыми ізденістерге ынталандырады.

2. Оқушылардың таным процесі үнемдірек. Өйткені оларға ғалымдардың, әдіскерлердің, мұғалімдердің көмегімен, оқытудың тиімді жолдары арқылы білім беру қарастырылады, әрбір мектеп пәні бойынша маңызды білімдер мазмұны іріктеліп алынады.

3. Оқыту процесінің ерекшелігі оқушылардың оқуды әрі қарай жалғастыруға, өз бетінше ізденуіне, еңбек әрекетіне дайындалуына, қажетті

іскерлік пен дағдыны игеруіне мұғалімнің басшылығымен оқушының өз бетінше оқу әрекетінің өзара байланысы негізінде жүзеге асатын мұғалім үшін де таным процесі болып табылады.

4. Мектептегі таным процесі білім берушілік, тәрбиелеушілік, дамытушылық сипатта болады. Білімді игеру барысында оқушылардың ақыл-ой қабілеттері дамиды, олардың дүниетанымы, ғылыми көзқарастары мен сенімдері, сезімдері қалыптасады.

5. Оқушылардың таным процестері олардың жастарына сай ұйымдастырылады.

6. Таным процесі мұғалімнің басқарушылық, әрі бағыттаушылық рөлімен, оқушылар мен мұғалімнің тығыз өзара ынтымақтастық байланыста бірлескен қызметінде іске асырылады.

Жалпы алғанда ең алдымен «таным» – философиялық ұғым. Қоршаған дүние объективті түрде өмір сүретін болғандықтан, оның заттары мен құбылыстары санада бейнеленеді. Көру, сезіну, түйсіну арқылы сезім мүшелерімізге материалдық заттар әсер етеді, біз оларды қабылдаймыз. Қабылданған дүниені танып, білеміз. Сезім арқылы таныған дүниені ғылыми біліммен байланыстырғанда ғана білім қалыптасады. Қабылдау барысында сыртқы сезім мен ішкі сезімдер біріге отырып танымды нақтылай түседі.

Біздің түсінігімізде таным үдерісіне тән осы айтылған қабылдауға тән табиғи тәуелділік пен байланыс негізінде бүгінгі дидактиканың, соның ішінде көрекілік оқыту секілді принциптің негізделіп, басшылыққа алынып қызмет етіп отыр деп білеміз. Өйткені оқушының қай жас шамасында болмасын қандайда бір құбылысты немесе объектіні сапалы қабылдап, есте сақтауда оқытудағы көрнекілік арқылы жүзеге асыруға аса мән берілетіні белгілі. Міне осы тұста педагогика тәжірибесінде соңғы кезе ақпараттық технологиялар көмегімен оқытудың, танымдық қызығушылық пен белсенділіктің арттыру шарттарын іздестірудің өзектілігінің артуы орынды деп білеміз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы // Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы – «Әділет» АҚЖ (zap.kz).

2 Бержанов Қ.Б., Мусин С. Педагогика тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 326 б.

3 Коменский Я.А. Великая дидактика // Избранные педагогические труды. В 2 т. Т. 1. М., 1982. – С. 242-476.

4 Руссо Ж.Ж. Избр. Пед. соч. – М.: АПН РСФСР, 1979. – 553 с.

5 Песталоцци И.Г. Избр. Пед. соч. – М.: АПН РСФСР, 1963. Т. 1. – 563 с.

6 Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – М.: Просвещение, 1999. – 224 с.

- 7 Шамова Т.И. Активизация учения школьников. – М.: Педагогика, 1982. – 209 с.
- 8 Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теор.и эксперимент.психологического исследования. – М., 1986. – 240 с.
- 9 Эльконин Б.Д. Психология развития: учебное пособие. – М., 2001. – 142 б.
- 10 Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся обучении. – М., 1960. – 147 с.
- 11 Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.

ГРНТИ 14.25.01

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ ВЫПОЛНЕНИЮ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ ЧЕРЕЗ ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ И ПИСЬМА

А.А. Алибекова

Школа-лицей №15, г. Астана

Данная статья рассматривает значимость обучения самостоятельному выполнению творческих заданий в начальных классах с использованием методов формирования навыков чтения и письма. Она подчеркивает важность развития творческого мышления у детей на начальном этапе обучения и предлагает практические подходы к достижению этой цели через усиление навыков чтения и письма.

Ключевые слова: обучение, начальные классы, творческие задания, чтение, письмо, развитие, навыки, методы, ученики.

Обучение учащихся начальных классов самостоятельному выполнению творческих заданий играет ключевую роль в формировании их креативных способностей и развитии личностных качеств. Одним из эффективных подходов к достижению этой цели является формирование навыков чтения и письма. В данной статье рассмотрим методику обучения учащихся начальных классов самостоятельному выполнению творческих заданий через развитие навыков чтения и письма.

В современном мире образования важно не только передавать знания, но и развивать творческое мышление учеников. Особенно это актуально для начальных классов, когда формируются основы познания и саморазвития. Одним из эффективных методов стимулирования творческого потенциала детей является обучение самостоятельному выполнению творческих заданий через формирование навыков чтения и письма [1, 13 с.]. Перед педагогами стоит не только задача передачи знаний, но и развитие творческого мышления учащихся. Это особенно актуально для начальных классов, где ученики только начинают свой образовательный путь и формируют свое представление о мире и себе. Один из эффективных методов стимулирования творческого потенциала детей – обучение самостоятельному выполнению творческих заданий через формирование навыков чтения и письма.

Формирование навыков чтения. Чтение играет ключевую роль в развитии умственных способностей ребенка. Через чтение дети узнают новую информацию, развивают воображение и креативное мышление. Для стимулирования творческого мышления начальников, важно не только научить их читать тексты, но и учить анализировать прочитанное, выделять основные идеи, делать выводы и выражать свои мысли по поводу прочитанного. Разнообразные методики, такие как чтение вслух с последующим обсуждением, работа с текстами разной сложности и жанров, помогают развивать навыки самостоятельного мышления и креативности. Для стимулирования творческого мышления в начальных классах необходимо не только обучить детей технике чтения, но и научить их анализировать прочитанное, выделять основные идеи, делать выводы и выражать свои мысли о прочитанном. Интерактивные методики, такие как чтение вслух с последующим обсуждением, работа с текстами разной сложности и жанров, позволяют развивать навыки самостоятельного мышления и креативности [2, 20 с.].

Помимо этого, важно создавать стимулирующую образовательную среду, где чтение является неотъемлемой частью жизни. Регулярные чтения вслух, книжные уголки, встречи с писателями и другие мероприятия, направленные на поощрение чтения, могут вдохновить детей на творчество и самовыражение.

Формирование навыков письма. Навыки письма являются неотъемлемой частью развития ребенка. Через письмо дети выражают свои мысли, фантазии и идеи. Для развития творческого мышления важно учить детей не только писать правильно и разборчиво, но и выражать свои мысли оригинально и нестандартно. Поддерживая детей в написании своих собственных историй, стихов, рассказов или даже книг, учителя могут развивать у них умение выражать свои чувства и мысли, а также способность к творчеству. Важно создавать условия для письменного творчества вне учебного процесса. Домашние задания, направленные на создание собственных текстов, конкурсы и олимпиады по литературному творчеству, а также мастер-классы от писателей и поэтов могут стать мощным стимулом для развития творческих способностей учащихся [3, 17 с.].

Для стимулирования творческого мышления и развития воображения учеников, предлагаются следующие задания:

- Классификация объектов, ситуаций и явлений по разным признакам.
- Выявление причинно-следственных связей.
- Обнаружение и выявление новых связей между системами.
- Изучение систем в процессе их развития.
- Формулирование предположений с прогностической направленностью.
- Выделение противоположных признаков объектов.
- Обнаружение и разрешение противоречий.
- Анализ противоречий в свойствах объектов в пространстве и времени.
- Визуализация пространственных объектов.

Для стимуляции самостоятельной творческой деятельности каждого ученика предлагается активно использовать как коллективные, так и индивидуальные и групповые формы работы на различных этапах выполнения творческих заданий.

В уроках математики используются следующие методики:

- Использование геометрических ребусов, кроссвордов, графических диктантов и игр типа «Верю – не верю».

- Развитие психологических механизмов, таких как память, внимание, воображение и наблюдательность через задания типа определения количества геометрических фигур на рисунке, сравнения картинок, раскрашивания участков с заданными фигурами и других аналогичных упражнений.

- Решение частично-поисковых задач разного уровня, которые помогают детям самостоятельно открывать новые знания и методы их получения путем выявления закономерностей.

- Решение творческих задач, направленных на стимулирование нестандартного мышления и творческого применения знаний, таких как игры на составление фигур-силуэтов по своему замыслу, например, игра «Танграм».

Эти методики позволяют детям наслаждаться процессом творческого мышления и радоваться возможности применять его в разнообразных задачах.

На уроках русского языка разнообразно используются следующие методы:

- Частично творческие задания, такие как формирование предложений по опорным словам, разных конструкций, завершение предложений, восстановление текста и составление ответов на вопросы. В рамках этих заданий ученики также занимаются догадыванием и исправлением предложений.

- Творческие задания, направленные на создание устных рассказов, основанных на предложенных материалах или картинках, а также анализ литературных произведений, написание сочинений различных типов, включая рассуждение, описание и миниатюру.

На уроках литературного чтения используются методы, такие как чтение с остановками, где ученики высказывают свои предположения о дальнейшем развитии сюжета после каждого фрагмента текста. Также проводится создание карты слова, устное рисование или иллюстрирование текста с цитатами из произведения, составление диафильма к сказке или рассказу, а также моделирование сказки с использованием геометрических фигур и условных обозначений. Эти методы стимулируют творческое мышление и активное восприятие литературных произведений [4, 15 с.].

Все дети по своей природе любопытны и стремятся к обучению. У каждого ребенка присутствуют скрытые способности и таланты, которые важно заметить, развить и раскрыть нам, педагогам. Обучение самостоятельному выполнению творческих заданий через формирование навыков чтения и письма – это важный шаг в развитии творческого потенциала учащихся начальных

классов. Этот подход позволяет детям не только усваивать знания, но и применять их в творческих задачах, развивая свое воображение, аналитические и коммуникативные навыки.

Литература

- 1 Гин А.А. Приемы педагогической техники. Пособие для учителя. – М. 1999.
- 2 Craft, A. (2005). Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas. Routledge.
- 3 Csikszentmihalyi, M. (1997). Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. Harper Collins.
- 4 Sawyer, R. K. (2012). Explaining Creativity: The Science of Human Innovation. Oxford University Press.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Д.Ғ. Ғапизатова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Біз көптеген цифрлық және ақпараттық технологияларға толы әлемде өмір сүріп жатырмыз. Бұл технологиялар қазіргі адамның өміріне белсенді түрде еніп, өмірдің әртүрлі салаларының жетекші бөлігіне айналды: мәдениет, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, ең бастысы – білім беру салалары. Білім беру саласындағы ақпараттық технологиялардың дамуы адамның соңғы онжылдықта қол жеткізген технологиялық жетістіктерімен ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғамның даму процесімен де байланысты.

Түйін сөздер: бастауыш сыныптар, математиканы оқыту, цифрлық технология.

Әр түрлі ресурстармен қамтамасыз етілетін ақпараттың көптігіне байланысты біз оқушыларға қажетті білімді игеру мақсатында жас ұрпақты осы көлеммен күресуге үйретуге міндеттіміз. Сондықтан білім беру саласында ақпараттық технологияларды қолдану қазіргі оқушыларды олардың психикалық немесе физикалық дамуындағы ерекшеліктеріне қарамастан әлеуметтендірудің, тәрбиелеудің және оқытудың қажетті шарты болып табылады [1].

Цифрлық технологиялар – бұл математикалық білім мен дағдыларды қалыптастыру маңызды рөл атқара алатын күшті және мәнерлі оқу құралының бірі [2]. Ал цифрлық білім беру ресурстары деп білім беру мақсаттарына арналған және цифрлық түрде ұсынылған ақпараттық ресурстарды атаймыз [3].

Мұғалімдердің алдында оқушыны білім мен ақпараттың заманауи, тез өзгеретін, жоғары технологиялық әлеміне біріктіруге қабілетті білім беру жүйесін дамыту бойынша маңызды міндет тұр. Цифрлық трансформацияның негізгі міндеті – дербестендірілген және нәтижеге бағдарланған білім беру процесіне көшу үшін жаңа технологияларды тиімді және икемді қолдану.

Ғылыми әдебиеттерде цифрлық білім беру бойынша бастауыш мектептің оқу үрдісінде компьютерлерді пайдалану, бастауыш сынып мұғалімдерін оларды қолдануға үйретуде ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстары арналған. Соңғы онжылдықта елімізде білім беруді ақпараттандыру проблемасы төмендегідей бірқатар зерттеулерді көрсетеді:

– бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі бойынша Т.Оспанов [4], А.Қыдырбаева [5], К.Ерешева [6], Б.Қосанов [7], Ж.Қайыңбаев [8], Ж.Астамбаева [9], Акпаева [10], М.Мыңжасарова [11], Л.Лебедева [12], және т.б.

– білім беру жүйесін ақпараттандырудың жалпы мәселелеріне А.Ш. Танирбергенова [13], С.О. Жетписбаеваның [14], К.С. Алиеваның [15]. ғылыми еңбектері; білім беруді ақпараттандыру жағдайында электрондық әдістемелік жүйені құрастырудың әдіснамалық және технологиялық мәселелеріне Ш.Х. Құрмалинаның [16]. докторлық диссертациясы арналған;

– бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық мәдениетін, ақпараттық сауаттылығын қалыптастыру П.У. Байрамукова [17], А.В. Белошистая [18];

– бастауыш мектепте оқушылардың оқу икемділігін ақпараттық технология арқылы дамытудың педагогикалық шарттарын негіздеу мәселелері Д.С. Байғожанованың (2004 ж.) [19] және А.Б. Медешованың (2006 ж.) [20]. кандидаттық диссертацияларында зерттелген.

– бастауыш білім беруде ақпараттық технология бойынша білім беруді ұйымдастыру К.Мулдабекова [21], Э.Уайдуллақызы [22], А.Оралбекова [23], Н.Сартаева [24]. және т.б.

Зерттеу әдістері мен материалдары.

Математиканы оқыту бастауыш жалпы білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл пән бастауыш сынып оқушыларының оқу қабілетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Математиканы бастауыш мектепте оқыту ақыл-ой әрекетінің әдістерін қалыптастыруға негіз қалайды: оқушылар объектілерді талдауды, салыстыруды, жіктеуді, себеп-салдарлық байланыстарды, заңдылықтарды орнатуды, логикалық ойлау тізбегін құруды үйренеді [25].

Өсудің басым бағыттарының бірі оқытудың тиімділігі – бұл оқу процесін басқарудың икемділігін қамтамасыз етуге, жетілдіруге мүмкіндік беретін заманауи ақпараттық технологияларды әзірлеу және қолдану, яғни оқушылардың іздеу әрекеттеріне қызығушылығы, оқу материалын визуализациялау және интерактивті режимде білімді тексеру мүмкіндігін қамтамасыз ету. Атап айтқанда, математиканы оқытудың тиімділігін арттыру үшін белсенді әдістер қолданылады. Мұндай белсенді әдістерге оқушыларға алған білімдерін, дағдыларын бекітуге және логикалық ойлауды дамытуға мүмкіндік беретін компьютерлік тренажерлер, презентациялар, бейне материалдар, ойындар және басқа бағдарламалар жатады.

Математика пәні бойынша мұғалімнің табысты жұмысының негізгі элементтерінің бірі цифрлық білім беру ресурстарын (бұдан әрі – ЦБР) қолдану болып табылады.

ЦБР-ды дәстүрлі оқыту әдістерімен бірге қолдану оқушыларға материалды игеруді жақсартуға мүмкіндік береді, сонымен қатар әртүрлі форматтағы математика бойынша түрлі тапсырмалар мен есептерді әзірлеуге кең мүмкіндіктер ашады. Математика сабақтарында ЦБР-ды қолдануды бастамас бұрын, Интернетте қол жетімді ЦБР коллекцияларымен танысып,

олардың мүмкіндіктері мен тиімділігін талдау маңызды. Математика сабақтарында ЦБР-ды қолдану қызықты және тиімді тапсырмалар жасау үшін мұғалімге оқу сапасын арттыруға және мүмкіндіктерді кеңейтуге көмектеседі. Ал дәстүрлі оқыту әдістері оқушылардың цифрлық ресурстармен қамтамасыз ететін оқу процесіне қатысу деңгейін қамтамасыз ете алмайды.

Бастауыш мектепте математика сабағында цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану мұғалімдер үшін бірнеше себептерге байланысты маңызды. Олар:

1. *Білім беру сапасын жақсарту.* Сандық ресурстар мұғалімдерге оқушыларға оқу материалын жақсы түсінуге және өзіндік дағдыларын дамытатын интерактивті сабақтар мен тапсырмалар жасауға мүмкіндік береді;

2. *Қол жетімділік.* Сандық білім беру ресурстары кез келген уақытта және кез келген жерде қол жетімді, бұл мұғалімдерге сабақтарды оқушыларға ыңғайлы уақытта және ыңғайлы жерде өткізуге мүмкіндік береді;

3. *Интерактивтілік.* Сандық ресурстарды пайдалану оқушыларға берілген ақпараттармен өзара әрекеттесуге және сұрақтар қоюға мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде алған білімді жүйелі түрде игеруге ықпал етеді;

4. *Білімді бағалау.* Цифрлық түрдегі тесттер мен тапсырмалар мұғалімдерге оқушылардың білімін дәл және объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді;

5. *Уақытты үнемдеу.* ЦБР мұғалімдердің уақытын үнемдейді, оларға сабақ кезінде тапсырмаларды тезірек және тиімдірек жасауға мүмкіндік береді.

Сабақтарда цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану үшін:

- оқу бағдарламасына сәйкес материалды таңдау;
- оқу материалын дұрыс құрылымдай білу;
- деңгейге сәйкес келетін тапсырмалардың түрлерін таңдау;
- пәнге қызығушылықты арттыру үшін интерактивті оқыту жүйелерін пайдалану;
- оқушыларға материалды жақсы түсінуге көмектесетін көрнекі құралдарды пайдалану қажет.

Сандық білім беру платформалары мен қызметтерін бастауыш мектептегі сабақтарда және сабақтан тыс жұмыстарда қолдану ықпал етеді:

- математиканы оқу барысында оқушының мотивациясын арттыру; жалпы танымдық қызығушылықты жандандыру;
- математикалық білім мен түсініктерді кеңейту және тереңдету;
- есептеу дағдыларын ойын түрінде пысықтау;
- білім сапасын арттыру;
- логика мен ойлау операцияларын дамыту;
- материалды игерудегі қиындықтар туралы, математикалық білімді игеру процесінің динамикасы туралы жедел кері байланыс алу;
- оқушылар орындаған тапсырмаларды тексеру процесінде уақытты үнемдеу [26].

ЦБР сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолданылады: оқу материалын игеруге дайындық кезеңінде, жаңа білімді қалыптастыру, жаңа материалды алғашқы тексеру, оқу материалын бекіту, мұғалімнің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты оқу материалын жалпылау және жүйелеу кезеңдерінде. Сондай-ақ, жеке және топтық үй тапсырмасы немесе сыныптағы өзіндік жұмыс үшін қолданылады, бұл қарым-қатынас оқушылар арасындағы дағдылар мен ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды қолдану мұғалімдерге оқыту әдістерін жақсартуға көмектеседі, өйткені олар оқу құралдарын құру мен оқу процесін ұйымдастыру үшін әртүрлі ресурстарды пайдалана алады. Алайда, ақпараттық технологияларды қолдану теңдестірілген болуы керек және дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырмауы керек екенін ескеру қажет. Сондай-ақ, балаларды кибербуллингтің немесе басқа да онлайн қауіп-қатерлердің құрбаны болмас үшін ақпараттық технологияларды қауіпсіз пайдалануға үйрету маңызды.

Қазіргі білім беру процесінде әр мұғалім сенімді қолданушы ретінде компьютермен жұмыс істей білуі керек. Бүгінгі таңда сабақтарда тек презентациялармен және интерактивті тақтамен жұмыс істеу және т.б. қолдану жеткіліксіз. Әсіресе бастауыш мектепте математика сабақтарында цифрлық білім беру ресурстарына (ЦБР) ерекше назар аударылады, өйткені оқу процесінде цифрлық ресурстарды белсенді пайдалану мұғалімдерге материалды 7-11 жастағы балаларға түсінікті, қызықты және танымдық ақпарат болатындай етіп көрсетуге мүмкіндік береді.

Сандық білім беру ресурстарының бір бөлігі Интернет желісінде орналастырылған және материалды көрсету үшін тек осы желіге кіру жеткілікті, ал бір бөлігі әртүрлі техникалық құралдардың көмегімен сабақтарда ресімделеді және беріледі. Сонымен қатар, барлық цифрлық білім беру ресурстарын материалды беру үшін бірнеше рет қолдануға болады, бұл мұғалімдердің сабақтарына дайындықты да, білім алушылар үшін материалдың қол жетімділігін де жеңілдетеді [27].

Бастауыш сынып оқушылардың ақыл ой қабілеттерін нығайту және математика сабақтарында оқу сапасын арттыру мақсатында келесі сандық ресурстарды пайдалануға болады:

OKULYK.KZ ресурсы жұмыста электронды оқулықтарды пайдалануға мүмкіндік береді. Оларды ыңғайлы PDF және EPUB форматында жүктеуге, Кез келген құрылғыда on-line оқуға, беттерді бүлдіруден қорықпай белгілеуге болады.

BilimLand – көптілді білім беру онлайн-платформасы. Бұл платформа оқу бағдарламасына сәйкес әзірленген, мектепте оқытылатын пәндер бойынша интерактивті сабақтар мен факультативтер, сондай-ақ оқушылардың бойындағы ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға және мектеп теориясын іс жүзінде қолдануға арналған қосымша ресурстармен қамтылған.

Бастауыш сыныптарда *Word wall* интерактивті сервисін математика пәнін оқытуда пайдалану оқушылардың материалды дұрыс ұғынуына, ауызша

есептеу дағдыларының қалыптасуына, пәнге деген қызығушылығының артуына жол ашады. Математикалық білім, біліктілік және дағдыларды меңгеру үдерісін ұйымдастыруда Word wall сервисінің маңызы зор. Аталмыш ресурста математиканы ойын түрінде үйренуге мүмкіндік бар, бұл оқу процесін анағұрлым жетілдіреді және балалар үшін қызықты. Ол арқылы оқушылардың математикалық сауаттылығы арттады, өйткені бұл платформа шапшаңдыққа, логикалық ой-өрісін дамытуға және алған мәліметтерді нақтылауға, қиын тақырыптарды меңгеруге мүмкіндік береді.

Kahoot! – сыныпта, мектептерде және басқа оқу орындарында қолданылатын онлайн ойын оқыту платформасы. Сайтта ойындар каталогы ұсынылған – «Kahoots» – әрқайсысы бірнеше таңдау сұрақтары бар викторина. Сайтты веб-браузерда пайдалануға болады. Kahoot сандық ресурсын оқушылардың білімін тексеру үшін немесе сыныптағы үзіліс ретінде пайдалануға болады. Аталмыш платформадағы ойын барысы қарапайым: барлық ойыншылар өз құрылғыларындағы сұрақтарға бір уақытта жауап береді. Сұрақтар оқушыларға экранда бір-бірден көрсетіледі. Қатысушылар әр дұрыс жауап үшін ұпай жинайды. Викторинаның соңында сұрақтарға жауап беру кезінде жиналған барлық қатысушылардың ұпайлары көрсетіледі.

LearningApps білім беру платформасы. Сервисте математика бойынша дайын жаттығулар мен тапсырмалардың үлкен таңдауы бар, оларды сабақтың Кез келген кезеңіне сыныптар бойынша да, мұғалім қалаған тақырып бойынша да таңдауға болады. Мысалы, білімді жаңарту кезеңінде мұғалім тапсырманы платформада орындауды және орындағаннан кейін орындалған жұмыстың нәтижелерін дәптерге жазуды ұсынуы мүмкін. Мұндай интерактивті тапсырмаларды орындауға аз уақыт кететінін ұмытпау керек. Мұғалімнің жаттығуларын өз бетінше жасау мүмкіндігі де бар.

Бұдан басқа Joyteka, Genially, OnlineTestPad, Goconogr.com, Quizziz.com, Bamboozle, Google Form, AhaSlides секілді сандық ресурстар жеке тапсырмаларды жасауға және оларды жеке (тек өз пайдалануыңыз үшін) немесе ашық (берілген бағдарламаның кез келген пайдаланушысына қол жетімді) жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері.

Қазіргі уақытта цифрлық қызметтердің рөлі айтарлықтай өсті. Цифрлық сервистер әрбір білім алушы үшін жеке білім беру бағытын қалыптастыру үшін тиімді дидактикалық құрал болып табылады.

Бастауыш мектепте математика сабақтарында цифрлық қызметтер мен білім беру ресурстарын қолданудың бірқатар артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Математика сабақтарында цифрлық қызметтерді пайдаланудың басты артықшылықтарының қатарына мыналар жатады:

- оқу мотивациясын арттыру;
- білім алушының жеке басын дамыту, оны ақпараттық қоғам жағдайында өмірге дайындау;
- бастауыш сынып оқушысының танымдық қызметін жандандыру;
- көрнекілікті, визуализацияны қамтамасыз ету;

- орындалатын жұмыс көлемін 1,5-2 есе арттыру;
- оқытуды саралауды, дараландыруды қамтамасыз ету;
- білім алушының дербес ізденіс, оның ішінде шығармашылық қызметін дамыту;
- электрондық кітапханаларға және басқа да ақпараттық ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз ету;
- оқу пәндерін интеграциялау.

Цифрлық білімді қолдану – бұл адам өмірінің барлық салаларында цифрлық технологияларды сенімді, тиімді қолдануға дайындығы және қабілеті. Осы технологияны қолдану арқылы білім сапасын арттыруға мүмкіндік алып отырмыз. Бастауыш сыныптарда білім берудегі ЦБР-ды барлық пәндер бойынша дайындауға болады.

Нәтижелерді талдау.

Сандық білім беру ресурсы ол қолданылатын сабақтың кезеңіне байланысты әртүрлі дидактикалық функцияны орындайды. ЦБР енгізудің негізгі міндеті білім алушының жеке қарқынмен өзіндік жұмысы үшін оқыту ортасын модельдеу және қажет болған жағдайда кезкелген ақпараттық ресурстарға, оның ішінде өзін-өзі дайындау және өзін-өзі бақылау үшін оқу материалына шексіз қол жеткізу құқығы болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды жүйелеу цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану оқыту сапасының жоғарылауына, білім беру мазмұнының, оқыту технологиясының және білім беру процесіне қатысушылар арасындағы қарым-қатынастың өзгеруіне әкеледі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, кез келген жаңа білім беру технологиясы мен оқыту құралдарын енгізу қиын міндет. Әрбір жаңа оқыту құралы өзінің күшті және әлсіз жақтарына ие, сондықтан дәстүрлі және инновациялық оқыту құралдарының үйлесімі оларды қолданудың және оқыту мен тәрбиелеу мақсаттарына жетудің ең жақсы тәсілі болып табылады.

Қорытынды.

Осылайша, бастауыш мектепте математика сабағында цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану күнделікті сабақты қызықты ғылымды зерттеу процесіне айналдырады. ЦБР-ды қолдану оқушыларға әрі қарай оқуға қажетті математикалық білім мен дағдыларды алуға мүмкіндік беріп қана қоймай, олардың бойында жеке қасиеттерді қалыптастырады, қазіргі заманғы адамның қоғамда одан әрі жұмыс істеуі үшін қажет ойлау, шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Математика сабақтарында ЦБР қолдану заманауи қажеттілік деп қорытынды жасауға болады. Өйткені олар оқушыларға пәнді үйренуге көмектесетін әртүрлі материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сандық ресурстар оқушыларға түрлі ақпарат көздерінен материал алуға мүмкіндік береді. Олардың ой-өрісін кеңейтуге және сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді. Осы ресурстарды сауатты және ойластырылған түрде пайдалану оқу сабақтарының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ Цифрлық

экономика мен қоғамның талаптарына сәйкес оқу процесіне инновациялық сипат береді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Сунагатуллина, И.И., Пушкарева, А.А., Пустовойтова, О.В., Яковлева, Л.А. Возможности дистанционного обучения в работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья // Современное педагогическое образование. – 2020, № 6. – С.136-140.

2 Saidovna T.G., Sadreddinova S. M. Raqamli texnologiyalar yordamida innovatsion raqamli maktab modeli tashkil etish imkoniyatlari // Development Scenarios and alternatives in the modern society. – 2023. –94 с.

3 Кочухова И.М. Использование цифровых образовательных ресурсов во внеклассной работе по математике // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. – 2019. – № 3. – С. 63-71.

4 Оспанов Т.К., Кочеткова О.В., Астамбаева Ж.Қ. Жаңа буын оқулықтары бойынша математиканы оқыту әдістемесі. 1-4-сыныптар. – Алматы: «Атамұра», 2005.

5 Кдырбаева А.А. Внеклассная работа по математике в начальной школе. – Алматы, 2000.

6 Ерешева К. Математика. 3-сынып. Өзіндік бақылау жұмысы. – Алматы: Өлке, 2017. – 74 б.

7 Қосанов Б.М. Педагогика мен психологиядағы математикалық өңдеу әдістері. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ. – 2012. – 102 б.

8 Қайыңбаев Ж.Т. Блум таксономиясы // Білім берудегі менеджмент. – 2013. – №1. – С. 84-88.

9 Астамбаева Ж.Қ. Математиканы оқыту әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: «Дарын», 2016. – 80 б.

10 Акпаева, А.Б. Анализ особенностей мотивации научно-исследовательской деятельности будущего учителя начальных классов // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2020, № 1. – С. 179-187.

11 Мыңжасарова М.Ж. Бастауыш және негізгі орта білім деңгейінде стохастика элементтерін оқытудағы сабақтастық: пед. ғыл. канд.... дис. – Алматы, 2010. – 150 б.

12 Лебедева Л.А. Что такое ИКТ компетентность студентов педагогического университета и как и ее формировать, Инфо № 3. 2004. – С.95.

13 Танирбергенава А.Ш. Бастауыш сынып математикасын оқыту барысында оқушылардың рефлексивтік қатынастарын қалыптастырудың әдістемесі.:пед.ғыл.ғанд.дис., Қ.Жұбанов атын. Ақтөбе мем.ун-ті. – Алматы, 2010. – 56 б.

14 Жетпісбаева С.О. Бастауыш мектепте ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданып математиканы оқыту нәтижесін бақылаудың тиімділігін арттыру әдістемесі. пед.ғыл.канд.... дис. – Астана, 2009. – 48 б.

- 15 Алиева К.С., Байдыбекова Е.И. Бастауышта математиканы оқыту әдістемесі. – Шымкент, 2014.
- 16 Құрманалина Ш.Х., Оспанов Т.Қ., Құрманалина С.Қ. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2007. – 468 с.
- 17 Байрамукова П.У. Методика обучения математике в начальных классах. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 299 с.
- 18 Белошистая А.В. Методика обучения математике в начальной школе. – М.: Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2007. – 455 с.
- 19 Байғожанова Д., Шерхан Б. Информатика элементтерін 1 сыныптан оқытайық // Қазақстан мектебі, № 1, 2003. – Б. 13-15.
- 20 Медешова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігін ақпараттық технология арқылы дамытудың педагогикалық шарттары. – Атырау, 2006. – 161 б.
- 21 Мулдабекова К.Т. Ақпараттық технологиялар арқылы болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру: филос.док. PhD... дис. – Алматы, 2014. – 166 б.
- 22 Уайдуллақызы Э. Бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: филос. док. (PhD)... дис. – Алматы, 2014. – 160 б.
- 23 Оралбекова А.К. Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлау: филос.ғыл. – Алматы, 2017. – 125 б.
- 24 Сартаева Н.Т. Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекет мотивациясын қалыптастыру. филос. док. (PhD)... дис. – Алматы, 2019. – 43 б.
- 25 Мурзинцева, В.А. Педагогические условия использования цифровых образовательных ресурсов в процессе развития умений и навыков самостоятельной работы младших школьников на уроках математики // Молодой ученый. – 2021. – № 23 (365). – С. 327-330.
- 26 Девочки В.В. Использование цифровых образовательных ресурсов при изучении математики в школе // Непрерывное образование в области естественных наук и математики: организация, методология, технологии: Материалы IV Международной научно-практической конференции. – Гродно: Государственное учреждение образования «Гродненский областной институт развития образования», 2023. – С. 122-126.
- 27 Анисимова.О.С. Использование цифровых ресурсов на уроке математики в начальной школе. Инновационные научные исследования, 2021 12-1(14). – С. 161-166.

ҒТАМР 14.07.07

БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

А.Б. Құрманова

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Х.Т. Наубаева

П.ғ.д., доцент, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Бакалаврды даярлаудың негізгі кәсіптік білім беру бағдарламасы мынадай блоктарды көздейді: пәндер (модульдер), практика және мемлекеттік қорытынды аттестаттау. Бакалавриат бағдарламасы білім беру қатынастарына қатысушылар қалыптастыратын міндетті бөлімнен және бөліктен тұрады.

Білім беру бағдарламасының міндетті бөлігі жалпы кәсіптік және кәсіптік құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған пәндер (модульдер) мен практикаларды, міндетті білім беру бағдарламалары ретінде айқындалған білім беру бағдарламаларын қамтиды.

Түйін сөздер: болашақ ағылшын тілі мұғалімдер, кәсіби дайындығының мазмұны, білім, білім беру бағдарламасы, заманауи оқытушысы.

ҚР-ДА жоғары педагогикалық білім беру жүйесін реформалау және жетілдіру жағдайында нақты кәсіби бағыттың талаптарына сәйкес дамыған кәсіби жетілдіруге қабілетті мамандарды сапалы даярлаудың жаңа резервтерін белсенді іздеу қажеттілігі туындайды.

Зерттеу мәселесі халықаралық талаптар мен стандарттарға сәйкес келетін құзыретті, жоғары білікті бәсекеге қабілетті маман қалыптастыруға бағытталған нормативтік-заңнамалық құжаттарда («Білім туралы» Заң) өзектендірілді. Бұл үдерісте жалпы білім беру ұйымының тиімді қызметін қамтамасыз етуге арналған практик-мұғалімдер маңызды орын алады. Бұл мемлекеттің әлеуметтік тапсырысын және қоғамның адамгершілік, құзыретті, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау жөніндегі қажеттіліктерін орындаудың табыстылығына кепілдік береді [1].

«ҚР-дағы Ұлттық білім доктринасында» білім беру білім алу мен дағдыларды қалыптастырудың басым саласы ретінде айқындалады. Мемлекетте білім беру жүйесіне педагогикалық, ғылыми-зерттеу және тәрбие қызметін сапалы жүзеге асыруға, инновациялық технологияларды игеруге, жоғары білікті мамандар даярлауға қабілетті, тұрақты өзін-өзі дамытуға бағытталған талантты, ұтқыр мамандарды тарту жауапкершілігі жүктеледі. Білім беру

сапасы оқыту процесін дараландыру, тұлғаның мүдделері мен қабілеттерін ескеретін білім беру бағдарламаларының түрлері мен нысандарының алуан түрлілігі есебінен қамтамасыз етіледі.

Пәндерді оқытуға қойылатын талаптар ҚР ҰҚМ 2014 жылғы 25 тамыздағы бұйрығымен бекітілген Жоғары білімнің мемлекеттік білім беру стандартында (МЖМБС) (даярлау бағыттары бойынша: 6В01705 – «Шет тілі: екі шет тілі») көрсетілген.

6В01705 – «Шет тілі: екі шет тілі» даярлау бағытындағы негізгі Кәсіптік білім беру бағдарламасының күндізгі оқу нысаны бойынша еңбек сыйымдылығы 240 сынақ бірлігін (төрт оқу жылы) құрайды.

Бакалаврды даярлаудың негізгі кәсіптік білім беру бағдарламасы мынадай блоктарды көздейді: пәндер (модульдер), практика және мемлекеттік қорытынды аттестаттау. Бакалавриат бағдарламасы білім беру қатынастарына қатысушылар қалыптастыратын міндетті бөлімнен және бөліктен тұрады.

Білім беру бағдарламасының міндетті бөлігі жалпы кәсіптік және кәсіптік құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған пәндер (модульдер) мен практикаларды, міндетті білім беру бағдарламалары ретінде айқындалған білім беру бағдарламаларын қамтиды.

Әмбебап құзыреттерді қалыптастыруды қамтамасыз ететін пәндер (модульдер) мен практикалар бакалавриат бағдарламасының міндетті бөлігіне және білім беру қатынастарына қатысушылар қалыптастыратын бөлікке енгізілуі мүмкін.

Кәсіптік даярлау процесінде білім алушылардың базалық (міндетті) пәндердің мазмұнымен айқындалатын базалық білімді, іскерлікті және дағдыларды кеңейтуге және тереңдетуге бағытталған элективті пәндерді (модульдерді) және факультативтік пәндерді (модульдерді) меңгеру мүмкіндігі бар.

Түлек – ағылшын тілі мұғалімі әмбебап, жалпы мәдени, жалпы кәсіби және кәсіби құзыреттерге ие болуы керек [2].

Ағылшын тілінің заманауи оқытушысы-шет тілдерін, оқыту әдістемелерін және инновациялық технологияларды меңгерген кәсіби маман. Ағылшын тілі мұғаліміне қойылатын талаптарды маман ретінде қайта қарастыруға байланысты болашақ мұғалімдерді кәсіби қызметке дайындау мәселесі. Зерттеушілер болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына қойылатын талаптарды атап көрсетеді: адамгершілік, тұлғалық бағдар, құзыреттілік. Мұғалімдердің кәсіби дайындығының қазіргі жағдайы, жоғары білім беруді жаңғырту қарқыны қоғамның заманауи талаптарына сай келмейді. Олар жоғары білімнің жетістіктері мен мүмкіндіктері мен осы кезеңдегі қоғамның қажеттіліктері арасындағы диалектикалық қайшылықты ашады, бұл оқыту сипатының өзгеруіне, Жоғары мектептегі білім беру процесінің теориялық базасы мен әдістемелік қамтамасыз етілуін жетілдіруге әкеледі. Бұл әсіресе болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің кәсіби дайындығына қатысты, өйткені «адам – білім – мәдениет» заманауи гуманистік триадасының басым компоненттері мемлекеттің тіл саясатында, ана тілін сақтауға, дамытуға және

белсенді қолдануға бағытталған ауызша-мәдени және жалпы білім беру саясатының векторын қабылдауда, адамның мәдениетаралық диалогқа қабілеттілігінде көрінеді.

Болашақ филология мұғалімдерін кәсіби даярлау мәселелерін Ф.Н.Әліпханова [3], И.Н. Бакаленко [4], И.А. Бредихина [5], Т.И. А. Лисецкая [6]. Олардың жұмысын талдай отырып, қазіргі заманғы филолог-мұғалім – бұл жалпы мәдени, кәсіптік, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік дайындығы бар, жалпы білім беру жүйесіндегі өзгерістерге және атап айтқанда шет тілін оқыту әдістемесіне жедел жауап беретін, қалыптасқан зерттеу және ақпараттық мәдениеті бар кәсіби маман деген қорытынды жасауға болады.

Мұғалімдердің кәсіби дайындығы деп Е.Н.Семенюг болашақ мамандардың кәсіби қалыптасу процесін; қызметтің мақсаты мен нәтижесін; білім алушыны оқу-тәрбие қызметіне тартудың мәнін түсінеді [7].

И.А. Зимняя [8], И.А. Клочко [9], Д.М. Лапчик [10] сияқты ғалымдар болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығының білім беру мақсаты оның келесі құзыреттерін қалыптастыру деп санайды: құндылық семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік-еңбек және жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі. И.А. Лисецкая еуропалық мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін атап көрсетеді: өз саласындағы құзыреттілік, оқушылардың танымдық дербестігін және олардың өз жұмысы мен оқу нәтижелері үшін жауапкершілігін дамыту; оқушыларды білім беру үдерісіндегі жетістіктерге бағыттау; командалық жұмысқа, оқу үдерісін технологияландыруға дайындық; тұрақты кәсіби өсуге.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі-педагогика, психология, тілдерді оқыту әдістемесі, қолданбалы лингвистика және оларды педагогикалық практикада іс жүзінде қолдана білу бойынша теориялық білімнің кешенділігі. Т. А. Шавва мұғалімнің келесі құзыреттерін анықтайды: коммуникативті, тілдік, әдістемелік, ақпараттық, әлеуметтік-мәдени.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы келесі негізгі құзыреттерді қамтитын кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады:

- әлеуметтік-қоғамда өмір сүру және жұмыс істеу қабілеті;
- Ақпараттық-ақпараттық технологияларды меңгеру;
- коммуникативті-қарым-қатынасқа түсу, басқаларға түсінікті болу мүмкіндігі;
- пәндік-оқу үдерісі саласында оқытудың белгілі бір құралдарын меңгеру;
- көпмәдениетті – білім алушыларды көпұлтты көпмәдениетті кеңістіктегі әртүрлі мәдениеттердің өкілдерімен оң өзара іс-қимылға дайындау;
- мұғалімнің жеке қасиеттері-мейірімділік, жауаптылық, толеранттылық, рефлексия, адамгершілік;
- өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту құзыреті-өзін-өзі дамыту, шығармашылық, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тәрбиелеу, бәсекеге қабілеттілік;
- өнімді шығармашылық қызметтің құзыреті-жұмыс істеу, нәтиже алу,

шешім қабылдау және оларға жауап беру қабілеті.

В.А. Далингерның, М.И. Жалдақтың, Е.В. Крысованың, Е.Н. Семеновтың пікірлеріне сүйене отырып, біз болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығын мамандықты игеру үшін қажетті білім, дағдылар жүйесін игеру мен бекітудің жүйелік процесі ретінде қарастырамыз. Болашақ мұғалімдердің кәсіби міндеттерді орындауға бағыты негізгі кәсіби білім беру бағдарламасын игеру болып табылады, ал кәсіби даярлықтың нәтижесі болашақ түлектердің кәсіби қызметіне дайындық болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдай отырып, маманның педагогикалық қызметке дайындығы «қызметке дайындық», «жұмысқа дайындық», «педагогикалық қызметке дайындық» ұғымдары арқылы ашылады деген қорытынды жасауға болады. Г.М. Кожаспирова мен А.Ю.Кожаспировтың пікірінше, «қызметке дайындық» ұғымы «психиканың интеллектуалды, эмоционалды, мотивациялық және ерікті жақтарын қамтитын күрделі динамикалық жүйе» болып табылады.

Л.Д. Столяренко кәсіби дайындық маманның кәсіби құзыреттілік пен мәдениеттің белгілі бір деңгейіне ие екендігін, кәсіби міндеттерді ойдағыдай орындауға ынталы, теңдестірілген, нақты жағдайларда нәтижеге жету үшін өзінің әлеуетін пайдаланады деп тұжырымдайды.

О.А. Стычева «педагогикалық қызметке дайындық» ұғымының әртүрлі түсіндірмелерінде жалпы сипаттамаға назар аударады – тұжырымдаманың кәсіби дайындық нәтижесімен сәйкестігі. П.К. Анохин, А.Т. Ашерев еңбектері кәсіби қызметке дайындықтың теориялық негіздеріне арналған.

Болашақ маманның дайындығы кәсіби дайындық процесінде қалыптасатын белгілі бір қызметті тиімді орындау үшін кәсіби маңызды сапа ретінде қарастырылады. Дайындық параметрлері: кәсіби міндеттерді шешудің мақсаттарын анықтау, нәтижені болжау, өзін-өзі бағалау, шарттар мен міндеттерді ескере отырып, мақсатқа жетуге деген сенімділік.

Ғалымдар М.И. Дьяченко және Л.А. Кандыбович маманның қызметке дайындығы деп өзара байланысты компоненттердің интегралды кешенін түсінеді: адамның сенімдері, пайымдаулары, көзқарастары, мотивтері мен сезімдері.

Д.Н. Узнадзе дайындық (белгілі бір қызмет түріне назар аудару) бірқатар жағдайлардың (сыртқы және ішкі)әсерінен маманның ақпаратты қабылдауының нәтижесі ретінде қалыптасуы керек дейді].

Ғалымдардың пікірінше И.А. Зязюн, А.Н. Леонтьев, «педагогикалық қызметке дайындық», «дайындық», «болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы» ұғымдары жеке және іс-әрекетке сәйкес педагогикалық қызметпен өзара байланысты және біртұтас. Мұғалімнің іс-әрекеті кезіндегі қарым-қатынас оның мінез-құлқына әсер етеді, жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін дамытуға түрткі болады. Белсенділік адамдардың қарым-қатынасының бүкіл жүйесін (өзара әрекеттесу, тәжірибе алмасу, білім алу) шоғырландырады, сонымен қатар оларды өзін-өзі дамытуға шақырады.

Осылайша, «кәсіби қызметке дайындық» ұғымы үш тәсіл аясында

қарастырылады:

– функционалды (позитивті мотивацияда, білім, дағдылар жиынтығында, кәсіби маңызды қасиеттерде көрінетін адам психикасының сипаттамасы ретінде дайындық (Д.Н. Узнадзе);

– жеке (кәсіби дайындықтың нәтижесі ретінде дайындық, оның ішінде кәсіби қызмет талаптарына сәйкес келетін білім, дағдылар мен жеке қасиеттер жиынтығы (М. И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович);

– жеке және белсенді (мамандардың дайындығы педагогикалық қызметпен тікелей байланысты (И.А. Зязюн, А.Н. Леонтьев).

К.К. Колиннің анықтамасы бойынша кәсіби қызмет мотивацияны, өз қызметінің нәтижесіне құндылық бағдарларды қалыптастыруға бағытталған бірнеше кезеңдерді қамтитын ұйымдасқан жүйе болып табылады.

Сәйкес В.А. Сластенин, кәсіби қызмет – бұл алдыңғы ұрпақтардың білімі мен тәжірибесін таратуды, өзін-өзі дамытуды ұйымдастыруды, өзінің кәсіби қызметінің өнімін дамытуды көздейтін адам қызметінің түрі.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.

2 Алипханова Ф.Н. Применение инновационных технологий в профессиональной подготовке студентов // Наука и образование: состояние, проблемы, перспективы развития: материалы научной сессии профессорско-преподавательского состава Дагестанского государственного педагогического университета, посвященной 100-летию создания первого в Дагестане педагогического института. – Махачкала, 2018. – С. 122-124.

3 Бредихина И.А. Особенности структуры профессиональной компетентности преподавателя иностранного языка // Педагогическое образование в России, 2015. – № 9. – С. 77-81.

4 Булахова Я.В. Педагогические условия обучения иностранным языкам будущих инженеров-программистов на основе мультимедийных программ: дис... канд. пед. наук: 13.00.04; РВУЗ «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта). – Ялта, 2007. – 315 с.

5 Гендина Н.И. Информационная культура личности в системе образования информационного общества: реализация научного наследия С. А. Сбитнева // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств, 2018. – № 42. – С. 13-19.

6 Гершунский Б.С. Грамотность для XXI века // Педагогика. – 1990. – № 4. – С. 58-64.

7 Далингер В.А. Некоторые проблемы обеспечения дистанционного обучения в подготовке учителей математики // ИТО-99: сб. материалов конференции. – М., 1999. – С. 44-45.

8 Зимняя, И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет журнал «Эйдос». – 2006. <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.

9 Лаптев В.В. Организация научных исследований и разработок при решении проблем модернизации образования // Модернизация общего образования на рубеже веков: сб. науч. тр. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – Ч. 2. – 68 с.

10 Машевская Ю.А. Учебно-методический комплекс курса «Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе» // Известия Волгогр. гос. пед. ун-та. – 2008. – № 1. – С. 94-97.

ҒТАМР 14.31.09

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДУАЛДЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Г.З. Нысан

Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

А.А. Жуммадуллаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.қ., доцент, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби маман болу жолында білім берудің психологиялық-педагогикалық шарттарын қалыптастыру туралы айтылған. Білім алушының бойында психологиялық-педагогикалық шарттарын дамыту-жаттығу сабақтарын бойына сіңіруі туралы баяндалып, маңызды жақтары жазылған. Білім алушы тұлғалардың шығармашылығын дамытуға арналған психологиялық дайындық жағдайлары сараланған. Педагог-ғалымдардың білім беру шарттары туралы ой-пікірлері мен білім алушының тұлғалық ерекшеліктерін қалыптастыруға ықпал ететін білім беруі жіктелген.

Түйін сөздер: оқыту шарттары, білім алушы, кәсіптік білім, педагогикалық тәрбие, дуалды оқыту.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық процестің қарқынды даму кезеңінде қоғамның талаптарын қанағаттандыра алатын, заман ағымына сай, ой-өрісі кең және де дамыған мемлекеттермен тереземіз тең болуы үшін, өз кәсібінің шебері бола білетін жеке тұлға қалыптастыру, негізгі мақсаттардың бірі.

Сондықтан, мемлекетіміздегі өндіріс орындарына қажетті мамандарды дайындау деңгейін жоғарылату міндетін әлеуметтік серіктестік және теория мен практиканың үйлесімділігі атқарады. Бұл үйлесімділік дуалды білім беру жүйесінде жан-жақты дами алады. Дуалды білім беру жүйесінде білім алушы болашақ мамандармен жұмыс жасау барысында педагогикалық-психологиялық шарттарды есепке алған жөн.

Педагогикалық тәрбиенің бір түрі – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау жағдайындағы жаттығу сабақтары – білім берудің ең оңтайлы жақтарын аңғартады. Шығармашылық орта шығармашылықтың педагогиканың – психологиялық жағдайларын ескере отырып қарастырылады.

Шаронин өз диссертациялық жұмысында шығармашылық тұлғаны дамыту мен қалыптастырудың психологиялық-тәрбиелік алғышарттық жүйесі тек жеке элементтерге ғана емес, сонымен қатар білім алушының белсенді өзін-өзі дамытуына да бағытталғанын баса айтты [1].

Білім алушы тұлғалардың шығармашылығын дамытуға арналған психологиялық дайындық жағдайларына мыналар жатады:

– оқушының оқу үдерісінің мотивациясы және тұлғаның гуманистік бағыты;

– шығармашылықтың дамуына негіз болатын шығармашылық іс-әрекеттер модельдерінің болуы;

– оқу бағдарламасының шығармашылықты дамыту мүмкіндігі – бұл қол жетімді нәтиже.

Эмоционалды тұрақсыздық, төмен эмпатия, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, өмірдің конструктивті емес жағдайы, басқа адамдардың пікірлерінің бағалауға тәуелділігі, сонымен бірге онлайн-сыныптағы виртуалды қарым-қатынас ортасы болашақ мұғалімге әсер ететін факторлардың бірі болып табылады.

Инновациялық іс-әрекетке дайындық процесінде шығармашылық тұлғаның психологиялық ерекшеліктерін қалыптастыруға төмендегі этаптар бойынша бөлсек болады:

– студенттерде тұлғаның шығармашылық дамуына ықпал ететін психологиялық білім беру жағдайларына «мен» бейнесінің танымдық құрылымын реформалау;

– позитивті өзіндік тұжырымдамалар жасау үшін шектеулер мен кешендерді алып тастау;

– тұлғалық сезімдерді дамытуға жағдай жасау;

– эмпатикалық қызығушылық мінез-құлық репертуарын кеңейту және мінез-құлық реакциялары;

– тақырыптық қатынастар саласындағы ауызша және вербалды емес қарым-қатынас әдістерінің рөлін кеңейту.

Оқыту шарттарын анықтау процесінде бұл жағдайлар біз жасаған жүйенің ұтымды жұмысын қамтамасыз етеді. Бұл «өткір жүйелерін тегістеу» арқылы жүйенің қызмет ету мерзімін ұзартуға көмектеседі. Ақылға қонымды нәрсе өзіңізге жүктелген міндеттерді шеше отырып, жүйе шындыққа бейімделе алады. Нәтижесінде терминнің мағынасына әсер ету ауқымы мен әсер ету сипатына қарай шамамен қарастыруға болады. Сондықтан, біз білім беру жағдайлары бізге әсер ету шеңберінде объективті болуы керек деп санаймыз. Басқаша айтқанда, ішкі әсер ету объектілері тұрғысынан ол әсер ету сипатында объективті болып табылады.

Арнайы талдау арқылы сөз шарттарын зерттейік. Қазақ түсіндірме сөздігінде «келісім-шарт» сөзі келесі анықтаманы береді [2].

– «Шарт» – міндет, жауапкершілік.

– «Келісімшарт» – бұл өзара міндеттемелер туралы келісім.

Білім беру шарттары – бұл білім беру мазмұны мен ұйымдастырушылық типінің объективті мүмкіндігі және оны жүзеге асырудың материалдық мүмкіндігі, бұл белгіленген міндеттердің орындалуын қамтамасыз етеді. Оқытуды ұйымдастырудың әдістері мен түрлері, мақсаттары мен міндеттері, мазмұны мен шарттары туралы түсінік қарастырылады. Оқу орындарындағы білім беру шарттарына: әдістер, мақсаттар, мазмұны, құралдары мен нәтижелері кіреді [3].

Кәсіптік білім берудің анықтамалық сөздігінде А. Семенова және В.Стасюк «шарттарды» мамандарға арналған кәсіптік білім берудің барлық нәтижелі оқу жоспарына әсер ететін «шарттар» ретінде сипаттайды [4].

«Мамандарды даярлау және оқыту курстарын ұйымдастыру, осы курсты жетілдіруді қамтамасыз ету және күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін ақылға қонымды жабдықты қолжетімді ету бойынша бірқатар шаралар», оқыту шарттарын тұжырымдады [5].

Беймуканбетов білім беру шарттарын «білім беру оқу жоспарының бөлігі ретінде-білім беру мен ұйымдастырумен тығыз байланысты жағдайлардың жиынтығы» тұрғысынан анықтайды» [6].

Педагог-ғалымдар білім берудің тиімділігін, яғни біз сөйлейтін шарттардың, тақырыптардың, әдістер мен әдістердің мазмұны, формасы мен құралдарының объективтілігін белсендіру үшін қажет екенін түсіне бастады.

«Шарттар» ұғымын зерттеуші ғалымдар білім беру жүйелерін қарастыру үшін кеңінен қолданады. Осыған байланысты авторлар бірнеше белгілерді анықтап, оларды бірнеше топқа бөлді. «Білім беру шарттары» оқу процесінің бағытына байланысты белгілі бір деңгейлерде белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуді саналы түрде көрсететін сыртқы жағдайлар ретінде анықталады. Сонымен қатар, «мүмкіндіктердің объективті жиынтығы, жағдайға байланысты, ал оқу жоспарымен бірге жүретін жағдайлар мен шаралар мақсатқа жету үшін нақты түрде ұйымдастырылған» [7]. Материалдық кеңістік ортасының мазмұны, оқыту әдісі және объективті мүмкіндіктер жиынтығы» [8].

Оқыту шарттарын – ұйымдардың жиынтығы анықтайды, осылайша білім беруші мамандар күтілетін нәтижеге барынша ақылға қонымды түрде қол жеткізуге, соның ішінде оқу курстарын дайындауға және процестерді жетілдіруге мүмкіндік алады.

Қысқаша айтқанда, біз білім алушының тұлғалық ерекшеліктерін (білім беру жағдайларын) дамытуға немесе қалыптастыруға ықпал ететін білім беру процесіне қойылатын талаптар мен шаралар кешенін қарастырдық. Сондықтан, инновациялық іс-шараларды дайындау барысында болашақ бастауыш сынып мұғалімінің шығармашылық тұлғасын қалыптастыру үшін белгілі бір білім беру шарттарын сақтаудың мағынасы бар шығар.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері дуалды оқыту барысында шығармашылық тұлғаларды қалыптастыра алатын білім беру жағдайларын жоғарыда аталған жағдайларды ескере отырып, оқу жоспарында жүзеге асырылуы тиіс шарттардың жиынтығы ретінде қарастырамыз. Мұндағы шарттар да тәрбиелік сипатта болады, өйткені біз қарастырып отырған жүйенің

нақты бөлшектері тәрбиелік сипатта болады. Сондықтан олардың нақты сипаттамалары болуы керек.

- а) материалдық-техникалық ортаны және оқу мүмкіндіктерін көрсету;
- б) интеграцияланған оқу курстарына қатысу;
- в) жүйеге әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар;
- г) білім беру жүйесін рационализациялауға ықпал ету.

Соңында, ғылыми-зерттеу жұмысымызда біз материалдық-техникалық қабілеттер мен білім беру жүйелерінің жиынтығы болып табылатын білім беру жағдайларын, сондай-ақ оқу бағдарламасының жұмысқа әсер ететін тақырыптарға ұйымдастырушылық әсерін сипаттадық. Жіктеу топтарына негізделген оқыту шарттарының жиынтықтары – ұйымдастырушылық, психологиялық тәрбие мен тәрбие жағдайларының функциялары педагогиканың қазіргі теориясы мен практикасында көрініс тапты. Әрбір жағдайдың білім беру жүйесіне әсер етуі әртүрлі.

Жоғары оқу орындарының оқу жоспарында элективті пәндерді қолдану мүмкіндігі кейбір заманауи еңбектерде зерттелген. Атап айтқанда, Н.С.Безвенконың мақаласында элективті пәндер болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген [9]. Ақпараттық технологияларды қолдану элективті пәндердің мазмұнын байытты.

Мұғалімнің әлеуметтік оқытуға кәсіби дайындығының және әлеуметтік білім беру жағдайларын толық меңгеруінің психологиялық оқыту бөлігі мотивациялық-бағдарлы қатынасты қалыптастыруды көздейді.

Әдетте, жоғары оқу орындары инновациялық қызметті дайындауға қажетті ұйымдастырушылық жағдайларды, негізінен студенттердің шығармашылық сипатына сүйене отырып қалыптастырады. Психологиялық білім беру шарттары – бұл психо-білім беру шарттары және білім беру ықпалы арқылы оқу жоспарындағы пәннің немесе объектінің дамуына әсер етуге бағытталған нақты шаралар. Психологиялық және тәрбиелік жағдайлардың белгілері:

- а) студенттік тұлғаны дамыту бағыты;
- б) білім беру және материалдық-ғарыштық интеграция;
- в) мақсатты әсер (мақсаттың жалпы және ерекше психологиялық ерекшеліктері).

Автордың студенттердің шығармашылық тұлғасын қалыптастырудағы жүйелі жұмысының ақылға қонымды психологиялық-тәрбиелік шарттарының бірі – бұл жоғары оқу орындарында арнайы дамыған бағыт болып табылатындығы және тәрбие жұмысын аяқтауға, дамытуға және қалыптастыруға көмектесетінін атап өтеміз. Бұл әдіс болашақ бастауыш сынып мұғалімінің шығармашылық табиғатын инновациялық қызметке дайындау процесінде білім беру жүйесінің қажетті ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру жағдайларын нақтылауға және анықтауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Жүнісов Е.Г. Техникалық және кәсіптік білім беруде дуальды жүйе // Техникалық және кәсіптік білім. – 2015. – №2(11). – Б. 36-38.
- 2 Жиенбаева Н.Б., Абдигапбарова У.М. К вопросу о разработке казахстанской модели профессиональной подготовки учителя на основе дуально-ориентированного обучения // Әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті Хабаршысы. – 2019. – №1(68).
- 3 Әбдіғапбарова Ұ.М., Сманова А.А. Кәсіби білім беру жүйесінде дуальді оқытудың мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Психология сериясы. – Алматы, 2016. – №3(48). – Б. 15-18.
- 4 Сманова А.А. Дуальді оқыту – сапалы маман даярлау негізі // «Қазақстан Республикасының әлемдік кеңістіктегі білім мен ғылымның даму тарихы мен заманауи тенденциялары» атты Халықаралық ғылым-тәжірибе конференция. – Алматы, 2016.
- 5 Искаков Б.Т. Қазақстан Республикасы мен Германия Федеративтік Республикасындағы жалпы білім беру жүйесінің жағдайы және даму тенденциялары (салыстырмалы-педагогикалық талдау): автореф. ... пед. ғыл. канд. – Алматы, 2006. – 28 б.
- 6 Ұзақбаева А., Әбдіғапбарова Ұ.М. Қазақ халық қолөнеріндегі тәрбие дәстүрлері. – Алматы, 2005. – Б. 27-31.
- 7 Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.
- 8 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 126 б.

ГТАМР 14.23.09

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУЫ БАРЫСЫНДА ҰСАҚ МОТОРИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУ

А.А. Ибраимова

Педагог, Арнайы және инклюзивті білім берудің ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Алматы қ.

Ерте жас – онтогенездегі даму бойынша 1 жас пен 3 жас аралығын қамтитын кезең. Бұл кезең балалардың жетекші қызметінің заттық әрекеттерінің басымдығын көрсетеді. Яғни, бала осы кезеңде заттарды тануға және олардың функцияларын түсінуге тырысады. Сондықтан, бұл кезеңде ұсақ моториканы дамыту өте маңызды. Себебі, ұсақ моторика балалардың сөйлеу тілін дамытудағы негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады.

Мақала мазмұнында ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін дамыту жұмысының барысында ұсақ моториканы жетілдіру маңызы туралы ақпарат келтірілді.

Түйін сөздер: ерте жас, сөйлеу тілі, ұсақ моторика, қол қимылдары, фразалық сөйлеу, сөздік қоры.

Сөйлеу тілін дамыту мәселесі бүгінгі таңда өте маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Себебі, арнайы деректерге назар аударатын болсақ, елімізді және бүкіл әлемде сөйлеу тілінің бұзылысының артуы және бұзылысы құрамының күрделенуі байқалып отыр. Сондықтан, заманауи логопедия ғылымында балалардың сөйлеу тілін дамыту бойынша үнемі әдістемені жаңартып отырулары қажет [1].

Осыдан бірнеше жылдар бұрын логопедиялық сабақтарға балаларды қабылдау үш жастан басталатын және оған дейін балалардың сөйлеу тілін дамыту тенденциясы қалыптаса қоймаған болатын. Кейіннен, Р.А. Сүлейменованың ерте жастағы балаларды дамыту жөніндегі бастамаларынан кейін бұл мәселе қолға алынып келеді. Қазіргі таңда балалардың сөйлеу тілін ерте жастан дамыту қалыпты құбылысқа айналып отыр. Сонымен қатар, логопедиялық түзету жұмысын осы кезеңнен бастаудың тиімді және нәтижелі болатындығы да байқалуда [2].

Жас кезеңдері бойынша бөлуге сай «ерте жас» деп 1 жас пен 3 жас арасын айта аламыз. Сәйкесінше, бұл кезең балалардағы бірнеше маңызды

дағдылардың қалыптасу кезеңіне сай келеді. Атап айтқанда, балада осы кезеңде қол моторикасы мен сөйлеу тілінің қарқынды дамуы байқалады.

Балалар 1 жастан асқанда оларда заттық әрекеттердің белсенді бола түсуі байқалады. Олар айналадағы заттар мен құбылыстарды қызығушылықпен бақылап, қолмен ұстап көруге талпынады. Сонымен қатар, сөйлеу тілі де дамудың бірнеше сатысынан өтеді.

Деректерге сүйенетін болсақ, 1 жасқа келген бала кемінде 10 сөзді айта алады. Бұл сөздер оның отбасы мүшелері мен қарапайым сұраныстарына арналады (мама, па (папа), аба (апа), бер(й) және т.б). Баланың танымдық процесстерінің дами түсуі, баланың 1 жастан асқанда өз бетінше жүре алуы және оның моторлық саласының дамуы есебінен баланың сөйлеу тілі белсенді дамиды. Осылайша, 2 жастағы балада қалыпты жағдайда фразалық сөйлеу болуы қажет. Демек, бала 1 жасында қарапайым заттардың атауын ғана атаған болса, 2 жасқа келгенде бірнеше сөзді біріктіріп, оны қарапайым фразалар ретінде айта алады. Осылайша, олар өткен жылмен салыстырғанда дербес адамға айнала бастайды. Сөйлеу тілінің дамуының 3 жастағы нормасына келетін болсақ, бұл кезеңде балалар толығымен қарапайым сөйлемдер арқылы сөйлей алады. Бұл балаларда сөйлеу тілінің қарым-қатынас құралына айнала бастауының көрінісі болып табылады. Ал бала 3 жасқа келгенде толығымен байланыстырып сөйлем түрінде сөйлей алады [3].

4 жастан кейін балаларда сөйлеудің грамматикалық, лексикалық жағы дамып, сөйлеу тілі тұрақты әрі жалғыз қарым-қатынас құралы болады.

Жоғарыда сипатталған ерте жастағы сөйлеу тілінің дамуы барлық балаларда теңдей дәрежеде дами бермейді. Сөйлеу тілінің қалыпты дамуы үшін психикалық процесстердің, ұсақ моториканың және әлеуметтік тәжірибенің үйлесімді дамуы шарт. Аталғандардың ішінде балалардың дамуы үшін ұсақ моториканың маңызы өте зор. Ұсақ моториканың сөйлеу тілінің дамуындағы әсері өте зор. Себебі, автор Л.С. Выготскийдің айтуынша, балада қол қимылдарының даму деңгейі олардың сөйлеуінің де деңгейін көрсетеді. Демек, ерте жастан бастап ұсақ моториканы дамыту түзету – педагогикалық жұмыстың міндетті бөлігінің бірі болуы тиіс [4].

Сонымен, төменде, ұсақ моторика дамуының нақты кезеңдері мен көрсеткіштерін ұсынамыз:

Кесте 1. Ұсақ моторика дамуының көрсеткіштері.

Р/с	Ұсақ моториканы дамуының көрсеткіштері	Жас кезеңі
1	1-2 айлық баланың қолына саусақты немесе басқа затты жақындатсақ, бала қолдарымен қатты қысып ұстап алады, бұл «ұстап алу» рефлексі деп аталады.	Туғаннан бастап
2	«Ұстап алу» рефлексінің бәсеңдеуі және алақанның ашылуы	2,5 – 3,5 ай
3	Баланың бір затты көргенде қолдарын қимылдатуы, қолын байқай бастауы	4 ай
4	«Қол – қол» байланысының қалыптасуы	4 – 6 ай
5	Баланың үлкен саусағын пайдалануы. Заттарды үлкен және басқа	9 айдан бастап

	саусақтарын қолданып, ұстайды.	
6	«Көрсету» жестінің пайда болуы. Сол арқылы заттарды көрсетуі.	9 – 12 ай
7	Үлкен саусақ пен көрсету саусағын үйлесімді қосу.	10 – 12 ай
8	Кітап беттерін парақтап ашу.	18 – 20 ай
9	Түймелерді ағытып, өзі киніп, шешінуі.	2,5 – 3 жас
10	Үш текшені бір – біріне қойып, мұнара құрастыру.	18 – 24 ай
11	Допты тебу, қимылдарды ерікті тоқтату.	24 – 27 ай

Жоғарыда ұсынылған жас кезеңдері бойынша дағдыларды қалыптастыру олардың сөйлеу тілінің жан – жақты дамуына оңды ықпал етеді.

М.М. Кольцованың пікірінше, сөйлеу тілінің дамуы тікелей қимыл – қозғалыс дағдыларына байланысты. Нақтылар болсақ, қол саусақтарының қимылының үйлесімді қалыптасуы сөйлеу орталығына сигналдар еркін келіп, ауызша және жазбаша сөйлеу тілі қалыпты дамиды [5].

Қолдар мен саусақтардың ұсақ моторикасын дамыту бойынша жұмыс сөйлеудің және оның функцияларының қалыптасуына ғана емес, сонымен бірге баланың психикалық дамуына да пайдалы әсер етеді. Мысалы, Жапонияда балалардағы мақсатты қол жаттығулары балабақшаларда екі жастан бастап жүзеге асырылады (мамандардың пікірінше, бұл баланың психикалық дамуын ынталандырады), ал жапон отбасыларында балалардың саусақтары бір жастан бастап дамиды.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда моторлық даму ерекшеліктерінің болуы, баланың нейропсихикалық дамуындағы қозғалтқыш жүйесінің маңыздылығы балаларда мотор саласының барлық жақтарын (компоненттерін) дамыту бойынша арнайы түзету – педагогикалық жұмыстың қажеттілігіне сендіреді (өрескел моторика, қолдың ұсақ моторикасы, артикуляциялық және бет моторикасы). Арнайы балалар мекемесінің барлық режимдік сәттерінде балалармен күнделікті әр түрлі іс-шараларға органикалық элемент кіретін бұл жұмыс сөйлеу патологиясы бар әр баланың әлеуметтік қалпына келуіне және жеке дамуына бағытталған түзету-педагогикалық әсер ету жүйесінің ажырамас бөлігі болуы керек [6].

Ұсақ моториканы түзету бойынша мақсатты жұмыс тек мотор саласындағы айқын бұзылулар үшін ғана емес, сонымен қатар баланың психомоторлық дамуындағы елеусіз, түсініксіз ерекшеліктер жағдайында, сондай-ақ моторикадағы ауытқулардың алдын-алу мақсатында, қауіпті және жиі ауыратын балалардағы психикалық және сөйлеу дамуындағы ерекшеліктермен, әсіресе олардың дамуының алғашқы кезеңдерінде қажет.

Жоғарыда атап өткендей, ерте жастағы балалардың ұсақ моторикасын дамыту кезінде қол саусақтары мен білектің дамуына, қолдың ептілігінің артуына аса көңіл бөлінуі керек. Қолдың саусақтарын дамыту түзету ғана емес, сонымен қатар алдын – алу мәніне де ие болып келеді. Тіпті, баланың моторлық саласында артта қалулар болмаса да аталған шараларды өткізу тек оң ықпал етеді.

Ерте жастағы балалардың ұсақ моторикасын дамыту заттық әрекет негізінде болуы тиіс. Себебі, ерте жастағы балалардың жетекші әрекеті заттық

әрекет болып табылады. Олар айналаны және ондағы нысандарды заттармен әрекет жасау арқылы ғана таниды. Ұйымдастырылатын ойындар дамытушы сипатта болады және олар белгілі бір қағидалар негізінде өткізіледі [7].

Ерте жастағы балалардың ұсақ моторикасын дамыту бойынша ойындарды 10-15 минут көлемінде өткізу жеткілікті. Сонымен қатар, ойыншықтар мен дамытушы құралдарды әрбір ойын сайын ауыстыру балалардың қызығушылығын арттырады. Ойындар тек қана заттарға емес, сондай-ақ, қимыл-қозғалыспен де үйлестірілген болуы маңызды.

Қорыта айтқанда, балалардың ұсақ моторикасын дамыту ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін дамытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Дүйсенбаев А.Қ. Логопедия негіздері. – Алматы: Отан, 2015. – 280 б.
- 2 Гриншпун Б.М. О классификации речевых расстройств. Расстройства речи у детей и подростков. – М.: Просвещение, 2014. – 186 с.
- 3 Стребелева Е.А. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего и дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 2004. – 164 с.
- 4 Журба Л.Т. Нарушение психомоторного развития детей первого года жизни. – М.: Медицина, 1981. – 272 с.
- 5 Кольцова М.М. Ребенок учится говорить. – М.: «Сов. Россия», 1973. – 216 с.
- 6 Богомолова А.И. Логопедическое пособие для занятий с детьми: логопедическое пособие. – Спб.: ТОО «Издательство «Библиополис», 1994. – 208 с.
- 7 Пименова Е.П. Пальчиковые игры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 47 с.

ҒТАМР 77.03.19

КЕРЛИНГТЕГІ ТАКТИКАЛЫҚ МІНДЕТТЕРДІ ШЕШУГЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.К. Нурбаев

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

А.Б. Тулегенов

Ғылыми жетекші, аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақалада керлинг тасын лақтыру кезінде тактикалық шешім қабылдау кезіндегі факторлардың ерекшеліктері жайлы айтылады. Таңдалған негізгі элементтер тактикалық тапсырмалар мен басқаруды көрсететін элементтер қарастырылады және лақтыру процесінде шешілген мәселелер қозғалады. Керлинг тасын лақтыру сәтінде шешім қабылдау факторлары мен команданың өзара әрекеттесуіне талдау жасалды.

Түйін сөздер: керлинг, тас лақтыру, спорт, олимпиадалық спорт.

Қазіргі халықаралық спорт өзінің дамуында тоқтап қалмайды, керісінше, үнемі даму үстінде. Бұл дамудың мысалы ретінде Олимпиада ойындарының бағдарламасына жаңа спорт түрлерінің енгізілуін келтіруге болады. Олардың қатарында – керлинг, триатлон, спорттық өрмелеу және т.б. ойындар бар [1].

Керлинг – Олимпиада ойындарының бағдарламасына енгізілген командалық ойын. Жарыстың мақсаты – «үй» деп аталатын нысанаға арнайы таспен дәл тигізіп, қарсыластың тастарын құлату. Керлингтің туған жері – Шотландия, онда осы ойынға арналған тастар табылған. Бұл спорт түрін дамытудың белсенді кезеңі керлингтен әлем чемпионаттары өткен XX ғасырдың ортасы болды: ерлер арасында бірінші әлем чемпионаты 1959 жылы, ал әйелдер арасында 1979 жылы өтті. Бұл спорттың дамуын Олимпиада ойындары растайды – керлинг 1998 жылы олимпиадалық спорт түріне айналды. Бұл спорт түрі біздің елде сапалық жағынан да, сандық жағынан да дамып келеді.

Заманауи керлингте команданың жарыстардағы жетістіктері негізінен командадағы екі жетекші ойыншының «өткізуші» және «вице-скип» рөлдерін ойнау тиімділігімен анықталады. Дәл осы екі ойыншы ойынның тактикалық

үлгісін анықтайды және белгілі бір ойында команданың әрекеттері туралы шешім қабылдайды.

Ойын ережелерінің тағы бір маңызды ерекшелігі, олар басқа командалық спорт түрлерінен айырмашылығы, команда жаттықтырушысына матч кезінде команда ойыншыларына қандай да бір нұсқаулар беруге тыйым салады. Ерекшелік – ойынның бірінші жартысы аяқталғаннан кейін бес минуттық үзіліс және алпыс секундқа созылатын бір реттік тайм-аут, оны команда өз бастамасы бойынша және қажет болған жағдайда жаттықтырушымен кез келген қиын жағдайды талқылау үшін қабылдай алады. Туындаған мәселелерді шешуге тырысады және одан кейінгі тактикалық әрекеттердің жоспарын әзірлейді. Осылайша, тактикалық жоспардың орындалуына, оның ойын барысына сәйкес мүмкін болатын операциялық өзгерістерге және тиісті тиімді техникалық және тактикалық әрекеттерді (лақтыруларды) таңдауға барлық жауапкершілік ойыншылардың өздеріне жүктеледі. Осыған байланысты керлинг ойыншыларының және ең алдымен ойында «скип» және «вице-скип» рөлдерін атқаратындардың тактикалық дайындығы мәселелері мамандардың назарында [2].

Керлингтегі стратегия мен тактика туралы түсініктер. Керлингтің спорт түрі ретіндегі сипаттамаларына сәйкес стратегия мен тактиканың жалпы түсініктері өзіндік ерекше белгілерге ие болады.

Керлингтегі стратегияны матчтың жеке фазаларындағы тактикалық әрекеттердің жиынтығы ретінде түсіндіруге болады, атап айтқанда: бастапқы бөлім, ортаңғы және соңғы бөлім. Керлинг тактикасы – ақыр соңында жоспарланған нәтижеге жету үшін тапсырмалар жиынтығының шешімі.

Керлингтегі тактикалық әрекеттер ойынды бақылауды жүзеге асыруға бағытталған осы орайда келесі түсініктерге тоқталып кетсек:

1. Тактикалық жоспарлау – техникалық бағыттағы мәселелерді егжей-тегжейлі жоспарлау, анықтау және дамыту.

2. Тактикалық жоспар – ойынның кезеңінің факторларына және ұпай санына байланысты негізгі әрекеттердің бағдарламасы.

3. Тактикалық шеберлік, тактикалық білім, қабілет, керлингтегі дағдылар ойындағы жеке, командалық, формалар мен комбинациялық әрекеттердің жиынтығы. Керлингтегі техникалық-тактикалық іс-әрекеттер аяқтаудың тактикалық мәселесін шешуге бағытталған әрекеттер болып табылады және ол келесі факторлармен анықталады: ұпай саны, аяқталуы, соңғы тастың артықшылығы, ойыншылардың шеберлігі, мұз бетінің сапасы, тастардың саны, соңы. Керлингтегі негізгі – тасты дұрыс лақтыру. Керлинг бойынша тактикалық дайындық спортшының моральдық, психикалық және дене күшін ұтымды бөлуге негізделеді және ойын матчының факторларымен анықталатын бірқатар есептерді шешу кезінде керлингшілердің тактикалық дағдыларын және олардың жылдам ауысуын жетілдіруді көздейді [3].

Бұл ойын бойынша тактикалық білім, білік және дағдыны жетілдірудің міндеттері:

– негізгі қарсыластарды, дайындықтың күшті және әлсіз жақтарын зерттеу;

- ойын жоспарын құру;
- ойын соңына жоспар құру;
- тактикалық және техникалық-тактикалық әдістерді жетілдіру;
- ойыншының стратегиялық ойлауын қалыптастыру.

Тактикалық жаттығулардың формалары:

– теориялық сабақтар (жаттығудағы) ұқсас сабақтардан формасы жағынан ерекшеленбейді. Қолданылатын әдістер – дәстүрлі: бейнематериалды талдау және турнирлік тәжірибенің статикалық көрсеткіштері, арнайы әдебиеттерден мәліметтерді зерттеу және т.б.;

– ойын әдісін қолдану арқылы практикалық жаттығулар (мұздағы жаттығу сабағы). Бұл жұмыс тактикалық дайындықтың осы нақты бөлімінің мазмұнын қарастырады.

Керлинг тәжірибесінде тактикалық дайындықтың негізгі құралы тактикалық жаттығу. Бәсекелестік әрекеттің нақты жағдайларын имитациялайтын «нұсқауларға сәйкес ойын» болып табылады. Тактикалық тапсырма жүйе құраушы факторлардың барлығын немесе кейбірін есепке ала отырып қойылады және жүзеге асырылады [4].

Жеке жаттығу тапсырмасының ұзақтығы әдетте ойын фазасын (басталуы, ортасы, соңы) ескере отырып, бір шетінен немесе кезеңнен (бастау, орта, аяғы) толық ондық ойынға дейін өзгереді.

Керлинг бойынша тактикалық жаттығулардың әдістері жекпе-жек және спорттық ойындардағы қолданыстағы әдістерге ұқсас және оның ерекшеліктерін ескере отырып, тәжірибеде жүзеге асырылады:

– қарсыласыз жаттығу – бір команда екі таспен де ойнайды – «өзіңе қарсы ойнау»;

– шартты қарсыласпен жаттығу – «идеалды қарсыласқа» қарсы ойын (жаттықтырушы);

– әрекет тактикасын меңгеру үшін серіктеспен жаттығу әдісі негізгі болып табылады;

– қарсыласпен жаттығу әдісі – бәсеке жағдайында қарсылас жасаған әр түрлі тактикалық жағдайларда өз мүмкіндіктерін пайдалану қабілетін дамыту (жарыс әдісі).

Спортшылардың тактикалық дайындық деңгейінің жоғары маңыздылығын ескере отырып, оны жетілдіру міндеттері жоспардың жеке бөлімінде – тактикалық дайындыққа енгізілген.

Тактикалық дайындық процесінде келесі негізгі міндеттер шешіледі:

1. Спортшы спорттық тактика бойынша білім алады.

2. Байқаудың тұтас идеясын құру (алдағы конкурстың шарттары, бәсекелестік режимі, осы елдегі әлеуметтік-психологиялық ахуал).

3. Негізгі қарсыластарды, оларды дайындаудың күшті және әлсіз жақтарын зерттеу. Қарсыластар туралы мәлімет жинау.

4. Дайындықтың барлық аспектілерін (функционалды, техникалық, психикалық, физикалық) қоса алғанда, дайындыққа негізделген спортшының жарыста өнер көрсету жоспарын, жеке тактикасын жасау.

5. Жарыс күресін жүргізудің тактикалық әдістерін меңгеру және жетілдіру.

6. Тактикалық ойлауды және оған тікелей байланысты қабілеттерді – байқағыштықты, ұшқыр ойды, шығармашылық бастаманы, қарсыластың тактикалық жоспарын, оның және оның іс-әрекетінің нәтижесін болжау, нақты жағдайға байланысты бір тактикалық әрекеттен екіншісіне ауысу жылдамдығын қалыптастыру. бәсекелестік пен жаудың әрекеттері туралы.

7. Ойыншы өзінің артықшылықтары мен қарсыласының әлсіз жақтарын барынша пайдалану.

8. Қарсыласқа психологиялық әсер ету және өз ниетін бүркемелеу тәсілдерін меңгеру.

Тактикалық дайындықтың нақты құралдары – белгілі бір тактикалық есептерді шешу үшін қолданылатын тактикалық жаттығулар деп аталатын арнайы дайындық және жарыс жаттығуларын орындаудың тактикалық әдістері. Дайындалу кезеңдеріне қарай тактикалық жаттығулар: жеңілірек жағдайларда, бәсекелес серпіліске жақын жағдайларда, күрделі жағдайларда қолданылады [5].

Іс-әрекет тактикасын меңгеру үшін ауызша, көрнекі және практикалық құралдар мен дайындық әдістерінің барлық спектрін қолдануға болады.

Спорттық ойындар мен жекпе-жектегі тактикалық жаттығулардың практикалық әдістерінің негізі спортшының жарыстағы белсенділігін модельдеу принципі болып табылады. Оларға мыналар жатады:

- қарсыласыз жаттығу әдісі;
- шартты қарсыласпен жаттығу әдісі (көмекші құрал-жабдықтар мен құрылғылар қолданылады: жаттығу құрылғылары, муляждар және т.б.);
- әрекет тактикасын меңгеру үшін серіктеспен жаттығу әдісі негізгі болып табылады;
- қарсыласпен жаттықтыру әдісі – ақпарат пен уақыт тапшылығы, тез өзгеретін жағдаяттар жағдайында қарсылас жасаған әр түрлі тактикалық жағдайларда өз мүмкіндіктерін пайдалану қабілетін дамыту.

Макроцикл жоспарының барлық бөлімдерінің ішінде тактикалық дайындықтың ең үлкен нақты көлемі дайындық және жарыс кезеңдерінің соңында орын алады. Дайындық кезеңінің бірінші кезеңінде тактиканың жеке құрамдас бөліктері ғана жетілдіріледі. Негізгі жарыстарға дереу дайындық кезеңінде тактикалық дайындық маңызды орын алады. Осы кезеңде қалыптасқан техникалық шеберлік, физикалық және психикалық дайындық деңгейі алдағы бәсекелестік іс-әрекеттің шарттарына барынша жақындау тактикасын әзірлеуге көшуге мүмкіндік береді.

Осылайша, жоғарыда аталған талдаулардың барлығы ойыншыларды дайындау әдістерін жетілдіруді талап етеді. Мысалы, тактикалық схемалар мен мұздан тыс есептерді шешу, сонымен қатар талдау тәжірибеде және ресми

ойындарда skip және vice-skip шешімдер қабылдау жолдарын бағалау болып табылады [6].

Тактикалық дайындықтың негізгі құралы тактикалық жаттығу.

Керлинг бойынша тактикалық білім, білік және дағдыны жетілдірудің негізгі басты міндеттері:

- қарсылас дайындығының күшті және әлсіз жақтарын зерттеу;
- ойын жоспарын құру;
- ойын соңына жоспар құру;
- тактикалық және техникалық-тактикалық әдістерді жетілдіру;
- ойыншының стратегиялық ойлауын қалыптастыру.

Керлинг бойынша тактикалық дайындық спортшының моральдық, психикалық және дене күшін ұтымды бөлуге негізделеді және ойын матчының факторларымен анықталатын бірқатар есептерді шешу кезінде керлингшілердің тактикалық дағдыларын және олардың жылдам ауысуын жетілдіруді көздейді.

Қорытындылай келе керлингтегі тактикалық міндеттерді шешуге әсер ететін факторлардың келесі ерекшеліктері анықталды: қарсыластарды танып білу, ойын барысында командалық стиль мен тактиканың болу, қарсыластардың күшті және әлсіз жерлерін білу, мұздың сапасы, турнирдағы командалардың рейтингі, ал тактикалық жаттығулардың әдістері жекпе-жек және спорттық ойындардағы қолданыстағы әдістерге ұқсас және оның ерекшеліктерін ескере отырып, тәжірибеде жүзеге асырылады. Ол тапсырмалар жүйе құраушы факторлардың барлығын немесе кейбірін есепке ала отырып қойылады және жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Бадилин А.О. Теория и методика избранного вида спорта (керлинг): учебное пособие. – Санкт-Петербург, 2019. – 104 с.

2 Бадилин А.О. Содержание педагогического контроля технико-тактической подготовки керлингистов высокой квалификации. – Санкт-Петербург, 2018.

3 Ривош В. Керлинг // Журнал «Вокруг света», 2016.

4 Конеева Е.В., Пешкова И.В. Керлинг дене шынықтыруға тәрбиелеу құралы ретінде // Среднее профессиональное образование» атты теориялық және ғылыми методикалық журналы. 2018.

5 Задворнов К.Ю. Керлинг. Жарысты ұйымдастыру мен төрешілік. Ойын ережесі, 2006.

6 Гуляева И.В. Формирование профессионально значимых качеств личности студентов при игре в керлинг, 2009.

ҒТАМР 14.07.03

КОЛЛЕДЖДІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАТЫРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ РОЛІ

Н.Қ. Төребеков

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Қазіргі Қазақстан Республикасының саяси-әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан қайта өркендеуі жағдайында жас ұрпаққа ұлттық рухани құндылықтар негізінде тәлім-тәрбие беру ісін кешенді, жүйелі түрде жүзеге асыру қажеттілігі бұрынғыдан да артып отыр.

Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдаулар мен тәжірибелі мұғалімдердің пікір-көзқарастары зерттеу проблемасының педагогика ғылымында күні бүгінге дейін шешімін таппай отырғанын айғақтайды. Демек, қазақ халқының батырлық дәстүрлері арқылы оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу қажеттілігі мен олардың колледждің оқу-тәрбие үдерісінде жеткіліксіз пайдаланылуы және ерлік дәстүрлерінің бүгінгі қоғам дамуының талабына сай зерттелу деңгейі арасында қайшылықтар бар екені байқалады.

Біз, өз зерттеуімізде қазақ халқының батырлық дәстүрлері арқылы колледж оқушыларының отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтап, оны ғылыми-әдістемелік жағынан қамтамасыз ете алдық.

Түйін сөздер: тәрбие, батырлық, колледж оқушылары, қазақ халқы, педагогика.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық даму барысында саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сай жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру үкіметіміздің жаңа стратегиялық бағдарламасының басым бағыттарының бірі болып отыр.

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан отансүйгіштік тәлім-тәрбие дәстүрлерін, әдістері мен құралдарын жинақтап, оны бүгінгі оқушы тұлғасын тәрбиелеуде оқу-тәрбие үдерісінде ұтымды қолдану – уақыт талабы. Тарихты парақтасақ, қазақ патриотизмі ерте кезден бері қалыптасты. Оның дәлелі, халықтық мәнге ие мол рухани мұра – түркі халықтарына ортақ тас ескерткіштеріндегі (Орхон-Енисей жазулары) тағылымдарда, орта ғасырлар ойшылдары (Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Ясауи) мен жыршы-

жыраулардың (Асан Қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, М.Өтемісұлы, т.б.), қазақтың ағартушы-гуманистерінің (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбайұлы, т.б.) және КСРО-ның алғашқы жылдарындағы қоғам қайраткерлерінің (А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, т.б.) ой-пікірлерінде көрініс табады [1].

Қазақстандық ерлік тәрбиесі мәселелері бойынша ғылыми зерттеулер қатарында С.Н. Нұрмұқашева өзінің «Қазақстан колледждерінде жоғары сынып оқушыларына әскери-патриоттық тәрбие берудің дамуы (1960-1985 ж.)» атты ғылыми диссертациясында жиырма бес жыл кезеңіндегі отансүйгіштік тәрбие берудің мәселелеріне ғылыми тұрғыдан сипаттама бере отырып, отансүйгіштік тәрбиенің негізгі міндеттеріне тоқталады:

1. Білімдік – колледж оқушыларына ғылыми тұрғыдан білім бере отырып, олардың дағдысы мен өздеріне қажетті әскери-патриоттық қабілетін қамтамасыз етеді;

2. Мәдениеттанымдық – қазақ халқының мәдени-тарихи, отансүйгіштік, діни-адамгершілік, ерлік дәстүрлерінен мағлұмат береді;

3. Тәрбиелік – оқушының көзқарасын, әлеуметтік-саяси сезімін және жеке тұлғаның құндылықтарын қалыптастырады;

4. Практикалық дағдысы – колледж оқушыларының әскери-патриоттық шараларға белсенділігін қалыптастырады;

5. Дамытушылық – жеке тұлғаның дамуына психологиялық, діни, т.б. әсерлерін тигізеді [2]. Автор жоғарыда көрсетілген тәрбие қызметтерінің оқу үдерісінде ғана емес, жалпы оқу-тәрбие үдерісінде гі маңызына түсінік береді.

Сондай-ақ отансүйгіштік тәрбие проблемасы көптеген қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне арқау болды. Колледж оқушыларына отансүйгіштік, ерлік тәрбие беру мәселесін ғалымдар өз зерттеулерінің нысанасы ретінде қарастырды.

Зерттеуші С.Т. Иманбаева өзінің «Оқушыларды ұлттық жауынгерлік дәстүр арқылы ерлікке баулудың педагогикалық негіздері» атты ғылыми диссертациясында: «Жауынгерлік дәстүр дегеніміз – тұтас қазақ қолының жауынгерлік сипаттағы әзірлігін үзбей ұстауы», – дейді. Мұнда қазақ батырларының ерлігі, батырлығы және соғыс барысындағы жеңістері және оларды жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беруде пайдалану жолдары көрініс береді. Дегенмен мақала мазмұнында біз қарастырып отырған мәселелерге қарағанда қоғамдық-әлеуметтік негіздегі әскери тәрбие берудің басымдық тұстары байқалады [3].

Е.Жұматаева өзінің «Қазақстан майдангер жазушыларының шығармалары арқылы оқушыларға отансүйгіштік тәрбие беру» тақырыбында орындалған кандидаттық диссертациясында майдангер жазушылар – Б.Момышұлы, Ә.Шәріпов, Қ.Қайсенов шығармаларындағы отансүйгіштік тәрбие берудің мүмкіндіктерін талдап, кейінгі ұрпаққа сабақ, заң ретінде мұра етіп қалдыру жас ұрпақтың отаншылдық рухта тәрбиеленуінің қажеттілігін қамтамасыз ететіндігін айтады және олардың әскери-патриоттық,

интернационалдық өнеге-өсиеттерінен тәлім алып, оны өмір қажеттігіне сай пайдаланудағы педагогикалық мүмкіндіктерінің зор екендігін ескертеді.

Сондай-ақ, Е.Жұматаева: «Майдангер жазушылардың жеке бастарының тұлғалық болмысын, ерліктерін, адамгершілік тұрғыдағы үлгі-өнегелерін колледж оқушыларының саяси-идеялық, ақыл-ой, еңбек, дене тәрбиелерін жүзеге асыру барысында негізге алған», – деп, қаһарман жазушылар еңбектерінің педагогикалық, танымдық мүмкіндіктеріне баға береді. Біздің пікірімізше, зерттеуші еңбегіндегі майдангер жазушылардың жастарды халықтық дәстүр негізіндегі отансүйгіштікке тәрбиелеудің маңызы туралы айтқан ой-пікірлері бүгінде өз мәнінде қолданыс тауып, оқу-тәрбие үрдісіне енгізілуінің қажеттілігі ғылыми-педагогикалық тұрғыдан дәлелденіп отыр.

Ал, Д.Құсайынованың ұлттық патриотизм мәселесін қарастырған «Әлия мен Мәншүк ерлігінде жоғары сынып оқушыларын отансүйгіштікке тәрбиелеу» тақырыбында жазылған кандидаттық диссертациясы Егемен Қазақстандағы отансүйгіштік тәрбие мазмұнын зерттеу нысанасы ретінде алып, қазіргі ұлт колледждеріндегі қазақтың қос батыр қызы Әлия мен Мәншүктің ерлігін насихаттау арқылы жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік тәрбиені қалыптастыру, ерлік дәстүрлерін құрмет тұту, ерлікке тағзым ету мәселесін шешуге бағытталады. Бұл туралы автор пікірі: «Қазақстандық патриотизм – өзін Республика халқының құрамдас бөлігі ретінде сезінуі, Отанға деген сүйіспеншілігі мен берілгендік сезімі», – деп тұжырымдалады [4].

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, күні бүгінге дейін жарық көрген ғылыми-зерттеу еңбектеріне жасалған талдаулар колледж оқушыларына қазақ батырларының қаһармандық бейнесі арқылы колледж оқушыларының отансүйгіштік қасиетін қалыптастыру проблемасының арнайы зерттеу нысаны болмағандығын дәлелдейді.

Қазақ батырларының қаһармандық бейнесінің қазақтың ауыз әдебиетінде, тарихында, көркем шығармаларда сомдалуы және олардың маңызы мен мүмкіндіктерін реттеп, тұтас педагогикалық үдерістегі атқаратын негізгі қызметтерін саралауға көмектеседі.

Сондай-ақ, колледждің оқу-тәрбие үдерісінде қазақ батырларының қаһармандық бейнесін ұтымды пайдалану арқылы отансүйгіштік қасиетін қалыптастырудың теориялық негіздерін айқындау колледждің оқу-тәрбие үдерісінде ұлттық ерлік дәстүрлері негізіндегі отансүйгіштік тәрбие берудің алғышарттарын белгілеуге мүмкіндік береді.

Қазақ халқының батырлық дәстүрлері арқылы отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыруды оқушыларға тұтас педагогикалық үдерісте отансүйгіштік тәрбие беру құралы ретінде пайдаланудың тиімді педагогикалық шарттары [5]:

– «Отансүйгіштік тәрбие», «қазақ патриотизмі», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарын ғылыми тұрғыдан талдаудың нәтижелері «батырлардың қаһармандық бейнесі» ұғымының мән-мағынасын, құрылымын айқындап, анықтамасын нақтылауға және теориялық мәнін ашуға мүмкіндік туғызады;

– Қазақ батырларының қаһармандық бейнесін қалыптастыруда колледждің алатын орны анықталып, педагогикалық шарттарының айқындалуы қазақ халқының батырлық дәстүрлері арқылы оқушыларда отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастырудың теориялық мәнін ұсынуға мүмкіндік береді;

– колледж оқушыларын отансүйгіштік рухта тәрбиелеудің педагогикалық шарттары анықталып, зерттеу жұмысының нәтижелері оқу-тәрбие үдерісінде дәлелденді.

Колледждің жаратылыстану, гуманитарлық пәндерінің оқу бағдарламасына енгізілген қазақ батырларының қаһармандық бейнесі негізіндегі отансүйгіштік тәрбиеге лайықталған тақырыптар колледж оқушыларының бағдарламалық білім мазмұнын тереңдетіп, теориялық білімдерін кеңейтіп, қазақстандық патриотизм туралы түсінігін қалыптастырып, танымдық және өзін-өзі тәрбиелеу белсенділігін жетілдіреді.

Колледждегі тәрбие жұмысына тиімді ендірілген қазақ халқының батырлық дәстүрлері негізіндегі тәрбие жұмысының түрлері мен формалары (сынып сағаттары, топсеруендер, кездесулер, пікірсайыстар, т.б.) колледж оқушыларының оқу үдерісіндегі теориялық білімдерін практика жүзінде іске асыруға, шығармашылық ізденіс іскерлігін жетілдіруге көмектеседі.

Зерттеу еңбегіміздің нысанасы ретінде аймақтық негіздегі қазақ халқының батырлық дәстүрлері арқылы колледж оқушыларының отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық материалдары қамтылды және тұтас педагогикалық үрдістегі отансүйгіштік тәрбие берудің негізгі бағытын ашып көрсетеді.

Біздің пікірімізше, отансүйгіштік тәрбие берудің тағы басқа салаларын өз алдына дербес зерттеу – ғылыми-педагогикалық мәні зор мемлекеттік талап-міндеттердің құрамдас бөлігі. Сондықтан, бүгінгі таңда тек колледждің ғана емес, білім беру мекемелерінің оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге бағытталған мәселелерді шешуде біздің де зерттеуіміз өз үндестігін табады деп сенеміз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Төлеубекова Р.К. Бала тәрбиесіндегі халықтық педагогика. – Алматы, 1994. – 288 б.
- 2 Арғынбаев Х.А. «Қазақ отбасы». – Алматы, 2007. – 24-26 б.
- 3 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
- 4 Қалиев С., Базиллов Ж. Қазақ халқының салт-дәстүрлері және демократ-ағартушылары. – Алматы: РБК, 1993. – 389 б.
- 5 Салғараұлы Қ. Қазақ қазақ болғаннан кейін. – Алматы: Жазушы, 1998. – 197 б.

ГРНТИ 14.25.09

КРЕАТИВНАЯ ИНОЯЗЫЧНАЯ ДИДАКТИЧЕСКАЯ СРЕДА КАК ОДНА ИЗ ФОРМ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Э.К. Утемисова

*Старший преподаватель, магистр, Западно-Казахстанский университет им.
М. Утемисова, г. Уральск*

С.Б. Казиева

Студент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск.

Данная работа посвящена созданию креативной иноязычной дидактической среды для развития коммуникативной компетенции. Исследование подчеркивает важность активного использования личного опыта учащихся и взаимодействия с иноязычным контентом для успешного межкультурного общения. Применение интерактивных методов, таких как игры, ролевые пьесы и проектная деятельность, способствует повышению мотивации, развитию языковых навыков и самостоятельности учащихся. Работа также анализирует принципы и эффективность внедрения креативной среды в образовательный процесс, приводя примеры успешных практик.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, иноязычная среда, креативная дидактическая среда, интерактивные методы, межкультурное общение, обучение иностранным языкам, самостоятельность учащихся, ролевая игра.

Методика преподавания иностранного языка претерпевает значительные изменения, и теперь язык рассматривается не как цель, а как средство полноценной коммуникации с представителями других культур. В условиях отсутствия языковой среды важной задачей становится создание креативной дидактической среды, способствующей развитию коммуникативной компетенции учащихся [1].

Дидактическая среда – это специально организованная образовательная среда, направленная на создание условий, облегчающих процесс приобретения знаний, умений и навыков. В такой среде активно используются современные технологии, включая компьютеры, которые служат не только средством обработки информации, но и инструментом для проведения экспериментов и самореализации.

Коммуникативная компетенция включает в себя способность эффективно общаться на иностранном языке, учитывая культурные особенности. Она охватывает навыки слушания, говорения, чтения и письма. Важно развивать как лингвистические, так и межкультурные аспекты общения. Иноязычная среда способствует расширению словарного запаса, улучшению языковых навыков и стимуляции творческого мышления. Постоянное взаимодействие с носителями языка и участие в интерактивных упражнениях помогают учащимся овладеть языком более эффективно [3]. Взаимодействие с учебными материалами и другими учащимися способствует глубокому усвоению знаний.

Вариативность. Предоставление выбора в использовании материалов и методов обучения позволяет каждому ученику найти свой путь к знаниям.

Инспирация. Креативные подходы и интересный контент мотивируют учащихся и делают обучение увлекательным [2].

Насколько эффективна креативная иноязычная дидактическая среда? Какие позитивные моменты она создает и какие предпосылки рождает?

1. Улучшение мотивации и интереса к изучению языка.
2. Развитие самостоятельности и инициативности в общении.
3. Повышение качества усвоения грамматических и лексических навыков.
4. Создание положительного отношения к учебному предмету, основанное на использовании компьютера в обучении;
5. Становление ценностно-целевого компонента учебной деятельности;
6. Обеспечение условий для проявления устойчивого интереса к учебной деятельности через включение в нее;
7. Развитие познавательного интереса к учебному предмету в дидактических компьютерных средах.

Информационно-образовательная среда обеспечивает:

- ориентированный подход к обучению,
- достижение преемственности в разных уровнях обучения, выбор индивидуального темпа и траектории обучения, свободное обращение к дидактическому и игровому инструментарию, постижение возможностей новой техники, позволяющее активизировать обучение за счет работы в интерактивном режиме [4].

Каким образом может успешно применяться креативная дидактическая среда?

1. Игры и ролевые пьесы. Проведение занятий в форме игр и ролевых пьес помогает учащимся применить языковые навыки в практических ситуациях.
2. Проекты и презентации. Учащиеся создают свои собственные проекты и презентации на иностранном языке, развивая навыки коммуникации и исследовательского мышления.

3. Электронные ресурсы. Использование интерактивных электронных ресурсов и онлайн-платформ дает возможность ученикам самостоятельно изучать язык в интересной и мотивирующей форме.

Введение интерактивных методов обучения, организация проектной работы и использование современных образовательных технологий помогают создать креативную дидактическую среду и развивать коммуникативную компетенцию учащихся. Например: Презентация перед группой. Такая форма организации работы является самой простой и поэтому самой распространенной. Как правило, она проводится с использованием мультимедийного сопровождения в завершении изучения определенной разговорной темы и по времени занимает весь урок. Весь процесс работы можно разделить на следующие этапы: подготовка, проведение, презентация, оценивание. Преимущество такой презентации заключается в том, что вся группа слушает докладчиков и обсуждает результаты. Заключительным этапом является анализ проведенной работы и полученных результатов. Таким образом, использование презентаций на занятиях по изучению языка в высшей школе позволяет реализовать коммуникативный подход к овладению всеми аспектами иноязычной культуры: познавательным, учебным, развивающим и воспитательным, а внутри учебного аспекта – всеми видами речевой деятельности: чтением, говорением, аудированием, письмом. Такой вид работы позволяет сформировать лингвистические способности, автоматизировать языковые и речевые действия, обеспечивает реализацию индивидуального подхода и интенсификацию самостоятельной работы студентов. Одинаковая структура всех форм презентации (подготовка, проведение, презентация, оценивание) способствует созданию продуктивной рабочей атмосферы, прививает слушателям культуру общения, учит работать в команде. Формирование таких личностных качеств позволяет выпускникам вузов быть конкурентоспособными и востребованными на рынке труда [6].

Креативная иноязычная дидактическая среда является эффективным инструментом развития коммуникативной компетенции. Она стимулирует учащихся, способствует глубокому усвоению языка и создает благоприятные условия для успешного обучения. Суть работы в креативной образовательной среде – это стремление выйти за пределы поставленных учебных задач. Ученик стремится к выявлению скрытых (неявных) закономерностей. Ориентация идет не столько на выполнение предъявляемых учителем требований, сколько на удовлетворение потребности в саморазвитии, потребности к творчеству. Под креативностью понимают творческие возможности (способности человека), которые могут проявляться в мышлении, чувствах, общении, отдельных видах деятельности, характеризовать личность в целом и (или) её отдельные стороны, продукты деятельности, процесс их создания [7]. Креативность рассматривают как важнейший и относительно независимый фактор одарённости, который редко отражается в тестах интеллекта и академических достижений.

Обладая огромным воспитательным, образовательным и развивающим потенциалом учащихся, иностранный язык может реализовать его лишь в ходе

осуществления практической цели обучения, то есть только в том случае, если ученик в процессе иноязычной коммуникативно-познавательной деятельности (слушая, говоря, читая, пользуясь письмом) будет расширять свой кругозор, развивать свое мышление, память, чувства и эмоции. Прежде всего, иностранный язык как учебный предмет – это дополнительное «окно» в мир, это средство для пополнения знаний в разных областях жизни, науки, искусства, что существенно для общего образования, это средство, помогающее осуществлению деятельности в разных сферах трудовой и общественной жизни. На занятиях по иностранному языку учащиеся углубляют и расширяют многие знания и представления, полученные ими по другим учебным предметам: обществознанию, литературе, музыке, истории, географии, изобразительному искусству и др.

Урок иностранного языка имеет свою специфику, так как, в отличие от других предметов, в качестве основной цели обучения выдвигается формирование коммуникативной компетенции учащихся. Глобальной целью овладения иностранным языком считается приобщение к иной культуре и участие в диалоге культур. Эта цель достигается путем формирования способности к межкультурной коммуникации. Именно преподавание, организованное на основе заданий коммуникативного характера, а также обучение иноязычной коммуникации, с использованием всех необходимых для этого заданий и приемов является отличительной особенностью урока иностранного языка. Иноязычная коммуникация базируется на теории речевой деятельности. Коммуникативное обучение иностранному языку носит деятельностный характер, поскольку речевое общение осуществляется посредством «речевой деятельности», которая, в свою очередь, служит для решения задач продуктивной человеческой деятельности в условиях «социального взаимодействия» общающихся людей. Участники общения пытаются решить реальные и воображаемые задачи совместной деятельности при помощи иностранного языка. Деятельностная сущность коммуникативно-ориентированного обучения иностранному языку реализуется в условиях гуманистического подхода к обучению. При таком подходе создаются положительные условия для активного, свободного, творческого развития личности в деятельности.

В общем виде эти условия сводятся к следующему:

1. учащиеся получают возможность свободного выражения своих мыслей и чувств в процессе общения;
2. каждый участник общения остается в фокусе внимания остальных;
3. участники общения чувствуют себя в безопасности от критики, преследования за ошибки и наказания [5].

При гуманистическом подходе к обучению исчезают характерные для учебного процесса познавательные барьеры, снижающие мотивацию учащихся, побуждающие их к раздражительности. Как уже было сказано ранее, иностранный язык обладает большим потенциалом для развития творческих способностей учащихся. Воздействуя на личность, формирование творческих

способностей обогащает эмоциональный и практический опыт, развивает психику, формирует интеллектуальный потенциал, способствует воспитанию эстетических и умственных способностей, ведет к накоплению профессиональных навыков и умений, развитию природных задатков детей, их нравственных качеств. Оно настраивает на дальнейшую, активную творчески-осознанную самостоятельность школьников, что отвечает их духовным потребностям, удовлетворяет их стремление к самореализации, и проявлению личностных качеств. Все это является эффективным средством комплексного развития личности, выявления формирования ее творческого потенциала. Одним из средств, которые способствуют созданию креативной образовательной среды, творческому развитию личности школьника является применение нетрадиционных форм урока иностранного языка. Нетрадиционные формы урока иностранного языка реализуются, как правило, после изучения какой-либо темы или нескольких тем, выполняя функции обучающего контроля. Такие уроки проходят в необычной, нетрадиционной обстановке. Подобная смена привычной обстановки целесообразна, поскольку она создает атмосферу праздника при подведении итогов проделанной работы, снимает психический барьер, возникающий в традиционных условиях из-за боязни совершить ошибку. Нетрадиционные формы урока иностранного языка осуществляются при обязательном участии всех учеников группы или класса, а также реализуются с непременным использованием средств слуховой и зрительной наглядности. На таких уроках удается достичь самых разных целей методического, педагогического и психологического характера, которые можно суммировать следующим образом:

- осуществляется контроль знаний, навыков и умений учащихся по определенной теме;
- обеспечивается деловая, рабочая атмосфера, серьезное отношение учащихся к уроку;
- предусматривается минимальное участие в уроке учителя [8], [9].

Методически высокоэффективными, реализующими нетрадиционные формы обучения, развития и воспитания, учащихся являются урок-спектакль, урок-праздник, видео-урок, урок-экскурсия, урок-интервью и другие формы занятий. Можно сказать, что нетрадиционный урок – органичное сочетание образования, развития и воспитания. Нетрадиционные уроки нравятся учащимся, т. к. они творческие и необычные, а самое главное – эффективные. Но не следует слишком часто проводить нетрадиционные уроки, т. к. они станут традиционными и уровень эффективности снизится. В конце еще раз отметим что, как показывает практика преподавания, наиболее эффективными приемами выступают:

- обучение в сотрудничестве;
- организация проектной деятельности, метод проектов;
- учебно-ролевая игра;
- организация дискуссий;
- ситуационный анализ (кейс-стади).

Вышеперечисленные приемы не являются единственными в рамках обсуждаемой темы, но наиболее полно соответствуют главной задаче – созданию креативной образовательной среды, развитию творческих способностей учащихся. По сути, любой прием, метод, упражнение можно креативно использовать, все зависит от желания и умения творца процесса обучения – педагога. В его умелых руках любое задание может представлять собой искусную загадку, способствующую не только развитию интеллектуальных знаний, умений и навыков, но и формированию творческого потенциала учащихся. Эффективность работы школы определяется тем, в какой мере учебно-воспитательный процесс обеспечивает развитие творческих способностей учащихся, готовит их к жизни в обществе. Таким образом, можно заключить, что творческие способности есть у каждого ребёнка. Это индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого. От того насколько они будут развиты, зависит творческий потенциал нашего общества, так как формирование творческой личности приобретает сегодня не только теоретический смысл, но и практический смысл. Знание педагогов, что подразумевается под творческими способностями учащихся, расширит границы их проявления у детей [10].

Литература

- 1 Бим И.Л. Теория и практика обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1996.
- 2 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2003.
- 3 Комаров С.В. Коммуникативный метод обучения иностранным языкам. – СПб.: КАРО, 2008.
- 4 Ушаков Д.В. Психолого-педагогические основы развития творческих способностей учащихся. – М.: ВЛАДОС, 2001.
- 5 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2000.
- 6 Иванова Н.И. Технологии интерактивного обучения в школе. – СПб.: Питер, 2009.
- 7 Сеница И.Е. Психология мотивации учащихся. – М.: Логос, 2006.
- 8 Фридман Л.М. Преподавание и обучение в школе. – СПб.: Питер, 2007.
- 9 Робертс К. Теория и методика преподавания иностранного языка. – СПб.: КАРО, 2010.
- 10 Кортаева Е.В. Современные образовательные технологии. – М.: Просвещение, 2012.

ҒТАМА 77.01

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ЖҮЙЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж. Әліпқожа

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіз мемлекет ретінде дамуы мен өркендеуі ұлттық мәдениет проблемаларына сөзсіз қызығушылық тудырды, отандық педагогикалық жұртшылықтың қазақтың ұлттық ойындары негізінде өскелең ұрпақты жан-жақты тәрбиелеу саласында жаһандық шешімдер қабылдау қажеттілігін түсінуін алдын ала анықтады. Сондықтан республикамыздың орта білім беру жүйесін реформалау, оның әдіснамалық құрамдас бөлігін жетілдіру және тиімді білім беру технологияларын іздеу бүгінгі таңда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда еліміздің әлеуметтік-экономикалық өмірінде болып жатқан өзгерістер білім мен тәрбие сапасына жаңа және жаңа талаптар қойып отыр. Тәрбие-отбасында пайда болатын, балабақшада, жалпы орта білім беруде, орта арнаулы оқу орнында және т.б. жалғасатын үздіксіз процесс.

Түйін сөздер: қазақ ұлттық ойындары, жүйе, ерекшеліктері, білім, тұлға.

Өскелең ұрпақ тәрбиеге, қоршаған әлем әсерінің әсеріне ұшырайды. Ол ересектердің өмірі мен қызметіне қызығушылық танытады. Ойын – бұл дамып келе жатқан тұлға үшін әрекет түрі, алған әсерлерді өңдеудің белгілі бір тәсілі. Ойын оның ойлауының, сезімталдығының, эмоционалдылығының, белсенділігінің көрнекі бейнелі бағытына сәйкес келеді.

Ойынның қуанышы – жаратылыстың, шығармашылықтың қуанышы. Ойындар балаларға қарым-қатынас, қозғалыс, еліктеу қажеттіліктерін қанағаттандырудан, күш-жігердің нәтижесінен, Тәуелсіздік пен қиялдың көрінісінен қуаныш сыйлайды. Ойынды барлық жағынан қуанышты болатындай етіп ұйымдастыру керек.

Н.К. Крупская ойынды баланың жан – жақты даму құралы ретінде қарастырды: ойын-айналасындағыларды тану тәсілі, сонымен бірге ол баланың физикалық және моральдық күштерін нығайтады, ұйымдастырушылық және көшбасшылық қабілеттерін, шығармашылығын дамытады, ұжымды біріктіреді.

Өз зерттеулерінде Крупская Н.К. ойынға күнделікті еңбекпен байланысты болды. Оның қорытындысы бойынша, балалар ересектер сияқты ойындар мен

еңбек арасында ешқандай шекараға ие емес; балалардағы жұмыс ойын сипатына ие, бұл балаларды біртіндеп еңбекке жетелейді.

Ойынды жас ұрпақтың дене тәрбиесі жүйесін ұйымдастырудың формасы ретінде түсіну келесі ережелерге негізделген:

1. Қазақ ұлттық ойыны жалпы білім беру міндеттерін шешуге арналған, мысалы: баланың адамгершілік, әлеуметтік – қасиеттерін қалыптастыру.

2. Қазақ ұлттық ойыны көркемөнерпаздық сипатқа ие болуы және педагогикалық басшылық дұрыс болған жағдайда осы бағытта барған сайын дами түсуі тиіс. Мұғалім оқушылардың бойында рөлге байланысты оң нақты қарым-қатынастар мен моральдық құнды қатынастарды қалыптастыруды қамтамасыз етуі керек.

3. Дене тәрбиесі жүйесін дамыту нысаны ретінде Қазақ ұлттық ойынының маңызды ерекшелігі оның білім беру қызметінің әртүрлі түрлеріне енуі болып табылады: оқу қызметі және ойын және т.б.

Ойын – ересектер балаларды тәрбиелеу, тәрбиелеу және оқыту мақсатында қолданатын балалар іс-әрекетінің бір түрі. Ойындарда балалар жеке тұлға ретінде дамиды, ойын барысында олардың өмірінің сәттілігіне, білім беру және еңбек қызметіне, басқалармен қарым-қатынасына жауапты психиканың жақтары қалыптасады.

Ойындағы балалардың ақыл-ой тәрбиесі. Ойын – бұл баланың практикалық іс-әрекетінің бір түрі және балалардың психикалық дамуына бағытталған жан-жақты білім беру құралы (бұл процесте олардың балалары белгілі бір дағдыларды игереді, жаңа білім алады, оларды бекітеді), мұнда оқу, танымдық тапсырмалар ойын тапсырмаларымен өзара байланысты.

Ойында ойлау, қабылдау, есте сақтау, сөйлеу тәсілдері қалыптасады – үйлесімді дамыған тұлғаны тәрбиелеуге әсер ететін негізгі психикалық процестер.

Балалардың ақыл-ой белсенділігінің қалыптасу деңгейі оның өмірлік белсенділігінің сипатымен, зияткерлік өмір сүру деңгейімен анықталады.

Если дети используют в игре все знания, приобретенные на занятиях дене шынықтыру, күнделікті өмірде (адамгершілік – этикалық, эстетикалық, экологиялық, қоғамдық бағдар, адамға қызмет ететін заттар мен машиналар туралы білім, адам еңбеккері және т.б.) ойын өзінің негізгі педагогикалық функциясын орындайды – оқушыларды жан-жақты тәрбиелеуге бағытталған дамушы қызметке айналады.

Ойындағы ережелерді игеру – бұл жалпыланған тәжірибе мен ережелерді игеру, бұл сөзсіз ақыл-ой дамуына ықпал етеді.

Адамгершілік тәрбиесі. Ойында оқушының ақыл-ой дамуы маңызды. Ойындағы ақыл-ой дамуы адамгершілік, эстетикалық, физикалық жағынан тығыз байланысты, бұл оқушыларға адамгершілік нормаларын жақсырақ басқаруға, қоршаған ортадағы сұлулықты көруге көмектеседі.

Қазақ ұлттық ойынын адамгершілік мазмұнмен байытудың негізгі жолы оқушыны қоғамдық өмір құбылыстарымен таныстыру және оларға оң көзқарасты тәрбиелеу арқылы жатыр. Үлгі ретінде ересек адамның бейнесіне

оқушыларға тән бағдар мұғалімге еліктеуге лайықты бейнені жасауға негіз береді.

Ойын мектеп оқушыларының бойында ерік-жігерді тәрбиелеу үшін өте маңызды: мақсат қоя білу, оны жүзеге асырудың құралдарын табу, қиындықтарды жеңу.

Ойын баланың санасын түсінуге және әсер етуге, оны жақсы істермен жаттығуға көмектеседі.

Ашық ойындар. Прогрессивті ғалымдар-педагогтар, психологтар, дәрігерлер, гигиенистер (Е.А. Покровский, Н.К. Крупская, А.С. Макаренко, А.П. Усова және басқалар) ойындардың маңыздылығын балалардың психикалық және физикалық дамуындағы сапалы өзгерістерге ықпал ететін, олардың жеке басының қалыптасуына жан-жақты әсер ететін іс-әрекет ретінде көтерді.

Ашық ойын, кез келген дидактикалық ойын сияқты, тәрбие мен оқытудың белгілі бір мақсаттарына жетуге бағытталған.

Ойынға қатысу балаларды кеңістікті шарлауға үйрету. Олардың әрекеттері сюжет пен ережелермен нақты анықталады, мұнда жүргізуші белгілі бір сигналдар арқылы ойын жағдайын өзгерте алады, бұл әр баладан лезде реакция мен жауап қайтаруды талап етеді.

Ойын жас ұрпақтың өзін-өзі тәрбиелеу, тану, кемелді тұлғаны дамыту қажеттілігін қанағаттандыру және дамыту мүмкіндігі бар.

Д.Б. Эльконин ойынның мотивациялық ерекшелігіне үлкен назар аударды және былай деп атап өтті: «ойындардың маңыздылығын баланың іс-әрекеттің жаңа мотивтері мен олармен байланысты міндеттердің пайда болуымен шектеуге болмайды. Ойынның мотивтердің жаңа психологиялық формасы пайда болуы маңызды. Дәл осы ойында формасы бар мотивтерден саналы тиімді боялған тікелей тілектерге, сана шегінде тұрған жалпыланған ниеттер түріндегі мотивтерге көшу жүреді [1]. Ересектердің өміріне эмоционалды түрде толыққанды ену, әлеуметтік функциялар мен адам қызметінің мағынасын ойын сияқты тиімді бөлу басқа әрекеттерде жоқ. Бұл баланың дамуы үшін рөлдік ойынның бірінші және негізгі мәні» [2].

Ойын дене тәрбиесі процесінде арнайы таңдалған жаттығулармен сабақтарда қалыптасқан моториканы дамыту, оларды жетілдіру, қарқынды физикалық әсер алу, денені нығайту және дамыту, физикалық, моральдық, ерік-жігер, ақыл-ой, интеллектуалдық қасиеттерді тәрбиелеу үшін қолданылады.

А. Усова ашық ойындарда балалардың бәсекелестік жағына деген қызығушылығы қалыптасатынын атап өтті – ептілік, жылдамдық, тапқырлық, дәлдік, батылдық, батылдық, ұйымшылдық және т.б. [3].

Ашық ойындарды ұйымдастыру нәтижеге ұмтылуды білдіреді. Ойынға қатысушы қозғалыс қажеттілігін қанағаттандырудан, ойындардың психологиялық-эмоционалды атмосферасынан, ойынға қатысушылармен қарым-қатынастан қуаныш сезінеді, ал ерекше моральдық және эмоционалды қанағаттану оң нәтижеге-жеңіске жетуге әкеледі.

Л.С. Выготский жеке тұлғаны дамыту процесінде ойынның рөлін нақтылай отырып, білім беру процесінде ол білім алушының барлық іс-әрекетін сiңiретiнiн атап өттi. «Мектеп жасында, – деп атап өттi Л.С. Выготский – ойын өлмейдi, бiрақ шындыққа енедi. Ол мектепте және еңбекте өзiнiң iшкi жалғасы бар» [4].

Л.С. Выготский ойынға қатысушы өзiнiң ақыл-ой және физикалық мүмкiндiктерiн толығымен жұмылдыратынын атап өттi: «ойын барысында балалар әрқашан өздерiнiң қазiргi жасынан жоғары, әдеттегi күнделiктi мiнез-құлқынан жоғары; олар ойында өздерiнен жоғары Бас сияқты. Конденсацияланған ойын үлкейткiш әйнектiң фокусындағыдай барлық даму тенденцияларын қамтиды; ойындағы бала өзiнiң әдеттегi мiнез-құлық деңгейiнен секiруге тырысады» [5].

Ойын қарым-қатынасы процесiнде бала қарым-қатынас тәжiрибесiн жинақтайды, өзiнiң мiнез-құлқын түсiндiрудi үйренедi, оны ойынның басқа қатысушыларымен үйлестiредi, iшкi еркiндiк дағдыларын меңгередi-кұрдастарымен өзара әрекеттесудi сақтау үшiн өзiнiң тiкелей тiлектерiн тежеп, өзiн-өзi басқару тәжiрибесiн жинақтайды [6].

Лесгафт П.Ф., Выготский Л.С. ойынға қатысушылардың мүмкiндiктерiн жұмылдыру туралы атап өттi: «ойын барысында барлық үйренген тәжiрибе жүйелi сабақтарда қолданылады, демек, ойында жасалған барлық қозғалыстар мен әрекеттер қатысушылардың күштерi мен қабiлеттерiне толық сәйкес келедi және мүмкiндiгiнше шеберлiк пен ептiлiкпен шығарылады».

Бұл тұжырым мұғалiмдердiң зерттеулерiмен расталады: Э.Я.Степаненкова, Д.И. Осокин, Н.Н. Килпио, А.И. Быкова, Л.И. Михайлова, Е.А. Тимофеева, Я. Лизане, М.М. Конторович және т.б., олар ашық ойындарды өткiзу әдiстемелерiн әзiрледi [7].

Этнограф А.А. Диваев қазақ халық ойындарын бiрiншi болып жинады, олардың тәрбиелiк және дамытушылық мақсатын жүйелеп, бағалады және балалардың сезiмдерiн жарқын ойлармен, қоршаған шындық туралы терең эмоциялармен қаруландыратын ойындардың тәрбиелiк рөлi туралы құнды педагогикалық ойларын бiлдiрдi, бұл танымдық процеске пайдалы әсер етедi [8].

Қазiргi уақытта Қазақстан Республикасында ежелгi мәдениеттiң жандануы тұрақты түрде жүрiп жатыр, халықтық ойындар болып табылатын ата-бабалар мұрасына бай халықтық мәдениеттегi ұлттық дәстүрлердiң тұрақты дамуы жүрiп жатыр. Қазақстан Республикасы көпұлтты, онда жүзден астам ұлт пен ұлыстың өкiлдерi тұрады.

Н.Ә. Назарбаев «XXI ғасырдың табалдырығында» атты кiтабында: «басқа ұлттық мәдениетке лайықты көзқараспен ғана нағыз азаматтық әлем болуы мүмкiн. Қазақтар орыс мәдениетiн терең игердi, бiрақ ең бай қазақ мәдениетi де Қазақстанда тұратын барлық этностар үшiн жетi мөрдiң артында құпия болып қалмауы тиiс» [105].

Ойын – бұл ең күрделi процесс. С.Л. Новоселова ойынды келесi түрлер мен түрлерге бөлудi ұсынады [9]:

1. Таныстыру ойыны ойын қызметін дамыту функциясын атқарады болып табылады. Мұғалім берілген үлгі бойынша оқушыға зат-аксессуардың көмегімен пәндік-ойын әрекетін ұсынады.

2. Дисплей ойыны объектіге тән іс-әрекеттер функциясын атқарады және объектінің ерекше қасиеттерін анықтауға бағытталған және осы объектінің көмегімен белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған әрекеттерге ауысады.

3. Сюжеттік, бейнелеу ойыны шартты түрде нысанды мақсатына қарай пайдалануды имитациялайды және оның психологиялық мазмұнын өзгертуге мүмкіндігі бар: мазмұны бойынша объективті болып қала отырып, баланың іс-әрекеті.

4. Рөлдік ойын еліктеу немесе оқыту негізінде қалыптасады, қатысушының тақырыпты тағайындауды түсінуінің арқасында ойындағы рөлдік мінез-құлық қабілетін дамытады, яғни объектімен немесе тұжырымдамамен мүмкін әрекеттерді практикалық игеру арқылы.

5. Рөлдік ойын қатысушыларға бұрын таныс адамдардың еңбек және әлеуметтік қатынастарын модельдеуге мүмкіндік береді.

Ойын қызметінің түрлері мен түрлері туралы ғылыми тұрғыдан ұсыну оқушылардың ойын іс-әрекетін әртүрлі жастағы топтардағы Қазақ ұлттық ойындарына бағыттау бойынша нақты, жүйеленген ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта мектеп мекемелерінің білім беру процесінде өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі ойынның рөлін арттыру мәселесін шешу маңызды.

Физиологиялық жүктеменің қарқындылығына сәйкес әртүрлі физикалық белсенділігі бар ойындарды ажыратуға болады: жоғары, орташа және төмен. Жоғары физикалық белсенділік жүгіру және секіру жаттығуларын орындауға немесе осы қозғалыстарды басқа физикалық жаттығулармен біріктіруге негізделген ойындарда беріледі. Мұнда ойынға қатысушылардың іс-әрекеттерінің реттілігін ескеру қажет. Дене жаттығуларын кезекпен орындау кезінде мотор тығыздығы төмен болады, демек, жалпы контекстегі қарқынды қозғалыстар аз физикалық жүктеме береді-мұндасыз «Соқыр теке», «Жип кесу», «Тұмак уру» және т.б. сияқты ұлттық ойындарды өткізе аласыз, мұнда жүктеме 6-8 қайталануымен жоғары болып саналады, олардың импульсі 145-165 соққыға жетеді минутына, орташа-жүрек соғу жиілігі минутына 125-135 соққы [10].

Дене белсенділігінің қарқындылығы бойынша ұлттық спорттық ойындар ерекшеленеді, онда таныс физикалық қозғалыстар орындалады, күрделі жағдайларда жаттығулар, мысалы, аяқтармен секіру, сөмкелермен жүгіру және т.б., олар ептілікті қажет етеді және көптеген көңілді және қуаныш сыйлайды.

Мектеп жасындағы балаларға арналған спорттық ойындарды педагогикалық жіктеудің әртүрлі формалары келесі белгілерге ие: күрделілік, пәндік, сюжеттік және т.б.

Ұлттық ашық ойындар келесі түрлерге бөлінеді: қарапайым және күрделі. Қарапайым ойындар сюжеттік және сюжеттік ойындарға бөлінеді.

Ұлттық сюжеттік ойындарда сюжеттік жоспар және бекітілген ережелер бар. Сюжет бізді қоршаған шындық құбылыстарын көрсете алады, мысалы: адамдардың еңбектегі әрекеттері, табиғат құбылыстары, құстар мен жануарлардың әдеттері мен қимылдары және т.б., ойындардағы әрекеттер дамушы сюжетке немесе ойын қатысушыларының рөліне байланысты болуы мүмкін. Ережелер ойынға қатысушылардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасын анықтайтын, ойынның барлық қатысушылары есеп беретін ойын ағымы мен жоспарын нақтылайтын әрекеттерді бастауды, жалғастыруды және тоқтатуды білдіреді.

Ұлттық сюжеттік ашық ойындар негізінен ұжымдық: үлкен топтар және шағын мүшелер топтары. Мұндай ойындар әр түрлі жастағы оқушылардың барлық топтарында қолданылады. Ұлттық сюжеттік ашық ойындар құстардың әңгімесі, қасқырлар, аюлар және т.б. сияқты өмірден немесе ертегілерден эпизодты ойын түрінде көрсетеді.

Ұлттық сюжетсіз ашық ойындарда алға қойылған міндеттерге қол жеткізуге әкелетін моторлық тапсырмалар бар, олар ойынға қатысушылардың ойын әрекеттерімен өзара байланысты ережелер мен рөлдердің болуымен сюжеттік ойындарға ұқсас қақпан ойындары, жүгіру ойындары сияқты ойындар. Тұзақ ойындары нақты мотор типті тапсырмалармен орындалады және ойынға қатысушылардан өзін-өзі анықтауды, батылдықты, жылдамдықты, көшбасшылықты, тапқырлықты, ептілікті, жер бедерін бағдарлауды талап етеді.

Сюжеттік емес ойындарда аксессуарларды қолдануға болады: таяқтар, доптар, арқандар және т.б.

Оқушылар үшін қазақтың ұлттық жылжымалы ойындарын талдау олардың саны 60-қа дейін жететінін көрсетеді, мұндай ойындарда арнайы спорттық жабдықтар мен спорттық ғимараттарды пайдалану талап етілмейді. Бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған ашық ойындар жеке -11 және ұжымдық -45 болып бөлінеді, сонымен қатар бұл ашық ойындар дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға және өмірге тән.

Қазақтың ұлттық ойындары балалардың дамуының кешенділігі мен жан-жақтылығының қасиетіне ие, олар жылдамдықты, ептілікті, дәлдікті, қимылдардың үйлесімділігін және т.б. дамытады, 10-12 жас аралығындағы балаларды баурап алатын ойындарда доп, тас, таяқ, ағаш, заттар және т.б. лақтыру элементтері болады, балаларда жылдамдық, күш, қозғалыс дәлдігі, қозғалыс дәлдігі және т.б. кең алаңдағы мақсат. Қатысушылардан іс-әрекетте бірізділікті талап ететін лақтыру элементтері бар ойындарға «Таяқпен ойна», «Қазан – доп», «Әуе таяқ», «Ұрма доп», «Лақтырып ұста» ойындары жатады.

Ойындағы қозғалыстың ең қарапайым және қол жетімді түрі-жүгіру, ол мазмұны бойынша ешқандай бейімделуді, ережелерді және бөлшектерге қол жеткізудің қарапайымдылығын қажет етпейді және тез моторлық реакцияны, өсіп келе жатқан ағзаны дамыта алатын өз күштеріне деген сенімділікті дамытады. зейінді шоғырландыру, ақыл-ой бағытын және қозғалысты үйлестіруді дамыту. Мұндай ойындарға: «Орнынды тап», «Ашқасқыр»,

«Жігітті қуу», Орамал тастау», «Қаппен секіру», «Секіріп от», «Үй артындағы ағаш», «Ала күшік», «Тұсау кесу», «Тырналар» және басқалары жатады.

Күш ойындарына күшпен күресу элементтері, өсіп келе жатқан ағзаның дамуын ынталандыратын қарсылық пен күшпен физикалық әрекеттер кіреді, олардың кейбіреулері әртүрлі күрес әдістерін қолданады. Дұрыс ұйымдастырылған және дұрыс қойылған білім беру және дамыту, педагогикалық мақсатпен мұндай ойындар жас ұрпақты жан-жақты дамытудың жақсы құралы болып табылады. «Атамарлату», «Текелер ұрысы», «Арқан тарту», «Кісі көтеру», «Жаяу көкпар», «Жаяу тыртыс», «Аяқ күрес», «Тартыс», «Сайыс» және т.б. сияқты ойындар күш, жылдамдық, ептілік, төзімділік пен тапқырлыққа тәрбиелейді. Бұл ұлттық спорттық ойындарда физикалық қозғалыстың негізгі түрі-жүгіру және күш күресі.

Жер бедеріне бағдарлауды дамытатын, өскелең ұрпақты қараңғыда кеңістікті бағдарлауға үйрететін есту, зейінді дамытатын, эмоциялар мен қабылдаулардың көлемін арттыратын, жылдам қозғалу қабілетін дамытатын ұлттық спорт ойындары: «Жіп кесу», «Соқыр теке», «Дауыс кімдікі», «Тұмақ ұру» ойындары ұру» және т.б. мұндай ойындардың міндеті балаларды біріктіру, тату балалар ұжымын құру, өзара көмек пен өзара түсіністік сезімін дамыту болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана. – Алматы: Рауан, 1996. – 261 с.

2 Заболтана В.В. К вопросу о значении игры для эмоционально–нравственного развития школьников с нормальным и нарушенным слухом // 10-е Царскосельские чтения: Международная научная конференция. 25-26 апреля 2006. Т. 7. – СПб., 2006. – С. 35-37.

3 История Казахстана. Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного направления общеобразовательных школ. Второе издание А.Т. Толеубаев, Ж.К. Касымбаев, М.К. Койгельдиев и др. – Алматы: Мектеп, 2010. – 240 с.

4 История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений. Под ред. А.И. Пискунова,– М., 2001.

5 Жарикбаев К.Б., Калиев С.К. Антология педагогической мысли Казахстана. – Алматы: Рауан, 1995. – С. 523.

6 Калиев С.К. Народная педагогика в казахском фольклоре. 1987.

7 Ключева М.А. Народные подвижные детские игры: опыт типологии. автореф. дис.... канд. Искусствоведения. – СПб., 2008.

ҒТАМР 14.29.01

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ АУТИСТІК СПЕКТР БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҰСАҚ ҚОЛ МОТОРИКАСЫН ДАМЫТУ

С. Мырзакерім

Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Р.Б. Баймухамет

Ғылыми жетекші, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада аутистік спектр бұзылысы бар балалардың ұсақ моторикасын дамыту мәселелері қарастырылды. Ұсақ моториканы дамыту баланың жалпы дамуының өте маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол жаңа туған кезден басталады, бала өз қолына қарауға тырысады және оларды басқаруға тырысады. Кейіннен сылдырмақтарды ұстауды, содан кейін қасық пен қаламды қолдануға үйренеді. Әртүрлі ойындар балаға жаңа дағдыларды меңгеруге көмектеседі – әртүрлі өлшемдегі және пішіндегі заттарды ұстап алу және оларды ұстау, екі нысанды біріктіру, ересектерден кейін қол қимылдарын қайталау, саусақтардың және қолдардың белсенді және сенімді қимылдарын үйрену. Сонымен қатар, ұсақ моториканы дамытуға арналған әрекеттер оған сенімді және тәуелсіз болуға көмектеседі.

Түйін сөздер: аутистік спектр бұзылысы бар балалар, ұсақ қол моторикасы, мектеп жасына дейінгі балалар, инновациялық әдістер, дәстүрлі техникалар, саусақ гимнастикасы.

Ұсақ моторика – бұл жүйке, бұлшықет және сүйек жүйелерінің үйлестірілген әрекеттерінің жиынтығы, көбінесе қолдар мен білектің және саусақтардың ұсақ және дәл қимылдарын жасау көру жүйесімен үйлеседі. Ұсақ моториканы дамыту саласы көптеген әртүрлі қозғалыстарды қамтиды: қарапайым қимылдардан, мысалы, заттарды ұстаудан бастап, адамның қолжазбасы тәуелді болатын өте кішкентай қозғалыстарға дейін. Ұсақ моторика маңызды! Ол сөйлеудің жан-жақты дамуына тікелей байланысты. Неліктен? Біздің миымыз жекелеген орталықтар белгілі бір операцияларға жауапты болатындай етіп жасалған. Қозғалыс дағдылары мен сөйлеуге жауап беретін ми орталықтары жақын жерде орналасқан және бір-бірімен тығыз әрекеттеседі.

Қолдың ұсақ моторикасын дамыта отырып, біз мидың осы бөліктерін және «көршілерін» белсендіреміз. Ал «көршілер» сөйлеудің дамуына жауап

береді. Осылайша, сөйлеуді дамыту және қолдың ұсақ моторикасын дамыту өзара байланысты. Саусақ моторикасының сөйлеу қызметімен байланысын балалар мен жасөспірімдер физиологиясы институтының ғылыми қызметкерлері растады. Қолдың ұсақ моторикасы тек сөйлеуге ғана емес, сонымен қатар зейін, ойлау, оптикалық-кеңістіктік қабылдау, қиял, бақылау, көру және моторлық есте сақтау, сөйлеу сияқты сананың жоғарғы жүйке әрекеттерімен өзара әрекеттеседі. Ұсақ моторикасының даму деңгейі баланың мектепке интеллектуалдық дайындығының көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ұсақ моторикасы жеткілікті дамыған бала (саусақтары қозғалмалы және епті) көп қиындықсыз сөйлеуді үйренеді, сөйлеуі дұрыс дамиды. Ол логикалық тұрғыдан пайымдай алады, оның есте сақтау қабілеті, зейіні дамыған, сөйлеген сөзінің бірізділігі дамыған болады. Моторлы дамуы төмен мектеп жасына дейінгі бала тез шаршағыш келеді.

Оның назары тез таралады, алаңдаушылық сезімі пайда болады. Оған жазуға байланысты тапсырмаларды орындау қиынға соғады (мысалы, фигураны салу). Болашақта бұл оқудағы қиындықтарға әкелуі мүмкін. Сондықтан саусақтар мен қолдар қозғалысының дұрыс және әдістемелік дамуы баланың жалпы сөйлеуін ынталандырады және әсіресе сөйлеу ақауларын түзетуге жақсы әсер етеді. Бұл жұмысты ерте бастау керек. Керісінше, сөйлеу кешеуілдеуі бар балалар саусақтарының ұсақ моторикасын нашар үйлестіреді. Ұсақ моториканы дамыту маңызды, өйткені баланың бүкіл болашақ өмірі қолдар мен саусақтардың дәл, үйлесімді қимылдарын қолдануды талап етеді, олар көптеген күнделікті және оқу әрекеттерін орындау үшін қажет: киіну, қасық, қарындаш ұстау, сурет салу және жазу, аяқ киімнің бауын байлау, түймелерді бекіту (және бұл жағдайда баланың мектепке дайындығы туралы айтып отырмыз).

Соңғы жылдары балалық аутизмге шалдыққан балалардың саны қалай артқанын бәріміз көріп жүрміз. АСБ балаларда саусақтар үйлесімді түрде әрекет етуі керек кезде кішкентай заттармен нақты әрекеттерді орындау қиын. АСБ баланың қиындықтары көбінесе бұлшықет тонусының тапшылығы немесе дұрыс бөлінбеуіне және қозғалыс механизмдеріндегі теңгерімсіздікке байланысты. Балаларды күнделікті өмірге икемдеуге қабілетсіздігі таң қалдырады, тіпті 6-7 жасқа дейін оларда өзін-өзі күтудің қарапайым әдеттері қалыптаспайды. Олар ешкімге еліктемейді және оларды тек өз қолдарымен әрекет ету арқылы, дағдының дайын түрін сырттан қою арқылы: дене қалпын, қарқынын, ырғағын, қимыл-қозғалыстарды үйлестіруді, іс-әрекеттің уақыт реттілігін үйретуге болады. Сондықтан АСБ бар мектеп жасына дейінгі балаларда ұсақ моториканы дамыту қажет: қол мен көз координациясының дәлдігі мен үйлестірілуі, қолдың икемділігі, ырғағы.

Мектепке жасына дейінгі балалар жалпы және ұсақ, әсіресе, ұсақ моториканы дамытудың қажеттілігі анықталды. Қозғалыс және моторикалық сапалар техникасы (жылдамдық, ептілік, беріктік, дәлдік, үйлесу), негізінен, психомоторлық кемшіліктері анықталды. Өзіне-өзі қызмет көрсету дағдылары, сурет салу, шығармашылық белсенділік, модельдеу, қолдану, дизайн,

дизайндағы техникалық дағдылар нашар қалыптасқан. Көптеген балалар қарындашты, щетканы қалай ұстау керектігін білмейді, қысымның күшін реттемейді және қайшыны қолдану қиындығы байқалады.

Моторика дағдыларын дамытудың басында балаларда жағымды эмоциялар тудыратын нысандарды пайдалану керек. Біртіндеп күрделі формаларға ауысу қажет. Балалардың қызығушылығын арттыру үшін тұрмыстық заттарды қолдануға болады (стандартты емес қарындаштар, киімдер, текстуралы материалдар, конустар, жарма, моншақтар). Бала күн сайын үйде көретін жарқын, үлкен заттардан бастаған дұрыс. Алдымен, балаға тақырыппен таныстырулар және түсіндірмелер жүргізу керек және содан кейін оны пайдалануға нұсқау беру керек.

Моториканың даму деңгейі балалардың интеллектуалды дамуының индикаторларының бірі болып табылады. Ұсақ моториканың даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, есте сақтау пен зейін соғұрлым жақсы болады. Мұғалімдер бірінші сыныпқа келген ұсақ моторика қиындықтары бар балалар кездестірген кезде жазу дағдыларын игеруде күрделі қиындықтарға тап болады. Жазу – бұл қолдың үйлестірілген қимылдарын жүзеге асыруды қамтитын күрделі шеберлік. Жазу әдістемесі қолдың кішкентай бұлшықеттерінің және бүкіл қолдың үйлесімді жұмысын, сондай-ақ көрнекі қабылдау және еркін қабылдауды қажет етеді.

Қолдың ұсақ моторикасын дамытады:

- белгілі бір реттілікпен қандай да бір қозғалыстарды орындау қажет болатын саусақтармен әртүрлі ойындар;
- салу, төгу, тесікке итеру және т.б. әрекеттер жүйесін қолдану;
- қарындашпен (фломастермен, қылқаламмен және т.б.) сурет салу;
- түймелерді түймелеу және ашу, киіндіру және шешіндіру және т.б.;
- пирамидаларды жинау, ұсақ бөлшектерді құрастыру, мозаика, есеп таяқшаларынан фигуралар салу;
- музыкалық аспаптармен ойнау;
- саусақ гимнастикасы.

Ұсақ қол моторикасын дамытудың дәстүрлі техникалары:

Киіну процесі, атап айтқанда аяқ киімнің бауын байлау және түймелерді бекіту АСБ бар балалардың ұсақ моторикасын тамаша дамытады. Бұл әрекеттер саусақтардың моторикасын бірте-бірте жетілдіреді және баланы тәуелсіздікке және өзіне-өзі қызмет етуге үйретеді. Баулармен стандартты манипуляцияларға шнурлы байлау, түйіндерді байлау және бауларға арналған садақтар кіреді. Бау үшін кәдімгі қуыршақ киімдері мен аяқ киімдерін, сондай-ақ арнайы ойыншықтарды пайдалануға болады. Балалар дүкендерінде бауға арналған түрлі ойындар бар. Дегенмен, аутистік спектр бұзылысы бар балалармен ойындар үшін аяқ киімнің бауында тораптар мен садақтарды байлау мүмкіндігін қажет ететін жағдайларды тікелей көрсететіндерін, яғни киім немесе аяқ киімді бейнелейтін ойыншықтарды таңдауды ұсынамыз. Бұл ойынға бала түсінетіндей мағына беруге және қалыптасқан дағдыны шынайы өмірге оңай ауыстыруға мүмкіндік береді. Мектеп жасына дейінгі балалардың жетекші

іс-әрекеті ойын болғандықтан, педагогтар АСБ бар мектеп жасына дейінгі балалардың моторикасын дамыту үшін ойындарды да пайдаланады. Балаларды әдетте саңылауларды тесу және шнурлар қызықтырады. Жіпке киім түйреуіштерін, жидектерді, мейіздерді, кептірілген өріктерді жіпке тізуге болады. Мұндай ойындарда бала саусақтарының қозғалысын үйлестіруді үйренеді және сонымен бірге заттардың түсі, пішіні және олардың қасиеттері туралы түсінік алады.

Жапсырғыш және мозаика.

АСБ бар балалар да мозаикамен немесе басқатырғыштармен ойнауға тартылады. Моторлық дағдыларды дамытуға арналған тағы бір қызықты ойын – жапсырғышы бар суреттер (липучка). Оларды үй жағдайында жасауға болады. Балаңызбен әртүрлі текстураның қалдықтарынан тұтас мозаика жасап ойнауға болады. Фонға жапсырғыш жолақтары тігіледі, содан кейін әртүрлі мата фигураларды біріктіреміз, оған жапсырғыштың екінші жартысын тігіп, суретті жасаймыз. АСБ бар балалар тек фигураларды фонға жабыстыру процесін ғана емес, сонымен бірге осымен бірге жүретін «ғажайып дыбысты» да ұнатады.

Жарма және макарон өнімдері.

АСБ бар балалар ойнағанды ұнатады: олар жармаларды саусақпен сипайды, түсі, пішіні бойынша сұрыптайды, жармалардан жасырылған кішкентай ойыншықтарды іздейді. Аутистік спектр бұзылысы бар балалардың ұсақ моторикасын дамыту үшін дәнді дақылдармен ойнау пайдалы. Балалар жарма өнімдеріне ерекше қызығушылық танытады, сондықтан оларға мұндай ойындар ұнайды. Жарманы құйып, оны қолмен ұстап немесе балаға ұстатып ойнатуға болады. Жарманы науаға шашып, саусақпен фигураларды салуға болады. Сонымен қатар, шашылған жармаға оюларды салуға болады. Болашақта балалар дәнді дақылдар мен тұқымдардан тұтас кескіндеме немесе қолөнер жасауға қабілетті болады.

Ұсақ қол моторикасын дамытуға арналған негізгі әдістердің бірі саусақ гимнастикасы болып табылады. С.Е. Гавринаның айтуынша, саусақ гимнастикасының арқасында бала түрлі сенсорлық әсерлерге ие болып, зейін және шоғырлану қабілеті дамиды. Бұдан басқа, мұндай гимнастика ересектер мен балалар арасындағы жақсы қарым-қатынасты қалыптастырады.

Саусақ гимнастикасының мақсаты – ұсақ сараланған мотор актілері мен қозғалыс іскерліктерін, ми жарты шарының жұмысын синхрондау, өзара іс-қимылды дамытуға бағытталған (есте сақтау, назар аудару, сөйлеу, ойлауды дамыту). Саусақ гимнастикасын келесі әдістермен жүргізуге болады:

- қол массажы;
- шағын шарлармен жаттығулар;
- саусақтармен ойындар.

Осы жердегі қол массажы пассивті гимнастиканың бір түрі болып табылады. Массаж жасаумен айналысу бұлшық ет жүйесіне жалпы әсер етеді, бұлшық еттердің тонусын, икемділігін және жиырылу қабілетін жоғарылатады.

Аутистік спектр бұзылысы бар балалардың ұсақ қол моторикасын дамыту тек белгіленген мектеп қабырғасына ғана емес, сондай-ақ, ұзартылған күн бойынша, үй жағдайында және серуендеу секілді баланың бос уақытында жүргізуге болатын үдеріс болып табылады. Сондықтанда, педагогтар мен атааналар зияты зақымдалған балалардың ұсақ моториканы қалыптастыру және дамыту жөніндегі жұмысты дұрыс ұйымдастыра алуы үшін С.Е. Гавринаның, Л.П.Савинаның, И.Е. Светлованың оқу-әдістемелік материалдары негізінде әдістемелік ұсынымдар жасалған болатын. Оларға тоқталып кететін болсақ, бірінші педагог маманына ұсынылатын тізім:

Техникалық талаптарды сақтау. Балалардың санына және жасына сәйкес тегіс бетті үстелдер, парталар, көрнекілік құралдар, оқу материалдары мен әдістемелік әдебиеттерге арналған сөрелер, балалардың жас ерекшелігіне сәйкес тақта болуы қажет. Ұсақ қол моторикасын түзету мен дамытуға арналған арнайы материалдар мен көнекі құралдардың болуы маңызды. Мәліметтерді игерудегі қолжеткілімділік. Білім алушылардың жас ерекшелігін, даму деңгейін, жеке тәжірибесі мен бұрын игерген дағды, біліктіліктерін ескере отырып тапсырма беру.

Көрнекіліктің әртүрлігі. Пайдаланылатын көрнекіліктер тек қана баланың ұсақ қол моторикасын дамытуға бағытталып қана қоймай, сонымен қатар ойлау, зейін, қиял секілді таным үдерісін қамту керек. Аталған таным процестерінің дамуы сәйкесінше ұсақ қол моторикасын дамуын жеңілдетіп, тез жүзеге асуна көмектеседі. Осындай көрнекілік түрлері жоғарыда айтылып өткен болатын.

Педагогикалық әдептің сақталуы. Яғни, педагогтың жеке үлгісі. Егерде, мектепке дейінгі балалардың еліктейтін, үлгі алатын адамы үй жағдайында атаанасы болса, білім беру ортасында мұғалім болып табылады. Сондықтанда, мұғалімнің сабақта, сабақтан тыс уақытта өзін өзі ұстауы, сабақты өткізуі мен сөйлеуі анық, нақты болуы қажет.

Стимулдау жүйесін қолдану. Баланың әрбір көрсеткішін мақтау, мадақтау қажет. Оны әртүрлі түрде ұйымдастыруға болады: мақұлдау, ауызша және жазбаша алғыс айту, марапаттау, сенім білдіру, қамқорлық пен көңіл бөлу.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Строгонова И.А. Дошкольное образование, развитие мелкой моторики у ребенка. – М: Эксмо, 2011.
- 2 Плутаева Е., Лосев П. Развитие мелкой моторики у детей 5-7 лет. Е.Плутаева, П.Лосев // Дошкольное воспитание. – 2005.
- 3 Светлова И.Е. Развиваем мелкую моторику и координацию движений рук. – М., 2010. – 56 с.
- 4 Моурлот Л.И. Развитие ручной и пальцевой моторики у детей дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие. – Самара: СГПУ, 2007. – 122 с.

5 Бабина Н.Н. Формирование мелкой моторики у обучающихся во внеурочной деятельности. Курсовая работа. – Екатеринбург, 2021.

6 Ермакова И.А. Развиваем мелкую моторику у малышей. – СПб: Изд.дом «Литера», 2011.

ГТАМР 15.21.31

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ АУТИСТІК СПЕКТРІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРҒА ОҢАЛТУ ЖАҒДАЙЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Ш. Еркінқызы

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан күрделі өзгерістерге байланысты әрбір жасты жеке тұлға ретінде дамыту үшін оның психикалық даму ерекшеліктерін ескеріп, әр адамға берілген мүмкіндіктерді толық пайдалану қажет. Бұл аутизм спектрі бұзылған балалардың бала бақшаға психологиялық дайындығына, сондай-ақ олардың қай жаста және соған сәйкес қалай оқытылатынына байланысты. Бұл жас диапазоны оқыту стиліне байланысты тарылуы немесе кеңейтілуі мүмкін. Оқытудың неғұрлым жетілдірілген әдістері психологиялық дамуды жылдамдатады.

Біз өз зерттеуімізде проективті әдістер арқылы АСБ бар балалардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін зерттеу барысында тек психодиагностикалық қана емес, сонымен қатар проективті әдістердің психологиялық тұрғыдан дамытуға, түзетуге жалпылай түрде мүмкіндік беретіндігін, яғни оның комплементарлық қасиетін дәлелдеуге талпынысын зерттедік.

Түйін сөздер: психология, аутистік спектр, проективті әдіс, оңалту, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.

Бүгінгі таңда білім беру ұжымы «қолайсыз» балаларды оқу үдерісінен шығаруға тырысатын немесе ТҚҚ бар балалардың қатысуын қатаң шектейтін жағдайлар кең таралған.

Мәселенің шешімі көбінесе зияткерлік қабілеттеріне бейімделген арнайы оқу бағдарламасы бар АСБ бар балаларды үйде оқытуға көшкен тәрбиешілерде кездеседі. Себебі, үйдегі қалыпты жағдай балалардың оқу мүмкіндіктерін толық пайдалануға мүмкіндік береді деген қате пікір. Тәжірибе көрсеткендей, үйде жеке оқыту оң нәтиже бермейді, өйткені ол өз бетінше білім алуға ықпал етпейді. АСБ бар балалардың әлеуметтік дамуы қажет. Мұндай бала үшін білім мен дағдыларды меңгеру ғана емес, сонымен қатар басқа адамдармен қарым-қатынас жасау және нақты жағдайларда білімді кәсіби түрде пайдалану мүмкіндігін жасау маңызды [1].

Зерттеу ұсынымдарының мақсаты – жалпы білім беретін бала бақшада

ТҚҚ бар балалармен психологиялық-ағарту жұмысын күтілетін оң нәтижеге бағытталған кешенді түрде, әсіресе оңтайлы дамуға, әлеуметтенуге, сапаға бағытталған кешенді түрде ұйымдастыру ерекшеліктерін ашу, білім беру.

Психологиялық зерттеу тәжірибесінде жеке тұлғаның ерекшеліктерін анықтауға бағытталған әдістемелердің кең жиынтығы қолданылады. Олардың басым көпшілігі жеке тұлғаны зерттеудің жобалық әдісіне жатады.

АСБ бар балалардың тұлғалық қасиеттерін анықтау үшін келесі әдістемелер таңдап алынды:

1. Дж. Буко ұсынған «Үй – Ағаш – Адам» тесті.
2. М.З. Дукаревич ұсынған «Өмірдегі жоқ жануар» тесті.
3. Г.Т. Хоментаскас ұсынған «Отбасы суреті».

Осы әдістер қатарының көмегімен балабақша жасындағы АСБ бар балалардың келесідей тұлғалық қасиеттері зерттелді: қорғамсыз, мазасыздану, өз-өзіне сенімсіздік, толыққанды емес сезім, өшпенділік, фрустрация, қарым-қатынас кезінде қиындық туындайтын сезім, депрессивтілік, негативизм, алаңдаушылық, экстраверсия, интроверсия, қарым-қатынасқа қанағаттанбаушылық, агрессия, сенімділік, сенімсіздік, өзін-өзі жоғары бағалау, өзін-өзі төмен бағалау, өзін-өзі бағалаудың тепе-теңдігі, білуге құмарлығы, үстемділікке ұмтылу, көпшілдік, адекваттылығы.

ТҚҚ бар балалар кішігірім сәтсіздіктер мен кедергілерге тап болған кезде оқу үдерісін ұйымдастыруда үлкен қиындықтарға тап болады және бұл жағдайда ТҚҚ бар балалардың мінез-құлық белгілері мазасызданумен, дүрбелеңмен, әрекетсіздікпен сипатталады. Егер тәрбиеші балаға жаңа тапсырманы орындауға көмектессе, ол тапсырманы орындай алатынына сенімді болады [2].

Жеке тұлғаның ерекшеліктерін тікелей бақылау үшін қолайлығы төмендігіне қызмет ететін олардың жалпы әдістемелік тәсілі ретінде стимулдық материалдың белгісіздік принципі («Рене Жиля» әдістемесі, «Баспалдақ» әдісі) немесе тапсырмаға байланысты нұсқаулықтар болып табылады («Үй-Ағаш-Адам», «Өмірдегі жоқ жануар», «Отбасы суреті» тесттер). Белгісіздік жағдайында респондент өзінің «мен» дегенін, яғни өзінің ішкі әлемінің ерекшеліктері мен жеке бас күйзелісін барынша еркін білдіретіндігі болжанған. Тәжірибе өткізушінің міндеті – респондентке арналған «жобаны» жеңілдету. Осы мақсатпен ол респондентке тілектестігін, бағалау қатынасы толығымен болмаған жағдайдағы оның жұмыс нәтижесіне қызығушылық танытатынын білдіруі қажет.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған жалпы білім беретін балабақшаның негізгі қызметі – ТБД бар әрбір баланың оң әлеуметтік бейімделуін дамытуға, оқу дағдыларын қалыптастыруға, балалардың оқу бағдарламасын меңгеруіне ерекше жағдай жасау. Топтық жұмыс әдістері нәтижеге жету үшін қажет. Әртүрлі оқу орындарында бұл топтың құрамы әртүрлі болуы мүмкін, бірақ мұндай тәжірибені топтық тәсілсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Тәрбиешілердің, мұғалімдердің, менеджерлердің, көмекші мамандардың (педагог-психолог, логопед т.б.) өзара әрекеті бірден

орындалмайды және әрқашан топ болып қалады, сондықтан әрбір маман өзінің нақты міндеттерін жасайды. Дегенмен, балабақшаның бұл бағыттағы жұмысын балаларды оқу-тәрбие процесіне тартудың жалпы және жан-жақты мақсаттарын белгілемейінше табысты деп есептеу мүмкін емес [3].

АСБ бар балалар тұлғасы мен санасының дамуы, қарқынды жүретін ерекше құнды, қайталанбас кезең. АСБ бар балалар – үздіксіз тұлғалық дамуды сипаттайтын алғашқы баспалдағы, қиын да жауапты жұмыс. АСБ бар балаларға белгілі бір білім беріп қана қоймай, мінез-құлқының дұрыс қалыптасуына ықпалын тигізеді. Біз бұл зерттеуде АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерінің олардың жалпы психологиялық дамуына сәйкес сипатталып, түсіндірілетінін қарастырдық.

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап қазіргі кезге дейін көптеген проективті әдістер өңделуде. Жаңа, сонымен қатар ескі әдістемелер даму үстінде. Проективті әдістерді жүргізудің түпнұсқалық түрлері ұсынылуда, нәтижелерді өңдеу принципіне толықтырулар мен түзетулер енгізілуде. Бірақ олардың ішінде ең кең етек алғаны проективті әдіс түрінің негізгісі болып табылатын – суреттер.

Балабақшада АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерін анықтауда суреттік тесттерді қолдану проекция принципіне негізделген [4].

Балабақша жасындағы балалар қандай да бір объектіні бейнелей отырып еріксіз, кейде тіпті саналы түрде оған өзінің қатынасын жеткізеді. Сурет – бейнелермен берілетін мәлімет. Диагностикалық зерттеу жүргізетін психологтың міндеті – суреттің мәнін ашып, зерттеушінің не айтқысы келгенін түсіну. Суреттерді диагностикалауда қолдану өте маңызды, олар біріншіден, адамның саналы емес керісінше санасыз импульстерін, уайымдарын бейнелейді. Сондықтан да суреттік тесттерді «жасанды» ету қиынға соғады, себебі өзінің шын болмысынды суретке өзгеше етіп түсіру мүмкін емес.

Проективті тесттер, суреттік әдістемелер көп мәлімет береді, яғни төменгі сынып АСБ бар балалардың көптеген психологиялық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Олар оңай жүргізіледі, аз уақыт алады және қарындаш пен қағаздан басқа арнайы материалдарды талап етпейді.

Көптеген өзге тесттерге қарағанда проективті әдістер өзінің диагностикалық маңызын жоймай, бірнеше рет қолданылуы мүмкін. Бұл суретті АСБ бар балалардың психикалық дамуының барысын ұзақ уақыт бақылау мен олардың жағдайларының динамикасын басқару үшін қолдануға мүмкіндік береді.

Ғылыми-теориялық зерттеу материалдары көрсеткендей, суретті психологиялық талдау арқылы бала тұлғасының ерекшеліктерін сипаттау толымды болады. Сонымен қатар, әдебиеттерге жасалған талдау проективті әдістерден алынған мәліметтер психология ғылымында әрқашан мақсат-бағдарлы түрде психодиагностика тәжірибесінде қолданылғандығын және қолданыста екендігін көрсетті. Сондықтан біз өз зерттеуімізде АСБ бар балалардың бойындағы тұлғалық ерекшеліктерін анықтау мақсатында осы проективті әдістерді қолдануға теориялық негіздің және тәжірибенің бар

екендігіне көз жеткіздік.

Біздің зерттеудің теориялық бөлімінен АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерін дамытудың және психологиялық түзетудің бірден–бір құралы проективті әдістер болатындығын психология ғылымында теориялық тұрғыдан негізделгендігін көруге болады. Біздің әдебиетке жасаған талдауымыз проективті әдістерде психологқа анықтау, дамыту және түзету мақсатында қолдануына лайық «белгілер» болатындығын ашты. Сонда, проективті әдістер психологиялық дамуды талдау мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар, АСБ бар балалардың жан-дүниесін, оның өмірде қалай бағдарланатынын және әлеуметтену сипатын тұтастай терең түсінуге ықпал етеді. Сондықтан проективті әдістерді комплементарлық сипатта болатындығын бірінші тарауда теориялық қырынан негіздедік.

Зерттеудің теориялық негіздемесіне орайластырып, АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған проективті-әдістімелерді таңдап, негіздеу арқылы біз өз эксперименттік жұмысымыздың бағдарын айқындап алдық. Біздің эксперименттік зерттеу психологиялық диагностика әдісі (проективті әдістер) арқылы АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерін анықтау; АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктеріндегі бар жағымсыз қасиеттерін азайту үшін проективті әдістерді (жаттығулар, дамыту сабақтары арқылы) жүргізу бойынша түзету – дамыту жұмыстары жүзеге асыру; АСБ бар балалардың диагностикалық зерттеуден алынған нәтижелер мен түзету жұмыстарынан кейін алынған нәтижелерді салыстырмалы түрде көрсету; АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерінің жағымсыз қасиеттерін түзетуге арналған психологиялық-педагогикалық ұсыныстарды құру жұмыстарын сатылып жүргізумен анықталады [5].

Зерттеуге қатысқан АСБ бар балалардың суреттерін талдауда олардың мазмұнына, түсіне, формасына, композициясына, көлеміне ерекше зейін аударылады. АСБ бар балаларда салған суреттерінде олардың бастарынан өткен оқиғалары, әр түрлі уайымдар орын алатындығы айқындалды. Проективті әдістер арқылы АСБ бар балалардың тұлғалық ерекшеліктерін оқитын сыныптарына байланысты зерттеу барысында сурет салу іс-әрекетіне қатысты олардың тұлғасын құрайтын түрлі сапалардың жағымды және жағымсыз сипаттары кешенді анықталды. Пәнаралық топ жалпы құндылықты бағдарлармен, білім беру үдерісінің барлық қатысушыларымен жұмыс жасауда бірыңғай философиялық және әдіснамалық көзқараспен, бір-біріне кәсіби және жеке көмек көрсетумен, мамандардың бала мен оның отбасына жақындаудағы кәсіби ұстанымдары мен білімдерінің өзара толықтыруымен, олардың жұмыстың әр түрлі кезеңдеріндегі тығыз ынтымақтастығымен ерекшеленеді. Пәнаралық топқа ТҚҚ бар балалардың үлгерімі, оның даму динамикасы, жұмыста және қиын жағдайларда әрекетті үйлестіру, кәсіби қоғамдастықты жақсы ұйымдастыру және бейімдеу үшін жағдай жасау туралы нақты ақпарат қажет, онда барлық мамандар жұмыс істейді. белсенді қатысты. ТҚҚ бар балаларды тәрбиелеу және әлеуметтендіру балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсететін пәнаралық мамандардың толыққанды және

бастапқы қатысушылары болып табылады. Сонымен қатар барлық мамандардың өзара әрекетінің негізгі формасы балабақшадағы психологиялық-педагогикалық көмек болып табылады.

Сонымен, бұл зерттеуде психологияда психодиагностикалық құрал ретінде кеңінен қолданылып жүрген проекциялық әдістер ТҚҚ бар балалардың жеке басын зерттеудің жан-жақты психодиагностикалық құралы болады деген болжамымыз теориялық тұрғыдан негізделген және эксперименталды түрде дәлелденді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Мырзатаева Б.П. Кіші мектеп оқушыларының психологиясы: Оқу құралы. – Алматы, SA PrintService баспаханасы, 2008. – 111 б.

2 Ерсарина А.К., Жангельдинова З.Б., Айтжанова Р.К. Аутизмді балаларға арналған арнайы дамыту бағдарламасы. – Алматы, ТП ҰҒПО, 2020. – 169 б.

3 Жантیکеев С.К., Сағадатова А.Х., Жумадилова А.А., Баранбаева А.С. Аутизм спектрінің бұзылысы бар балалармен түзету жұмыстары бойынша әдістемелік ұсыныстар. – «Тұран-Астана» университеті. – 2023. – 79 б.

4 Беттельхейм Б. Пустая крепость. Детский аутизм и рождение Я. – М: Академический проект: Традиция, 2004. – 784 с.

5 Симашкова Н.В. Расстройства аутистического спектра у детей. – М.: Авторская Академия, 2013. – 264 с.

6 Морозов С.А. Современные подходы к коррекции детского аутизма. Обзор и комментарии. – М.: Добрый век, 2010. – 102 с.

ГТАМР 14.23.05

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМУ

А.С. Душанова

Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

М.Қ. Жазықова

*Ғылыми жетекші, п.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ.*

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық құзіреттілігін дамыту мәселесі қарастырылған. Мектепке дейінгі балалық – бұл өзін адам қоғамының мүшесі ретінде түсінуден бастап, жүйелі оқуға дейінгі кезең. Мектепке дейінгі балалардың бойында қоршаған ортаға қызығушылық білдіруге, экологиялық білімді меңгертуге танымдық құзіреттілікті қалыптастыру басым бағыттарының бірі болып табылады. Мақалада танымдық құзіреттілік терминінің зерттелуі және танымдық құзіреттіліктің құрылымы ашылып көрсетілген.

Түйін сөздер: мектеп жасына дейінгі бала, мектеп жасына дейінгі даму, таным, танымдық құзіреттілік.

Ғылыми-техникалық революцияның, компьютерлік технологияның дамуымен, әртүрлі ақпарат көздерінің пайда болуымен және оның ағынының үнемі ұлғаюымен заманауи адам мобильді және қоршаған ортаға оңай бейімделуді қажет етеді. Бағдарлау мен бейімделу сәтті болуы үшін мектепке дейінгі жастан бастап танымдық іс-әрекет әдістерін тағайындап, танымдық дағдыларды дамыту қажет.

Швейцариялық психолог Ж. Пиаже интеллект арқылы жүзеге асырылатын таным шындықтың статикалық көшірмесі емес деп есептейді. Объектіні тану – оған әсер ету, динамикалық түрде жаңғырту дегенді білдіреді, сондықтан интеллекттің мәні оның белсенді табиғатында болып табылады. Американдық психолог және педагог Дж.Бруннер де осыған ұқсас көзқарасты ұстанады: таным дүниені қарапайым көшіру немесе көрсету емес, оның моделін белсенді түрде құру, ол тек ішінара және мезгіл-мезгіл сырттан келетін ақпаратпен корреляция жасалынады. Осыған ұқсас ойды орыс ғалымы Н.М.Амосов айта өтеді: білімнің бәрі модельдеу. Демек, адам өз білімі туралы айтқанда, бұл оның ми қыртысында жүйке жасушаларының арасында танымдық модель ұсынылған байланыстардың орнатылғанын көрсетеді.

Мектепке дейінгі жас – адамның жеке басының дамуындағы ерекше кезең, онда қоршаған әлемді белсенді түрде тану – таным жүзеге асады. Баланың танымдық әрекеті кезінде дүниенің бастапқы бейнесінің пайда болуы жүреді. Баланың таным процесі ересек адамның таным процесінен ерекшеленеді. Ересек адам әлемді ақыл-ойымен, ал кішкентай балалар эмоциямен және сезіммен түсінеді. Т.И. Гризик айтуынша, дүние бейнесі үш құрамдас бөліктен тұратын когнитивтік саланың даму процесінде қалыптасады:

– когнитивтік процестер (қабылдау, зейін, есте сақтау, қиял, ойлау, интеллект, сөйлеу);

– ақпарат (адамзаттың дүниені тану жолында жинақтаған тәжірибесі мен жетістіктері);

– дүниеге қатынасы (әлемнің жеке заттарына, құбылыстары мен оқиғаларына эмоционалды реакция).

Көптеген зерттеушілер мектеп жасына дейінгі баланың когнитивті дамуы эволюциялық процесс ретінде мынадай кезеңдерден өтетінін анықтады: қызығу, ізденімпаздық, танымдық қызығушылық, танымдық белсенділік (Л.В.Трубайчук, Т.И. Шамова, Г.И. Щукина, т.б.). Осылайша, қызығу кезеңінде бала объектінің өзінің қызықтылығымен, жарықтығымен және әдеттен тыс болуымен байланысты бастапқы бағдарға ғана қанағаттанады.

Қызығушылық – мектеп жасына дейінгі баланың бастапқыда көрген және қабылдаған нәрселерінің шегінен шығуға ұмтылуымен сипатталатын тұлғаның құнды күйі, дүниеге белсенді көзқарасы. Бұл кезеңде таңдану, оқудан қуаныш, ләззат алу және әрекетке қанағаттану секілді эмоциялар пайда болады. Американдық психолог Бертон Уайт «... кейінгі даму үшін мүддесіз қызығушылықтан іргелі ештеңе жоқ» деп есептейді [1].

Танымдық дамудың келесі кезеңі – танымдық қызығушылықтың жоғарылауымен, танылатын объектіге нақты таңдамалы бағдармен, құнды мотивациямен сипатталады, онда когнитивтік мотивтер басты орын алады. Когнитивті іс-әрекеттің белгілі бір объектісі мен нәтижесі бар: оның объектісі баланың назары бағытталған объектідегі ақпарат, ал оның нәтижесі объектінің қасиеттерін, олардың бейнесін бейнелеу болып табылады. Танымдық қызығушылық мектеп жасына дейінгі баланың маңызды қатынастарға, байланыстарға және шындықты меңгеру үлгілеріне енуіне ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық дамуының жоғары деңгейінің критерийі – танымдық белсенділіктің болуы, оның дамуының негізі танымдық әрекеттің тұтас актісі болып табылады. Танымдық әрекеттің қайнар көзі – танымдық қажеттілік, ал бұл қажеттілікті қанағаттандыру процесі белгісізді анықтауға, ашуға және оны сіңіруге бағытталған ізденіс ретінде жүзеге асады. М.И. Лисина, танымдық белсенділік – танымдық әрекетке дайындық жағдайы, әрекеттен бұрын болатын және оны тудыратын күй деп есептейді [4].

Танымдық іс-әрекет барысында мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық дағдылары қалыптасады. А.В. Усова пікіріне сәйкес жалпы алғанда,

танымдық дағдылар деп ол арқылы адам өз бетінше білімді меңгеруі болып табылады.

Танымдық дағдылар көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеушілер С.Г. Воровщиков, Н.А. Лошкарева, Т.Н. Коренякина, Д.В. Татьянченко, О.В. Шпак, О.В. Щелкунов танымдық дағдылар ретінде мыналарды қарастырады: талдау, синтездеу, абстракциялау, салыстыру, жалпылау, жіктеу, жүйелеу, аналогиялар жасау, қорытынды жасау.

Жоғарыда аталған дағдылармен қатар С.Г. Воровщиков пен Д.В.Татьянченко ақпарат көзі ретінде нақты объектілермен жұмыс істеу қабілетін көрсетеді (модельдеу дағдылары). Бұл модельдеу дағдыларын меңгеру нақты объектінің қалай құрылымдалғанын, оның құрылымы қандай екенін, оның негізгі қасиеттерін, даму принциптерін және қоршаған объектілермен өзара әрекеттесуін тиімдірек түсінуге мүмкіндік беретінімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, модель кейде зерттелетін объект туралы ақпараттың жалғыз мүмкін көзі болып табылады.

Ғылыми терминдердің педагогикалық сөздігінде келесі танымдық дағдылар тізбеленген: талдау, жинақтау және жалпылау нәтижесінде негізгі, маңызды және қосымшаны бөліп көрсете білу; таныс объектіде жаңа нәрсені көру мүмкіндігі; өнімділік нәтижелерін болжау мүмкіндігі; өз бетінше мақсат қою және тапсырманы құрастыру, өз іс-әрекетін жоспарлау, өзін-өзі бақылау және орындалған жұмысқа өзін-өзі бағалау қабілеті; өз пікірлері мен көзқарастарын тұжырымдай білу.

Мектеп жасына дейінгі балаларға қатысты Беларусь ғалымдары Я.Л.Коломинский мен Е.А. Панко жалпыланған танымдық дағдылардың негізі мектепке дейінгі жаста пайда болатынын атап өтті. Оларға мыналар жатады:

- тыңдау және есту қабілеті, оқу тапсырмасын орындау кезінде мұғалімнің нұсқауларын орындау;
- оқу материалын түсіну, ондағы негізгі нәрсені бөліп көрсету, оқу ақпаратын ұтымды есте сақтау қабілеті;
- қоршаған шындықтың объектілері мен құбылыстарындағы анықталған байланыстар мен тәуелділіктерді модельдеу, модельдеудің қарапайым әдістерін қолдану қабілеті;
- өз іс-әрекетін және оның нәтижелерін бақылау және өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру, мұғалім белгілеген критерийлер бойынша бағалау;
- тәрбиелік және ұйымдастырушылық қабілеті [2].

Зерттеушілер С.Е. Анфисова, И.В. Груздова, О.В. Дыбина, А.Ю. Кузина қарым-қатынаста қажетті ақпаратты ала білу сияқты танымдық дағдыларды ажыратады; белгілі бір ақпарат көздерін шарлау қабілеті, алынған ақпараттан қорытынды жасай білу, өзінің іс-әрекеті үшін сол немесе басқа ақпараттың қажеттілігін түсіну қабілеті, қызықтыратын тақырып бойынша сұрақ қоя білу, ақпарат ала білуде белгілі бір көздерді пайдалану; себеп-салдар байланысын орнату қабілеті, түрлендіру әдістерін қолдана білу (форманың, өлшемнің, қайта құру функцияларының өзгеруі, аналогиялар және т.б.). Ғалымдар 5-7 жастағы балада бұл дағдылар болуы керек деп санайды [5].

В.В. Щетининаның пікірінше, мектеп жасына дейінгі балалардың таным процесі – бұл бұрыннан ашылған шындықты (білім түрінде көрсетілген адамзаттың жалпылама тәжірибесі) меңгеру жолы. Танымдық белсенділік пен белсенділіктің арқасында бала ойындық, өнімді іс-әрекетте және ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынаста заттармен практикалық, тиімді қарым-қатынасқа түседі. Қазіргі түсінікте мәдениетті балаға тікелей және бір мағыналы беру мүмкін емес, оны меңгеру кезінде ол бір мезгілде жасампаздыққа – мәдени шығармашылыққа қатысады; «Мәдениет әлемінде «өскен» бала әлеуметтік тәжірибені игеруге ғана емес, сонымен бірге түрлендіруге бағытталған алдын ала зерттеу, шығармашылық іс-әрекеттерді жүзеге асырады [3].

Осылайша, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында дұрыс ұйымдастырылған тәрбие жұмыс мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық саласын қалыптастыру және танымдық дағдыларын дамыту мәселесін шешуге көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 White, B.L. The first three years of life / B.L. White. – Prentice-Hall, 1975.
- 2 Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Алты жастағы балалардың психологиясы: Оқу құралы. Універсітэцкае, 1999. – 316 б.
- 3 Кудрявцев В.Т. Баланың психикалық дамуының креативті тенденциялары // В.В.Давыдовты еске алуға арналған алғашқы оқулар. «Эксперимент» педагогикалық орталығы, 1999.
- 4 Лисина М.И. Қарым-қатынаста бала тұлғасын қалыптастыру. – СПб.: Питер, 2009. – 320 б.
- 5 Мектеп жасына дейінгі балалардың құзыреттіліктерінің педагогикалық диагностикасы. 5-7 жастағы балалармен жұмыс істеуге арналған / ред. О.В. Дыбина. – М.: Мозаика-Синтез, 2008. – 64 б.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕП КУРСЫН ОҚЫТУДА 3D МОДЕЛДЕУДІҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ 3D МОДЕЛДЕУГЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛАР

Ә.К. Пернебаев

Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Бұл мақалада физиканы оқытуда 3D моделдеудің маңызы және 3D моделдеуге арналған бағдарламалардың түрлері жайлы айтылған. Цифрлық технологияның қарқынды даму кезеңінде 3D моделдеуге арналған оқу жүйесінде қолдану тиімді болып табылады. Себебі, физикалық құбылыстарды 3D моделдеу арқылы біз білім алушыларға физикалық заңдылықтарды жеіел түсіндіре аламыз, әрі бұл түрде берілген ақпаратты есте сақтауда жеңіл болады. 3D модельдеу-бұл керемет даму перспективалары мен кең қолдану саласы бар ғылымның ерекше бағыты. Бұл профильді бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып, объектілерді үш өлшемді визуализациялаумен байланысты компьютерлік графиканың арнайы бөлімі. Яғни, мұндай модельдеу процесінде пайдаланушылар әртүрлі бағыттар үшін көлемді суреттер жасайды.

Түйін сөздер: 3D модельдеу, модельдеу, физикалық құбылыстар, физикалық құбылыстарды модельдеу, 3D модельдеуге арналған бағдарламалар.

3D модельдеу мектеп курстарында оқытудың инновациялық тәсілдерін ұсына отырып, заманауи білім беру процесінде маңызды рөл атқарады. Бұл технологияны оқу бағдарламаларына енгізу оқушылардың визуалды және кеңістіктік хабардарлығын арттыру арқылы күрделі ұғымдар мен құбылыстарды тереңірек түсінуге ықпал етеді. 3D модельдері математика, физика, химия және биология сияқты пәндер бойынша оқу материалын игеруді жеңілдететін интерактивті және көрнекі көріністер жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, молекулалық құрылымдарды немесе физикалық процестерді үш өлшемді форматта бейнелеу ақпаратты дәлірек қабылдауға ықпал етеді және аналитикалық дағдыларды жақсартады [1]. Сонымен қатар, 3D модельдеуді қолдану шығармашылық ойлауды ынталандырады және қазіргі әлемде қажет техникалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Мұндай технологияларды білім беру процесіне біріктіру оқушыларды цифрлық құралдарды меңгеру және кеңістіктік деректерді түсіну барған сайын сұранысқа ие болатын болашақ кәсіби қызметке дайындауға көмектеседі. Осылайша, 3D модельдеу оқыту

сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды ғылыми және техникалық пәндерді оқуға ынталандырады, олардың жан-жақты дамуын және болашақ сынақтарына дайындығын қамтамасыз етеді.

3D модельдеу білім беру процесінде, әсіресе мектепте оқуда маңызды құралға айналуға. Оқытуда 3D технологиясын қолдану математика, физика, химия, биология және өнерді қоса алғанда, көптеген оқу пәндерін меңгеру үшін маңызды болып табылатын оқушылардың кеңістіктік ойлауы мен шығармашылығын дамытуға ықпал етеді. 3D модельдері абстрактілі деңгейде түсіну қиын күрделі ұғымдар мен процестерді көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді [2]. Мысалы, биологияда бұл жасушалардың немесе органдардың модельдері, химияда молекулалық құрылымдар, физикада механика мен оптика заңдары болуы мүмкін.

Сонымен қатар, 3D модельдеумен жұмыс мектеп оқушыларының бағдарламалау және инженерлік дағдыларын дамытады, бұл STEM (ғылым, технология, инженерия және математика) саласындағы болашақ мамандықтарға дайындыққа ықпал етеді. Студенттер сонымен қатар Cult3D, Virtools және басқалары сияқты заманауи бағдарламалық құралдармен жұмыс істеуді үйренеді, бұл олардың техникалық сауаттылығын арттырады.

Оқу процесіне 3D модельдеуді енгізу оқушылардың мотивациясын арттыруға ықпал етеді, өйткені ол оқытуды интерактивті және қызықты етеді. Өз үлгілерін жасау арқылы білімді практикалық қолдану оқушыларға материалды жақсы меңгеруге және олардың күш-жігерінің нақты нәтижелерін көруге көмектеседі [3].

Осылайша, 3D модельдеуді мектеп курстарына біріктіру білім сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды жоғары технологиялық салаларда табысты мансапқа дайындайды, бұл құралды заманауи білім беру процесінің ажырамас бөлігі етеді.

Әдістер мен нәтижелер.

Бұл мақалада физиканы оқыту барысында 3D модельдеуді қолданудың маңыздылығы жайлы айтылған көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың жұмыстарына зерттеу жүргізілді. Ғалымдардың еңбектері рейтингі жоғары журналдардан, мысалы; Mendeleev, Scopus атты журналдармен сайттардан алынды. Осы мақалаларды талдау барысында 3D модельдеуге арналған бағдарламалармен танысып, олардың ерекшеліктерін сараладық. 3D модельдеуге арналған бірнеше бағдарламаларға талдау жасадық.

1. Cult3D. Cult3D-бұл сусоре шығарған интерактивті 3D электрондық коммерция бағдарламалық жасақтамасы, негізінен интерактивті 3D қосымшаларын көрсету үшін:

– Cult3D және Java нысандары арасындағы байланыс Сценарий қол жетімді;

– Кірістірілген өнімді конфигурациялау мүмкіндіктері пайдаланушыларға көмектесе алады. Сымсыз байланыс және мобильді есептеу өнімдерін конфигурациялау бойынша өз шешімдерін әзірлеу;

– Cult3D стандартты серверлік жүйелерді қолдайды және өнім конфигурациясын жасаушыларға оларды онлайн режимінде енгізуге және қолданыстағы мәліметтер базасына қосылуға мүмкіндік беретін мәліметтер базасының интерфейстері болып табылады [4].

Cult3D құрылғысын курстық эксперименттерде қолдануға болады операцияны модельдеу, молекулалық құрылымды демонстрациялау және т.б. Білім беруде виртуалды шындық технологиясын қолдану ол негізінен виртуалды дағдыларды оқыту, виртуалды зертхана, виртуалды оқыту және виртуалды кампуста қозғалу сияқты бірнеше аспектілерде көрінеді. Білім беруде виртуалды шындықты қолдану оқушылардың оқу тиімділігін айтарлықтай арттырады, оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді, пассивті қабылдаудан белсенді зерттеуге оқыту тәсілін өзгертеді және дәстүрлі оқыту режимін өзгертеді. Оқытуда виртуалды шындық технологиясын қолданудың негізгі бағыттары келесідей.

2. Virtools әмбебап 3D әзірлеу құралы. Virtools-ті француздық «Dassault» компаниясы жасаған. Virtools 3D виртуалды шындық орталары үшін негізгі даму платформасын және білім беру Қосымшаларының болжамды мүмкіндіктерін іске асыруға және кеңейтуге техникалық қолдау көрсету үшін бес қосымша модульді ұсынады [5].

3D цифрлық технологиясын жаңадан бастаған адамдар үшін керемет цифрлық өнімдерді жасау өте қиын, өйткені жақсы 3D Цифрлық өнімдер дайындау үшін модельдеу мен ойын шығармашылығының жақсы қабілетіне ие болып қана қоймай, бағдарламалауды өте жоғары деңгейде меңгеру керек. Virtools, 3D өнімдер дайындау үшін пайдаланушыларға өздерінің шығармашылық идеяларын дайындауға көмектеседі Virtools көмегімен интерактивті нысандарға «мінез-құлық өзара әрекеттесу модульдерін», яғни құрылыс блоктарын орналастыру үшін «апарып тастау» әдісін қолдануға болады. Оның артықшылығы – тіпті жаңадан бастаушылар немесе бағдарламалауды білмейтіндерге нысандардың өзара әрекеттесу дизайнын визуализациялау үшін көмекші болады. Оқу шегін едәуір төмендететін осы бағдарламалық жасақтаманы пайдалану тиімділік пен шығындарды үнемдеуге көмектеседі [6].

Virtools бағдарламалық жасақтамасы тез іске қосылады және оны меңгеру өте оңай. Соңғы жылдары бұл қосымша кең таралуда және Виртуалды шындық технологияларын қолдануда көшбасшы болып табылады.

Білім беруде виртуалды шындық технологиясын қолдану ол негізінен виртуалды дағдыларды оқыту, виртуалды зертхана, виртуалды оқыту сияқты бірнеше аспектілерде көрінеді. Білім беруде виртуалды шындықты қолдану оқушылардың оқу тиімділігін айтарлықтай арттырады, оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді, пассивті қабылдаудан белсенді зерттеуге оқыту тәсілін өзгертеді және дәстүрлі оқыту режимін өзгертеді. Оқытуда виртуалды шындық технологиясын қолданудың негізгі бағыттары келесідей.

Виртуалды зертхана. Оқу процесінде белгілі бір дәрежеде қауіпті немесе ағымдағы талаптарға сәйкес орындау қиын эксперименттер жүргізіледі.

Мысалы, ауырлық күшін негізгі зерттеу процесінде оқушылар физикалық құбылыстарды нақты жағдайда бақылай алатындай эксперименттер жүргізу мүмкін емес, өйткені тұжырымдамадағы объектілер тым үлкен. Виртуалды зертханада студенттер Имитациялық эксперименттер арқылы нақты құбылыстарды модельдей алады, тек уақыт пен кеңістік және кез келген уақытта компьютерлерде немесе мобильді құрылғыларда эксперименттерді оңай жүргізе алады [7].

Виртуалды оқыту. Оқушылар оқыған кезде абстрактілі білімді түсіну оңай емес, егер олар әрқашан сөзбен немесе мәтінмен білдірілсе. Егер көрнекі құбылыстарды көрсету үшін қолдануға болатын болса, бұл оқуды жеңілдетеді. Мысалы, көрінбейтін ұғым болып табылатын электр өрісі теориясының негіздерін оқыту процесінде виртуалды шындық технологиясын пайдалану оқушыларға виртуалды электр өрісіндегі зарядталған объектілердің қозғалысы арқылы электр өрісі сызықтарының таралуын анық түсінуге мүмкіндік беретін электр өрісі сызықтарын имитациялауға мүмкіндік береді, осылайша оқушылар электр өрісінің дерексіз көрінбейтін күші туралы интуитивті түсінікке ие болады.

Қорытынды.

Мектеп курстарына 3D модельдеуді енгізу білім беру процесін модернизациялаудағы маңызды қадам болып табылады. Бұл инновациялық құрал әртүрлі пәндерді оқыту және үйрену мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. 3D модельдеу күрделі ұғымдар мен процестерді визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл оларды мектеп оқушылары үшін қол жетімді және түсінікті етеді.

Биология, химия, физика және өнер сияқты оқу пәндерінде 3D технологияларын қолдану студенттерге материалды тереңірек және көрнекі түрде зерттеуге мүмкіндік береді, бұл білім сапасын айтарлықтай жақсартады. 3D модельдерімен жұмыс істеу оқушылардың кеңістіктік ойлауын, шығармашылығын және болашақта табысты мансап үшін қажетті техникалық дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, 3D модельдеуді біріктіру оқушылардың мотивациясын арттырады, бұл оқуды интерактивті және қызықты етеді. Модельдермен практикалық жұмыс және өз жобаларыңызды құру оқушылардың белсенді қатысуы мен қатысуын ынталандырады, бұл білімді тереңірек игеруге ықпал етеді.

Осылайша, 3D модельдеу білім беру процесін байытып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды қазіргі заманғы қиындықтар мен еңбек нарығының талаптарына дайындауда шешуші рөл атқарады. Бұл құрал студенттердің жоғары технологиялық қоғамда табысты кәсіби және жеке өміріне қажетті дағдылар мен құзыреттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл тұрғыда, мектептегі оқытудағы 3D модельдеудің маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес және оны оқу бағдарламаларына біріктіру білім беру мекемелері үшін басым міндет болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер

1 Ciprian Firu A., Ion Tapîrdea A., Ioana Feier A. and Draghici G. «Virtual reality in the automotive field in industry 4.0», *Materials Today: Proceedings*, vol. 45, 2021, pp. 4177-4182.

2 Dorozhkin D.V., Vance J.M., Rehn G.D., and Lemessi M. «Coupling of interactive manufacturing operations simulation and immersive virtual reality», *Virtual Reality*, vol. 16, no. 1, 2012, pp. 15-23.

3 X. P. Yang, Research on the application of virtual reality technology based on unity3D in secondary school physics teaching, [M.S. thesis], Shanghai Normal University, 2015.

4 Optimization of 3D Virtual Reality Technology in High School Physics Direct-Type Teaching Shanchao Guan, 1,2 Guian Li, 3 and Jiacheng Fang 1,4.

5 D. Hou and H. Z. Song», Research on the application of 3D virtual augmented reality technology in secondary school physics teaching», *Journal of Tianjin Normal University (Basic Education Edition)*, vol. 6, pp. 69-74, 2018.

6 Optimization of 3D Virtual Reality Technology in High School Physics Direct-Type Teaching Shanchao Guan, 1,2 Guian Li, 3 and Jiacheng Fang 1,4.

7 Қарабасова Г.Б. Цифрлық технологияларды қолдану кезінде физика курсының демонстрациялық эксперименттерін жетілдіру.

ҒТАМР 14.23.01

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТИ ҮЛГІЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.С. Жұмабек

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада мектепалды даярлық топ балаларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру барысында халық ауыз әдебиеті үлгілерінің тигізетін орасан зор пайдасы туралы айтылып, осы халық ауыз әдебиетінің түрлеріне түсінік беріледі. Сонымен қатар халық ауыз әдебиетін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, балалардың сөйлеу тілін дамытудағы рөлі жөнінде айтылады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің баланың тілін, ой-қиялын, сөйлеуін дамытып, баланың бойында жақсы, ізгі қасиеттерді қалыптастыруға негіз болатындығы тілге тиек етіледі.

Түйін сөздер: бала, ауызша сөйлеу, халық ауыз әдебиеті, ертегі, шығарма, мақал-мәтел.

Бүгінгі күні мектепке дейінгі білім беру саласындағы аса маңызды қажеттіліктердің бірі – мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамытып, ауызша сөйлеу дағдысын жетілдіріп, қарым-қатынас жасай алу дәрежесіне жеткізу.

Мектепке дейінгі жас – баланың сөйлеу қабілетін дамытудың өте маңызды кезеңі. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамыту саласындағы педагогтар мен ата-аналардың негізгі міндеті – олардың ауызекі сөйлеу тілін меңгеруіне және ана тілін меңгеруіне жәрдем беру. Балалардың сөйлеу мәнерлілігін дамытудың ең маңызды көзі халық ауыз шығармалары болып табылады. Халық ауыз әдебиетінің түрлерінде еш жерде болмағандай адамгершілік құндылықтар, ізгілік, сұлулық, шындық туралы идеялар сақталған. Мақал-мәтелдерде адамгершілік қасиеттерді дамытатын ең бай ақпараттар бар. Олар еңбекқорлық пен достық қарым-қатынасты қалыптастыруда сенімді көмекшілерге айналады. Жұмбақтар, тақпақтар, әндер балалардың әртүрлі іс-әрекеттерінде және ерекше сәттерде қолданылуы мүмкін. Балалар ұйықтар алдында бесік жырын тыңдағанды жақсы көреді, содан кейін

олар өз ойындарында қуана пайдаланады. Олар халық ертегілерін жақсы көреді, кітаптардағы иллюстрацияларға қызыға қарайды.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесі – білім беру жүйесінің бірінші және ең жауапты буыны. Ана тілін меңгеру – баланың мектепке дейінгі балалық шақтағы ең маңызды игерімінің бірі. Бұл мектепке дейінгі балалық шақ сөйлеуді меңгеруге ерекше сезімтал. Сондықтан қазіргі мектепке дейінгі тәрбиеде сөйлеуді дамыту процесі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың жалпы негізі ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары білім берудің заманауи үлгілерін іздестірумен қатар халық ауыз әдебиетіне деген қызығушылық артып, халық педагогикасының озық үлгілері қайта жандануда.

Мектепалды даярлық білім беру жүйесінің алғашқы сатысы ретінде мектепке дейінгі және бастауыш білім берудің сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Халық ауыз әдебиетін оқытудың заманауи әдістерімен қатар қолдану баланың сөйлеу тілін жетілдіреді, балалардың танымдық, коммуникативті және шығармашылық қабілеттерін арттырады. Балалардың сөйлеуі мен оның мәнерлілігін дамытудың ең маңызды көзі ауызша халық шығармалары, соның ішінде шағын фольклорлық формалар (жұмбақтар, тақпақтар, санамақ, бесік жыры).

Балалармен жұмыс жасауда халық ауыз әдебиеті үлгілерін пайдалану балалардың сөйлеуін, ойлауын, мінез-құлық мотивациясын дамытуға, тұлғааралық қарым-қатынаста жағымды адамгершілік тәжірибе жинақтауға ерекше жағдай жасайды.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдысын дамыту мәселесі бағдарламаға сай дидактикалық ұстанымдарды басшылыққа алып жүргізіледі. Әсіресе, баланы мектепке даярлауда олардың байланыстырып сөйлеуін, сөздік қорын байыту, өз ойларын басқару, түсіндіре білу жақтарына баса көңіл бөлінеді. Берілетін білім мен тәрбиелеу әр уақытта баланың өз ана тілі арқылы іске асады.

Мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту мәселелерімен айналысқан Н.Құлжанова, Б.Баймұратова, А.Бақреденова, Х.Қожахметова, А.Меңжанова, Ә.Әмірова, Қ.Меңдаяхова және т.б. ғалымдардың еңбектерін талдау барысында балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастыру мәселесі әр қырынан зерттеліп, анықталған.

Қазақ ауыз әдебиеті – талай ғасырдан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Халық ауыз әдебиетін халықтың ауызша шығарған, ауызекі айту түрінде таратқан көркем шығармалары құрайды. Ауыз әдебиеті ғылыми термин ретінде «фольклор» деп аталады, мұны алғаш рет 1846 жылы ағылшын ғалымы Вильям Томс ұсынған. Халық фольклорының ішінде қазақ балалар фольклорының өзіндік орны мен маңызы зор. Фольклорлық туындылардың ішіндегі қазақ балалар фольклоры – тек балаларға ғана арналған халықтық шығармалар.

Қазақ әдебиеті энциклопедиясында: «Қазақ балалар фольклоры – ауыз әдебиетіндегі балалар тәрбиесіне арналған халықтық педагогиканың өмір

тәжірибесінен алынған шығармалар жиынтығы. Қазақ балалар фольклоры балалардың психологиясына, олардың жас ерекшелігіне қарай қалыптасып, оларды адамгершілік, ізгілік қасиеттерге тәрбиелейтін ең сенімді құрал болып келді. Негізгі салалары – бесік жыры, жаңылтпаш, жұмбақ, өтірік өлең, мақал-мәтел, ертегі, аңыз-әңгіме, батырлық жырлар», – деген анықтама берілген.

Қазақтың белгілі ғалымдары М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, М.Жолдыбаев, Ә.Қоңыратбаев, Ө.Тұрманжанов, М.Қаратаев, Қ.Бекхожин, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин т.б. әдеби мұраларды игеру, зерттеу, жинақтап жариялау, оларды оқулық көлемінде баяндау мәселелерін көтерді.

Мектеп жасына дейінгі балаларға халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту тұрғысында әдіскер-ғалымдар Н.П. Каноныкин, Н.А. Щербакова, Е.А.Адамович, С.П. Редозубов, Н.Н. Шепетова, Н.Н. Светловская, Т.Г.Рамзаева, Т.А. Ладыженская және т.б. өз еңбектерінде қарастырған.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Ол әр жанрды оқыту барысында айқын байқалады. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің баланың ақыл-ойын байытып, арман-қиялын биіктетуде, халықтың бейнелі тіліне талпындыруда, сұлулық талғамдарын, ізгілік қасиеттерін қалыптастыруда зор маңызы бар.

Қазақ Совет энциклопедиясында: «... ауыз әдебиеті шығармаларында халық өзінің өмірін, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, әлеуметтік-таптық көзқарасын, еңбек кәсібін, басынан кешірген тарихи жағдайларын, қуанышы мен күйінішін, арман-мүддесін, таптық-қоғамдық тілектерін т.б. бейнелеген. Ауыз әдебиетін тудырушы және оның иесі – халық...» делінсе, фольклортанушылардың зерттеулері бойынша да халық ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктері бар екендігі дәлелденеді.

Ш.Ахметов балалар фольклорын бірнеше сатыға бөліп көрсете отырып, «Балалар фольклоры тек балалардың психологиясымен, олардың жас ерекшелігімен санасудан туған және оларды тәрбиелеу ісінен шыққан игілік», – деп орынды баға берген.

Халқымыздың ұлы тұлғалары Шоқан, Абайлардың балалық шақтарында халық ауыз әдебиетімен сусындап өскендері мәлім. Осы ұлы адамдардың сана сезімінің, арман-қиялының ерте оянуына ауыз әдебиеті түрткі болғаны анық.

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев халық ауыз әдебиетінен нәр алып, шығармашылық еңбегіне арқау еткен.

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырған халық ауыз әдебиетінің дүниетанымды кеңейту, ақыл-ойды өсіру, тіл дамыту, тәлім-тәрбие беру жолында қашан да таптырмас әрі өміршең құрал болғандығы сан ғасырлар бойы дәлелденіп келеді.

Баланың сөйлеу тілін дамыту мәселесін шешудің тиімді жолдарының бірі – ауызша халық шығармашылығы. Күлкілі жырлар, күрделі жұмбақтар, мақал-мәтелдер, жырлар, нақыл сөздер, әзіл-оспақ, шытырман, санамақ, тіл бұрмалары, күлдіргі сөздер, күлкілі ертегілер ұлы да өлмес ақын – халықтың қолынан шыққан.

Қазақ ауыз әдебиетінің негізгі түрлеріне мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, санамақтар мен ертегілер, жаңылтпаштар жатады. Бұлардың бәрі отанды сүюге, ерлікке, елін қорғауға тәрбиелейді, халық ауыз әдебиетінен сусындаған баланың тілі ұшқыр, ойы зерек, алғыр, қиялын шарықтатып тіл байлығын молайтады.

Халық ауыз әдебиетінің ең бір саласы – ертегілер өте ерте заманда, тіпті жазу, сызу болмаған кезінде-ақ туған. Бұларды халқымыз күні бүгінге дейін ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткізіп келеді. Балалардың тілін дамытуда ертегілерді әңгімелеу, оны кейіптендіру, баланы сөйлемді байланыстырып сөйлеуге үйретеді. Күннің бірінші жартысында көркем оқу қызметінде ертегіні балаларға айтып беріп, екінші жартысында балалардың тіл байлықтарын арттыру мақсатында және оқыған ертегінің мазмұнын толық қабылдау негізінде балалар рөлге еніп кейіптендіреді. Мысалы «Мақта қыз бен мысық», «Бауырсақ». Олар өздері қалаған ертегілерін алып кейіптендіреді, сөздерін жатқа айтып отырып көңіл-күйін, дауыс ырғағын көрсетуге тырысады. Балалар ертегілерді тыңдағанды ұнатады және оларды сахналауға тырысады. Ертегі – түзету жұмысындағы әсер етудің ең әмбебап, күрделі әдісі. Ертегілер мен драмалық ойындарда диалогтық және монологиялық сөйлеу дамиды. Ертегілерді пайдалану сөздік қорын және сабақтас сөйлеуді дамытуға, оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын дамытуға және олардың сөйлеуде бейнеленуіне ықпал етеді және шығармада барлық аналитикалық жүйелерді қамтиды. Ертегімен диалогта, онымен шығармашылықта бала жақсылықтың, махаббаттың, бақыттың жеңісіне деген айнымас сенімін бойына сіңіреді.

Халық ауыз әдебиетінің ең ескі түрінің бірі – жұмбақ. Жұмбақтар балалардың дүниетану қабілетін дамытады, тапқырлыққа баулу мақсатында қолданылады. Жұмбақ баланың тілін тиянақтау үшін бақылау кезінде, бейнелеу сабақтарында, қоршаған ортамен таныстыру, оқу қызметтерінде жиі қолданылады. Сондықтан бақылау кезеңі нәтижелі мазмұнды болу үшін мән беремін. Қыс мезгілінде бақылау арқылы қардың қасиеттерін сипаттап барып жұмбақты шешеді. Жұмбақты 3-4 рет қайталағанда бала жатқа айтып тілі жаттығады, мағынасын түсіне бастайды. Жұмбақ баланың ойланып жауап беруіне, заттың қасиетін байқауға, сабақ алдында балалардың көңілін аудару мақсатында айтылады.

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – жаңылтпаш. Жаңылтпаш тіл дамыту сабақтарында және сабақтан тыс уақытта сөздік дыбысталуын нақышына келтіре дұрыс тез, анық, шебер айта білуге жаттықтырады.

Халық ауыз әдебиетінің бала тілін дамытуда халық арасында кеңінен дамыған қимыл ойындарының алатын орны ерекше. Ойында тапқырлық, шапшаңдық, батылдық қасиетімен, ойын мен бала тәрбиесіндегі алатын орнын жақсы білген халқымыз «Ақ серек, көк серек», «Қуыр-қуыр-қуырмаш», «Соқыр теке» ойындарын ойлап тапқан, ойындарда ауыз әдебиетінің үлгілері кеңінен пайдаланып, баланың тілінің дамуына, сөйлемді байланыстыра сөйлеуге үйретеді. Сонымен баланың тілі бай, сөздік қоры мол, көркем, бейнелі

сөздермен байланыстыра сөйлей алатын. Сөйлем құрастыра білуге, мәдениетті сөйлей және сұрақтарға толық жауап беруге халық ауыз әдебиетінің берер маңызы өте мол.

Халық ауыз әдебиетінің бір саласы – мақал-мәтелдер. Олар балаларды өз ойын, сезімін анық, қысқа, мәнерлі жеткізуге, сөйлеуін интонациялық бояуға үйретеді, затты суреттеуге, оған жарқын сипаттама беруге үйретеді. Мақал – қысқаша астарлы әңгіме, үкім.

Халық ауыз әдебиеті шығармалары балаларға өмірлік сабақ береді: адамгершілік, еңбек, мейірімділік, достық, өзара көмек. Халық тілінің әуезділігі мен бейнелілігін тыңдай отырып, балалар сөйлеуді меңгеріп қана қоймайды, сонымен қатар сөздің сұлулығы мен өзіндік ерекшелігін де таниды. Халық ауыз әдебиеті – халық даналығының нағыз қазынасы – маңызды ақпаратты кодтау және жеткізу тәсілі; Балалармен жұмыс жасауда ауызекі халық өнерін пайдалану балалардың сөйлеуін, ойлауын, мінез-құлық мотивациясын дамытуға, тұлғааралық қарым-қатынаста жағымды адамгершілік тәжірибе жинақтауға ерекше жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балалардың, соның ішінде мектепалды даярлық топ балаларының ауызша сөйлеу дағдысын, дүниетанымын, ой-қиялын дамытып, жетілдіруде халық ауыз әдебиетінің алатын орны өте ерекше. Халық ауыз әдебиетінің түрлері балаларға айтылуы жеңіл әрі балалардың қабылдауына оңай болып келеді.

Қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің баланың ой-өрісін, тілін дамытудағы маңызы мен тәрбиелік мәні халықтық ой саралау, сөз саптау ерекшелігіне талпындырып, ізгілік қасиеттерін бойына сіңірудің қайнар көзі екендігінен танылады. Халықтың рухани байлығын, асыл мұрасын дәріптеп бойына сіңіру арқылы баланы дара тұлға ретінде дамытуға мүмкіндіктер ашылады. Балабақшада қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту жас ұрпақтың бойында жеке тұлғаның ізгілік қасиеттері негіздерін қалыптастыруда маңызы зор.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1999.
- 2 Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана: Фолиант, 2008.
- 3 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974.
- 4 Қалиев С. Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі.
- 5 Ұзақбаева С. Қазақтың халық педагогикасындағы эстетикалық тәрбие. Док.дисс. – Алматы.1993.

ГРНТИ 77.01

МЕТОДЫ РЕАБИЛИТАЦИИ СПОРТСМЕНОВ ПОСЛЕ ТРАВМ В РАЗЛИЧНЫХ ВИДАХ СПОРТА

А. Ушкемпиров, З. Аскарлова

Магистранты, Жетысуского университета им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Статья посвящена основным методам реабилитации спортсменов после травм в зависимости от вида спорта. У спортсменов травмы опорно-двигательного аппарата сопровождаются внезапным и резким прекращением тренировочных занятий, вызывают нарушения установившегося жизненного стереотипа, что влечет за собой болезненную реакцию организма. Внезапное прекращение занятий спортом способствует угасанию и разрушению условно-рефлекторных связей, выработанных в процессе многолетней и систематической тренировки.

Ключевые слова: реабилитация, спортивный травматизм, восстановление.

Важнейшей задачей спортивной травматологии в настоящее время является создание системы лечебно-профилактических мероприятий, которые способствовали бы раннему выявлению неблагоприятных влияний физических нагрузок на опорно-двигательный аппарат спортсменов, своевременному стимулированию регенераторных и компенсаторных возможностей организма спортсмена и возвращению его к полноценной учебно-тренировочной и соревновательной деятельности.

Спортивный травматизм составляет около 3-5% от всех видов травм, чаще всего повреждаются суставы, кости, связки, мышцы, сухожилия. Спортивный травматизм встречается не только в профессиональном спорте, но и при любительских занятиях, особенно если не соблюдается техника безопасности [1].

Реабилитация – это восстановление работоспособности спортсменов для выполнения ими движений с большим физическим, психическим напряжением, мобилизацией всех функциональных возможностей организма.

Реабилитация после спортивных травм представляет собой процесс, при котором, используя физические упражнения, мануальную терапию, вытяжение, различные виды физиотерапии, которые возвращают спортсмену возможность полноценного занятия спортом. Реабилитационный курс должен проводиться под строгим контролем врача-специалиста.

После тяжелых травм тренировка диапазона движений может начаться немедленно, в послеоперационной палате. Ранние движения важны для поддержания нормальной подвижности суставов. При менее серьезных повреждениях восстановление можно начинать, как только уменьшится боль и спадет отек – обычно в срок от двадцати четырех до семидесяти двух часов после повреждения. Реабилитация спортсменов после травм, в отличие от реабилитации обычных людей, имеет ряд характерных особенностей. Помимо выполнения трудовых и бытовых обязанностей, спортсмен должен выдерживать большие физические нагрузки современного спорта, предъявляющие огромные требования к стабильности суставов, их подвижности, силе мышц. Это значит, что имеется существенное различие между понятиями «здоров» для обычного человека и для спортсмена [2].

У спортсменов травмы опорно-двигательного аппарата сопровождаются внезапным и резким прекращением тренировочных занятий, вызывают нарушения установившегося жизненного стереотипа, что влечет за собой болезненную реакцию организма. Внезапное прекращение занятий спортом способствует угасанию и разрушению условно-рефлекторных связей, выработанных в процессе многолетней и систематической тренировки. Отрицательные эмоции, связанные с травмой и с невозможностью выступать на соревнованиях, боязнь надолго потерять спортивную форму и спортивную работоспособность угнетающе действуют на психику, что в еще большей степени ускоряет процессы детренированности. Особенно неблагоприятно сказываются травматизация и прекращение занятий спортом на состоянии высококвалифицированных спортсменов [3].

Причины возникновения спортивных травм заключаются в субъективных и объективных факторах, каждый из которых может быть также и условием получения травмы спортсменом. При этом стоит учитывать локализацию, характер повреждения, а также возраст и квалификацию спортсмена. Квалифицированные спортсмены получают такие повреждения гораздо реже, при этом причины возникновения спортивных травм не связаны с нарушением дисциплины и другими подобными факторами.

Спортсмены со стажем и высокой квалификацией зачастую получают повреждения, связанные с некоторыми особенностями их деятельности, а также вследствие многократной повторяющейся нагрузки.

Причинами возникновения травм во время соревнований и тренировок являются:

1. Сильное переутомление.
2. Недостаточная физическая подготовка.
3. Большие нагрузки на слабые и малоподвижные суставы.
4. Применение различных стимуляторов.
5. Некачественные инвентарь и покрытие зала.
6. Недостаточные разминка и разогрев мышц.
7. Переоценка своих сил и возможностей организма, а также несоблюдение режима дня.

8. Недолеченные старые травмы.

9. Некомпетентность тренерского состава [4].

Задачей реабилитации является восстановление психосоматического здоровья спортсменов, общей и специальной работоспособности после перенесенных травм опорно– двигательного аппарата.

Методика реабилитации спортсменов в то же время очень специфична. Прежде всего это относится к ее конечной цели – восстановление специфических двигательных качеств и навыков спортсменов, которая требует иных форм организации занятий лечебной физической культуры, иных средств и методов восстановления (прежде всего в использовании ЛФК и физической тренировки).

Основным принципом восстановительного лечения повреждении сухожилий пальцев кисти является предупреждение инвалидности путем проведения комплексных мероприятий направленных в результате травмы и операции анатомических и функциональных взаимоотношений всех структур кисти. Восстановление функции кисти невозможно без восстановления ее анатомической формы. Для предупреждения развития стойких функциональных нарушений необходимо раннее проведение реабилитационных мероприятий, а также непрерывное и этапное осуществление последних в условиях стационара и поликлиники. Обязательным условием является активное участие самого спортсмена в процессе восстановления нарушенных функций кисти, заинтересованность его в быстрейшем выздоровлении и возвращении к профессиональной деятельности.

Анализ литературы необходим для определения общих понятий по проблеме исследования. Важно установить, насколько эта проблема освещена в общих научных трудах и специальных работах. Метод анкетирования позволяет исследовать: виды травм, встречающиеся в силовых видах спорта, характер травм и возможные причины их возникновения у спортсменов силовых видов спорта.

По полученным данным анкетирования выяснилось, что процент травматизма в силовых видах спорта составляет от 4,5 % до 17% в зависимости от вида спорта. Многие профессиональные спортсмены вынуждены закончить в большом спорте свои выступления именно из-за получения какой-либо травмы, при этом причины появления травм у спортсменов имеют определенную классификацию и разделяются на группы. Многолетние изучения локализации спортивных травм способствовали выявлению самых слабых звеньев локомоторного аппарата. Уже много лет самым уязвимым звеном считается коленный сустав, около половины всех патологий приходится именно на него. На втором месте находится голеностопный сустав, повреждения которого отмечаются примерно у 10% спортсменов. Столько же процентов занимают травмы грудного и поясничного отдела позвоночника. Стоит отметить травмы стопы и голени, а также повреждение области бедра, кисти и плечевого сустава, которые в спорте также случаются довольно часто. Причины возникновения

спортивных травм невозможно полностью устранить, поэтому риск получения повреждения есть всегда. Небольшой процент травмирования в спорте приходится на локтевой сустав.

Существует определенное разделение заболеваний и травм у спортсменов.

Причины возникновения травм:

1. Неудовлетворительное состояние зала или площадки для занятий спортом, а также оборудования, одежды и обуви.

2. Неправильная организация соревнований и тренировочных занятий.

3. Плохие метеорологические и санитарно-гигиенические условия проведения соревнований и занятий.

4. Ненадлежащий врачебный контроль.

5. Нарушения дисциплины и установленных правил спортсменами во время тренировок или соревнований также относятся к причинам возникновения спортивных травм.

По своему характеру травмы можно разделить: травмы верхнего пояса, верхних конечностей, позвоночника и травмы нижних конечностей. Преобладают травмы верхнего пояса, затем идут травмы верхних конечностей, нижних конечностей и травмы позвоночника. Виды и характер травм опорно-двигательного аппарата в зависимости от вида спорта.

Таблица 1. Топография наиболее частых повреждений мышц и сухожилий в зависимости от вида спорта.

Топография повреждений	Вид спорта
Мышцы шеи и лопаточной области	Борьба, спортивная гимнастика, метание (диска, копья, молота), прыжки в воду
Ключично-акромиальное сочленение	Борьба, хоккей, регби, акробатика, прыжки в воду
Двуглавая мышца плеча	Спортивная гимнастика, борьба, бокс
Дельтовидная мышца плеча	Спортивная гимнастика, прыжки с шестом, фехтование, борьба
Трехглавая мышца плеча	Спортивная гимнастика, метание, тяжелая атлетика
Плечевой сустав	Спортивная гимнастика, акробатика, метание, водное поло, ручной мяч, баскетбол, волейбол, борьба
Локтевой сустав	Метание, спортивная гимнастика, борьба, волейбол, регби, баскетбол
Ахиллово сухожилие и голеностопный сустав	Легкая атлетика, (бег на средние дистанции, барьерный бег, прыжки, метания), футбол, борьба, ручной мяч, баскетбол
Собственная связка наколенника	Легкая атлетика (прыжки, барьерный бег), прыжки в воду, футбол, ручной мяч, баскетбол

Средства комплексной реабилитации спортсменов после травм опорно-двигательного аппарата:

- Этапы комплексной реабилитации спортсменов;
- Основные лекарственные средства, применяемые в спортивной травматологии;
- Физические факторы восстановления;
- Массаж;
- Лечебная физкультура;
- Психолого-педагогические и психогигиенические воздействия при лечении спортивных травм;
- Питание спортсменов;
- Методы контроля и оценки эффективности лечения.

Допуск к спортивным тренировкам после травм проводится на основании оценки состояния здоровья спортсменов спортивным врачом.

Основополагающим принципом реабилитации спортсменов является комплексное использование медико-биологических и педагогических средств восстановления.

Литература

- 1 Юмашев Г.С., Ренкер К. Основы реабилитации. – М.: Медицина, 1973. – 112 с.
- 2 Башкиров В.Ф. Профилактика травм у спортсменов. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 176 с.
- 3 Дембо А.Г. Причины и профилактика отклонений в состоянии здоровья спортсменов. – М.: Физкультура и Спорт, 1981. – 120 с.
- 4 Дойзер Э. Здоровье спортсмена / Пред. Г.П. Воробьева: Пер. с нем. – М.: Физкультура и Спорт, 1980. – 136 с.
- 5 Дусмуратов М.Д., Елифанов В.А. Восстановительное лечение больных с заболеваниями и повреждениями опорно-двигательного аппарата. – Ташкент: Медицина, 1984. – 155 с.

ГРНТИ 14.35.07

РЕАЛИЗАЦИЯ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Э.Н. Бузуртанова

*Студент, Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск*

З.К. Чункурова

*Магистр, старший преподаватель, Казахстанско-Американский свободный
университет, г. Усть-Каменогорск*

Е.Т. Катанова

*Магистр, старший преподаватель, Казахстанско-Американский свободный
университет, г. Усть-Каменогорск*

Дуальное обучение – достаточно новый и прогрессивный вид обучения. Такой подход к образованию открывает новые возможности в вопросах подготовки и трудоустройства специалистов, так же являясь важным экономическим вложением страны. В статье рассматривается структура дуального обучения, его преимущества и процесс реализации в Республике Казахстан.

Ключевые слова: профессиональное обучение, дуальное обучение, образовательные организации.

Дуальное обучение на сегодняшний день считается одним из самых прогрессивных и эффективных видов обучения. Считается, что идея о таком способе организации образования возникла в Германии [1]. Отличительными чертами немецкой системы профессионального обучения являются развитый институт наставничества и практикоориентированное обучение. Накопленные Германией знания и опыт по вопросам внедрения и реализации дуального обучения служат образцом для других стран. В Казахстане внедрение дуального обучения было запущено в 2012 году.

Что же такое дуальное обучение?

Дуальное обучение – вид обучения, при котором теоретическая часть профессиональной подготовки проходит в здании учебного заведения, а практическая – на рабочем месте, т.е. в конкретной организации, отрабатывая свои навыки на решении реальных рабочих задач. Обучение, предполагающее совмещение теории с практикой, показало себя, как наиболее рациональное и эффективное. Полученные, сидя за партой, знания, тут же применяются на

практике. Помимо того, что пройденный материал лучше усваивается, а также сразу нарабатывается умение применять свой теоретический опыт на практике, обучающийся знакомится с «кухней» своего предприятия, что позволяет немедленно приступить к работе при трудоустройстве, не испытывая затруднений.

В современных условиях, когда темп жизни возрос в несколько раз, необходимо, чтобы и темп подготовки новых кадров ему соответствовал. Дуальное обучение позволяет ускорить подготовку специалистов, и, по окончании учебного заведения, выпускник легко и быстро занимает своё место на производстве.

На первый взгляд может показаться, что дуальное обучение известно и повсеместно применяется уже много десятилетий во всех профессиональных учебных заведениях. На практику отводится несколько месяцев в учебном году, в течении которой студенты находятся на производстве. Но отличительной чертой дуального обучения является количество времени, отпущенного на практику, и способ организации этой самой практики. При дуальном обучении около $\frac{1}{3}$ знаний обучающихся составляет теория, $\frac{2}{3}$ – практическое умение справляться с задачами производства. Например, обучение может быть организовано следующим образом: понедельник и вторник студенты проводят в учебном заведении за партами, а среду, четверг и пятницу – на предполагаемом месте работы, выполняя профессиональные задачи под руководством своего наставника.

Для организации такой формы обучения учебным заведением необходимо тесное сотрудничество с работодателями. В чём же интерес работодателя? Компании отправляют учебным заведениям запросы, информируя их о том, какие специалисты на данный момент требуются на предприятии. Кроме того, организация частично или полностью финансирует подготовку эти специалистов. Студент, проходя практику на предприятии, заключает с работодателем договор, и за отработанные часы получает зарплату. После окончания обучения, выпускник обязуется отработать определённое количество лет на предприятии, которое оплатило его обучение. Таким образом, различные организации привлекают к себе на работу молодых специалистов, ещё в процессе их обучения подготавливая их к работе в своих рядах.

Система дуального обучения следует следующим принципам:

- 1) взаимосвязь теории и практики;
- 2) активное и непосредственное участие работодателя в процессе обучения, в первую очередь выраженное в предоставлении места работы и оплате труда;
- 3) трёхсторонняя ответственность за подготовку специалиста: учебного заведения, работодателя и самого обучающегося.

Если суммировать всё вышесказанное, то плюсы дуального обучения таковы:

1) после окончания обучения выпускник гарантированно трудоустраивается, при том оказываясь в хорошо знакомой среде;

2) работодатель получает квалифицированного специалиста, который не нуждается в дополнительном обучении или стажировке;

3) специалистов готовят по факту необходимости, исключается «переизбыток» или «недостаток» тех или иных специалистов на рынке труда;

4) учебным заведением нет необходимости закупать дорогостоящее специальное оборудование, студент знакомится с ним на предприятии [8].

После перехода предприятий в частную собственность на территории всей страны, взаимосвязь между профессиональными учебными заведениями и производством нарушилась. В результате возникло множество проблем:

1) дефицит инженерно-педагогических кадров и мастеров производственного обучения;

2) несоответствие материально-технической базы учебных заведений реальной обстановке на производстве, её устаревание;

3) несоответствие «спроса и предложения» кадров на рынке труда;

4) низкая популярность технических специальностей.

Успешный опыт других стран демонстрирует, что модель дуального обучения имеет потенциал решить широкий круг проблем, включая улучшение статуса технических специальностей за счет их высокого спроса на рынке труда и соответствующего уровня заработной платы.

Правительство Казахстана радикально пересмотрело подходы к развитию образования, рассматривая инвестиции в эту сферу как экономическую выгоду. Вложения в человеческий капитал рассматриваются как способ обеспечения страны прогрессивной и гибкой рабочей силой, способной поднять экономику на новый уровень. Одним из ключевых направлений развития является техническое профессиональное образование (ТиПО).

В соответствии с официальными данными, отмечается острая нехватка профессиональных инженеров, технических специалистов и руководителей среднего звена в производственной сфере. Решением этой проблемы стало внедрение дуального обучения. В 2012 году был запущен процесс дуального обучения в Казахстане. В Послании народу «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Первый президент Нурсултан Назарбаев подчеркнул, что образование должно соответствовать потребностям экономики, и поручил закрепить обязательную производственную практику на предприятиях с начала второго курса в вузе.

В Трудовой кодекс ввели понятие «дуальное обучение» и особенности его реализации:

1) дуальное обучение осуществляется на основе типового договора о ДО, который утверждает орган образования;

2) на производственном обучении студент подчиняется правилам трудового распорядка;

3) производственная практика засчитывается в трудовой стаж и может оплачиваться;

4) за обучающимся закрепляют наставника [9].

Доли ответственности обучающихся, предприятия и учебного заведения одинаковы. В Правилах организации дуального обучения, утверждённых Приказом Министра образования и науки РК перечислены все обязательные признаки дуального обучения. Для зачисления студента на программу дуального обучения между студентом, учебным заведением и работодателем заключается договор о дуальном обучении. Учебным заведением составляется и согласовывается с организацией/предприятием рабочий учебный план дуального обучения. Организация/предприятие обязуется организовать учебные, рабочие места и/или учебный производственный центр, оборудованный для реализации производственной практики. Также во время прохождения практики за студентами закрепляется наставник, обучающий и контролирующий практикантов [4].

С 2017 года в Казахстане введено бесплатное обучение по техническим специальностям. Повышение стандартов технического и профессионального образования стало одним из важнейших приоритетов как системы образования, так и казахстанской экономики в целом.

В 2018 году дуальное обучение охватило 12% студентов в области технического и профессионального образования. К 2025 году планируется увеличить этот показатель до 35% (106 тысяч человек).

Согласно Национальному докладу о состоянии и развитии системы образования в РК за 2019 год, 88% выпускников технических специальностей были успешно трудоустроены. Около 65% колледжей уже внедрили основные принципы дуального обучения, а к 2025 году планируется, что 70% государственного заказа будет направлено на технические специальности. В 2022 году впервые 8 тысяч студентов были зачислены на грантовую основу по запросам предприятий с обязательством последующего трудоустройства.

Дальнейшее развитие и реализация дуального обучения в РК крайне важно по ряду причин:

- 1) повышение процента трудоустроенных среди молодых специалистов;
- 2) развитие курс на индустриально-инновационный прогресс страны;
- 3) нехватка квалифицированных кадров технических специальностей.

Учитывая тот факт, что во время прохождения производственной подготовки и практики студентам потребуются знания в области норм трудового права, мы считаем, что при внедрении государственной системы дуального обучения необходимо сфокусироваться на модернизации трудового законодательства в регламентации взаимодействия участников. В этих целях в апреле 2014 года была принята Дорожная карта внедрения дуального обучения, а также был подписан Меморандум о сотрудничестве между Министерством образования и науки, Министерством труда и социальной защиты наряду с НПП «Атамекен».

Подробнее говоря о Дорожной карте, мы хотим сделать акцент на том, что в ней представлены 83 профессии среди ведущих направлений, таких как: машиностроение, металлургия, аграрное хозяйство, логистика и прочие [5].

С 2014 по 2016 годы благодаря этой программе удалось подготовить свыше десяти тысяч специалистов, которые были трудоустроены по четыремстам предприятиям. Обучение успешно прошло в 170 колледжах, оказавших содействие проекту.

Исходя из представленных данных, мы можем сделать вывод о том, что Казахстану удалось результативно перенять опыт коллег из Германии, Австрии и Швейцарии в сфере реализации дуального обучения при поддержке как государственных органов, так и Национальной палаты.

Мы хотим особо выделить эффективность аналогичного проекта в Германии, так как в него вносят особый вклад мелкие и средние предприятия. Вместе с крупными предприятиями, насчитывается более пятисот тысяч участников программы, что составляет 1/7 от всех предприятий страны.

Российский исследователь Е.Ю. Тарасова также указывает на исключительную плодотворность дуального обучения в Германии, приводя в пример процесс профориентации среди школьников средних классов.

По окончании образовательного учреждения помимо аттестата (диплома) выпускник получает от фирмы-работодателя свидетельство или сертификат о прохождении трудовой практики в соответствующем предприятии.

Но, не смотря на все преимущества и высокий коэффициент эффективности дуального обучения, к сожалению, ряд серьёзных проблем и затруднений, не позволяющих увеличить число учебных заведений, готовящих специалистов по данной образовательной программе. Из всего вышеизложенного очевидно, что в процессе дуального образования необходимо активное участие работодателей. Требуются вложения средств и подбор специалистов, подходящий для назначения на должность наставника практикантов. Увы, но многие предприниматели не готовы вкладывать средства в подготовку кадров. Не смотря на обширный мировой опыт, доказывающий выгоду применения дуального обучения, работодатели нашей республики ещё не готовы расстаться с привычной схемой поиска сотрудников, кардинально изменив свой рабочий быт. Также не у всех банально хватает средств на организацию мастерских и вложения в оплату обучения студентов. Казахстан не оказывает поддержки предпринимателям, готовым принять участие в организации дуального обучения, что значительно урезает число желающих в силу банальной нехватки средств.

Из вышесказанного можно выделить список следующих актуальных проблем, стоящих на пути активного развития системы дуального обучения в Республике Казахстан:

- 1) несовершенство законодательства и нормативно-правовой базы в рассматриваемой сфере;
- 2) излишняя регламентация процессов образования, отсутствие автономии образовательных программ;
- 3) отсутствие стимулов для работодателей по финансово-организационному обеспечению программ дуальной подготовки кадров;

4) слабая разработанность теоретико-методологических оснований дуального обучения в системе образования.

Решение данных проблем позволит нашей стране сделать значительный шаг вперёд на пути совершенствования образования в республике, повышения количества отечественных профессионалов. Кроме того, возрастет процент трудоустроенных по специальности выпускников колледжей и ВУЗов, будет актуализирован рынок труда.

Модернизация системы образования в Казахстане, а, в том числе, внедрение дуальной системы обучения – это серьёзные и важные решения, ведущие к созданию и приведению возможностей системы обучения специалистов в соответствие с требованиями рынка труда и современных технологий [7]. Согласно стратегическому плану развития Республики Казахстан, система образования должна быть преобразована так, чтобы человек был обеспечен не только теоретическими знаниями, но и был обучен их применять и использовать. Кроме того, процесс обучения должен стать непрерывным, превратив «образование на всю жизнь» в «образование в течении всей жизни».

Литература

1 Ибрашева А., Алимханова Д. Дуальное обучение в РК: на пути к европейским стандартам // «Білімді ел – Образованная страна». Республиканская образовательная общественно-политическая газета. – 2016. – №18(55). – С. 12-13.

2 Кузембаев С.Б., Альжанов М.К., Нурмагамбетов Д.Д. и др. Вопросы перехода на дуальное образование // Вестник КарГУ. URL: <https://articlekz.com/article/5839>.

3 Панкратова Е. Дуальное обучение. Опыт. Проблемы. Перспективы // «Успех-Success». <http://www.success.kz/about/5-o-zhurnale.html>.

4 Правила организации дуального обучения. Утв. Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 21 января 2016 г.

5 Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 октября 2014 г. «Дорожная карта дуальной системы образования».

6 Сыздыкбаев А. Дуальное образование выгодно всем – эксперты // Казахстанская правда. <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/dualnoe-obrazovanie-vigodno-vsem--eksperti>.

7 Сборник материалов по проекту «Внедрение дуальной системы обучения» (Часть 2). – Астана, 2014.

8 Дуальное обучение: что это такое и как оно реализуется в Казахстане // Nur.kz. <https://www.nur.kz/family/school/1718369-cto-takoe-dualnoe-obucenie-v-kazahstane/>.

9 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2015 г. – № 22-IV, ст. 151.

ҒТАМР 15.21.51

ТҰЛҒАНЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ҚАЛПЫН РЕТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛелЕРІ

А.А. Ахметова

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Эмоция адамның психикалық өмірінде ең алғаш пайда болды. Тұлға эмоцияның арқасында психикалық өмірге бейімделеді. Демек, тұлға әлеуметтік ортамен эмоция арқылы біріктіріледі. Психологиялық әдебиеттерде эмоцияға адамдардың рухани өміріндегі ұят, қуаныш, үрейлену, таң қалу, түрлі уайымдар бір-бірін өзара орын ауыстыруы мен толықсуы кіреді.

Практикалық психология саласында адамның ішкі күйінің жағымды сезімдерге қарай өзгеруін қамтамасыз ететін тәсілдерді соңғы кездері ғылыми негіздеп жүр. Осы орайда, тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ету үшін эмоциялық қалыпты реттеу жолдарын ғылыми негіздеу басты мәселелердің бірі болып отыр.

Біздің жұмысымыз арт-терапияны ғылыми және практикалық тұрғыда негіздей отырып, эмоциялық қалыпты ретту үшін пайдалану жолдарын жүйелеуді көздейді. Сондықтан қазіргі таңдағы жаһандану жағдайындағы тұлғаның психологиялық денсаулығын нығайтуда бұл мәселе өзінің өзектілігін туындатып отырғаны сөзсіз.

Түйін сөздер: арт-терапия, психотерапия, тұлға, эмоция, психика.

Эмоциялар адамға оның қажеттілігінің күйі туралы сигнал беріп тұрады. Бір нәрсеге деген мәжбүрлік өзектілігінен, сәйкесінше эмоциялық күйзелістер (ашығу, қызығу) туады. Олар қажеттіліктер деп аталады. Қажеттіліктің күйіне байланысты күшеюі, азаюы, мүлдем жоғалып кетуі, белгісі бойынша қарама-қарсыға ауысуы мүмкін. Қажеттіліктің өмір сүруінің эмоциялық негізі мен субъективті формасын құрайды.

Эмоциялар оятушы функцияларды да атқарады, яғни белсенділіктің қайнар көзі болып табылады. Эмоциялардың оятушы мүмкіндіктері тікелей олардың күші мен белгісіне байланысты. Мәселен, бұл жерде қатты және жай ауруды, ұятты және Кез келген басқа эмоцияларды салыстыруға болады. Белсенділіктің бағыты эмоцияның белгісімен анықталады. Жағымды эмоциялар эмоциялық жағдайға бағытталған әрекеттерді оятады. Әсіресе, қуаныш эмоциясы адам өмірінде ерекше маңызды болып табылады. Кейбір зерттеулерде «...біздің бойымыздағы қуанышымыз өмірге деген

қызығушылығымызды шақырады және сол арқылы дем береді» деген тұжырым жасайды [9]. Қоғамға пайдалы шындық біздің бойымызға қуаныш әкеледі. Ал, келесі зерттеуші Н.И. Чуприкованың пікірінше жағымды эмоциялар адам өз жолын таңдау барысында өмірлік бағдар береді [1].

Жағымсыз эмоциялар керісінше ояту функцияларын орындайды. Эмоциялар адамның физиологиялық функцияларына өте қатты әсер етеді, себебі эмоция олармен қосылып ортақ психофизиологиялық жүйені құрайды. Сондықтанда эмоциялар әрқашанда ағзаның азды-көпті өзгерістермен бірге жүреді. Физиологиялық функцияларды эмоция арқылы реттеу мүмкіндіктері өте көп. Олар әртүлі бағытта ондаған, жүздеген есе өзгеруі мүмкін: күшеюі, әлсіреуі, тіптен толық өшіп қалуға дейін жақсаруы, паталогияға дейін нашарлауы, жылдамдауы, баяулауы және т.б. басқа көптеген аурулар және уақытынан бұрын қартаю немесе жасару эмоциялық негізде пайда болады.

Эмоциялар адамның санасымен танымдық процестеріне де дәл осылай әсер етеді. Эмоциялардың әсерімен олардың мүмкіндіктері мен функционалдық сиптамалары қатты өзгеріске ұшырай алады (жақсарады немесе нашарлайды).

Мәселен, адам қатты стресстің әсерінен ойлауға, есте сақтауға зейінін тұрақтандыруы, нашарлауы, өз әрекеттерін саналы бақылауы, төмендеуі мүмкін. Эмоцияның бұл функциялық ерекшеліктерінің практикалық мәні маңызды.

Эмоциялар ішкі психикалық процестер болып табылады. Бірақ та олар сырттай жақсы көрінеді: мимикадан көзқарасынан, әрекеттерден, қимылдан, елестен, интонациядан және сөйлеудің басқа да ерекшеліктерінен. Бұл басқа адамдардың эмоциялық күйін түсінуге және олармен нәтижелі қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Эмоцияның формалары және негізгі түрлері көрсеткен қасиеттерін теориялық жағынан есепке алып, эмоцияның формаларын және сансыз көп түрлерін айқындауға болады. Бірақ белгілі, жақсы кейбіреулері ғана жеткілікті суреттелген. Американдық психолог К.Изард еңбектерінде фундаменталды он эмоциялардың түрлерін көрсетілген [2].

Қызығушылық-қозу жағдаяттарға сыю, ой-өрісті кеңейте білу, зерттеу ықыласы, біреуге немесе бір нәрсеге әуесқойлық және сезім құшағына күйзелу. Тиімді әсіресе, танымдық мотив (түрткі) іс-әрекеттің мағынасына сәйкес және күштілігі жеткілікті көрінеді. Қызығушылыққа қарама-қарсы эмоцияны зерігу деп атаймыз [3]. Ол монотондық жағдайда туады.

Субъектінің тиісті пәнімен немесе ақпараттармен ерекше қарым-қатынас және жаңа жағдаяттармен қақтығысқанда қызығушылық эмоциясы күшейеді. Таңырқау қызығу эмоциясына жақындау, қарама-қайшылық, ерекшелік жаңа ұқсас жағдаяттарда туады. Бірақ, тез уақытта өтетін эмоция болып көрінеді. Күшті танымдық мотив ретінде көрінеді, соңғы әрекеттерді итермелейді, яғни айқындау, білу, анықтау, көз жеткізу, т.б.

Қуаныш эмоциясы адамның мүмкіншіліктерін және негізгі тұлғалық қасиеттерін жүзеге асыруда пайда болады. Қоршаған әлеммен және өмірге

қанағаттану күйі. Оптимизм және мүмкіншілігін кеңейту күштің көбею сезімінен байқалады.

Эмоция азабы өмірлік мақсатқа жетуге ұмтылысқа кері әсерін тигізе отырып туындайды. Азапқа, жеке ар-намысқа тию, адамдардың қорлауы, алаяқтық, қуаныш күйін талдау адам құндылықтарын келеке етуіне себеп болуы мүмкін. Адамдарға азапқа қарысы болып, кек алу мақсаты күш береді. Күшті азап аффектіге және ашық күреске айналып кетуі мүмкін. Бұл жағдайда адамның өзіндік бақылауы, саналы түрде басқару мүмкіншілігі шектеледі, тіпті өз әрекетін жоғалтады. Көп жағдайда азап басқа адамдарға қарсы бағытталуы, сондай-ақ оң бағытталуы мүмкін.

Ұялу эмоциясы субъектінің өзіне, көзқарасына, ойына, тұлғалық қасиеттеріне, қатынастарына, сыртқы ерекшелігіне сәйкес емес әрекеттерін жасаған кезде туады. Бұл күйзелісте субъект өзін басқалармен салыстырғанда жаман, қолынан ештеңе келмейтін, әлсіз, кішкентай, ешнәрсеге жарамайтын, ақымақ, тартымсыз, жол болмағандай сезінеді. Оған басқалар оның кемшіліктерін көріп, жек көретіндей көрінеді. Сондықтан ол басқа адамдардан өзін алшақ ұстап, жат жүруге даяр болады. Ұялудың формасы – қызару. Ұялу интеллект жұмысын тоқтатады, адамның әрекеті мен қылықтарына қатты әсер етеді, сананы жаулап алады. Тұлғаны қоршаған механизмдері белсендіреді. Өмірдегі түрлі жағдайлар ұялу мен одан адамгершілік деңгейде құтылу – тұлғалық борыш болып табылады [4].

Ұялуға қарама-қарсы эмоциялық күй – мақтаныш эмоциясы. Ол моральдық-эстетикалық талаптардың жоғары деңгейінде туындайды. Ол өзінің мағыналылығын, артықшылығын, құндылығын басқа адамдардан жақсы лебіздер естіген кезде сезінеді. Ұялу мен мақтаныш эмоциясы негізінде адамда өзіне қатысты тұрақты дамуы жүреді.

Айну эмоциясы субъектінің моральдық-эстетикалық талабына сәйкес емес жағдайларда, объектілерге, құбылыстарда немесе адамдарда туындайды.

Зерттеу жұмысымыз практикалық құндылығымен маңызды болып табылады. Практикалық психология бағытында әртүрлі форматтағы тренингтер мен психотерапиялық тәсілдерді пайдалану қазіргі таңда өзекті болып отырғаны белгілі. Әсіресе, тұлғалық дамытушылық және коррекциялық жұмыстарды жүргізуде арт-терапия элементтері құнды болып табылады.

Қорыта келе айтарымыз, мұғалім денсаулығын ең басты өмірлік құндылықтардың қатарына қосып, оны сақтауда өзі, өздік ерік-жігері басты роль атқаратынын ескере отырып, ұдайы «өзімен-өзі жұмыс істеуі» керек және өзін қажетті шектеулер мен тиімді жүктемелер жағдайында ұстауы тиіс. Бұл – өте күрделі де қиын жұмыс.

Біріншіден, ұстаздың кәсіби денсаулығы оның кәсіби мәдениетіне тікелей байланысты.

Екіншіден, мұғалімнің денсаулықты сақтауға деген ұмтылысы, мақсаты болу керек.

Үшіншіден, өз ағзасының резервті мүмкіндіктерін дұрыс бағалап, оны рационалды басқара білуі тиіс.

Бұл диссертациялық зерттеу жұмысында жаңа инновациялық оқыту технологиясының озық үлгісі, психотерапияның жас әрі мамандандырылған формасы – арт-технология, арттехнология арқылы мұғалімнің стресске тұрақтылығын қалыптастыру жан-жақты қарастырылды. Зерттеу жұмысымының теориялық зерттеу бөлімінің өзі маңызды мәселелерді қозғайтын екі бөліктерден тұрады.

Арт-терапия – бұл емдеу ғана емес, сонымен креативтің дамуы, тұлғаның дамуы мен үйлесімділігі, кез-келген жағдайды шешуге көмек.

Арт-терапия бейнелік өнер арқылы жанның дамуы мен емдеудің табиғи және қолайлы әдісі. Арт-технология терминін ғылымға 1938 жылы Адриан Хилл енгізді. Арт-терапия ағылшын тілінен аударғанда шығармашылық терапия деген ұғымды білдіреді.

Арт-терапия шектеусіз және психотерапияның барлық бағыттарында, педагогикада, әлеуметтік жұмыста т.б. қолданылады. Әр педагог өзін, өз сезімін және өзінің жағдайын әуен, дыбыс, қимыл және сурет арқылы көрсете алады. Кейбір адамдар үшін бұл – әлемге өзі туралы өзінің шығармашыл адам екенін танытудың жалғыз ғана әдісі болып табылады. Қажет ететіндерге мұндай мүмкіндікті беру – арттерапияның ерекшелігі. Оқыту технологиясының озық үлгісі ретінде арттерапияның ерекшеліктері, оқыту процесінде қолданылатын элементтері мен арттерапияның диагностикалық, психопрофилактикалық және психокоррекциялық жақтары қарастырылды. Сонымен қатар, арттерапияның мән-мағынасы, мазмұн ерекшелігі, өтілу барысы ғылыми әрі әдістемелік тұрғыда анықталды.

Зерттеу жұмысымызға өзек болған еңбектерге сүйене отырып жүргізген теориялық және эксперименталды зерттеуіміздің нәтижелеріне тоқталып кетер болсақ: мұғалімнің стресске тұрақтылығын қалыптастыруда арт-технология элементтерін жүйелі әрі бірізді, сонымен қатар сауатты қолдана білу әрбір жеке педагогтың өзін-өзі тануына жол ашады. Оның шығармашылық қабілеті мен қиялы байып, креативті ойлау қабілеті дамиды және өзін-өзі бағалауы жоғарылайды.

Арттерапия – ішкі кернеулер мен қатты эмоциялардан босатады. Арттерапия элементтерінің көмегімен топтың қалыптылығын сақтап, өзара қарым-қатынасты жағымды әрі тиімді ұйымдастыруға болады. Шығармашылықтың көмегімен педагог өз сезімдерін терең түсініп, жүгендей білуге үйренеді. Бұл оның әлеуметтік ортаға тез бейімделіп, еніп кетуіне бағыт-бағдар беріп отырады. Креативтілік педагог бойында сенімділікті оятып, оның қалыптасуына негіз болады. Қоршаған ортаны, шындықтағы болмысты өз тұрғысынан қабылдауға үйретеді. Арттерапияның әрбір функциясы әрбір мұғалімнің үйлесімді дамуына үлес қосады.

Өнер арқылы терапия жүргізудің көмегімен – мұғалімді мазалайтын өзекті мәселелер айқындалады, эмоционалдық қысым төмендейді, агрессия, негативизм, демонстрация түрінде көрінетін психологиялық қорғаныс механизмдеріне коррекция жүргізіледі әлеуметтік барьер, теріс әсерлі бағдарлардан арылтады. Сонымен қатар шығармашылық – өзара әрекетке

түсудің тиімді жақтарын қалыптастырады. Атап айтсақ, өзара келісе алушылық, өзгеге жол беру, жалпы іске өз үлесін қоса білу, өз беделін бағдарлай алу секілді жекелік құндылықтар коррекцияланады.

Жалпы, оқу-тәрбие процесін ізгілендіру мақсатында оқытудың креативті жақтарын дұрыс ұйымдастыра білсе, арттерапияның берері мол. Арттерапия оқыту процесін өзінің шынайы көрнекіліктерімен жандандырып, әрбір білім алушының білімге, ғылымға деген қызығушылығын оятады. Сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілетін дамыта отырып, қоршаған ортаға байланысты көзқарасын жаңаша қалыптастырады. Жалпы арттерапияны интерактивті оқыту әдістемесінің қатарына жатқызса да болады. Өйткені, білім алушы мен арттерапевт немесе педагог та сабақ барысында белсенді позицияда болады. Тағы да айта кететін жағдай арттерапиямен тек арттерапевт, психолог немесе педагог қана айналыспайды. Арттерапиямен барлық маман иелері, үй жағдайында ата-аналар сауатты түрде айналысса, қоғамымыз шығармашыл, мәдениетті, эстетикалық талғамы жоғары дамыған жеке тұлғалармен толыққан болар еді.

Сонымен, диссертациялық зерттеу жұмысымыздың теориялық және эксперименталды бөлімдерін тұжырымдамалап, қорытындылай келе зерттеу жұмысымыздың: «Инновациялық оқыту технологиясының озық үлгісі ретінде арт-технологияны оқыту процесінде тиімді әрі орынды қолданған жағдайда мұғалімнің стресске тұрақтылығын қалыптастыру, әрі жан-жақты және үйлесімді дамуына қол жеткізуге болады» деген болжамымыз дәлелденді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қасен Г.А., Төлешова Ұ.Б., Мукашова А.Б. Арт-терапиялық практикум. Оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2020.
- 2 Мадалиева З.Б., Сүлеймен М.М. Арт-терапия: әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 154 б.
- 3 Тарарина Е. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера. – Луганск: 2013.
- 4 Изард К.Е. Эмоции человека. – М., 1980. – С. 210-397.
- 5 Ежева Н.Н. Рабочая книга практического психолога. – Ростов-на-Дону, 2007.
- 6 Рогов Е.Н. Настольная книга практического психолога. Кн. 1. – М., 2007. – 45 с.

ҒТАМР 14.25.09

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМІ

С.Б. Казиева

Студент, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Мақалада интернеттің қарқынды дамуы, онлайн ресурстардың қол жетімділігі және шет тілінде сөйлейтіндермен байланыс мүмкіндігі жағдайында шет тілі мұғалімінің рөлі айтарлықтай өзгерістерге ұшырағандықтан. Бұл тақырыпты зерттеу қазіргі әлемдегі шет тілі мұғалімі жұмысының негізгі аспектілерін анықтауға және қажетті дағдылар мен құзыреттерді анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының әлемдік кеңістікке кіруі педагогикалық қоғамнан кәсіби міндеттер мен оларды шешу жолдарына жаңа көзқарасты талап етеді. Қазіргі мұғалімде инновациялық қызметтің белгісі ретінде шеберлік, шығармашылық, құзыреттілік табылуы керек.

Түйін сөздер: білім беру, ақпараттандыру, инновациялық әдістер, құзыреттілік, XXI ғасыр, жаһандық әлем, шет тілі, жаңа технологиялар, мәдениетаралық, кәсіби-педагогикалық даму, кәсіби құзыреттілік, тиімді пайдалану.

XXI ғасыр жаһандану процесінің қайта өрлеу дәуірі. Өркениеттер арасындағы мәдениетаралық байланысты жандандырудың негізі экономикалық сауданы, туризмді және іскерлік қатынастарды дамыту, ақпараттық технологиялар желісін құру болып табылады. Осы процестердің барлығында ағылшын тілі әлемде басым болады. Ағылшын тілі Ұлыбритания мен АҚШ-тың мемлекеттік тілі болып табылады, сонымен қатар БҰҰ ресми түрде мойындаған әлемдік тілдердің бірі болып табылады. Халықаралық байланыстар өрісінің кеңеюін және интеграциялық процестердің күшеюін ескере отырып, әлемдік лингвистикалық-коммуникативтік кеңістіктегі ағылшын тілінің рөлін арттыруды табиғи үлгі ретінде қарастыруға болады. Алайда, әрбір мемлекет өзінің ұлттық тілін дамытуға мүдделі екенін ескеру қажет.

Тіл адам өмірінде маңызды рөл атқаратынын бәрі біледі. Тіл – түсінудің, дамудың, танымның негізгі құралы. «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасы Қазақстанның жас буынының басқа елдердің тілін бейбіт қатар өмір сүруі және басқа елдермен ынтымақтастығы үшін, әлемдегі өмірден хабардар болу үшін, ақпараттық ағындар арқылы білуінің ерекше маңыздылығымен туындады [3].

Уақыт талаптарына сәйкес тілдік білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер орын алуда: жаңа талаптар қойылып, тілдік материалды таңдауға, оның

мазмұнына, оны ұйымдастыруға, тексеру нысандарына өзгерістер енгізілуде. Сондықтан оқытушылар қауымына үлкен жауапкершілік, үлкен міндеттер жүктеледі. Мұндай мәселенің шешімі – мұғалімдерге болашақ қызметінің негізі берік және тірек болатындай етіп студентке берілетін ғылым негіздерін үйрету. Өнімді білім алу үшін әр баланың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу қажет. Ол үшін баланың талаптарын, бейімділігін, ойлау қабілетінің даму дәрежесін, мінезінің ерекшеліктерін дәл анықтау қажет [2].

Шет тілін оқытуда білім дегеніміз-сөздерді олардың мағыналарын, формаларын білу, сондай-ақ бұл сөздерді қолдана алу өте маңызды болып келеді. Оқу процесіне сөздік материалды енгізу орынды болып көрінеді. Осылайша, оқыту мазмұнын игеруге арналған арнайы таңдалған тілдік материалды (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және орфографиялық) қамтиды. Оқытудың құрамдас бөліктеріне ауызша және жазбаша тілдің дамуына негізделген тақырыптар, ауызша және жазбаша мәтіндер, оқытушылардың ана тілінде жоқ тілдік құбылыстар, сондай-ақ фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және орфографиялық дағдыларды дамыту кіреді. Сондай-ақ оқытушыларға оқу процесінде анықтамалық әдебиеттерді пайдалану дағдыларын дамытуға, сондай-ақ монологтар мен диалогтарда сөз үлгілері мен айтылу түрінде ауызша материалды игеруге мүмкіндік беріледі. Шет тілін үйренудің негізгі мақсаттарының бірі – оны әртүрлі жағдайларда практикада қолдану қабілетін дамыту. Жоғарыда сипатталған оқытудың негізі – фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және лингвистикалық компоненттер, сондай-ақ қарым-қатынас құралдарын таңдау мүмкіндігі. Оқыту процесі іскерлік және тілдік қарым-қатынаста дағдыларды игеруге, сондай-ақ зерттелетін материал жүзеге асырылатын салаларды, тақырыптар мен жағдайларды игеруге бағытталған. Мәдени аспект оқыту мазмұнының материалдық негізін құрайды.

Қысқаша айта келе, ХХІ ғасырда жалпы шет тілі ұғымы жаһандану және халықаралық байланыстардың кеңеюі аясында ерекше маңызға ие болды. Шет тілін оқыту әлемдік қоғамдастықта сәтті бейімделу мен өзара әрекеттесудің маңызды құралына айналуда [1].

ХХІ ғасырдағы шет тілін оқытудың маңыздылығы мыналарды қамтиды:

1. Мәдениетаралық өзара іс-қимыл: шет тілін үйрену басқа мәдениеттерді тереңірек түсінуге ықпал етеді, дүниетанымды байытады және әртүрлілікке төзімді көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді.

2. Кәсіби мүмкіндіктер: қазіргі әлемде шет тілдерін білу көбінесе жұмысқа үміткерлерді таңдаудың негізгі критерийіне айналады. Бұл қосымша кәсіби мүмкіндіктер ашады және бәсекеге қабілеттілікті арттырады.

3. Білім: шет тілін үйрену жоғары білімнің ажырамас бөлігі болуы мүмкін. Көптеген университеттер студенттердің академиялық өсуіне ықпал ететін шет тілдерін үйренудің кең бағдарламаларын ұсынады.

4. Байланыс және коммуникация: шет тілін білу әлемдік ауқымда қарымқатынасты жеңілдетеді. Ортақ шет тілін білетін адамдар ақпаратпен

тиімдірек алмасып, халықаралық талқылаулар мен ынтымақтастыққа қатыса алады.

5. Жеке даму: шет тілін үйрену логикалық ойлау, есте сақтау, зейін сияқты танымдық дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Сондай-ақ, бұл сіздің көкжиегіңізді кеңейтуге және басқа мәдени контексттерге енуге мүмкіндік береді.

Жалпы, ХХІ ғасырда шет тілін оқытудың маңыздылығы халықаралық өзара іс-қимыл, әлеуметтік-мәдени бейімделу және жаһандық қоғамда кәсіби және жеке мүмкіндіктерді арттыру қажеттілігімен байланысты [4].

Қазіргі заманның талаптары шет мемлекеттердің білім беру стандарттарымен бәсекеге қабілетті білікті азаматтарды, жоғары білімді мамандарды даярлауды талап етеді, сондықтан елде шет тілін меңгерудің жоғары деңгейі байқалады.

Шет тілі мұғалімінің Қазақстандағы орны елдің әлемдік процестерге және қоғамның көпұлтты табиғатына белсенді қатысуға деген ұмтылысын ескере отырып, стратегиялық маңызға ие. Бұл рөлдің маңыздылығы бірнеше аспектілермен ерекшеленеді:

– Көптілді халықты оқыту: Қазақстанда көпұлтты ел, ал шет тілдерін білу және білім беру саласында шешуші факторға айналуға. Шет тілдерінің мұғалімдері әртүрлі тілдерде сапалы білім алуға қол жетімділікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

– Жаһандық экономикаға дайындық: шет тілі мұғалімдері студенттерді әлемдік экономикаға сәтті интеграциялауға дайындауда маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілі сияқты әлемдік тілдерді білу түлектердің әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін едәуір арттыра алады.

– Мәдениетаралық өзара қарым-қатынас: шет тілдерінің мұғалімдері мәдениетаралық түсіністік пен төзімділікті қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл әсіресе әртүрлі этникалық және мәдени топтары бар елде маңызды.

– Халықаралық байланыстарды ілгерілету: шет тілі мұғалімдері халықаралық байланыстар мен ынтымақтастықты орнатуда делдал рөлін атқарады. Олар басқа елдермен студенттермен, ғылыми және мәдени бағдарламалармен алмасуды дамытуға ықпал етеді.

– Оқытудың инновациялық әдістері: шет тілі мұғалімдері оқуды тиімдірек және тартымды ету үшін заманауи технологияларды пайдалана отырып, оқытудың инновациялық әдістерін енгізуде.

Осылайша, Қазақстандағы шет тілі мұғалімінің орны көптілді азаматтарды даярлауды, халықаралық байланыстарды қалыптастыруды және қоғамдық дамуға қосқан үлесін қоса алғанда, кең ауқымды функцияларды қамтиды [5].

Қазіргі педагогтардың негізгі міндеті білім алушылардың жоғары білім сапасын қамтамасыз ету және олардың тұлға ретінде толыққанды дамуы үшін жағдай жасау болып табылады. Жалпы педагогикалық тәсілде балаларды оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаты жан-жақты дамыған даралықтарды қалыптастыру болып қала береді, ал жаңа әдістемелер шеңберінде оқыту

мақсаты негізгі компонент болып қала береді. Ушинский «Мұғалім өзінің білімін үнемі жетілдіріп, іздеу күйінде қалған сәтте ғана мұғалім болып қала береді. Ол ұмтылуды және іздеуді тоқтатқан күні ол мұғалім болуды тоқтатады». Қазіргі педагог өмір бойы оқу процесінде жүрген тұрақты зерттеуші. Инновацияның жаршысы болып табылатын тәрбиеші әлемдегі жаһандық өзгерістерге бірінші болып бейімделеді. Мұғалім қай пәннен бермесін ол баланың өмірдің әр саласына қатысты кез келген сұрағына жауап беруге даяр болуы керек. Адамның рухани күштері мен мәдени қажеттіліктерінің бір көрінісі-білімге деген қажеттілік. Педагогикалық өзін-өзі тәрбиелеудің үздіксіздігі-кәсіби қалыптасу мен жетілдірудің қажетті шарты. Қазіргі мұғалім өзі оқытатын ғылымның әртүрлі салаларында жақсы бағдарлануы керек, оның әлеуметтік-экономикалық, өндірістік және мәдени міндеттерді шешу мүмкіндіктерін білуі керек. Бірақ бұл жеткіліксіз, ол үнемі жаңа зерттеулер, жаңалықтар мен гипотезалар туралы хабардар болуы керек, оқытылатын ғылымның жақын және алыс перспективаларын көруі керек [2].

Қазіргі мұғалім әр оқушының жеке дамуын белсенді түрде қолдап, оны өз бетінше оқуға шабыттандырып, оқу процесіне қызығушылық тудыруы керек. Әрбір мұғалім оқушыларда білім, бастамашылық, адамгершілік, парасаттылық, мәдениеттілік, сондай-ақ өз Отанына деген сүйіспеншілік сияқты жан-жақты дамыған қасиеттерді қалыптастыруға арналған. Осы мақсаттарға жету үшін мұғалім гуманистік принциптер мен демократиялық ұстанымдарды ұстану арқылы жоғары сапалы білім беруі керек, оқушылардың өзі оқытатын пәндер бойынша үздіксіз білім алуына ықпал етуі керек. Қазіргі мұғалімнің кәсіби шеберлігі оның дүниетанымымен және идеологиялық көзқарастарымен анықталады. Оқытудың тиімділігі пәнді терең білумен және мұқият дайындықпен ғана емес, сонымен қатар оқушылардың адамгершілік құндылықтарын, этикалық дағдылары мен мінезқұлық үлгілерін қалыптастырумен байланысты. Маңызды аспект-оқыту мен тәрбиелеуде әртүрлі әдістемелік әдістерді қолдана білу. Қазіргі заман педагогы ұлттық білім беру жүйесінің зерттеушісі, практикалық қызметте белсенді қатысушы, кәсіпкерлік пен психопедагогикалық хабардарлыққа ие болуы керек [3].

XXI ғасырда шет тілі мұғалімінің моделі білім беру технологияларының қарқынды дамуына және оқыту талаптарының өзгеруіне байланысты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Заманауи талаптарға сәйкес, әрбір мұғалім өз білімін жетілдіре отырып, өз сабақтарында ескі монотонды сабақтарды емес, жаңа инновациялық технологияларды пайдаланады, сабақ тартымды, мағыналы, тиімді болады. Бұл туралы «Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық жаһандық коммуникациялық желілерге шығу болып табылады» делінген. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты еңбек нарығында табысты бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау болып табылады. Бұл жүйенің орталығында мектеп орналасқан, оның жүрегі мұғалім. Шығармашылық және ізденімпаз мұғалімнің ерекше артықшылығы оның оқу процесін өзгерту және әр

оқушының жеке басына жол табу қабілеті. Жаңа буын мұғалімі өзгермелі қоғам жағдайында шығармашылық жеке құзыреттілікке, педагогикалық әдістерді терең меңгеруге ие, үнемі жетілдіруге, рухани дамуға және жетілуге ұмтылады.

Шет тілі мұғалімінің заманауи моделінің бірнеше негізгі сипаттамалары:

– *Технологиялық сауаттылық*: қазіргі заманғы шет тілі мұғалімі жоғары технологиялық сауаттылыққа ие болуы керек. Интерактивті платформаларды, онлайн ресурстарды, Мобильді қосымшаларды және виртуалды құралдарды пайдалану оқытудың ажырамас бөлігіне айналады.

– *Жекелендірілген оқыту*: білім алушылардың әртүрлілігін ескере отырып, мұғалім жекелендірілген оқу жоспарларын құра отырып, әдістемені оқытудың әртүрлі стильдері мен студенттердің қажеттіліктеріне бейімдей білуі керек.

– *Коммуникацияны белсенді қолдану*: мұғалімнің моделі оқу процесінде коммуникацияны белсенді қолдануды қамтиды. Бұл тек ауызша қарымқатынасты ғана емес, сонымен қатар электронды байланыс құралдары арқылы өзара әрекеттесуді де қамтиды.

– *Сыни ойлауды дамыту*: мұғалім ақпаратты талдауға, әртүрлі көзқарастарды бағалауға және шет тіліндегі сыни ойлауға ықпал ете отырып, оқушылардың сыни ойлауын дамытады.

– *Мәдени құзыреттілік*: жаһандануды ескере отырып, мұғалім оқушыларға менталитет, әдет-ғұрып және құндылықтардағы айырмашылықтарды түсінуге және бағалауға көмектесетін мәдени аспектілерді оқытуға белсенді түрде қосуы керек.

– *Өзін-өзі оқытуды қолдау*: мұғалімнің заманауи моделі студенттерді тілдік дағдыларды өз бетінше жетілдіру үшін ресурстар мен әдістерге бағыттау арқылы өз бетінше оқытуды ынталандырады.

– *Икемділік пен бейімделу*: шет тілі мұғалімі жаңа әдістер мен технологияларды өз тәжірибесіне біріктіре отырып, білім беру ортасындағы тұрақты өзгерістерге икемді және бейімделгіш болуы керек.

Осылайша, ХХІ ғасырдағы шет тілі мұғалімінің моделі технологиялық сауаттылықпен, бейімделгіштікпен, коммуникация мен мәдени құзыреттілікке баса назар аударумен сипатталады, бұл қазіргі әлемде оқытуға қойылатын жаңа талаптарды көрсетеді. ХХІ ғасыр шет тілі мұғалімі шет тілі мен шет ел мәдениеті әлемін жақсы түсінуі керек. Бұл әлем шет тілі мен тұлғаның, шет тілі мен қоғамның байланыстары туралы білімді, мәдениетаралық диалогта басқа халықтың өзара түсіністігін қамтиды [2].

Шет тілін оқыту әдістемесі студенттердің тілдік дағдыларын тиімді игеруге бағытталған әртүрлі стратегиялар мен тәсілдерді қамтиды. Міне, кейбір негізгі принциптер мен әдістер:

– *Коммуникативті тәсіл*: студенттерді қарым-қатынастың нақты жағдайларында тілді қолдануға үйретуді мақсат етіп, коммуникативті дағдыларды дамытуға бағытталған. Сабақтарға диалог, рөлдік ойындар, пікірталастар кіреді.

– *Жеке оқыту*: әр түрлі студенттердің оқу стилі мен материалды игеру қарқынындағы айырмашылықтарды ескереді. Мұғалім әдістемені әр оқушының қажеттіліктеріне сәйкес бейімдейді.

– *Технологияны пайдалану*: интерактивті тақталар, онлайн ресурстар, тіл үйренуге арналған қолданбалар сияқты заманауи технологияларды біріктіру тиімдірек оқыту мен белсенділікке ықпал етеді.

– *Ойын әдістері*: оқу процесіне ойын элементтерін енгізу сабақтарды қызықты етеді және студенттерге жаңа материалды оңай есте сақтауға көмектеседі.

– *Бірлескен оқыту*: студенттердің бір-бірімен өзара әрекеттесуі арқылы оқуды ынталандырады. Топтық тапсырмалар, жобалар мен талқылаулар ынтымақтастық пен білім алмасу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

– *«Кері байланыс» әдісі*: үнемі кері байланыс беру студенттерге өз қателіктерін түсінуге және жақсартуға көмектеседі.

– *Заманауи бағалау әдістері*: портфолио, жобалау жұмыстары, ауызша және жазбаша емтихандар сияқты бағалаудың әртүрлі әдістерін қолдану тілді меңгерудің әртүрлі аспектілерін бағалауға мүмкіндік береді.

– *Мәдени компонент*: Оқытылатын тіл қолданылатын елдің мәдениетін оқу процесіне енгізу студенттерге тілдік ерекшеліктер мен контексттерді жақсы түсінуге көмектеседі.

Шет тілін оқыту әдістемесі студенттер тобының ерекшеліктерін, оқу мақсаттарын және заманауи білім беру тенденцияларын ескере отырып, осы тәсілдерді жиі біріктіреді. Яғни, ағылшын тілін оқытуда сөздердің мағынасын көрнекі түрде көрсету үшін кескіндерді, макеттерді, заттарды және ойыншықтарды пайдалануды қоса алғанда, әртүрлі әдістер қолданылады. Нақты мысалдар келтірейік: «apple» сөзін алманың суретін көрсету немесе оқушыларға алманы қолында ұстауды ұсыну арқылы оңай түсіндіруге болады. Сондай-ақ, тиімді әдіс-жаңа сөздерді нақты өмірлік мысалдармен байланыстыру және оларды қоршаған ортамен байланыстыру. Бұл тәсіл тілдік материалды түсінуді тереңдетіп қана қоймай, білім алушылардың қызығушылығын оятады. Осылайша, шет тілдерін оқытуда біз тілдік ұғымдарды үйреніп қана қоймай, оларды әртүрлі аспектілерде қолдану дағдыларын қалыптастырамыз: айтылу, жазу, оқу, үйренген білімнің практикалық қолданылуын қамтамасыз ету [4].

Жаңа технологияларды тиімді пайдалану – шәкіртке сапалы білім, саналы тәрбие беруде ұстаздың оқу үрдісін түбегейлі өзгерту құрамының бірі. Инновациялық білім беру құралдары: аудио – видео құралдар, электрондық оқулықтар. Қазіргі кезде білім беру үрдісінде 50 астам жаңа педагогикалық технологиялар қолданылады. Мектептің оқу процесінде заманауи технологияларды қолдану шет тілін меңгерудің стандарттары мен маңыздылығын жақсартады. Осы тұрғыда оқытудың маңызды аспектілері тілді дұрыс меңгеру, ауызша және жазбаша тілді дамыту, сондай-ақ оқу материалын мәнерлі түрде беру болып табылады. Оқытудағы инновациялық

технологиялардың ішінде сыни ойлауды дамыту, тақырыпқа кіріспе, өзара қарым-қатынасты ұйымдастыру және бақылауды қамтитын модульдік оқыту технологиясын пайдалану, сондай-ақ ұжымдық ойлау қызметі, ойын элементтері, конкурстық сабақтар, шығармашылық тапсырмалар, мәтіндермен жұмыс, ақпараттық құралдарды пайдалану сияқты бірқатар әртүрлі әдістер сияқты элементтер ерекшеленеді. технология, жобалық оқыту және т.б. «Джигсо» әдісі жалпы мәселелерді алдымен жұпта, содан кейін ұжымда талқылауға ықпал етеді. Ол сондай-ақ грамматикалық тақырыптарды және оқуды түсінуге, өз ойларын білдіруге және оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына бағытталған «insert» кестесін толтыру арқылы сабақты пысықтауды қамтиды.

Яғни, ХХІ ғасырдағы шет тілі мұғалімі өз білімін жетілдіріп қана қоймай, педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейін көрсетуі керек. Мұғалімнің болуы маңызды:

– Оқушылардың тіл үйренуге деген қызығушылығын оята алатын шабыттандыратын тұлға болуы.

– Оқытуда инновациялық әдістер мен технологияларды, соның ішінде интерактивті сабақтарды, мультимедиялық ресурстарды пайдалануды және басқа да заманауи тәсілдерді қолдануы.

– Ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ оқушылардың сыни ойлауын дамытуға ықпал етті.

– Оқу материалын олардың білім деңгейі мен қызығушылықтарын ескере отырып, оқушылардың белгілі бір тобының қажеттіліктеріне бейімдеді.

– Оқушылардың барлық оқу стильдері мен жеке ерекшеліктерін қолдау үшін сараланған тәсілді қолданады.

– Әр оқушы өзін сенімді және ынталы сезінетін қолдау және білім беру ортасын құрды.

– Білім беру мен тіл біліміндегі жаңа үрдістерді бақылай отырып, тұрақты кәсіби дамуға ұмтылды.

Ағылшын тілі мұғалімінің жұмысындағы кәсібилік, шығармашылық және эмпатияның үйлесімі маңызды. Кез келген мұғалімнің басты мақсаты мен міндеті-оқушыларға сапалы білім беру, жан-жақты жетілдіру, оқуға деген қызығушылықты арттыру. Мұғалім мен оқушының бірлескен жұмысының нәтижесі-сапалы білім. Әдіскер мұғалім өз жұмысын жоғары деңгейде жүргізіп қана қоймай, өз тәжірибесін таба, біле және басқаларға тарата білуі керек [5].

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта шет тілін оқытуды жаңа деңгейге көтеру педагогикадағы негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Заман талабы мұғалімге үлкен жауапкершілік артып, жеке тұлғаны бәсекеге қабілетті, өзіндік пікірін нақты жеткізе білетін, терең білімді үйреніп қана қоймай, үш тілді меңгертіп, сол білімін өмірде қолдана білуге талпындыруды міндет етеді. Тәуелсіз мемлекетімізде оқыту мен оқуда табысқа жету үшін мұғалім, оқушымен ағылшын тілінде еркін сөйлесуге қолайлы тәсілдерді ұтымды пайдалану қажет. Жаһандану заманында үш тілді меңгерген білікті ұстазы ғана

түрлі кедергілерді жойып, тығырықтан шыға алады. ХХІ ғасырдың, заман талабына сай пән мұғалімі ғана болу аз, мұғалім – ұстаз, иноватор, иннотехник болуы тиіс. Мұғалім өзі иннотехник дәрежесіне көтерілу үшін инновациялық технологияларды меңгеру керек. Жаңашыл мұғалімдер шығармашылық және инновациялық тәсілдер арқылы білім беру процесінің нәтижелерін жақсартуға үнемі ұмтылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Мектептегі шет тілі // Республикалық әдістемелік журнал. – Алматы, 2012.
- 2 Педагогикалық шеберліктің негіздері: пед-ге арналған оқу құралы. арнайы. жоғары. – М., 1989.
- 3 Шеттілдік білім беру әдістемесі: оқу-әдістемелік құрал / А.Б. Насимуллина, А.А. Нугманова. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2019. – 119 б.
- 4 Артамонова Л.С. Подготовка студентов гуманитарных вузов к иноязычной профессиональной коммуникации: Дис.... канд. пед. наук. – М., 2008.
- 5 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000.

ҒТАМР 77.31.15

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ МЕКТЕПТЕРІНІҢ СПОРТТЫҚ ЛИГАЛАРҒА ҚАТЫСУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Г.Н. Сафарғалиева

Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

А.С. Исламбеков

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақалада соңғы төрт жылдағы жергілікті және ұлттық жарыстар аясында әртүрлі спорттық пәндерге қатысу нәтижелері талданады. Негізгі назар командаларды даярлау аспектілеріне, қатысу тактикасына және жаттығу әдістеріндегі өзгерістерге аударылады. Оқушылардың спорттық жетістіктеріне әсер ететін әлеуметтік және білім беру факторлары да қарастырылады. Зерттеу облыс мектептерінің спорттық бағдарламасын жақсарту үшін негізгі тенденцияларды анықтауға және ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Мақала дене шынықтыру мұғалімдеріне, жаттықтырушыларға, сондай-ақ мектептердегі спорттық тәрбиенің тиімділігін арттыруға тырысатын білім беру мекемелерінің менеджерлеріне пайдалы болады.

Түйін сөздер: спорттық жетістіктер, мектеп командалары, Қостанай облысы, жаттығу әдістемелері, спорттық жарыстар, білім беру факторлары, спорттық тәрбиенің тиімділігі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйекте жарияланған Қазақстан халқына Жолдауында елімізде бұқаралық спортты дамытудың маңыздылығын атап өтті. Бұл Жолдауында бұқаралық спортты дамытуға қолдау білдіріп, «азаматтардың салауатты өмір салты – салауатты ұлтты қалыптастырудың негізгі шарты» екенін атап өтті. Дене шынықтыру мен спортты дамыту жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыру және балаларды бұқаралық спортпен шұғылдануға тарту мақсатында орталық жыл сайын кешенді спорттық іс-шаралар, әртүрлі спорт түрлері бойынша турнирлер ұйымдастырады [1].

Спорт бөлімімен 2021 жылы Қостанай облысының мектептері мен колледждерінің оқушылары үшін 24 облыстық спорттық-бұқаралық іс-шаралар ұйымдастырылды.

Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының іс-шаралар жоспарын орындау мақсатында 2021 жылғы 28 қаңтар мен 12 мамыр аралығында

оқушылардың I және II онлайн спартакиадалары ұйымдастырылып, өткізілді, оған облыстың 20 өңірі қатысты. Онлайн спартакиадалар ату, күштік гимнастика, шаңғы жарысы, шахмат, тоғызқұмалақ, гир көтеру және жеңіл атлетика сияқты түрлерден өтті, барлығы 1141 оқушыны қамтыды. Сондай-ақ, орталық волейбол, баскетбол, үстел теннисі, тоғызқұмалақ, футзал, бес асық және асық атудан мектеп лигаларын ұйымдастырып, өткізді. Облыстық кезеңде мектеп лигасының бағдарламасында барлық спорттық жарыстар бойынша оқушылармен қамту – 1501 оқушыны құрады. Мектеп лигасында Наурузум, Б.Майлин ауданы, Меңдіқара ауданы, аудандар белсенділігі төмен болды, өткізілген 10 жарыстың ішінен олар бірде-бір мектеп лигасына қатысқан жоқ. Облыстың басқа өңірлерінде өткізілетін жарыстарға қатыспаудың негізгі себебі қаржыландыру көзделмеген [2].

2021 жылғы 8-24 қараша аралығында Қостанай қаласында Қостанай облысының ТЖКБ (техникалық және кәсіптік білім беру) ұйымдары арасында онлайн жарыстар өтті. Жарыс үш түрден өтті: Street workout, шахмат, тоғызқұмалақ. Жарыс регламентіне сәйкес, сынақ ерлер мен әйелдер командалары арасында бөлек өткізілді. Жарысқа 13 әйелдер командасы және 12 ерлер командасы қатысты, бұл көрсеткіш өте төмен, өйткені облыста меншік түріне қарамастан 34 ТЖКБ (техникалық және кәсіптік білім беру) ұйымдары жұмыс істейді, жалпы қамту 156 оқушыны құрады.

2021 жылғы 3-5 желтоқсан аралығында Қостанай қаласының №22 ЖББМ спорт залында Тұңғыш Президент күніне арналған гир спортынан оқушылар арасында облыстық турнир ұйымдастырылды. Оқушылардың жалпы саны 200-ден асады. Жыл сайын гир спортымен айналысатын оқушылар саны артып келеді.

Қостанай облысының Білім және ғылым ұйымдары қызметкерлерінің жергілікті кәсіптік одағымен бірлесіп бірқатар спорттық іс шаралар өткізілді:

– Қостанай облысының техникалық және кәсіптік білім беру мекемелерінің колледждері арасында жалпы саны 100 адамды қамтитын волейболдан облыстық турнир;

– облыстық мұғалімдер спартакиадасы, онда 16 аудандық команда қатысып, 4 күн ішінде спорттың 5 түрінен: волейбол, үстел теннисі, стритбол, шағын футбол және тоғызқұмалақтан жарысқа қатысып, 367 адамды қамтыды;

– мұғалімдер күніне арналған жергілікті кәсіподақ қызметкерлері арасында лаптадан облыстық турнир, жалпы қамтылуы – 62 адам.

2022 жылы Қостанай облысында спорттық бағыттағы 111 үйірме мен секция жұмыс істейді, үйірмелердің жалпы қамтылуы 2749 оқушыны құрады. 20 аудан мен қаланың ішінен балалар-жасөспірімдер дене шынықтыру клубтары Жангелдин, Жітіқара, Қамысты және Федоров сияқты өңірлерде жұмыс істемейді, бұл жағдай өңірлерде үйірмелер мен секциялар ашу үшін орындардың болмауына байланысты қалыптасуда. Жалпы 2022 жыл бойы өңірлік дене шынықтыру орталығы «Тенбіл доп» футзалы, «Шұбар доп» волейболы, «Алтын доп» баскетболы, «Былғары доп» шағын футболы бойынша ұлдар мен қыздар арасында облыстық мектеп лигаларын ұйымдастырды.

Осы түрлер бойынша жарыстардың жалпы қамтылуы облыстық кезеңде-5420 оқушыны құрады.

11 наурыз бен 7 сәуір аралығында тоғызқұмалақ, дейби, үстел теннисі, дзюдо, қазақ күресі, шахмат, жеңіл атлетика және гир спорты бойынша балалар жылына және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік рәміздерінің 30 жылдығына арналған оқушылардың облыстық жазғы спартакиадасы бағдарламасында жарыстар өтті.

1-8 сәуір аралығында Өскемен қаласында баскетболдан «Алтын Доп» ұлттық Мектеп лигасы өтті, оған Қазақстанның облыстары мен қалаларының 14 командасы қатысты. Қостанай облысының атынан «Рудный қаласының №5 гимназиясының» баскетболшылары, қорытындысы бойынша құрметті 3 орын алды.

15-16 сәуір аралығында Қостанай қаласында № 2 Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға арналған «Балабақша-мектеп-интернат» Қостанай арнайы кешені КММ базасында арнайы білім беру ұйымдарының тәрбиеленушілері арасында «Шекарасыз балалық шақ» спартакиадасы өтті. Спартакиада үстел теннисі, дейби және пионербол сияқты спорт түрлерінен өтті.

20-24 сәуір аралығында Алматы қаласында Қазақстан оқушыларының XI жазғы гимназиядасы бағдарламасында ұлдар мен қыздар арасында спорттық гимнастика бойынша жарыстар өтті. Қостанай облысының жасөспірімдер құрама командасы 2 орын, спорттық гимнастикадан қыздар құрама командасы құрметті 3 орын алды.

Қазақстан алғаш рет оқушылардың Дүниежүзілік гимназиядасына қатысты. Ол 14-22 мамыр аралығында Француз Нормандиясында өтті. Қазақстан құрамасына Лисаков қаласының №4 мектебінің оқушысы – Дмитрий Энес кірді. Ол 50 метрге баттерфляй стилінде жүзуден чемпион атанды.

11-15 мамыр аралығында Қостанайда Қазақстан оқушыларының XI жазғы гимназиядасы аясында 9-10 сынып оқушылары арасында велосипед спорты – маутинбайк бойынша жарыстар өтті. Пәндерде: кросс-кантри Шорт – трек (Поникарова Любовь) – 3 орын, кросс-кантри Олимпик (Поникарова Любовь)-2 орын, кросс-кантри эстафетасы (Поникарова Любовь, Плитко Мирослав, Исмагулов Тамерлан, Майданц Николай) – 3 орын алды

14 мамырдан 22 мамырға дейін Шымкент қаласында 5-6, 7-8 сынып қыздары арасында бес асықтан Ұлттық Мектеп лигасы өтті. «Алтынсарин ауданы Хакімжанова атындағы Щербаков мектебінің» 5-6 сынып қыздарының құрама командасы 1 орынды иеленді. Рудный бөлімінің «Міржақып Дулатұлы атындағы жалпы білім беретін мектебінің» 7-8 сынып қыздар құрама командасы 2 орын алды.

1-8 маусым аралығында Өскемен қаласында «Алтын доп» баскетболдан ұлттық Мектеп лигасы өтті. Жарыс қорытындысы бойынша Қостанай облысының спортшылары 2-ші орынды иеленді.

ҚР БҒМ (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі) Ұлттық дене шынықтыру ғылыми-практикалық орталығы 2022 жылғы 1-4

қараша аралығында Тараз қаласында мұғалімдердің республикалық спартакиадасын ұйымдастырды. Аталған жарыстар аясында республиканың 19 облысы қатысты. Қостанай облысы осындай спорт түрлеріне қатысты: шағын футбол, волейбол, үстел теннисі. Жалпы командалық есепте Қостанай облысының мұғалімдері 7 орын алды (1-кесте).

Кесте 1. 2022 жылғы жарыстардағы Қостанай облысы мектептерінің нәтижелері.

Жарыс атауы	Спорт түрі	Мерзімі, өткен қаласы	Мектеп атауы	Жүлдесі	Деңгейі
«Алтын Доп» Ұлттық мектеп лигасы	Баскетбол	01-08.04.2022, Өскемен қ.	«Рудный қаласының №4 гимназиясы»	III	Республика
XI гимназияда	Спорттық гимнастика	20-24.04.2022, Алматы қ.	Қостанай құрама командасы	Ұлдар II, Қыздар III	Республика
Дүниежүзілік гимназияда	Жүзу (баттерфляй, 50 м.)	14-22.05.2022, Франция, Нормандия қ.	«Лисаковск қаласының №4 мектебі»	I	Халықаралық
Бес асықтан Ұлттық мектеп лигасы	Асық	14-22.05.2022, Шымкент қ.	«Алтынсарин ауданы Хакимжанов атындағы Шербаков мектебі»	I	Республика
			Рудный қаласы «М.Дулатұлы атындағы ЖББ»	II	
«Алтын Доп» Ұлттық мектеп лигасы	Баскетбол	01-08.06.2022, Өскемен қ.	Қостанай құрама командасы	II	Республика

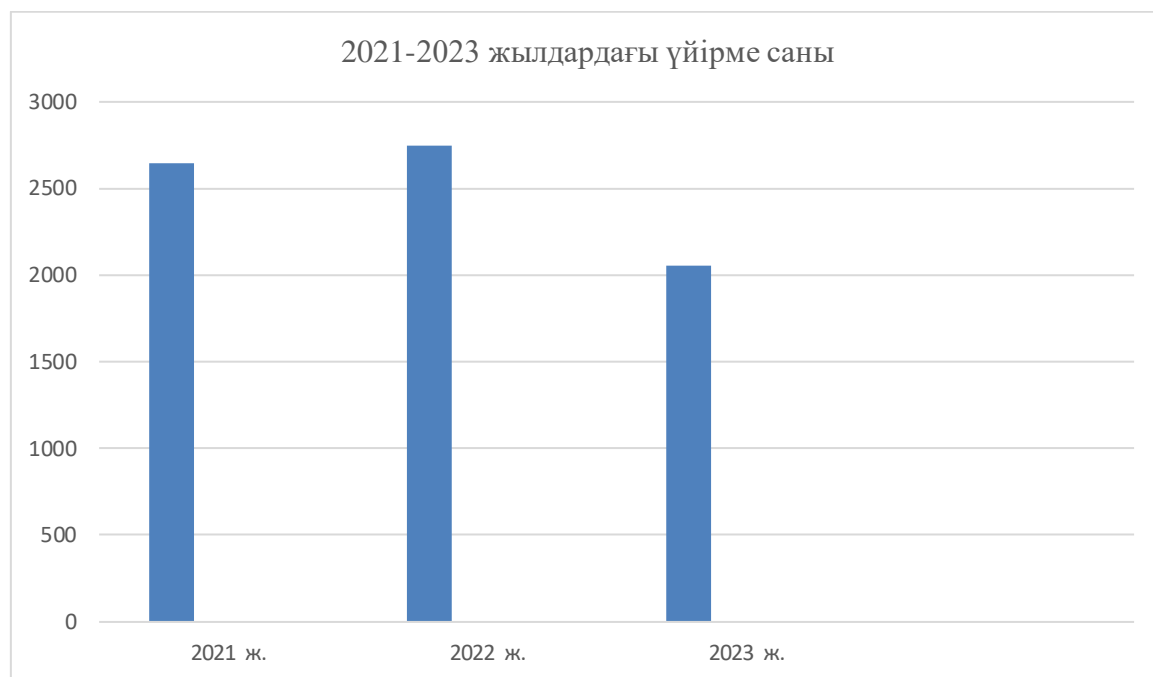
Өткізілетін спорттық-бұқаралық іс-шаралар санын және спорт ғимараттарының санын ұлғайту, бұқаралық спортты дамыту, салауатты өмір салтын белсенді насихаттау балалардың көп санын тұрақты спорттық-сауықтыру қызметіне тартуға мүмкіндік береді.

Өңірлерде дене шынықтыру мен спортты дамытуға келетін болсақ, 2022 жылғы барлық облыстық спорттық іс-шараларға белсенді қатысқан Өңірлерді атап өткім келеді, олар Арқалық, Лисаковск және Рудный қалалары; Қостанай және Әуликөл аудандары. Сондай-ақ, Рудный және Лисаков қалаларын белсенді ынтымақтастығы және спорттық іс-шараларды ұйымдастыруға қосқан жоғары үлесі үшін атап өткім келеді.

Облыстық спорттық іс-шараларда Алтынсарин, Жітіқара, Қамысты, Қарабалық және Меңдіқара аудандары белсенділік танытты.

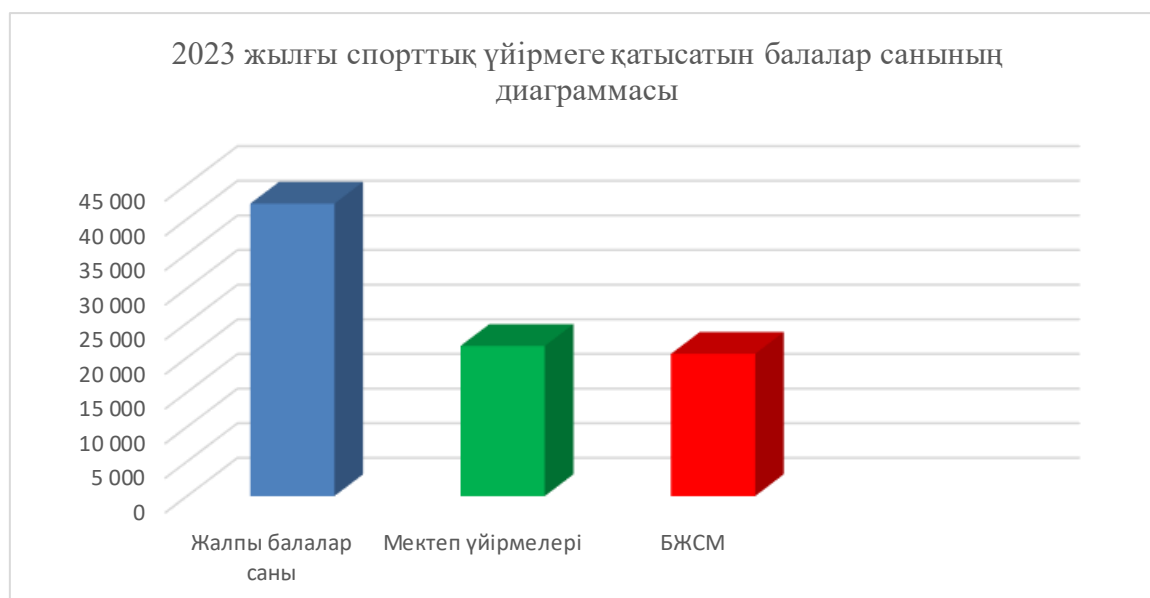
Білім бөлімдері облыстық жарыстарға қатысу үшін командаларды дайындау және қалыптастыру бойынша жұмысты нашар жүргізуде.

Бұл мәселені шешу үшін аудандар мен қалалардың әкімдіктері осы бағытта жас мамандарды тарту үшін жағдай жасау мүмкіндігін қарастыруы, сондай-ақ облыстық спорттық іс-шараларға қатысу үшін командаларды қаржыландыруды көздеуі қажет.

Сурет1. 2021-2023 жылдардағы Қостанай облысындағы үйірмелер саны.

Облыста 2023 жылы балалар мен жасөспірімдер спорт жүйесіне барлығы 42 мыңнан астам бала (42 212, 26% білім алушылар) тартылды, оның ішінде мектеп жанындағы спорт үйірмелері 22 мыңға жуық (2 057 үйірме, 21 677 бала), ал балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінде 20,5 мыңнан астам бала (30 БЖСМ, 20 535 бала). Жыл сайын әртүрлі спорт түрлері бойынша білім алушылар арасында спартакиадалар, мектеп және студенттер лигалары өткізіледі. Алайда, осы іс-шараларды өткізудің қолданыстағы форматы түрлендіруді қажет етеді.

Сурет 2. 2023 жылғы спорттық үйірмеге қатысатын балалар саны.

2023 жылдың 10 наурызы мен 26 мамыры аралығында Өңірлік дене шынықтыру орталығы және балалар мен жасөспірімдер шығармашылығы сарайы Махамбет Өтемісовтың туғанына 220 жыл толуына орай оқушылардың облыстық жазғы спартакиадасы ұйымдастырылды. Қазақ күресі бойынша спартакиадаға (11 команда), дзюдо (10 команда), дойбы (16 команда), президенттік көпсайыс (17 команда), туристік көпсайыс (14 команда) қатысты. Облыстық кезеңде жазғы спартакиаданың жалпы қамтылуы – 425 қатысушыны құрады. Жалпы командалық есепте оқушылардың жазғы спартакиадасының жеңімпаздары мен жүлдегерлері: 3 орын – Арқалық қ., 2 орын – Қостанай қ., 1 орын – Әуликөл ауданы.

2023 жылдың 9 ақпанынан 6 мамырына дейін келесі спорт түрлері бойынша ұлдар мен қыздар арасында облыстық мектеп лигалары ұйымдастырылды («Былғары доп» футболы, «Тенбіл доп» футзалы, «Алтын доп» баскетболы, «Шұбар доп» волейболы, тоғызқұмалақ, үстел теннисі, асық ату – бес асық, «Ақбозат» шахматы). Облыстық кезеңде мектеп лигасының жалпы қамтылуы – 1920 оқушыны құрады.

2023 жылдың сәуір-маусым айлары аралығында 5-6, 7-8, 9-11 сыныптар арасында Мектеп лигасының облыстық кезеңінің жеңімпаздары ұлттық мектеп лигасының республикалық кезеңіне шықты (Астана қ., Павлодар қ., Алматы облысы).

2023 жылғы 9-12 сәуір аралығында Астана қаласында 9-11 сынып оқушылары арасында Бес Асық – асық атудан Ұлттық Мектеп лигасы өтті.

«Рудный қаласының білім бөлімінің Мыржақып Дулатов атындағы жалпы білім беретін мектебі» 9-11 сынып қыздар командасы жаттықтырушы Қожахметов Олжас Карбозұлының жетекшілігімен 2 орынға ие болды.

2023 жылғы 18-21 сәуір аралығында Павлодар қаласында 7-8 сынып оқушылары арасында Бес Асық – асық атудан Ұлттық Мектеп лигасы өтті.

«Алтынсарин ауданының білім бөлімінің М. Хакімжанова атындағы жалпы білім беретін мектебі» 7-8 сынып қыздар командасы жаттықтырушы Жанар Залкарнайқызы Сұлтанованың жетекшілігімен 1 орынға ие болды.

2023 жылғы 23-30 сәуір аралығында Павлодар қаласында 7-8 сынып оқушылары арасында баскетболдан «Алтын доп» ұлттық Мектеп лигасы өтті. 7-8 сынып оқушыларының «Әуликөл ауданының білім бөлімінің Сұлтан Баймағамбетов атындағы Әуликөл мектеп-гимназиясы» командасы жаттықтырушы Бекмағанбетов Болатбек Қабдібекұлының жетекшілігімен 2 орынды иеленді.

2023 жылғы 22-25 мамыр аралығында Алматы облысының Жамбыл ауданында 5-6 сынып ұлдары мен қыздары арасында «Ақбозат» шахмат бойынша ұлттық Мектеп лигасы өтті. «Қостанай қаласының білім бөлімінің А.М. Горький атындағы гимназиясы» 5-6 сынып командасы жаттықтырушы Амангелді Әбішұлы Оралбаевтың басшылығымен 1 орынды иеленді. 2023 жылғы жарыстардағы Қостанай облысы мектептерінің нәтижелері (2-кестеде).

Кесте 2. 2023 жылғы жарыстардағы Қостанай облысы мектептерінің нәтижелері.

Жарыс атауы	Спорт түрі	Мерзімі, өткен қаласы	Мектеп атауы	Орын	Денгейі
Бес Асықтан Ұлттық мектеп лигасы	Асық	09-12.04.2023, Астана қ. 9-11 сынып	Рудный қаласы білім бөлімінің «М.Дулатұлы атындағы ЖББ»	II	Республика
Бес Асықтан Ұлттық мектеп лигасы	Асық	18-21.04.2023, Павлодар қ. 7-8 сынып	Алтынсарин ауданы білім бөлімінің «М.Хакимжанов атындағы ЖББ»	I	Республика
«Алтын Доп» Ұлттық мектеп лигасы	Баскетбол	23-30.04.2023, Павлодар қ. 7-8 сынып	«Сұлтан Баймағамбетов атындағы Әуликөл ЖББ»	II	Республика
«Ақбозат» Ұлттық мектеп лигасы	Шахмат	22-25.05.2023, Алматы қ., Жамбыл ауданы 5-6 сынып	Қостанай облысы білім бөлімінің «А.М. Горький атындағы гимназия»	I	Республика
М. Өтемісов туғанына 220 жыл толуына	Дзюдо (10 команда), дойбы (16)	10-26.06.2023, Қостанай қ.	Әуликөл ауд.	I	Өңірлік
			Қостанай қ.	II	
			Арқалық қ.	III	

орай Жазғы спартакиада	команда), президенттік копсайыс (17 команда), туристік копсайыс (14 команда)				
------------------------	--	--	--	--	--

Өңірлік дене шынықтыру және балалар-жасөспірімдер туризм орталығы спорттың әртүрлі түрлері бойынша командаларды республикалық турнирлер мен Біріншіліктерге жіберді, онда спортшылар жеке және жалпы командалық есепте жақсы нәтижелер көрсетті.

Жыл басынан бері 3 кезеңде Спартакиада және 4 кезеңде (мектеп, аудандық/қалалық, облыстық және республикалық) Ұлттық Мектеп лигасы өткізілді. Бағдарлама аясында 20 іс-шара өткізілді.

Ұлттық Мектеп лигасы волейбол, баскетбол, футзал, шахмат, гандбол, футбол, тоғызқұмалақ, асық ату – бес асық, үстел теннисі, жеңіл атлетика сияқты спорт түрлерінен өтеді.

Колледждердің ұлттық лигасы: Баскетбол, шағын футбол, волейбол, үстел теннисі, тоғызқұмалақ, жеңілатлетикалық кросс.

Сондай-ақ оқушылардың облыстық қысқы және жазғы спартакиадасы өткізіледі.

2023 жылы өткізілді:

– шаңғы жарысы, қысқы Президенттік көпсайыс, хоккей, шаңғы туризмі бойынша оқушылардың қысқы спартакиадасы, жалпы қамтылуы 664 (облыстық кезең) / 6060 (аудандық кезең).

– 60 адамнан тұратын гир спорты бойынша студенттер лигасы.

– футзал, баскетбол, волейбол, тоғызқұмалақ, бес асық және асық ату бойынша мектеп лигалары, жалпы қамтуы 1620 (облыстық кезең)/24311 (аудандық кезең) үстел теннисі.

– қазақ күресі, дзюдо оқушылардың жазғы спартакиадасы аясында 225 (облыстық кезең) / 3730 (аудандық кезең) қамтылды.

2024 жылдың ақпан айында 9-11 сынып оқушыларының қысқы Спартакиада бағдарламасында шайбалы хоккей 2 кезеңде (аудандық, облыстық) өткізіледі. 2024 жылдың наурыз айында ашық алаңдарда мектептер арасында «Жұлдызша» хоккейінен турнир өткізу жоспарлануда. Әр мектепте хоккей жабдығының болмауына байланысты турнир қыркүйектен желтоқсанға дейін құрама аудандар арасында өткізіледі, турнир 2 кезеңнен тұрады (аудандық, облыстық). Жарысты жоспарлы қамту 300 қатысушы.

2024 жылғы 30 сәуір мен 3 мамыр аралығында Рудный қаласының №10 және №19 жалпы білім беретін мектебінің базасында импровизатор ақын,

ҚазКСР халық ақыны Омар Шипиннің туғанына 145 жыл толуына орай 5-6 сынып оқушылары арасында «Шұбар доп» волейболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі өтті. Жарысты қамту 150 қатысушыны құрады.

2024 жылғы «Шұбар доп» волейболдан мектеп лигасының нәтижесі:

Схема 1. 2024 жылғы «Шұбар доп» волейболдан мектеп лигасының нәтижесі.

2024 жылдың 26-28 сәуір аралығында Тобыл қаласында «Затоболец» стадионының базасында «Баян Сұлу» АҚ ашылуының 50 жылдығына арналған 7-8 сынып оқушылары арасында шағын футболдан Мектеп лигасының облыстық кезеңі өтті. Жарысты қамту 200 қатысушыны құрады.

Жарыс қорытындысы бойынша жастар арасында жеңімпаздар мен жүлдегерлер атанды:

1 орын – «Сарыкөл ауданының білім бөлімінің Тагил жалпы білім беретін мектебі» КММ Қостанай облысы әкімдігінің білім басқармасы;

2 орын – Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Жітіқара ауданының білім бөлімінің Абай атындағы мектеп-лицейі» КММ;

3 орын – Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Қостанай қаласының А.М. Горький білім беру гимназиясы» КММ.

Шағын футболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі.

Сурет 3. Шағын футболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі.

2024 жылдың 21-24 сәуір аралығында Лисаков қаласында «Союз» мәдениет сарайы және БЖСМ базасында импровизатор ақын, ҚазКСР халық ақыны Омар Шипиннің туғанына 145 жыл толуына орай 5-6 сынып оқушылары арасында «Алтын доп» баскетболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі өтті.

Жарыс қорытындысы бойынша жастар арасында жеңімпаздар мен жүлдегерлер атанды:

1 орын – Қостанай облысы әкімдігі «Рудный қаласы білім бөлімінің Д.Карбышев атындағы ЖББ мектебі» КММ;

2 орын – Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Лисаков қаласы білім бөлімінің мектеп-гимназиясы» КММ;

3 орын – Қостанай облысы әкімдігі «Наурызым ауданы білім бөлімінің ЖББ мектебі» КММ

«Алтын доп» баскетболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі.

Сурет 4. «Алтын доп» баскетболдан мектеп лигасының облыстық кезеңі.

Кесте 3. 2024 жылғы облыстық кезеңдегі жарыстардағы Қостанай облысы мектептерінің нәтижелері.

Жарыс атауы	Спорт түрі	Мерзімі, өткен қаласы	Мектеп атауы	Орын	Деңгейі
«Шұбар доп» мектеп лигасы	Волейбол	30.04.- 03.05.2024, Рудный қ. 5-6 сынып	Арқалық қ. білім бөлімінің «Шығыс ЖББ мектебі»	I	Облыс
			Рудный қ. білім бөлімінің А. Байтұрсынұлы атындағы ЖББ мектебі»	II	
			Наурызым ауданы «Уленді негізгі орта мектебі»	III	
Шағын футболдан мектеп лигасы	Шағын футбол	26-28.04.2024, Тобыл қ. 7-8 сынып	Сарыкөл ауданы білім бөлімінің «Тагил ЖББ мектебі»	I	Облыс
			Жетіқара ауданы білім бөлімінің «Абай атындағы мектеп-лицейі»	II	
			Қостанай қ. «А.М. Горький атындағы білім беретін гимназиясы»	III	
«Алтын доп» мектеп лигасы	Баскетбол	21-24.04.2024, Лисаковск қ. 5-6 сынып	Рудный қ. білім бөлімінің «Д. Карбышев атындағы ЖББ мектебі»	I	Облыс
			Лисаковск қ. білім бөлімінің мектеп-гимназиясы	II	
			Наурызым ауданы білім бөлімінің ЖББ мектебі	III	

Сондай-ақ, іс-шараларға қатысушылардың географиясы кеңейтілетінін атап өтемін, өйткені олар тек облыс орталығында ғана емес, облыстың барлық өңірлерінде де саяхаттармен өткізілетін болады. Ал конкурстардың қорытындысы бойынша жеңімпаздар тиісті наградалармен марапатталады (кубоктар, медальдар, грамоталар, командалық формалар, 2022 жылы тек медальдармен және грамоталармен марапатталды).

Ұлттық мектеп лигасын өткізу кестесі келесідей: (қыркүйек-қараша мектеп кезеңі, қараша-ақпан аудандық / қалалық кезең, ақпан-сәуір облыстық кезең, сәуір-шілде республикалық кезең) [3].

Жүргізілген зерттеуден негізгі тақырып Қазақстанда, атап айтқанда Қостанай облысында спорттық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу болып

табылатынын білу қажет. Балалар мен жастар арасында бұқаралық спортты дамытуға, сондай-ақ білім беру мекемелері мен өңірлік органдардың спорттық бағдарламаларға қатысуының маңыздылығына басты назар аударылады. Зерттеу сонымен қатар спорттық іс-шараларды қаржыландыру және ұйымдастырушылық қолдау мәселелерін қарастырады, кейбір аймақтарда жеткіліксіз қаржыландырумен және спорттық жабдықтардың болмауымен байланысты проблемаларды көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында атап өткендей, салауатты өмір салтын қалыптастыруда бұқаралық спорттың стратегиялық рөлі атап өтілді.

Осы материалдардың барлығы спорттың әлеуметтік саясат пен жастарды тәрбиелеу құралы ретіндегі маңыздылығын көрсетеді, сондай-ақ Қазақстанда дене шынықтыру мен спортты дамытуға мемлекеттік құрылымдардың белсенді қатысуын көрсетеді.

Қорытынды.

Қостанай облысы мектептерінің спорт лигаларына қатысу нәтижелерін талдау қорытындысында өңірлік мектеп командалары өздерінің спорттық жетістіктерінде елеулі прогресс көрсетіп отырғанын атап өтуге болады. Бұл табысқа жетудің маңызды негізі-заманауи жаттығу әдістерін жүйелі қолдану және спортпен шұғылдану үшін жағдайды жақсарту. Инфрақұрылымды нығайтуға және оқушылардың барлық санаттары үшін спорт секцияларының қолжетімділігін қамтамасыз етуге ерекше назар аудару қажет. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері спорттық іс-әрекетті білім беру процесіне біріктірудің маңыздылығын көрсетеді, бұл балалардың физикалық ғана емес, психоәлеуметтік дамуына да ықпал етеді. Бұл өз кезегінде білім беру және әкімшілік құрылымдардан күшейтілген қолдауды қажет етеді [4].

Алынған деректерді ескере отырып, Қостанай облысында мектеп спортын одан әрі дамытуға және қолдауға бағытталған мақсатты бағдарламаларды әзірлеуді және енгізуді жалғастыру ұсынылады. Бұл оқушылардың спорттық шеберлігін арттырып қана қоймай, болашақ ұрпақтың салауатты өмір салтының негізін қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Валиев Д.Н. Стратегии развития школьного спорта в Казахстане. – Нур-Султан: Сарыарка, 2019. – 190 с.

2 Алиев Т.К. Организация спортивных мероприятий в школах Казахстана. – Караганда: Болашақ Баспа, 2020. – 138 с.

3 РЦФК г. Костанай.

4 «Современные подходы к физическому воспитанию в школах Казахстана». – Алматы: Университетская пресса, 2020. – С. 44-67.

ГТАМР 76.29.61

5-6 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ЖАЛПАҚ ТАБАНҒА АРНАЛҒАН ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ

Г.Н. Сафарғалиева

Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Е.Б. Сатыбалды

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақалада 5-6 жастағы балаларда жалпақ табанға арналған емдік дене шынықтыру құралдарын қолдану тақырыбын зерттейді. Жалпақ табан – балалардағы тірек-қимыл аппаратының функционалды морфологиялық бұзылыстарының ең көп таралған түрі. Балалардағы жалпақ табандар – назар аударуды және түзетуге кешенді көзқарасты қажет ететін ең көп таралған ортопедиялық мәселелердің бірі. 5-жастан 6-жасқа дейін, тірек-қимыл аппаратының дамуының негізгі кезеңі болып табылады және дәл осы жаста жалпақ табандарды түзетудің тиімді әдістері баланың денсаулығына ең үлкен әсер етеді.

Түйін сөздер: жалпақ табанның алдын алу, деформация, хронологиялық, жасөспірімдердің физикалық денсаулығы, мектептегі спорттық жаттығулар, сауықтыру және емдік дене шынықтыру.

Жалпақ табан – аяқ доғаларының деформациясымен (олардың тегістелуімен) сипатталатын ауру. Жалпақ табанның дамуымен аяқ доғасы өзінің негізгі функциясын орындауды тоқтатады. Табанның амортизациялық қасиетінің бұзылуы байқалады [1].

Балалардың жалпақ табандылығы аяқ табанының жайпақталуынан пайда болады, оның салдарынан жүгіру және жүру кезінде амортизация бұзылады. Бұл аяқтың ауырсынуына және шаршауына әкеледі. 5 жастан асқан балалар үшін бұл патология және ауру болып саналады. Ортопедпен емдеу жүргізілмеген жағдайда, тізе мен жамбас буындарының ауруларының ерте пайда болуына, арқадағы ауырсынуға және балалардың дене мүсінінің бұзылуына ықпал етеді. Жалпақ табанның пайда болуы генетика, тұқым қуалаушылық, аяқ киім және физикалық белсенділік деңгейін қоса алғанда, әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін.

Келесі факторлар аяқтың өзгеру қаупін арттырады:

- аяқтардағы ауыр жүктеме;
- дұрыс емес аяқ киім (биік өкшелі туфли, тар аяқ киім);
- байламдардың, бұлшықеттердің әлсіреуі;
- артық салмақ;
- жарақат.

Аяқтың қай доғасы түсіп кеткеніне байланысты бойлық, көлденең және аралас жалпақ табандар болады [2].

5-6 жастағы балалардағы жалпақ табанның жиі кездесетін проблема екенін атап өткен жөн. Бұл балалардың 30%-да дерлік байқалады. 3% жағдайда жаңа туған нәрестелерді алаңдатады. 7 жаста ол 40%, ал 12 жаста 50% диагноз қойылады. Ай сайын аяққа үлкен жүктеме түседі. Сондықтан бұл аурудың дамуы бірте-бірте жүреді. Критикалық кезең 8 айдан 1,5 жасқа дейінгі жас [3].

Дәл осы уақытта балалардың көпшілігі жүруді үйренеді. Осындай ерте жаста ер балалардың табаны жалпақ болады, бұл анатомиялық ерекшеліктерге байланысты. Осы кезеңде барлық бұлшық еттер әлсіз. Жарақаттар өте ауыр болады. Бұл байламдардың оңай созылуына байланысты. Тек 6 жасқа дейін балаларда дұрыс дамыған кезде бұлшықеттердің төзімділігі артады. Бұл омыртқаның, ішкі ағзалардың, сондай-ақ тізе және жамбас буындарының күрделі проблемаларына толы. Жалпақ табанның салдарынан бүкіл тірек-қимыл жүйесі зақымдануы мүмкін [4].

Табанда жүгіру және жүру кезінде жүктемені бөлуге, сондай-ақ белсенді физикалық жаттығуларға төзімділікті арттыруға мүмкіндік беретін доғалардың, байламдардың және бұлшықеттердің бірнеше түрі бар. Сонымен қатар, олар теңгерімді қамтамасыз етеді. Медицина саласында жалпақ табандар анатомиялық ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөлінеді: бойлық, көлденең және аралас.

Көбінесе мектеп жасына дейінгі балаларда жалпақ табан бірінші типті диагноз қойылғанын айта кеткен жөн. Бұл аяқты ұзартады. Бойлық доғасы қалыңдайды. Егер аурудың көлденең түрі туралы айтатын болсақ, онда бұл жағдайда аяқтың ұзындығы азаяды.

Сонымен қатар бұл ауру туа біткен және жүре пайда болған болып бөлінеді. Туыла біткен жалпақ табан деформациясы бар сүйек құрылымының дамуымен байланысты. Жүре пайда болған ауру жарақат, параличтік болуы мүмкін [5].

Мектеп жасына дейінгі балаларда жалпақ табанның пайда болуын болдырмау үшін қажет:

- аяқ киімді алғашқы қадамдардан дұрыс таңдау – аяқ киім ыңғайлы, жеңіл, өлшеміне сай, аяқты тиімді бекітетін, жоғары сапалы табан тірегі және 3 мм өкшесі болуы керек;
- құмда, ұсақ қиыршықта, шөпте жалаң аяқ жүру;
- аяқтарды қатайту процедуралары;
- аяқ массажы;
- күрделі дене жаттығулары;

Жалпақ табанның алдын алу жаттығулары:

Жалпақ табанға қарсы күресте ең маңыздысы – аяқтың бұлшық еттерін аяқ доғасын және оның қозғалғыштығын дамытуға үйрету.

Ортопедтер жалпақ табанға арналған жаттығуларды үнемі шамадан тыс пайдалану кері нәтижеге әкелуі мүмкін екенін ескертеді. Сабақтарға күніне 20-30 минут бөлу керек. Жалпақ табанның соңғы сатысында физиотерапиядан бас тартпау керек. Күні бойы мезгіл-мезгіл аяқтың бармақтарымен жүру ұсынылады [6].

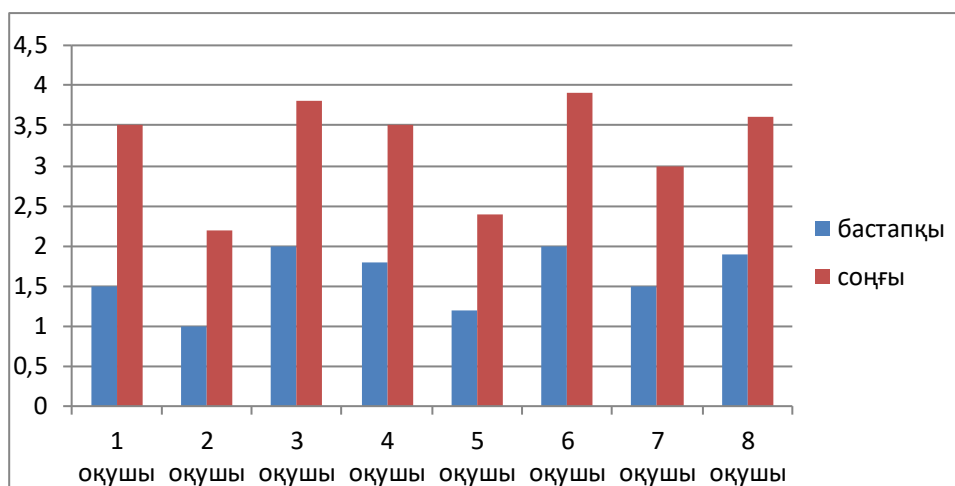
Жалпақ табаны бар оқушылармен мектепте арнайы емдік жаттығуларды қолданып эксперименттік жұмыс жүргіздім. Экспериментке екінші және үшінші дәрежелі жалпақ табан диагнозы қойылған 8 білім алушы қатысты. Зерттеудің бірінші кезеңінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқу процесіне педагогикалық бақылау жүргіздім.

Эксперименттің мақсаты: 5-6 жастағы балаларда жалпақ табанды түзету үшін емдік дене шынықтыру құралдарын қолданудың тиімділігін бағалау. Қатысушылар: жалпақ табан диагнозы қойылған 5-6 жас аралығындағы 8 бала. Диагностика әдістері. Подометрия: жалпақ аяқтың дәрежесін бағалау үшін аяқтың параметрлерін өлшеу. Плантография: көрнекі бағалау үшін аяқ іздерін алу. Көрнекі тексеру: ортопед дәрігердің аяқтың жағдайын бағалауы. ЕДШ бағдарламасы: Бағдарлама 2 ай бойы, аптасына 3 рет 30 минуттан өткізіледі. Эксперимент басталғанға дейінгі деректер: подометрия бойынша жалпақ табанның орташа индексі: 0.34 (норма: 0.22-0.24). Плантография нәтижелері бойынша: 5 балада II дәрежелі бойлық жалпақ табан, 3 балада III дәрежелі.

Көрнекі тексеру: барлық қатысушылардың аяқ доғаларының айқын тегістелуі.

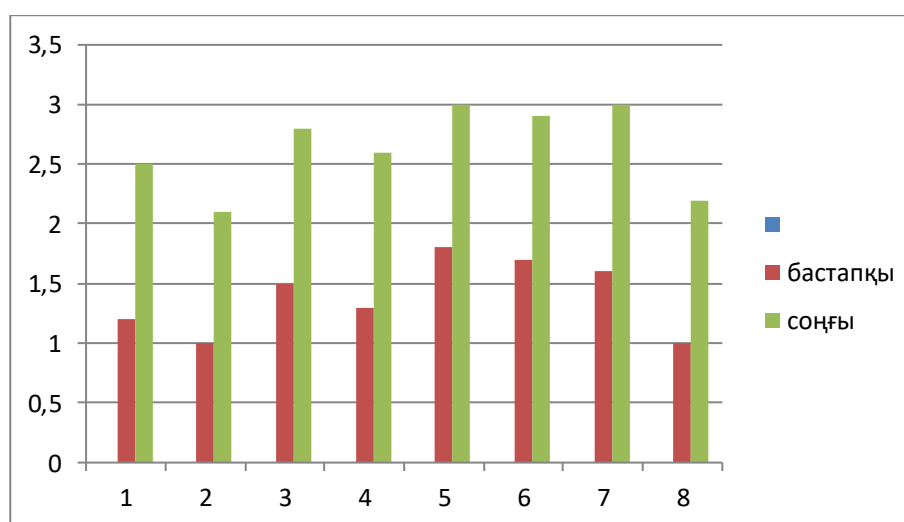
Кесте 1. Эксперимент барысында қолданылған жаттығулар.

№	Тест жаттығулары
1	Аяқтың ұшымен жүру.
2	Аяқтың сыртында жүру.
3	Таяқтарды аяқпен алға – артқа айналдыру.
4	Өкшеден саусаққа айналдыру арқылы көтерілу.
5	Секіргішпен секіру.

Сурет 1. Тәжірибенің басында және соңында аяқтың ұшымен жүру сынағының нәтижелері.

«Аяқтың ұшымен жүру». Алынған мәліметтердің динамикасы білім алушыларда нәтиженің жоғарылауы оңды болды деп қорытынды жасауға болады.

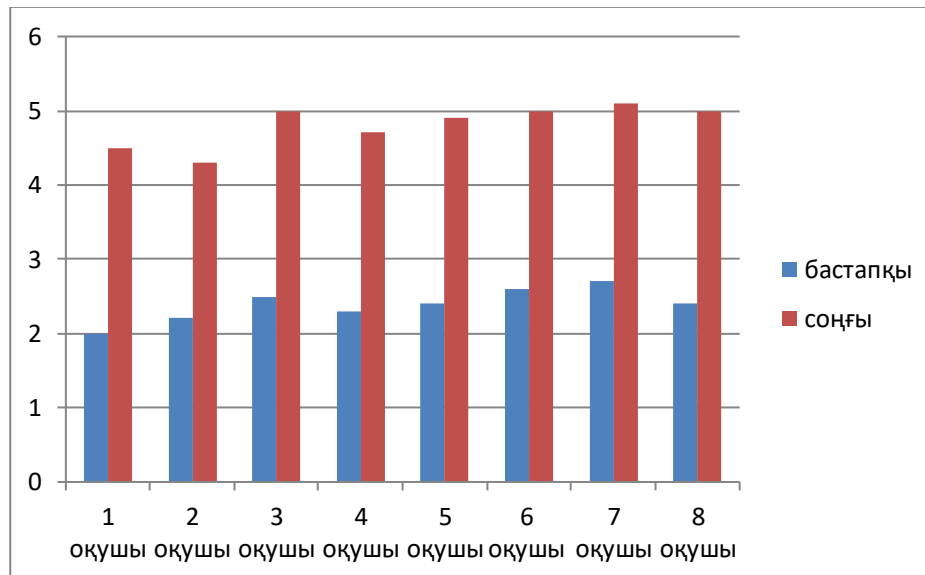

Сурет 2. «Аяқтың сыртында жүру» сынағының нәтижелері эксперименттің басында және соңында.

«Аяқтың сыртында жүру» сынағы бойынша педагогикалық экспериментке дейінгі және одан кейінгі нәтижелер айтарлықтай өзгерді. 1 оқушыда бастапқыда 1,2 мин, 2 оқушыда 1 мин, 3 оқушыда 1,5 мин, 4 оқушыда 1,3 мин, 5 оқушыда 1,8 мин, 6 оқушыда 1,7 мин, 7 оқушыда 1,6 мин, 8 оқушыда 1 мин болса тәжірибе соңында көрсеткіштер өзгерді: 1 оқушыда 2,5 мин, 2 оқушыда 2,1 мин, 3 оқушыда 2,8 мин, 4 оқушыда 2,6 мин, 5 оқушыда 3 мин, 6 оқушыда 2,9 мин, 7 оқушыда 3 мин және 8 оқушыда 2,2 болды.

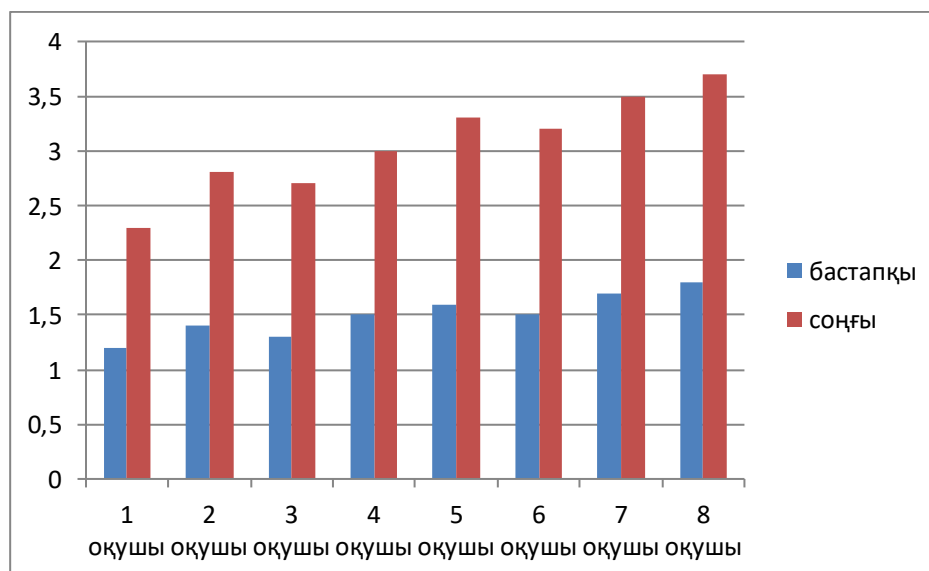
Алынған мәліметтерге сүйене отырып, емдік дене шынықтыру жаттығуларын қолдану ІІ дәрежелі жалпақ табанмен ауыратын балалардың

моторикасының даму деңгейін жоғарылатады деген қорытынды жасауға болады.

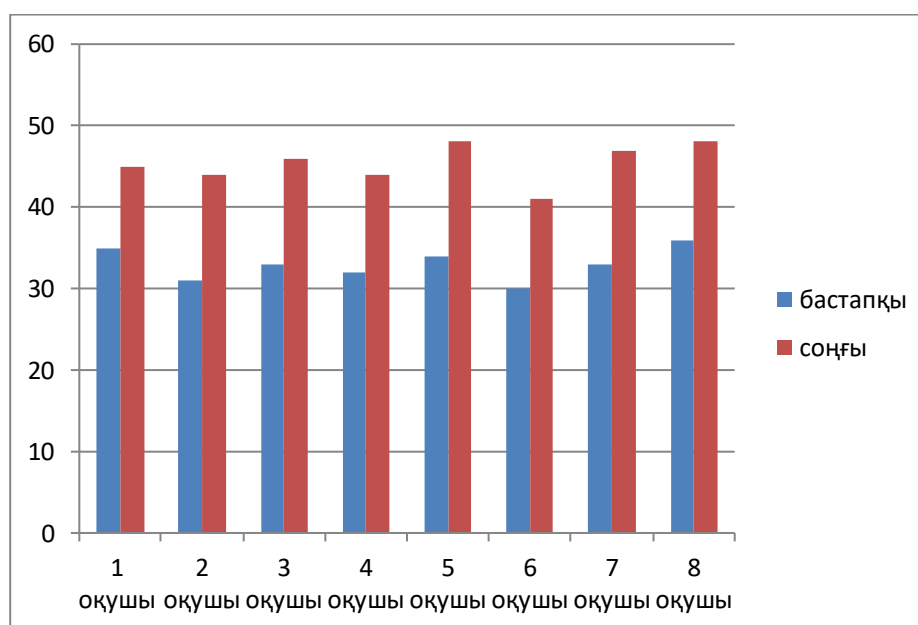
Сурет 3. Эксперименттің басында және соңында таяқтарды аяқпен алға – артқа айналдыру сынағының нәтижелері.

Білім алушылар арасындағы педагогикалық экспериментке дейін және одан кейінгі «таяқтарды аяқпен алға – артқа айналдыру» сынағының салыстырмалы сипаттамасы көрсеткіштің жақсарғанын байқауға мүмкіндік берді. Алынған мәліметтер бойынша 8 оқушыда көрсеткіштің өсімі байқалады. Бұл емдік дене шынықтыру жаттығуларын қолдану ІІ дәрежелі жалпақ табанмен ауыратын балалардың қозғалыс қабілеттерінің даму деңгейін арттыруға әсер ететінін көрсетеді.

Сурет 4. Эксперименттің басында және соңында «Өкшіден саусаққа айналдыру арқылы көтерілу» тестінің нәтижелері.

«Өкшеден саусаққа айналдыру арқылы көтерілу» тесттің салыстырмалы сипаттамасы білім алушылар арасындағы педагогикалық экспериментке дейін және одан кейін көрсеткіштің жақсарғанын көруге мүмкіндік берді. 8 оқушының ұпайлары басқа оқушыларға қарағанда жоғары болды. Бұл емдік дене шынықтыру жаттығуларын қолдану ІІ дәрежелі жалпақ табанмен ауыратын балалардың қозғалыс қабілеттерінің даму деңгейін арттыруға әсер ететінін көрсетті.

Сурет 4. Эксперименттің басында және соңында «секіргішпен секіру» сынағының нәтижелері.

«Секіргіш жіппен секіру» сынағы бойынша деректерді талдау айтарлықтай өсуді көрсетті. 1 оқушыда 35/45, 2 оқушыда 31/44, 3 оқушыда 33/46 рет, 4 оқушыда 32/44, 5 оқушыда 34/48, 6 оқушыда 30/41, 7 оқушыда 33/47, 8 оқушыда 36/48.

Осылайша, зерттеу ұсынылған әдістемені қолдану кезінде ІІ дәрежелі жалпақ табанмен ауыратын балалардың моторикасының даму деңгейі жоғарылайтынын көрсетті. Тәжірибе тобындағы екінші дәрежелі жалпақ табандары бар кіші мектеп жасындағы балалардың қозғалыс қабілеттерін дамыту үшін емдік дене тәрбиесін қолдану әдістемесі әзірленіп, сынақтан өткізілді. Техника әртүрлі жаттығулар жиынтығын қамтыды. Алынған соңғы деректер барлық ұсынылған сынақтарда моторлық қабілеттердің даму деңгейінің жоғарылауын көрсетеді.

Эксперимент аяқталғаннан кейінгі деректер:

- Подометрия бойынша жалпақ табанның орташа индексі: 0.28.
- Плантография нәтижелері бойынша: 5 балада І дәрежеге дейін, 3 балада ІІ дәрежеге дейін жақсарды.
- Көрнекі тексеру: қатысушылардың 70%-ның аяқ доғаларының пішіні жақсарды.

Ата-аналардың сауалнамасының нәтижелері:

– Ата-аналардың 85%-ы балалардағы аяқтың жақсарғанын атап өтті.
– Ата-аналардың 90%-ы балалардың жалпы физикалық белсенділігі мен төзімділігінің жақсарғанын атап өтті.

– Ата-аналардың 80%-ы балалардағы позаның жақсарғанын атап өтті.

Деректерді салыстыру жаттығу терапиясы бағдарламасын қолданғаннан кейін балалардағы аяқтың айтарлықтай жақсарғанын көрсетеді.

Жаттығу терапиясы жалпақ аяқтың дәрежесін төмендетуде және аяқтың функционалды жағдайын жақсартуда тиімді болды.

Ата-аналардың сауалнамасы жаттығу терапиясының балалардың жалпы физикалық дамуына оң әсерін растайды.

Қорытындылай келе бұл мәселелер біздің заманымызда ерекше өзекті болып табылады, өйткені қоршаған ортаның нашарлауына, физикалық белсенділіктің болмауына және т.б. балалар жиі ауырады. Мектеп оқушылары арасында жиі кездесетін аурулардың бірі – жалпақ табан. Дәрігерлер оны «өркениет ауруы» деп атайды.

Бірақ, әрине, жалпақ табанмен ең жақсы күрес оның алдын алу мен жалпақ табанға арналған емдік дене шынықтыру құралдарын қолдану болып табылады. Ол табан доғасын қолдайтын бұлшықеттерді күшейтуден тұрады. Біздің зерттеуіміздің тікелей салдары жалпақ табанның алдын алуға бағытталған құралдар мен әдістерді таңдау қажеттілігі болып табылады, сондықтан біз жалпақ табанның пайда болуының алдын алу, сондай-ақ оның одан әрі дамуын болдырмау үшін профилактикалық әрекеттерді білдіретін физикалық жаттығулар кешенін жасадық.

Бұл кешен оны қолданылатын балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес құрастырылған. Ол әртүрлі бастапқы позициялардан жаттығуларды, тікелей, әртүрлі бұлшықет топтарын, төменгі аяқтар мен аяқтарды қамтитын әртүрлі қозғалыстарды, сондай-ақ импровизацияланған заттарды және гимнастикалық жабдықтарды пайдалану мүмкіндігін қамтиды.

Зерттеулер көрсеткендей, жалпақ табаны бар 5-6 жастағы балаларда емдік дене тәрбиесін қолдану бұлшықет тонусын жақсартуға, байламдар мен сіңірлерді нығайтуға, аяқтың деформациясын түзетуге көмектеседі. Бұл жалпақ табанның белгілерін азайтуға және балалардың өмір сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Дегенмен, әр баланың жеке ерекшеліктерін ескеріп, маманның жетекшілігімен емдік дене шынықтыру бағдарламасын жасау керек, өйткені дұрыс таңдалмаған жаттығулар аяқтың жағдайын нашарлатуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

1 Беленький А.Г. Плоскостопие // Справочник поликлинического врача. – 2006.

2 Детская спортивная медицина. Руководство для врачей / под ред. С.Б. Тихвинского, С.В. Хрущева. – М.: Медицина, 1991.

3 Моргунова О.Н. Профилактика плоскостопия и нарушения осанки в ДОУ. – ТЦ «Учитель», 2005.

4 Голубева Г.Н. Формирование активного двигательного режима ребенка до 6 лет // Теория и практика физической культуры. 2008, №2.

5 Шульгин Е.А. Коррекция плоскостопия у школьников специальными физическими упражнениями // Проблемы диагностики, укрепления и реабилитации опорно-двигательного аппарата у спортсменов: матер, междунар. науч.-практ. конф. – ВГАФК, 2008.

6 Каптелин А.Ф. Профилактика и лечение плоскостопия // Медицинская сестра. – 1960, №8.

ГТАМР 77.01.09

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ СПОРТШЫЛАРЫНЫҢ ОЛИМПИАДА ОЙЫНДАРЫНА ҚАТЫСУ ТАРИХЫН ТАЛДАУ

Д.Е. Жумекенова, А.Т. Карим

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Бұл мақала Қостанай облысы спортшыларының тарих бойындағы Олимпиада ойындарына қатысуы мен жетістіктерін талдау болып табылады. Мақала Қостанай облысының географиялық орналасуы және мәдени жағдайына қысқаша кіріспеден басталып, оның Қазақстанның спорттық мұрасына қосқан ерекше үлесін атап өтті. Жұмыстың негізгі бөлігі облыс спортшыларының жазғы және қысқы Олимпиада ойындарындағы өнерлерін талдауға арналған. Автор медальдар мен қатысушылардың саны туралы статистиканы ұсынады, сонымен қатар олимпиада тарихында елеулі із қалдырған жеке спортшылардың маңызды оқиғалары мен жеке оқиғаларын сипаттайды.

Түйін сөздер: Қостанай облысы, Олимпиада ойындары, спорттық жетістіктер, Қазақстан спортшылары, спорттық инфрақұрылым, қатысу тарихы, медальдық сынақ.

Қазақстанның солтүстігінде орналасқан Қостанай облысы дәстүрлі түрде өзінің спорттық дәстүрлерімен және түрлі спорт түрлерінде халықаралық аренада ел атынан шыққан көрнекті спортшыларымен танымал. Бұл спортшылардың Олимпиада ойындарына қатысуы спорттың аймақта танымал болуына ықпал етіп қана қоймай, оның спорттық инфрақұрылымы мен жаттығу базаларына да назар аударды. Бұл мақалада біз Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде осы жарыстарға алғашқы қатысуынан бастап, Қостанай облысының спортшыларының Олимпиада ойындарына қатысу тарихын қарастырамыз. Жазғы және қысқы Олимпиада ойындарына, сондай-ақ Қазақстанның олимпиадалық аренадағы мәртебесін нығайтып қана қоймай, Қостанай облысының тұрғындарына мақтаныш сыйлаған спортшылардың жетістіктеріне басты назар аударылатын болады [1]. Мұрағаттық деректерді, статистиканы және бұрынғы және қазіргі спортшылармен сұхбаттарды талдай отырып, біз аймақтағы спортшыларды даярлау тәсілдерінің қалай дамығанын және өзгергенін және бұл өзгерістер олардың Олимпиада ойындарындағы

көріністеріне қалай әсер еткенін байқауға тырысамыз. Бұл зерттеу Қостанай облысының Қазақстандағы және халықаралық деңгейдегі олимпиадалық қозғалыстың дамуына қосқан үлесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Қостанай облысы Қазақстанның солтүстігінде орналасқан және Ресеймен шектеседі. Облыс аумағы қысы суық және жазы жылы. Дала климатымен сипатталады, бұл қысқы мен жазғы белгілі спорт түрлерінің дамуына ерекше жағдай жасайды.

Қостанай облысы өзінің бай мәдени мұрасымен, соның ішінде жергілікті тұрғындар арасында мақтаныш пен қоғамдастық сезімін қалыптастыруға ықпал ететін халықтық дәстүрлермен, музыкамен және билермен танымал. Мәдени фестивальдар мен іс-шаралар көбінесе спорттық іс-шаралармен бірге жүреді, бұл аймақтағы спорттық дәстүрлерді нығайтуға ықпал етеді.

Қостанайлық спортшылардың халықаралық аренадағы жетістіктері жергілікті қоғамдастыққа айтарлықтай әсер етеді. Бұл жастарды спортпен шұғылдануға және жоғары жетістіктерге ұмтылуға шабыттандырады. Сонымен қатар, жергілікті билік әртүрлі спорттық іс-шаралар мен фестивальдар ұйымдастыру арқылы бұқаралық спортты дамытуды ынталандырады.

Қостанай облысының спорт мектептері мен академиялары өңірлік деңгейде ғана емес, ұлттық деңгейде де спорт қоғамдастығын дамытуда маңызды рөл атқарады. Олардың үлестерін жас таланттарды дайындаудан бастап ірі спорттық іс-шараларды өткізуге дейінгі әртүрлі аспектілерден көруге болады.

Бірінші және ең маңызды аспекті ол жас спортшыларды жүйелі түрде дайындау. Қостанай облысының спорт мектептері дене шынықтыруды, техникалық шеберлікті және психологиялық тұрақтылықты қамтитын көп қырлы оқытуды ұсынады. Оқыту бағдарламалары спорттағы соңғы трендтер мен әдістемелерді ескере отырып әзірленеді, бұл оқушыларға әртүрлі деңгейдегі жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Екінші маңызды аспект – спорттық инфрақұрылымды дамыту. Стадиондар, мұз ареналары және спорт залдары сияқты Қостанай облысындағы спорт нысандары жаттығулар мен жарыстар үшін барабар жағдайларды қамтамасыз ете отырып, үнемі жаңғыртылып, жаңартылып отырады. Бұл спортшыларды даярлау сапасын арттырып қана қоймай, өңірге ірі спорттық іс-шараларды тартады, бұл өз кезегінде спортты халық арасында танымал етуге ықпал етеді.

Үшінші аспект спорттық мәдениет пен құндылықтарды тәрбиелеумен байланысты. Мектептер мен академиялар ұйымдастыратын спорттық іс-шаралар арқылы жастар тәртіпті, командалық жұмысты және қарсыластарын құрметтеуді үйренеді. Бұл құндылықтар салауатты және белсенді өмір салтының негізін құрайды, сонымен қатар қоғамдағы әлеуметтік интеграция мен өзара түсіністікке ықпал етеді.

Сонымен қатар, Қостанай облысының спортшыларының Ұлттық және халықаралық жарыстарға белсенді қатысуы Қазақстанның спорттық беделін

нығайтуға ықпал етеді. Бұл мектептердің көптеген түлектері чемпион атанып, медаль жеңіп алып, өз аймағына және еліне даңқ әкеледі.

Осылайша, Қостанай облысының спорт мектептері мен академиялары спорттың барлық деңгейлерде дамуына елеулі үлес қоса отырып, спорт қоғамдастығына жан-жақты және елеулі әсер етеді.

Қостанай облысы спортшыларының жазғы және қысқы Олимпиада ойындарына қатысуы мен жетістіктерін талдау спорттық шеберліктің эволюциясын және өңірдің Қазақстанның спорттық мұрасына қосқан үлесін көрсетеді. 1992 жылы Қазақстанның Тәуелсіз мемлекет ретіндегі Олимпиада ойындарына қатысуы басталғаннан бері Қостанайдан келген спортшылар түрлі пәндерде өнер көрсетіп, айтарлықтай жетістіктерге жетті.

Қазақстанның қатысуымен өткен алғашқы Олимпиада ойындары 1992 жылы Барселонада өтті, онда Қостанай облысы жеңіл атлетика және гребля сияқты спорт түрлерінен спортшыларды таныстырды. Ол кезде медальдар берілмегенімен, бұл қатысу облыста спорттың дамуына негіз болды. Виталий Пухкало – көпсайыста мамандандырылған кеңестік және ресейлік жеңіл атлет. 1967 жылы 14 тамызда Қазақ КСР Қостанай облысында дүниеге келген. Ол 1992 жылы Барселонада өткен Олимпиада ойындарына (Біріккен команданың құрамында) және 1996 жылы Атлантада өткен Олимпиада ойындарына (Ресей командасының құрамында) қатысты. 1992 жылғы ойындарда ол 10-шы декатлонды иеленді, ал 1996 жылғы Ойындарда сол жарыста 12-ші болды. Петр Костенко-кеңестік және ресейлік ескекші, Қостанай облысында дүниеге келген. 1992 жылы Барселонада (біріккен команда командасы) және 1996 жылы Атлантада (Ресей үшін) өткен Олимпиада ойындарының қатысушысы. 2000 жылдардың басында Қостанай облысы Спорт мектептері мен инфрақұрылымға белсенді инвестиция сала бастады. 2000 жылғы Сидней жазғы ойындарда аймақ спортшылары дзюдо, бокс спорт түрінен таныстырылды. Баглаев Иван Васильевич (1975 жылы 15 қарашада туған Қостанай облысында дүниеге келген) – қазақстандық дзюдошы. Ол 2000 жылдың 15 қыркүйегі мен 1 қазаны аралығында Сиднейде өткен жазғы Олимпиадада ерлер арасында жеңіл салмақта өнер көрсетті. Олимпиадада Иван тек ширек финалда Нидерландтық дзюдошы Патрик ван Калкинге есені жіберді. Сергей Владимирович Матвиенко (1972 жылы 3 маусымда Қостанай қаласында туған) – грек-рим стиліндегі қазақстандық балуан. Жазғы Азия ойындарының чемпионы, Азия чемпионы, Орталық Азия ойындарының чемпионы, Шығыс Азия ойындарының чемпионы, 1996 жылғы Олимпиада және 2000 жылғы Олимпиада қатысушысы. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт шебері.

2008 жылдан 2016 жылға дейінгі кезең Қостанайдан келген спортшылар үшін ең табысты болды. 2008 жылы Бейжіңде және 2012 жылы Лондонда өткен Олимпиада ойындарында аймақ спортшылары бокста және ауыр атлетикада бірнеше медаль жеңіп алды. Станислав Кузьмин (1986 жылы 24 маусымда Қостанай қаласында туған) – еркін стильде және баттерфляйда спринт жасауға маманданған қазақстандық жүзуші. Ол 2008 жылғы Жазғы Олимпиада ойындарында өз елінің атынан Қазақстан атынан қатысып, жабық Азия

ойындарының екі кезеңін және Қытайдың Гуанчжоу қаласында өткен 2010 жылғы Азия ойындарын қамтитын ірі халықаралық жарыстарда барлығы сегіз медаль (төрт алтын, екі күміс және екі қола) жеңіп алды.

Анна Сағтанқызы Нұрмұхамбетова (8 шілде 1993 жылы Қостанай облысында дүниеге келген) Қостанай облысында балалар үйінде тәрбиеленіп, кейін Көкшетауға көшіп, облыстық спорт мектебінде оқыды. Ташкент қаласында (Өзбекстан) 2010 жылғы 17 жасқа дейінгі қыздар арасында Азия чемпионы, 13-орын 2010 жылғы әлем чемпионаты (Анталия), 2011 жылғы 20 жасқа дейінгі жасөспірімдер арасында Малайзияда өткен әлем чемпионатының күміс жүлдегері. Лондондағы 2012 жылғы Олимпиада ойындарының қатысушысы. Серпілісте 115 кг және серпілісте 136 кг көтеріп, 251 кг сомасы 69 кг-ға дейін санатта бесінші болды. кейінірек дисквалификация және марапаттарды қайта бөлу нәтижесінде Олимпиада ойындарының қола жүлдегері атанды.

Масленко Марина Владимировна (3 шілде 1982 жылы Қостанай қаласында дүниеге келген) – Қазақстан Республикасының халықаралық дәрежедегі спорт шебері (жеңіл атлетика, 400 м жүгіру). Марина Масленко-бірқатар өңірлік турнирлердің қатысушысы және жүлдегері. 2010 жылғы Үй ішіндегі Азия чемпионы. Ол 2012 жылы британдық Лондонда өткен олимпиадаға қатысты. 400 метрде 53,66 нәтижесімен тек 34-ші болды. Василий Алексеевич Левит (24 ақпан 1988 жылы дүниеге келген. Федоровка ауылы, Қостанай облысы, Қазақ КСР-да дүниеге келген) – Ауыр және ауыр салмақ дәрежесінде өнер көрсететін қазақстандық әуесқой боксшы. Екі Олимпиада ойындарының қатысушысы (2016, 2020 жылдар), Олимпиада ойындарының күміс жүлдегері (2016), Әлем чемпионатының екі дүркін қола жүлдегері (2017, 2019), Қазақстан тарихындағы алғашқы үш дүркін Азия чемпионы (2009, 2015, 2017), Азия чемпионатының екі дүркін жүлдегері (2019, 2021), әлем чемпионатының күміс жүлдегері студенттер (2008), халықаралық және Ұлттық әуесқой турнирлердің жеңімпазы және жүлдегері. Иван Федорович Дычко (11 тамыз 1990 жылы Қостанай облысы, Рудный қаласында дүниеге келген) ауыр салмақ дәрежесінде өнер көрсететін қазақстандық кәсіпқой боксшы. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт шебері (2012), Олимпиада ойындарының екі дүркін қола жүлдегері (2012; 2016), Әлем чемпионаттарының үш дүркін жүлдегері (2011, 2013, 2015), Азия ойындарының чемпионы (2014), Азия ойындарының күміс жүлдегері (2010), екі дүркін Азия чемпионы (2013, 2015), бірнеше дүркін чемпион және жүлдегер әуесқойлардағы ұлттық біріншілік. Маргарита Гриценко қостанайлық дзюдошы Буэнос-Айрестегі 2018 жылғы жасөспірімдер Олимпиадасының күміс жүлдегері атанды. Дзюдодан Қазақстан Республикасының спорт шебері. Надежда Рябец (2000 жылы 14 қыркүйекте Қостанай қаласында туған) – қазақстандық боксшы. 2020 жылдың маусым айында ол орта салмақ дәрежесінде Токиода өткен Жазғы Олимпиада ойындарына жолдама алған жалғыз қазақстандық боксшы болды [2].

Қысқы Олимпиада ойындарында Қостанай облысының спортшылары негізінен шаңғы жарысы мен биатлонда, шорт-тректен өнер көрсетті.

Александр Жигин мен Денис Кузин – Олимпиада ойындарына қатысқан Қостанай облысының спортшылары. Александр Жигин 1994 жылы Лиллехаммерде (Норвегия) және 1998 жылы Наганода (Жапония) өткен Қысқы Олимпиада ойындарына биатлоннан жарыстарға қатысты. Денис Кузин 1998 жылы Наганода (Жапония) өткен Қысқы Олимпиада ойындарында шаңғы жарыстарында бақ сынады. Ольга Селезнева (1975 жылы 7 маусымда Қостанай қаласында туған) – қазақстандық шаңғышы. Ол жарысқа түсті төрт оқиға кезінде 1998 жылғы Қысқы Олимпиада. Денис Андреевич Никиша (1995 жылы 7 тамызда Қостанай қаласында туған) – қазақстандық конькимен жүгіруші, шорт-тректен Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген спорт шебері. Шорт-тректен Қазақстан Республикасы Ұлттық құрамасының капитаны. Жасөспірімдер арасындағы Әлем чемпионатының екі дүркін қола жүлдегері (2014, 2015), Универсиаданың төрт дүркін қола жүлдегері (2017, 2019). 2014 және 2018 жылдардағы екі қысқы Олимпиаданың қатысушысы, Сочидегі Қысқы Олимпиада ойындарында ол 1500 метрлік шорт-тректе өнер көрсетіп, 31-ші орынға ие болды. Қытайдың Бейжің қаласында өткен 2022 жылғы XXIV қысқы Олимпиада ойындарында 2000 метрге 5 орын және 500 метрге 8 орын. Крестова Анастасия Владимировна (1996 жылы 31 Қаңтарда Қостанай облысы Рудный қаласында туған) – қазақстандық шорт-трекист. Пхенчхандағы 2018 жылғы Қысқы Олимпиада ойындарының қатысушысы. Еркебұлан Шамуханов (1999 жылы 23 тамызда Қостанай қаласында туған) – шорт-тректе қазақстандық конькимен жүгіруші. Ол 2018 жылғы Қысқы Олимпиада ойындарына қатысты. Мерсаид Булатұлы Жақсыбаев (1997 жылы 12 қаңтарда Қостанай облысының Жітіқара қаласында туған) – қазақстандық шорт-трекист. 2018 жылы Пхенчханда өткен Қысқы Олимпиада ойындарында командалық эстафетаға қатысып, 6-орынға ие болды. Тихонова Ольга Александровна (родилась 23 октября 1997 года в городе Костанай) – Казахстанская шорт-трекистка, участница зимних Олимпийских игр 2022 года в Пекине. Бейжіңде өткен 2022 жылғы Қысқы Олимпиада ойындарына Абзал Ажғалиев, Денис Никиша және Яна Хан командасымен аралас эстафетада қатысты. Жарыс қорытындысы бойынша команда 12 қатысушының ішінен 5-ші орынды иеленді. Ол сондай-ақ 1000 м және 1500 м. жарыстарға қатысты, бірақ жарыстың келесі кезеңдеріне өте алмады.

2018 жылы Пхенчханда өткен Қысқы Олимпиада ойындарына қатысып, 500 м-де 26-шы және 1000 м-де 21-ші орынға ие болды, іріктеу жарысында 1500 м-де пенальти алды және жарыстың келесі кезеңінен өте алмады. Ксения Владимировна Шалыгина (1998 жылы 5 қыркүйекте Қостанай облысы Лисаков қаласында туған) – қазақстандық шаңғышы, халықаралық дәрежедегі спорт шебері, 2023 жылғы Универсиаданың екі дүркін қола жүлдегері, 2022 жылғы қысқы Олимпиада ойындарының қатысушысы [3].

Соңғы Олимпиада ойындары, соның ішінде Рио-2016 және Токио-2020, алдыңғы жылдардағы дәстүрлерді әр түрлі жетістіктермен жалғастырды. Каратэ және үш ұпайлық баскетбол сияқты жаңа пәндер Қостанайдан келген спортшылар үшін жаңа сынақтар әкелді. 2018 жылғы Пхенчхандағы қысқы

ойындар сноуборд пен фристайл сияқты техникалық пәндердің дамуын көрсетті [4].

Қорытынды.

Қостанай облысынан келген спортшылардың Олимпиада ойындарына қосқан үлесі туралы мақаланың қорытындысында осы өңір спортшыларының қатысуы мен жетістіктері Қазақстанның спорттық мұрасына айтарлықтай әсер еткенін атап өтуге болады. Еліміз тәуелсіз мемлекет ретінде Олимпиада ойындарына қатыса бастағаннан бері Қостанай облысы Өзін спорттық талант пен жетістіктерді дамытудың маңызды орталығы ретінде көрсетті. Тарихи деректерді талдай келе, Қостанай облысының спортшылары түрлі Олимпиада ойындарына қатыса қана қоймай, жүлделі орындарға ие болып, жергілікті спорт мәдениеті мен инфрақұрылымының дамуына үлес қосқанын көреміз. Олардың халықаралық аренадағы жетістіктері спортшылардың жаңа буынын құруға ықпал ете отырып, аймақ жастарының спортқа қызығушылығы мен қатысуын ынталандырды. Қостанай облысы жаттығу базалары мен білім беру мекемелеріне инвестиция сала отырып, өзінің спорттық бағдарламаларын дамытуды жалғастыруда, бұл болашақта спорттық жетістіктерді нығайтуға және кеңейтуге уәде береді [5]. Жергілікті үкіметтің қолдауы мен қоғамдастықтың үлесі спорт мәдениеті мен табысын одан әрі ілгерілетудің негізгі факторлары болып қала береді. Осылайша, Қостанай облысының спортшыларының Олимпиада ойындарына қатысу тарихы Қазақстандағы спорттық өмірдің барлық аспектілері үшін шабыттандыратын үлгі болып табылады. Ол спортқа және оның дамуына жұмсалған күштердің адамдардың өмірін қалай өзгертетінін және ұлттық рухты көтеретінін көрсетеді, бұл спорттың халықаралық тану мен ішкі бірлікке қол жеткізу құралы ретіндегі рөлін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Иванов И.И. Успехи казахстанских спортсменов на летних Олимпийских играх // Спорт и здоровье, 2019. – № 4. – С. 12-18.
- 2 <https://olympdeka.ru/olymp/game/profile.html>.
- 3 <https://olympic.kz/ru>.
- 4 Алексеева А.А. Развитие спортивного потенциала молодежи в регионах Казахстана // Молодежь и спорт, 2017. – № 5. – С. 30-36.
- 5 Новиков Н.Н. Қазақстандағы Олимпиадалық қозғалыс: тарих және қазіргі заман. – Алматы: Қазақ спорт академиясы, 2018. – 256 б.

ҒТАМР 77.29.19

ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫ МЕН ЖЕТЕКШІ ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕРІ (14-15 ЖАС)

Г.Н. Сафарғалиева

*Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік
университеті, Қостанай қ.*

Д. Сағындық

Студент, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақала волейбол ойынын оқушыларды пайдалы уақытты өткізуге баулу, белсенді демалыс пен пайдалы бос уақытты өткізу үшін игерілген дене жаттығуларының түрлерін қолдануға үйрету, дене дайындығын арттыру үшін өз бетінше дене шынықтыру және спортпен айналысу волейболды қолжетімді етуінде мектеп оқушыларына арналған дене тәрбиесі құралдары. Мектеп жасы – адамның жас кезеңдеріндегі ерекше кезең, өйткені бұл жаста физикалық қасиеттердің ең көп саны сәтті дамиды, сондықтан волейболды мектеп оқушыларының моторикасын дамыту құралы ретінде пайдалану орынды. Мектептердегі дене шынықтыру тұжырымдамасына сәйкес жеке тұлғаға бағдарланған, сараланған және жеке оқытуға негізделген тиімді технологияларды енгізу тұрғысында сабақтардың, түрлі дене шынықтыру, сауықтыру және спорттық шаралардың сапасын арттыруға басты назар аударылады. Волейбол сабақтары әртүрлі дене шынықтыру және сауықтыру қызығушылықтарын, сондай-ақ дене шынықтыру бағдарламасының талаптарын қанағаттандырады.

Түйін сөздер: спорттық жаттығулар, дене-шынықтыру, волейбол ойыны, қызығушылық, дайындық деңгейі, дене тәрбиесі, салауатты өмір салты, жасөспірім дамуы.

14-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының моторикасының дамуына волейбол ойынының әсерін зерттеу.

Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеу барысында келесі міндеттер шешілді (4 слайд):

1. Волейбол ойынының қатысушылардың моторикасының дамуына әсерін анықтау.

2. 14-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының қозғалыс қабілеттерінің ерекшеліктерін зерттеу.

3. 14-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының моторикасының дамуына волейбол ойынының әсерін зерттеу.

14-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының дене шынықтыру сабағында волейбол ойынын қолдану олардың қозғалыс қабілеттерінің дамуына оң әсер етеді деп болжанған.

Волейбол – жан-жақты дене дамуының тиімді құралы, оның көмегімен мектеп оқушыларының денсаулығын нығайту және оқу үлгерімін арттыру мақсаттары жүзеге асырылады. Мектеп волейбол командаларының спорттық жетістіктері көбінесе олардың техникалық шеберлік деңгейіне байланысты. Ойыншының тактикалық жабдықталуы оның техникалық дайындығына байланысты техникалық және тактикалық дайындықтың бірлігін сақтау қажет; Техникалық-тактикалық дайындық үдерісін оңтайландыру жолдарын табу мектеп волейбол командаларын дайындау жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Осы мәселені қарастыратын зерттеулерді талдау мектеп командаларының волейболшыларының техникалық-тактикалық даярлығының жүйесін бухгалтерлік есеп негізінде дамыту қажет деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Олардың ойын және физикалық дайындығы. Ойынның техникасын меңгеру қабілетін, тактикалық ойлау қабілетін, волейбол шеберлігін меңгеру деңгейін ескеру қажет.

Волейболшылардың дайындық деңгейі әртүрлі, бұл сабақтарды ұйымдастыруды қиындатады. Сондықтан оқыту үдерісін оңтайландыру жолдарын және оқытудың жаңа әдістерін үнемі іздестіру қажет. Мектеп ұжымымен оқу-тәрбие жұмысын құрудың негізгі принциптері – міндеттерді қоюдың әмбебаптығы, оқушылардың контингентіне сәйкес оқытудың құралдары мен әдістерін таңдау, жеке оқыту талаптарын сақтау.

Оқытудың әрбір түрінде шешілетін тапсырмалардың бірізділігі маңызды болып табылады, бұл оқытудың басқа түріне негіз жасау кезінде тапсырмалардың сипаты өзгеруі мүмкін; Волейболдағы дайындық жаттығулары зерттелетін техниканың құрылымын жалпы түрде көрсете алады, ал дайындық жаттығулары техниканы бұрмаламай қолжетімді етеді.

Команданың ойын әлеуеті ойыншылардың техникалық дайындығына байланысты. Техникалық дайындықтың жан-жақтылығы волейболшының жарыстарда иеленетін және қолданатын техникалық әрекеттерінің алуан түрлілігімен анықталады. Техникалық әрекеттерге жаттықтыру және оларды бастапқы жетілдіру оқытудың материалы мен құралдары ойын жағдайында анықталатын өтілетін материалды меңгеру деңгейіне байланысты [1].

Спорттық-техникалық дайындық мәселелерін шешу оқу-тәрбие процесін бағдарламалық-мақсатты басқару әдістемесіне негізделуі керек. Бұл техникалық әрекеттердің ең ұтымды және әсерлі үлгілері, әдетте, олардың құрылымында элементтердің көпмақсатты, көп деңгейлі, иерархиялық ұйымының болуымен түсіндіріледі, сондықтан оларды оқытуда әзірлеу

әдістемесі; процесс осы құбылысты көрсетуі керек, ал жаттығу және қозғалысты жетілдіру бағдарламасы мақсатты және көп сатылы сипатта болуы керек [3].

Волейболда ойыншылар жақсы игеріп, сенімді орындайтын қозғалыс әрекеттерін орындау әдістері тиімді болады. Барлық ойыншыларда волейбол ойнаудың стандартты техникасы бар, бірақ жеке техника орындаушының жеке ерекшеліктеріне өзгерістер енгізілгенде және волейболшылардың физикалық және физиологиялық ерекшеліктерімен байланысты техниканы даралау кезінде екі құрамдас бөлікте ерекшеленеді. Бұл жағдайда волейбол жаттығуларының болуы маңызды. Волейбол ойнауды үйрену кезінде қол жетімділік принципі қатысушылардың жеке қабілеттерін ескере отырып, қиындықтарды үнемі жеңуді қамтиды, бұл қатысушылардың физикалық дайындығының әртүрлі деңгейлеріне, сондай-ақ олардың жас ерекшеліктеріне және денсаулық жағдайына байланысты қажет. қатысты. Оқу-жаттығу процесінің белгілі бір құрылысы мен ұйымдастырылуымен дене жаттығуларын олар өзара байланысты болатындай етіп таңдау керек. Таңдалған жаттығуларды орындауға қатысатындардың денесінің максималды жұмыс істеуін тарту және әрекеттердің бірізділігін бақылау үшін «қарапайымнан күрделіге» принципін ұстану қажет.

Оқушыларға волейболды оқыту негіздері қимыл-қозғалыс дағдысын қалыптастыру үшін қимыл әрекетін немесе волейбол ойынының техникасының негізін меңгеру керек, ал моториканы автоматизм дәрежесіне дейін дамытқанда, ол моторикаға айналды деп айта аламыз. , қозғалтқыш әрекетін автоматтандыру орын алады.

Қозғалыс әрекеттерін оқыту кезеңінің негізі – қайталау. Дегенмен, оқу үрдісінде дене жаттығуларының әрбір жаңа орындалуы алдыңғысынан өзінің динамикалық және кинетикалық ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Қателердің алдын алу және түзету маңызды рөл атқарады. Қозғалыс әрекеттерін үйрену сынақ және қателік арқылы жүзеге асады. Теориялық тұрғыдан қателер болмауы мүмкін. Қатесіз оқытуға деген ұмтылыс оларды азайтуға көмектеседі, бірақ оларды жоя алмайды. Қателер арқылы оқушы мотор мәселесін шешуге ұмтылуы керек. Әрбір қатені түзету мотор мәселесін шешудің жаңа жолдарын табуды білдіреді. Автоматтандырылған қателер қозғалтқыш әрекетінің дұрыс емес қайталануы нәтижесінде пайда болады, яғни. оның қате қайталануы. Қате жаттығу техникасымен бірге күшейтіледі. Автоматтандырылған қателерді түзетуде қиындықтар бар: технологияның бөліктерінің өзі бұрмалануы мүмкін.

Волейболшылардың жаттығу процесіндегі жылдамдық-күш қабілеттерінің сипаттамасы.

Негізгі мақсат – жаттығу жүктемелерінің көлемі мен қарқындылығын арттыру, дене қасиеттерін жақсарту бойынша мамандандырылған жұмыс. Бұл кезеңде техникалық және тактикалық әрекеттердің аз көлемімен жан-жақты дайындық мамандандырылған дайындықтан гөрі спортты кейінгі жетілдіру үшін қолайлы.

Негізгі міндеттері: жылдамдық, ептілік, жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту, тірек-қимыл аппаратын нығайту, өмірлік маңызды қозғалыс дағдыларын жетілдіру, денсаулықты жақсарту, қозғалыс потенциалын, оның ішінде жылдамдық-күшті қалыптастыру.

Қозғалыс жылдамдығы мен бұлшықет күшін дамытуға бағытталған бұл кезеңдегі жылдамдық-күш жаттығулары келесі бағыттарды қамтиды:

– қозғалыс жылдамдығын және жеке қозғалыс әрекеттерін орындау жылдамдығын арттыру мәселесі шешілетін жылдамдық;

– жылдамдық-күш – салмақсыз немесе жеңіл салмақпен жаттығулар жиынтығы;

– күш – қарсылықпен жұптық және топтық жаттығулар;

аппаратта жаттығулар (кедергілерден секіру және т.б.), жеңіл штангамен күш жаттығулары – 20-30 кг.

Жылдамдық-күш қабілеттері деп адамның берілген жағдайлар үшін ең аз уақыт аралығында қозғалыс әрекеттерін орындауды қамтамасыз ететін мүмкіндіктері түсініледі.

Жылдамдық-күш қабілеттері бұлшықет жиырылуының әртүрлі режимдерінде дамып, дененің кеңістікте жылдам қозғалысын қамтамасыз етеді. Олардың ең көп тараған көрінісі жарылғыш күш деп аталады, яғни минималды қысқа уақыт ішінде максималды кернеудің дамуы (мысалы, секіру).

Жылдамдық-күш қабілеттері генетикалық жолмен анықталады және оларды жаттықтыру қиын; олардың ең үлкен өсу қарқыны 13-14 жаста байқалады, ал кейінгі жаста ол төмендейді. Жылдамдық пен күш қабілеттерінің одан әрі артуы басқа дене қасиеттерінің дамуымен және қозғалыс техникасының жетілдірілуімен тығыз байланыста болады.

Негізгі әдістер:

– динамикалық күш әдісі,

– статикалық және динамикалық күш жаттығуларын қайталап орындау әдісі,

– ойын әдісін кеңінен қолдану.

7-8 сынып оқушыларының жылдамдық-күш қабілеттерін дамытудың жақсы тәсілі – нысанаға және әртүрлі бастапқы позициялардан қашықтыққа лақтыру. Мектеп оқушыларының нысанаға лақтыруға деген қызығушылығын сақтау үшін нысаналардың пішіндері мен өлшемдерін, оларға дейінгі қашықтықты және әртүрлі нысаналарды лақтыру кезінде бастапқы қалыптарды өзгерткен жөн. Қозғалыс нысанаға лақтыру мектеп оқушыларының, әсіресе ұлдар тобында қызығушылықты арттырады, ал қыздар бұл қозғалыс әрекеттерін аз қызығушылықпен орындайды.

Қорытынды.

1. Мектептегі дене шынықтыру бағдарламасына волейбол ойынын енгізу жаңа қозғалыс әрекеттерін дамытуға қолайлы жағдай туғызады және оқушылардың қозғалыс мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Мектеп жасы – адамның жас кезеңдеріндегі ерекше кезең, өйткені бұл жаста физикалық

қасиеттердің ең көп саны сәтті дамиды, сондықтан волейболды мектеп оқушыларының моторикасын дамыту құралы ретінде пайдалану орынды.

2. Волейболдағы ойыншының іс-әрекетінің нәтижелілігі оның әр сәтте қалыптасып жатқан ойын жағдайын ескере отырып, техникалық және тактикалық әдістерді қаншалықты шебер және тиімді қолдануына байланысты. Сондықтан дайындықтың барлық аспектілері волейболшының ойында іс-әрекетінде көрінуін қамтамасыз ету маңызды және бұл көп жағдайда оқушылардың қозғалыс қабілеттеріне және олардың дене қасиеттерінің дамуына байланысты. Арнайы дене шынықтыру жаттығулары ретінде жылдамдықты, күшті, ептілікті, икемділікті, төзімділікті дамытуға бағытталған жаттығуларды қолдануды ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Амалин М.Е. Спорттық ойындардағы жарыс белсенділігін бағалау әдістемесі // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. 2016, №4. – 19-21 б.

2 Бальсевич В.К. Спорттық дайындық пен дене тәрбиесінің жалпы теориясы мен технологияларының даму болашағы // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. 2019, №4. – 21 б.

3 Беляев А.Б. Волейболшылардың дене қасиеттерін дамыту әдістемесі // Мемлекеттік дене шынықтыру және дене шынықтыру орталығының студенттері мен студенттерінің біліктілігін арттыруға арналған әдістеме. – М., 2013. – 36 б.

4 Беляев А.Б. Волейбол: теория және жаттығу әдістері. – М.: Дене шынықтыру және спорт, 2007. – 184 б.

5 Беляев А.Б. Дайындық кезеңінде волейболшылардың секіру жаттығулары олардың жарыстық белсенділігін талдау // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. 2004, № 3. – С. 37-38.

6 Беляев А.Б. Волейболшының физикалық қасиеттерін дамыту әдістемесі // ВИУ студенттеріне және волейболға маманданған студенттерге арналған әдістеме. – М., 2004. – 32 б.

7 Брил М.С. Спорттық ойындардағы даралау: қиындықтар, тәжірибе, перспективалар // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. 2001, №5. – С. 32-33.

8 Верхошанский Ю.В. Спорттық дайындықтың қазіргі теориясы мен әдістемесінің өзекті мәселелері // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. 2013, № 8. – 21-28 б.

ҒТАМР 77.13

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ АУДАНДАРЫНДА СПОРТ ТҮРЛЕРІН ДАМУДЫҢ НӘТИЖЕЛІГІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАРДЫ ТАЛДАУ

Н.Н. Жаббаев

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Г.Н. Сафарғалиева

Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақалада Қостанай облысының өңірлеріндегі спорт түрлерін дамытудың нәтижелілігіне әсер ететін факторлар көрсетілген. Спорт түрлері бойынша өңірлердегі атқарылып жатқан іс шаралар мен спорттық кешендердің нәтижелілігіне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, аудандардағы спорттық бағдарламаларды қаржыландыру, оқу-жаттығу базасының сапасы, спорттық құрал-жабдықтар.

Қазіргі уақытта Қазақстанда спорт, әсіресе нәтижелі спорт қарқынды дамып келеді, бұған спорттың әлеуметтік мәні мен халықтың салауатты өмір салтына деген ұмтылысы мен мүмкіндіктері ықпал етеді.

Спорт тәжірибесінде әртүрлі біліктіліктегі спортшыларды дайындау жүйесінің әртүрлі аспектілерін ашатын үлкен көлемдегі теориялық және практикалық материалдар жинақталған. Дегенмен, аумақтық спортты дамытудың ұйымдастыру-әдістемелік мәселелеріне аз көңіл бөлінуде. Спорттың дамуымен және спорттық жетістіктердің өсуімен жаттығу жүйесінің де, жарыстар жүйесінің де жұмыс істеу тиімділігін арттыратын факторлардың маңыздылығы жаңартылуда [1].

Спорт теориясы саласындағы сарапшылар мұндай факторларға ең алдымен дене шынықтыру-спорттық бағыттылық пен спорттық іріктеуді, кадрларды, материалдық-техникалық қамтамасыз етуді, ғылыми, медициналық-биологиялық және ақпараттық қамтамасыз етуді, қоршаған орта факторларын, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды, қаржыландыру, ұйымдық-басқару құрылымдары мен механизмдерін қамту керек деп санайды.

Аудандардағы спорт түрлерін дамытудың нәтижелілігіне әсер ететін факторларды талдау осы саладағы проблемалар мен ықтимал шешімдерді

анықтауда пайдалы болуы мүмкін. Аудандардағы ұлттық спорт пен бұқаралық спорттың айтарлықтай дамуына әсер ететін факторларға:

1. *Қаржыландыру:* аудандардағы спорттық бағдарламаларды қаржыландыру деңгейі олардың дамуының тиімділігіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Қаражаттың жетіспеушілігі спорттық іс-шараларға, жаттықтырушылар мен жабдықтарға қолжетімділіктің шектелуіне әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, жеткілікті қаржыландырудың болуы инфрақұрылымды жақсартуға, жаттықтырушылар біліктілігін арттыруға және жарыстарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

2. *Инфрақұрылым:* сәйкес спорт инфрақұрылымының болуы спортты тиімді дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұған жаттығу залдары, стадиондар, алаңдар, бассейндер және жаттығулар мен жарыстар үшін қажетті басқа да нысандар кіруі мүмкін. Тиісті инфрақұрылымның болмауы қызығушылық пен спорттық іс-шараларға қатысуды айтарлықтай төмендетуі мүмкін.

3. *Оқу базасы:* Оқу-жаттығу базасының сапасы өңірлердегі спортты дамытудың тиімділігіне де әсер етуі мүмкін. Білікті жаттықтырушылар, жаттықтырушы көмекшілері, спорттық құрал-жабдықтар мен оқу орындарының болуы спорттық пәндер бойынша жетістікке жетудің маңызды факторы болып табылады.

4. *Қоғамдастықтың қатысуы:* жергілікті қоғамдастықтың спорттық бағдарламаларға белсенді қатысуы олардың тиімді дамуына ықпал ете алады. Бұл демеушілік, волонтерлік көмек, жарыстарды қолдау, спорттық іс-шараларды ұйымдастыру және қолдаудың басқа түрлері түрінде болуы мүмкін.

5. *Демографиялық факторлар:* Спортты дамытудың тиімділігіне аудан халқының жасы, жынысы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы және этникалық құрамы сияқты демографиялық факторлар да әсер етуі мүмкін. Мысалы, балалардың ерте жасында спорттық бағдарламаларға қол жеткізген кезде спортқа қызығушылық пен қатысуды арттыруға болады [2].

Осы факторларды талдау аудандарда спортты дамытудың тиімділігін арттыру үшін проблемалар мен ықтимал шешімдерді анықтауға көмектеседі.

Қаржыландыру, инфрақұрылым, оқу-жаттығу базасы, қоғамдастықтың қатысуы және демография сияқты белгілі бір факторлардың әртүрлі аймақтардағы спортты дамытудың тиімділігін анықтауда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Осы факторларды егжей-тегжейлі талдау белгілі бір салаларда спортты дамыту үшін қиындықтар мен ықтимал шешімдерді анықтауға көмектеседі. Қостанай облысының аудандарында спорттың дамуына әсер ететін факторларды талдау облыста спорттың неғұрлым тиімді дамуына қол жеткізу үшін проблемалық бағыттарды анықтауға және оларды шешудің нақты шараларын әзірлеуге көмектеседі.

Бұқаралық спортты дамыту облыстың әлеуметтік саясатының басымдықтарының бірі болып табылады. 2016 жылдан бастап халықты дене шынықтыру және спортпен қамту бойынша оң динамика 11,7% немесе 30 мың адамды құрады. Қазіргі уақытта бұқаралық спортпен халықтың 33,7%-ы немесе 290,6 мың адам қамтылған. Сонымен қатар, Қостанай облысы өңірлерінде

спорттық инфрақұрылым нығайып келе жатқандығын да атап өткен жөн. Осылайша, 2020 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі 4 жыл ішінде спорт нысандарының саны 121 бірлікке артып, 2566 нысанды, спорт алаңдары мен спорт үй-жайларын құрады [3].

2023 жылы бұқаралық спортты дамытуға және спорттық іс-шараларды өткізуге бюджетте 11,4 млрд.теңге немесе 2020 жылғы деңгейден 7% – ға артық көзделген.

«Биыл Қостанайда спорттық мектеп лигалары іске қосылды. Шынында да, Қостанай облысында жақсы дәстүрлер бар. Облыста тек үш Мұз аренасының болуы көп нәрсені көрсетеді. Рудный қаласында Мұз аренасы, Қостанай қаласында – екі мұз аренасы бар. Әр облыста мұндай спорттық инфрақұрылым бола бермейді. Бұл біздің облысымыз спорттық көрсеткіштерді көрсетуі керек дегенді білдіреді. Бұл үшін мектеп лигасы іске қосылды, сондықтан жарыс процестері жыл бойына жалғасады» [4].

2022 жылдың ішінде спорт лигаларына өңірдегі 250-ге жуық мектеп қатысатынын атап өтті. Тамаққа, жол жүруге, судьялардың қызметтеріне ақы төлеуге шамамен 100 млн теңге бөлінді және бұл бағыттағы жұмыс толық жүргізілуде. Сонымен қатар, облыста студенттік спорт лигасы іске қосылды, ол да жергілікті бюджеттен қаржыландырылды.

Бұдан басқа, 2024 жылға Қостанайда көпфункционалды спорт кешенінің құрылысы жоспарланған. Кешен облыстың да, елдің де спортшылары үшін ең үлкен тартымдылық орнына айналады. Кешеннің қуаттылығы әртүрлі спорт түрлері бойынша, соның ішінде жеңіл атлетика манежі бойынша кәсіби дайындыққа есептелетін болады.

Өңір басшысы осы кешенді шаралардың барлығы тиісті нәтиже беретініне және Қостанай Қазақстанның спорт астанасы мәртебесіне үміткер бола алатынына сенім білдірді Мемлекет басшысының тапсырмасын іске асыру мақсатында 2019 жылы Жітіқара ауданының Жітіқара қаласында құны 440 млн.теңге болатын спорт кешені пайдалануға берілді. 2020 жылы Қарасу ауданы Железнодорожное ауылында «Триумф» дене шынықтыру-сауықтыру кешені салынды (213,1 млн.теңге), Қостанай қаласында шаңғы базасының бірінші кезегінің құрылысы аяқталды (446,5 млн. теңге) [5].

2022 жылы үш спорттық-сауықтыру кешені пайдалануға берілді: Рудный қаласындағы «Аят Фитнес Премиум» (700,0 млн. теңге), Қостанай қаласындағы «Бокс мектебі» спорт кешені (240,0 млн. теңге), Амангелді ауданы Амангелді ауылындағы жүзу бассейні бар спорт кешені (140,0 млн. теңге) және теннис кешені Лисаков қаласындағы Орталық (312,7 млн.теңге). Осы жылдың соңына дейін Ұзынкөл (380,0 млн.теңге) және Жангелді аудандарында (520,0 млн. теңге) екі дене шынықтыру-сауықтыру кешенінің құрылысы аяқталды. Бұдан басқа, 2500 көрерменге арналған спорт мұз сарайын салу (4,5 млрд.теңге) және Қостанай қаласында 50 метрге бассейн салу (2,1 млрд. теңге) бойынша жобалар аяқталып, қазірде қолданысқа берілді.

Спорттық инфрақұрылымды дамыту облыс тұрғындарын спортпен шұғылдануға, бірінші кезекте балалар мен жастарды тартуға ықпал ететінін ерекше атап өтуге болады [6].

Кесте 1. Қостанай облысының 2021-2023 жылдардағы спорт ғимараттары бойынша салыстырмалы талдау.

Облыстың өңірлері	Спорт залдарының саны		% кішігірім залдар
	барлығы	оның ішінде 240 шаршы метрден аз	
Арқалық қ.	34	17	50,0
Қостанай қ.	84	42	50,0
Лисаков қ.	18	8	44,4
Рудный қ.	47	32	68,1
Алтынсарин ауданы	20	18	90,0
Амангелді ауданы	17	16	94,1
Әулікөл ауданы	35	30	85,7
Б. Майлин ауданы	24	20	83,3
Денисов ауданы	28	23	85,2
Жангелдин ауданы	20	19	95,0
Жітіқара ауданы	30	25	83,3
Қамысты ауданы	18	15	83,3
Қарабалық ауданы	27	23	85,2
Қарасу ауданы	40	33	82,5
Қостанай ауданы	53	41	77,4
Меңдіқара ауданы	24	22	91,7
Наурзым ауданы	13	13	100,0
Сарыкөл ауданы	24	20	83,3
Ұзынкөл ауданы	23	20	87,0
Федоров ауданы	28	25	89,3
Барлығы	607	462	76,2

Жыл қорытындысы бойынша 1000 адамға шаққанда халықты спорттық инфрақұрылыммен қамтамасыз ету үлесі 53,30% (2022 жылы – 53,30%, 2021 жылы – 50,97%, 2020 жылы – 49,15%, 2019 жылы – 47,71%) құрады, оның ішінде спорт залдарымен қамтамасыз ету 80,6%, бассейндермен қамтамасыз ету – 21,9% (2022 жылы зал – 80,4% , бассейн – 26,2%, 2021 жыл зал – 78,9%, бассейн-23,0%), облыс өңірлері бөлінісінде (6 кесте).

2022 жылы облыстық бюджетте балалар спортын дамытуға 3,4 млрд. теңге көзделіп, жоспарланған. Бұл 36 спорт түрі бойынша 32 балалар-жасөспірімдер спорт мектебінде 20 мыңнан астам баланың, оның ішінде 29 олимпиадалық спорт түрі (баскетбол, футбол, волейбол, дзюдо, бокс, жеңіл атлетика және т. б.) бойынша сабақты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Өткен жылмен салыстырғанда балалар спортына жұмсалатын шығындар 16% – ға өсті.

«Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес спорт басқармасы қалалар мен аудандардың жергілікті

атқарушы органдарымен, сондай-ақ спорт түрлері бойынша федерациялармен бірлесіп спорт секцияларын дамыту бойынша жұмыс жүргізуде.

Қазіргі уақытта 8718 спорт секциясының жұмысы ұйымдастырылды, онда облыстың 152,6 мың тұрғыны айналысады, оның ішінде ауылдық жерлерде 80,6 мың адамды қамтитын 5070 секция құрылды.

Кесте 2. Облыс өңірлері бөлінісінде балаларды сыныптан тыс спорттық жұмыспен қамту.

Облыс өңірлері	Білім беру мектептері оқушыларының саны	Спорт секциялары мен қамтылған оқушылар саны	Қамту %
Арқалық қ.	6566	2508	38,2
Қостанай қ.	34513	8190	23,7
Лисақов қ.	4159	1625	39,1
Рудный қ.	16076	5233	32,6
Алтынсарин ауданы	1702	936	55,0
Амангелді ауданы	2621	1293	49,3
Әулікөл ауданы	5163	1935	37,5
Б. Майлин ауданы	3116	2275	73,0
Денисов ауданы	2215	1183	53,4
Жангелдин ауданы	2209	1612	73,0
Жітіқара ауданы	5041	2017	40,0
Қамысты ауданы	1477	855	57,9
Қарабалық ауданы	2982	1162	39,0
Қарасу ауданы	2899	1170	40,4
Қостанай ауданы	10097	6301	62,4
Мендіқара ауданы	2632	1365	51,9
Науырзым ауданы	1232	598	48,5
Сарыкөл ауданы	2288	940	41,1
Ұзынкөл ауданы	1889	1180	62,5
Федоров ауданы	3019	1314	43,5
Барлығы	111896	43692	39,0

Спорттың 102 түрін дамыту құқығына 66 қоғамдық бірлестік – спорт түрлері бойынша федерациялар, оның ішінде олимпиадалық спорт түрлері бойынша 28 Федерация аккредиттелді. 2021 жылы жазғы олимпиадалық спорт түрлері бойынша ұлттық құрамалардың құрамына 157 спортшы кірді, оның ішінде 70-і негізгі құрамда. Қысқы спорт түрлері бойынша республика құрамаларының құрамына 102 спортшы кіреді, оның ішінде негізгі құрамға 21 адам [7].

Қазіргі уақытта инвестициялық кейсте жалпы сомасы 6,3 млрд. теңгеден астам спорт объектілерін салу бойынша 11 жоба бар. Барлық жобаларда мемлекеттік сараптаманың оң қорытындысы бар, оның ішінде Рудный, Әулікөл қалаларында дене шынықтыру-сауықтыру кешендерін салу бойынша 10 жоба бар. Қарабалық, Қостанай, Мендіқара, Науырзым, Сарыкөл, Б.Майлин,

Амангелді, Қарасу аудандарында және Қарабалық ауданы Қарабалық кентіндегі стадионды қайта жаңарту бойынша 1 жоба.

Қорытындылай айтқанда, бұқаралық спорттық іс-шаралар, спорттық кешендердің салынуы, түрлі мерекелік-спорттық қозғалыстар, балалар мен жасөспірімдердің, спортшылардың өз кезегінде дене қозғалыстарын, спортқа деген қызығушылықтарын арттыруға әсер етеді. Өңірлердегі спорттың дамуына әсер ететін факторлар олар тікелей спортпен айналысатын жастардың қызығушылықтарынан, мотивацияларынан шығады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Сейсембаев Е.Б. (2019). Анализ и перспективы развития спортивной индустрии в Костанайской области // Молодой ученый, 30(250), 46-50.

2 Костанайская област – энциклопедия // 70-летию области посвящается. – Алматы: Издательство «Арыс», 2006.

3 <https://www.gov.kz/memleket/entities/kostanai-sport?lang=kk>.

4 «Қостанай таңы» газеті // 28 сәуір, 2024 ж.

5 <https://www.gov.kz/?lang=kk>.

6 Никитушкин В.Г. Спорт высших достижений: теория и методика: учебное пособие для студентов, аспирантов, тренеров, преподавателей физического воспитания // Спорт, 2017. – 320 с.

7 <https://www.gov.kz/?lang=kk>.

ҒТАМР 14.33.09

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДА АРХИВТІК ДЕРЕКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ БОЙЫНША

М. Тлебалдин

Мұғалім, Астана қаласының Халықаралық мектебі, Астана қ.

Отан тарихы мәселелері бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында кейбір жас зерттеушілер жарияланған әдебиеттермен қатар архивтік тарихи дереккөздерге жүгінеді. Архивтік құжат бастапқы дереккөздің табиғаты туралы түсінік бере алады, тарихи оқиғаларды түсінудің және оларды тарих ғылымында түсіндірудің бір кілті болып табылады. Зерттеу әдістері тарихи зерттеулерді жүргізуді ұйымдастыруда архивтік деректерді пайдалануға қатысты әдебиеттерді талдауды қамтыды.

Түйін сөздер: оқыту, тарих, зерттеу, дереккөздер, архивтік құжат, үдеріс.

Осы тақырыпты қарастыру аясында тиісті Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері, кейбір отандық және шетелдік авторлардың еңбектеріне контент-анализ әдісі жүргізілді.

Бұл зерттеу сұрағымен белгілі бір еңбектер байланысты, соның ішінде отандық және шетелдік авторлардың зерттеулері.

Оқыту үдерісінде тарихи зерттеу тапсырмаларын дайындау кезінде сенімді дереккөздермен жұмыс істеу маңызды. Тарихи дереккөздердің бұрмалануын болдырмау тұрғысынан да архивтік құжаттарды пайдалану өзекті.

«Кейде оқылған он тарих оқулығы оқиғаны тек бір құжат жасай алатындай сезінуге мүмкіндік бере алмайды», – дейді педагог М.С. Салмина [8].

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласында архив қызметі, «Мұрағат – 2025» бағдарламасын құру мәселелерін қозғады, ел мұрағатшыларының алдына 2025 жылға дейін Қазақстан тарихымен байланысты құжаттармен қазақстандық архивтерді зерделеп қана қоймай, оларды толықтыру міндеттері қойылды. Олардың көпшілігі жақын және алыс шетелдердің архивтерінде. Мақала авторы архивтік құжаттарды цифрландыру қажеттілігі және олардың халық үшін онлайн режимде қолжетімділігін құру туралы атап өтті [1].

Мақалада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев отандық архивтер жаңа тарихи құжаттарды іздеумен айналысып қана қоймай, барлық жұмысты жаңғыртуға тиіс екенін атап өтті. Ол үшін өндірістік үрдістерге жаңа технологияларды енгізу, архивтік қоймаларды бірыңғай data-орталықпен біріктіру арқылы архивтік ортадағы инфрақұрылымды жетілдіру қажет, бұл қазіргі заманғы жабдықсыз, бағдарламалық қамтамасыз етусіз және архивистердің қажетті біліктілігінсіз мүмкін емес [1].

Заң сөздіктерінде Мұрағаттық іс деп мұрағаттық құжаттарды сақтауды, есепке алуды және пайдалануды ұйымдастыру жөніндегі қызмет түсініледі [2].

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы № 326-1 Заңының 1-бабының 10-тармағына сәйкес архив ісі ол жеке және заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорын қалыптастырумен, архивтерді, архив қорлары мен коллекцияларын құрумен, архивтік құжаттарды жинауды, жинақтауды, ретке келтіруді, сақтауды, есепке алу мен пайдалануды ұйымдастырумен байланысты қызмет саласы болып табылады [3].

«Қазақстанның архивистері мен архивтері» жинағында осы және өткен ғасырдағы Қазақстандағы архив қызметкерлерінің мақалалары, сұхбаттары жинақталған. Басылымда елдегі мұрағат ісінің даму тарихы сипатталған, оның қызметіне баға берілген. Бұл басылымда елдегі мұрағаттың жұмыс істеу тенденциялары бұрын КСРО құрамына кірген мемлекеттерге ұқсас екендігі атап өтілді [4].

А. Мұстафина «Қазақстандағы архив ісі: жай-күйі мен болашағы» мақаласында Қазақстан Республикасындағы архив қызметін дамытудың қазіргі жай-күйі мен негізгі перспективаларын сипаттайды. Атап айтқанда, мақалада Қазақстан Республикасы архивтерінің қорларын толықтыру, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі жылдарында мемлекеттің Ұлттық архив қорының көлемі жеке құрам бойынша архивтік құжаттармен бірге 7,08 миллионнан 23,3 миллион бірлікке дейін ұлғайтылғаны, тарихқа қызығушылықтың артуы, мамандарды даярлау және негізгі векторлары бар архив саласын дамытудың басымдықтары туралы айтылып, одан әрі даму жолы ретінде цифрландыру, заманауи технологиялар, архивтік қызметті автоматтандыру болып белгіленді [5].

Архив мекемелері қызметінің басты міндеті ретінде А. Мұстафина Қазақстан халқының деректі мұрасын сақтау және көбейту міндетін айқындайды [5].

Сонымен қатар, автор Қазақстан Республикасындағы архив ісінің проблемалық мәселелерін белгіледі. А. Мұстафина саладағы мынадай проблемаларды айқындайды:

- Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры құжаттарының сақталуы үшін тиісті архив қоймаларының жеткіліксіздігі;
- толық материалдық-техникалық жарактандырылмауы, оның ішінде цифрландырылған құжаттардың сақталуын ұйымдастыру үшін.

Г.Т. Жақыпова мен А.А. Жүнісбаеваның пікірінше, архив мекемелері бүгінгі күні архивтік құжаттарды ғылыми-техникалық өңдеу, анықтамалық аппарат жүйесін құру және орталықтандырылған есепке алу, Ұлттық архив қорын қалыптастыру және оның құжаттарында қамтылған ретроспективті архивтік ақпаратты пайдалану процесінде жаңа технологиялар қолданылатын күрделі ақпараттық жүйелер болып табылады. Қоғамда мемлекеттің ақпараттық ресурсын қалыптастырудағы және оны пайдаланудағы мұрағат мекемелерінің рөлін, тарихи-архивтік, археографиялық және деректанулық ғылыми зерттеулердің маңыздылығын жаңаша түсіну қажеттілігі туындады [6].

1996 жылы қазақ ұлттық мәдениетін жаңғырту, сақтау, дамыту және тарату саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Қазақ мәдениеті халықаралық деңгейде кеңінен танылды – ЮНЕСКО бастамасымен Қазақстанның тарихы, мәдени мұрасы мен табиғаты бойынша мәліметтер базасы құрылды. Қазақстанның көптеген тарихи құжаттары мен әдеби ескерткіштері басқа елдердің, соның ішінде Ресейдің архивтерінде сақтаулы [7].

Қазіргі уақытта «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» 1998 жылғы 22 желтоқсандағы № 326-1 Қазақстан Республикасының Заңы Қазақстан Республикасының архив мекемелерінің қызметін реттейтін негізгі заң болып табылады. Осы Заң Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорының құжаттарын қалыптастыру, сақтау және пайдалану және республикадағы архив ісін мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді. Заң бойынша Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігіне жатады және оны Қазақстан Республикасының ұлттық игілігі ретінде мемлекет қорғайды [3].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры ол тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени маңызы бар мемлекеттік және мемлекеттік емес архив қорларының, коллекциялардың және архивтік құжаттардың жиынтығы болып табылады [3].

Ұлттық архив қорының құрамына:

- 1) заң актілері және басқа да ресми құжаттар;
- 2) басқару, ғылыми-зерттеу, жобалау-конструкторлық, технологиялық, патенттік-лицензиялық, картографиялық, геодезиялық, геологиялық, телеметриялық және басқа да арнаулы құжаттама;
- 3) электрондық ақпараттық ресурстар, машинамен оқуға бағдарланған және дыбыстық-бейне құжаттама;
- 4) тарих пен мәдениетті деректі ескерткіштері;
- 5) жеке адам тегінің құжаттары және ұлттық құндылық болып табылатын өзге де құжаттама;
- 6) Қазақстан Республикасының меншігіне түскен өзге де құжаттар;
- 7) аса құнды құжаттардың сақтандыру көшірмелері кіреді [3].

Мұрағат көздерін іздестіруді ұйымдастыру және оларды оқу-зерттеу үдерісінде қолдану өзіндік ерекшелікке ие. Мұрағаттану, деректану сияқты қосымша ғылымдар бойынша белгілі бір білімді игеруді талап етеді. Тиісті

архивтік дереккөздермен жұмыс істеу үшін арнайы дайындық және қосымша білім қажет.

Демек, тарихи зерттеу жұмыстарын дайындау барысында мұрағат көздерін анықтауға және пайдалануға көмектесу мақсатында архив ісі саласының тиісті негіздерін білу абзал.

Қолданылған әдебиеттер

1 Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi.

2 Словари и Энциклопедии на Академике // https://yuridicheskaya_encyclopediya.academic.ru.

3 «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы №326-І Заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000326_.

4 Архивисты и архивы Казахстана. XX и XXI вв. Сб. документов и материалов / Жауапты ред. Джапаров Б.А. Сост. Абдуали Р.М., Байкаш Ж.Т., Грибанова Е.М. (отв. сост.), Чиликова Е.В. – Алматы: Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, 2015.

5 Мустафина А. Архивное дело в Казахстане: состояние и перспективы // <https://www.kazpravda.kz/articles/view/arhivnoe-delo-v-kazahstane-sostoyanie-i-perspektivi1/>.

6 Жакупова Г.Т., Жунисбаева А.А. Образование в области архивного дела в Казахстане и зарубежных странах // <https://articlekz.com/article/17672>.

7 «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы N 207 Заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207_.

8 Салмина М.С. 100 советов юному краеведу: практическое пособие для школьников по историческому краеведению. – Челябинск, 2009.

9 Касимов О.Е. Қазақстан тарихы пәні аясында тарихи деректермен жұмыс жасау.

https://ust.kz/word/qazaqstan_tarihy_pani_ayasynda_tarihi_derektermen_jumys_jasay-279296.html.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар Гуманитарные науки Humanities

Utemissova E.K., Azhgereyeva T.A. Artificial intelligence capabilities: language teaching with AI	5
Бекова К.Б., Токсанова Г.А. Медициналық ағылшын тілі стилистикасы	11
Серікбол А.С., Әбдіғазилы Б. «Шақан Шері» романындағы адам мен табиғат арасындағы байланыс	15

Әлеуметтік ғылымдар және экономика Социальные науки и экономика Social sciences and economics

Бигарина А.Б., Бодаухан Қайрат Қазақстандағы медицина саласындағы баға мәселелері: қазіргі заманның талаптары мен міндеттері	21
Досжанова А.Л., Татибеков Б.Л., Сейдуанова Л.Б. Оценка лояльности пользователей социальных сетей к активному ведению врачами страниц в социальных сетях для привлечения пациентов	28
Төрбек М.Ғ. Роль цифровых технологий в формировании конкурентных преимуществ	34
Дайрабаев Б.М. Связь между возрастом врачей и их предпочтениями вариантов данных пациентов: перекрестный анализ	38
Мухажанова Б.С., Тулегенова Р.А., Сейдуанова Л.Б. Подходы к повышению эффективности качества предоставления медицинских услуг	43
Еркінұлы Ш. «Дұрыстық жолы» газетінің әлеуметтік рөлі	59

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік салалары Юриспруденция, военное дело и безопасность Law enforcement, military and security

Цай В.С. Некоторые аспекты противодействия торговле людьми подразделениями пограничного контроля	65
--	----

Байжанова К.У.	
О некоторых вопросах применения судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)	71
Иманмадиева А.М., Раймбекова Ж.Е.	
Проблемы правового обеспечения в становлении института кибергигиены	77
Байжанова К.У.	
Теория и практика: вопросы применения судами законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака (супружества)	82
Liu Mingyu, Useinova K.R.	
Taxation under the customary law of Kazakhs	88
He Dalin, Useinova K.R.	
Crime and punishment in Kazakh customary law	91
Dai Wei, Myrzatayev N.D.	
Higher educational institutions as a subject of civil law relations in the context of integration of the education system	96

Қызмет көрсету салалары
Сферы услуг
Service sector

Аширбекова Т.Е., Бодаухан Қайрат	
Қазақстандағы ішкі туризм маңыздылығы	100

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Маратқызы Н., Тұрсынбекова М.А.	
«Solanum lycopersicum» қызанағын үй жағдайында жасалған тыңайтқыш арқылы өнімділігін арттыру	109
Туребаев Қ.Е., Қасқатаева Б.Р.	
Алгебра және анализ бастамалары курсына дифференциалдық есептеуді оқыту әдістемесі	115
Маратқызы Н., Сарқытова Т.Р., Төлегенова А.М.	
Безеумен күресуде банан, белсендірілген көмір, жұмыртқаның сарысы және Е дәруменіне негізделген масканың тиімділігін зерттеу	123
Әден М., Сатыбалдиева Г.Қ.	
Биоалуантүрлілікті сақтау және экологиялық тәрбие қалыптастыру мәселесі	127
Абдуллаева Л.Д., Кошанова М.Д.	
Виды логических задач и их решения	130

Жусипназарова Г.М., Решми Др., Дарменбаева А.С.	
Зығырдан целлюлоза алу	135
Айтбай Б.М., Тагаев Д.А.	
Көл гольяны (<i>Rhynchocypris Percnurus</i>) мен Чекановский гольянының (<i>Rhynchocypris Czekanowskii</i>) жақ және желбезек қақпағы сүйектерінің салыстырмалы сипаттамасы	140
Алтаева Г.С.	
Жасанды тіндер инженериясы	147
Абдукадирова А.А.	
Қатерлі ісіктерді емдеудің жаңа бағыттары	152
Затыбек А.А.	
Өсімдік шикізаты мен ауыл шаруашылығы қалдықтары негізіндегі биополимер алу және оны қолдану	160
Өмірбек Д.Ө.	
Ротан-элеотрисінің (<i>Percottus Glenii</i>) Қазақстан және Еуразия су айдындарында таралуы	163
Маратқызы Н., Нұрзат М.Т., Төлеуханова Д.Т.	
Табиғи ингредиенттерге негізделген ылғалдандыратын және нығайтатын қасиеттері бар шаш маскасын жасау	172
Кудасова Д.Е., Жұмаділ І.А.	
Биотехнологический потенциал пропионовокислых бактерий	177

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Аскербай Н.	
Преимущества и вызовы: развитие чат-ботов в качестве онлайн-репетиторов	182
Саматов М.А.	
Желілік трафиктегі ауытқуларды анықтау алгоритмдері мен әдістерін салыстырмалы талдау	187
Ембергенов А.Т., Букаева А.З.	
Орталықтан тепкіш сорғылардың тозуға төзімділігін арттыру әдістері	193
Досқалиева Д.Б., Буркитбай А.	
Разработка способа отделки нетканого материала наночастицами меди ..	198
Байдуллин К.	
Сверточные нейронные сети в распознавании лиц: перспективы развития и применение	207

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Мұсабеков О.Ү.

Сұйық азық-түлік өнімдерінің тұтқырлығын жалпыланған жоспар негізінде оқыту 216

Yerzhankyzy B.

Conceptual foundations of students' research work 221

Үдыrys N., Dauletiyarova A.

How can the challenges that students face while conducting research be effectively addressed? 225

Utemisova E.K., Malikova D.S.

The problem of teaching english at classes with mixed nationalities 230

Пірәлі Х.Н., Ерментәева А.

А.Байтұрсынұлы шығармалары арқылы жеткіншектердің рухани құндылығын дамыту 238

Утемисова Э.К., Қашқынова Г.А.

Ағылшын тілі сабағында ойын элементтерін пайдалану арқылы оқу-танымдық іс-әрекетін арттыру 242

Бахтиярова Г.Р., Базархан Г.Қ.

Ақпараттық технология арқылы бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық мәселе ретінде зерттелу деңгейі 250

Алибекова А.А.

Обучение учащихся начальных классов самостоятельному выполнению творческих заданий через формирование навыков чтения и письма 258

Ғапизатова Д.Ғ.

Бастауыш сыныптардағы математиканы оқытуда цифрлық технологияны қолдану 262

Кұрманова А.Б., Наубаева Х.Т.

Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерінің кәсіби дайындығының мазмұны.. 270

Нысан Г.З., Жуммадуллаева А.А.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің дуалды оқыту барысында психологиялық-педагогикалық шарттарын қалыптастыру 276

Ибраимова А.А.

Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін дамыту барысында ұсақ моторикасын жетілдіру 281

Нурбаев А.К., Тулегенов А.Б.

Керлингтегі тактикалық міндеттерді шешуге әсер ететін факторлар және олардың ерекшеліктері 285

Төребеков Н.Қ.	
Колледждің оқу-тәрбие үдерісін оңтайландырудағы қазақ халқының батырлық дәстүрлерін қолданудың ролі	290
Утемисова Э.К., Казиева С.Б.	
Креативная иноязычная дидактическая среда как одна из форм развития коммуникативной компетенции	294
Әліпқожа Ж.	
Қазақ ұлттық ойындарын жүйелеу ерекшеліктер	300
Мырзакерім С., Баймухамет Р.Б.	
Мектеп жасына дейінгі аутистік спектр бұзылысы бар балалардың ұсақ қол моторикасын дамыту	307
Еркінқызы Ш.	
Мектеп жасына дейінгі аутистік спектрі бұзылған балаларға оңалту жағдайында психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу	313
Душанова А.С., Жазыкова М.Қ.	
Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық құзіреттілігін дамыту	318
Пернебаев Ә.К.	
Мектеп курсы оқытуда 3D моделдеудің маңызы және 3D моделдеуге арналған бағдарламалар	322
Жұмабек А.С.	
Мектепалды даярлық топ балаларының ауызша сөйлеу дағдысын халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде қалыптастыру	327
Ушкempiров А., Аскарова З.	
Методы реабилитации спортсменов после травм в различных видах спорта	332
Бузуртанова Э.Н., Чункурова З.К., Катанова Е.Т.	
Реализация дуального обучения в Республике Казахстан	337
Ахметова А.А.	
Тұлғаның эмоциялық қалпын реттеудің теориялық мәселелері	343
Казиева С.Б.	
XXI ғасырдағы шет тілі мұғалімі	348
Сафарғалиева Г.Н., Исламбеков А.С.	
Қостанай облысы мектептерінің спорттық лигаларға қатысу нәтижелері.	356
Сафарғалиева Г.Н., Сатыбалды Е.Б.	
5-6 жастағы балаларда жалпақ табанға арналған емдік дене шынықтыру құралдарын қолдану	368
Жумекенова Д.Е., Карим А.Т.	
Қостанай облысы спортшыларының олимпиада ойындарына қатысу тарихын талдау	376
Сафарғалиева Г.Н., Сағындық Д.	
Қозғалыс ойындары мен жетекші жаттығулардың жас волейболшылардың техникалық дайындық деңгейіне әсері (14-15 жас) ..	382

Жабаев Н.Н., Сафарғалиева Г.Н.

Қостанай облысының аудандарында спорт түрлерін дамытудың нәтижелігіне әсер ететін факторларды талдау 387

Тлебалдин М.

Оқыту үдерісінде тарихи зерттеулерді ұйымдастыруда архивтік деректерді пайдалану бойынша 393

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Actual problems of modern science – 2024»
21-22 May 2024
Almaty, Kazakhstan

ISBN 978-601-08-4062-1

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 25.05.2024
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15279

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін